

АКАДЕМИК ПРОФЕСОР ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ

СБОРНИК
ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ
ПО СЛУЧАЙ ШЕСТДЕСЕТГОДИШНИНАТА МУ
1 април 1908—1 април 1968

RECUEIL
DIMITRE P. DIMITROV
A L'OCCASION DE SON SOIXANTIEME ANNIVERSAIRE
1 avril 1908 — 1 avril 1968

A C A D É M I E B U L G A R E D E S S C I E N C E S

Section d'histoire et de pédagogie

B U L L E T I N
DE
L'INSTITUT D'ARCHÉOLOGIE

XXXIII

Sofia · 1972

ÉDITIONS DE L'ACADÉMIE BULGARE DES SCIENCES

Б Ъ Л Г А Р С К А А К А Д Е М И Я Н А Н А У К И Т Е

Отделение за исторически и педагогически науки

ИЗВЕСТИЯ
НА
АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ

XXXIII

БЕЗПЛАТЕН
ЭКЗЕМПЛЯР

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА - ШУМЕН
София · 1972

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Редакционна колегия

проф. СТ. МИХАЙЛОВ (отг. редактор), проф. Т. ГЕРАСИМОВ (секретар).
ст. п. с. Т. ИВАНОВ, ст. н. с. Г. ГЕОРГИЕВ

ОПРЪНКА БИБЛИОТЕКА - ШУМЕН
ДЕПОЗИТНИ № 72 № 8662

АКАДЕМИК ПРОФЕСОР ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ НА 60 ГОДИНИ

Археолозите и музейните работници от цялата страна посрещат с чувство на признателност 60-годишнината на академик професор Димитър Петров Димитров, един от най-изтъкнатите български археолози и изкуствоведи у нас.¹ Неговата многообразна научноизследователска, научно-организационна, преподавателска и популяризаторска дейност в продължение на 35 години допринесе твърде много за по-нататъшното развитие на родната ни археология и музейно дело.

Академик Димитров е роден в Стара Загора на 1 април 1908 г. и произхожда от чиновническо семейство. Средното си образование получава в София, а висшето по класическа филология и стара история с археология в Софийския университет „Климент Охридски“ през 1931 г. Още като студент той проявява жив интерес към древната история и култура на българските земи и публикува първите си научни изследвания в такива авторитетни научни издания като „Известия на Българското историческо дружество“² и „Известия на Българския археологически институт“³. Тези трудове предсказват едно многообещаващо творческо начало на младия учен.

От 1932 г. академик Димитров се свързва завинаги с археологията и музейното дело, като е избран за дописен член на Българския археологически институт. В института той работи в продължение на три години, но силният му стремеж към по-сOLIDна и по-всестранна научна подготовка го отвежда в университетите на Фрайбург и Берлин в Германия, гдето две години специализира по антична и средновековна археология и по история на изкуството (I. X. 1936—25. XII. 1938 г.). Завърнал се в родината си, той отначало постъпва на работа в Народния археологически музей в София и наскоро след това в Софийския университет като асистент по археология при специалността история. Преминавайки през всички стъпала на университетската йерархия, академик Димитров достига до редовен професор и титуляр на катедрата по археология (I. II. 1950 г.). Той чете също така лекции по история на изкуството в Софийския университет (1943—1950 г.) и в Техническия факултет във Варна (1946—1951 г.). Мнозина от днешните архитекти и инженери у нас са негови възпитаници.

Наред с преподавателската си дейност академик Димитров взема активно участие в живота на Археологическия институт и музей при Българската академия на науките и в Отделението за исторически и педагогически науки при нея. През 1947 г. той е избран за член-кореспондент на БАН.

На състоялата се в края на 1948 г. дискусия върху състоянието на българската археология той изнася основния доклад, в който прави критичен анализ на дотогавашните постижения и слабости и набелязва бъдещите задачи на новата марксистко-ленинска археология в НР България.⁴

¹ Доклад, четен на 4 апр. 1968 г. на тържественото заседание на Научния съвет на Археологическия институт и музей при БАН, състояло се в големия салон на БАН в София.

² Исторически мотиви в драмата на Резос. — ИИД, X, 1930—1931, с. 1—19.

³ Антични надписи от Стара Загора. — ИАИ, VI, 1930—1931, с. 135—141; Едно антично известие на трако-троянското племенно родство. — ИАИ, VI, с. 279—281.

⁴ Състояние и задачи на българската археология. — ИАИ, XVII, 1950, с. 431—449.

В началото на 1949 г. Управителният съвет на БАН възлага на академик Димитров ръководството на Археологическия музей, който заедно с Археологическия институт представя едно цяло. Освен директор на музея той е заместник-директор на Археологическия институт.

На Първата научна сесия на Археологическия институт през май 1950 г.,⁵ първата научна сесия изобщо на БАН, академик Димитров прочита един от главните доклади на тема „Съвременни задачи на българската археология“, в който, след като разглежда подробно състоянието на различните клонове на българската археология (праистория, антична и средновековна), начертава перспективите за нейното успешно развитие след голямата победа на Девети септември 1944 г. въз основа на диалектическия и историческия материализъм. След сесията Археологическият институт и музей при БАН се превърна в ръководящ и координиращ център по археология за цялата страна.

От 1 януари 1952 г. академик Димитров преминава на основна работа в Археологическия институт и музей, като продължава своята преподавателска дейност в Софийския университет. От 1950—1965 г. той ръководи Секцията за антична археология при Археологическия институт и музей. През декември 1966 г. той е избран за редовен член на БАН.

Академик Димитров е автор на около 200 научни и научнопопулярни изследвания, обнародвани в български и чуждестранни издания. Редица негови студии са ценен принос не само за проучването на древната история и култура в нашите земи през античността, но те са принос и към международната археологическа наука. За това свидетелствуват и многобройните положителни рецензии върху трудовете му в наши и чуждестранни периодични издания.

Обхватът на научните изследвания на академик Димитров е твърде голям, а проблемите, с които се занимава, са разнородни. Невъзможно е в един кратък обзор да се представи цялостната научноизследователска дейност на нашия уважаем юбиляр. Ето защо ще си позволя да резюмирам приносите му по главните проблеми, като следвам хронологическия развой на епохите, на които той е посветил своите проучвания, а не реда, по който са били публикувани.

Интересът и заниманията на академик Димитров с ранната история и култура на древна Тракия го насочват към проблемите на ранната бронзова епоха у нас. Въз основа на открити в Югоизточна България глинени чаши от така наречения „троянски тип“ той установява културни връзки между Троя и Тракия през втората половина на III хилядолетие пр. н. е.⁶ Преди неговите изследвания разпространението на тези така характерни чаши стигаше до Галиполи в европейската част на Турция. Академик Димитров разширява техния ареал на запад до долината на река Марица. Проблемата за взаимните културни връзки между югоизточната част на Балканския полуостров и Мала Азия занимава и сега академик Димитров. На XII национална археологическа конференция той изнася интересен доклад върху връзките между Троя и Тракия в края на II хилядолетие пр. н. е.⁷ Тези взаимоотношения той аргументира с нови археологически находки от Старозагорския окръг, които имат поразително сходство с находки от Троя, пласт VII Б₂, които се отнасят към XII в. пр. н. е. По археологически път той се опитва да обоснове етнически размествания в Мала Азия и земите на Егейския свят по това време, когато значителен брой траки се преселват в тези земи на древния свят. В лицето на тези траки изследвачът вижда мушките, фригите и други племена, за които споменават писмените извори.

Още като абсолвент-студент Димитров, изследвайки Псевдоеврипидиевата драма „Резос“, беше установил, че митологическият сюжет за тракийския цар Резос в тази драма се отличава от X песен на Омировата Илиада и че трагикът отразява събития, станали в Тракия по-късно (втората половина на V в. пр. н. е.).⁸ В тази драма академик Димитров вижда реминисценции на събития от старата история на Тракия, които показват етническо родство между Тракия и Троя.

⁵ Съвременни задачи на българската археология. — Първа научна сесия на Археологическия институт, май 1950, с. 161—230.

⁶ Нов принос към въпроса за културните отношения на Тракия и Троя през втората половина на третото хилядолетие пр. Хр. — Беломорски преглед, I, 1942, с. 149—156.

⁷ Троя VII и балканските тракийски и мизийски племена. — Археология, X, 1968, кн. 4, с. 1—15.

⁸ Едно антично известие за тракотроянското племенно родство. — ИАИ, VI, 1930—1931, с. 279—281.

Обаче основните изследвания на академик Димитров се отнасят върху бита, културата и изкуството в Тракия през античността — нейния самостоятелен период (I хил. пр. н. е.), под римска власт и късната античност или ранновизантийската епоха. По такъв начин той проследява развитието на нашите земи през един продължителен период, в който стават значителни исторически събития и промени. Стремешът на академик Димитров е да отдели оригиналния принос на местното тракийско население при изграждането на културата и изкуството в нашите земи от външните временни или по-трайни влияния, както и взаимните влияния.

Редица негови изследвания засягат културата на траките през I хил. пр. н. е. до римското владичество. Заслужава да се спомене публикацията му върху една забележителна гробна находка от с. Дълбоки, Старозагорски окръг, открита непосредствено след освобождението на България от турско владичество и сега попаднала в Ашмолския музей в Англия.⁹ Академик Димитров преиздава цялата находка и я превръща в ценен извор за проучване на материалната култура и изкуство на Тракия през V в. пр. н. е. Академик Димитров публикува частично Луковитското съкровище от IV в. пр. н. е.,¹⁰ като наред с другите проблеми проследява развитието на тракийския зверинен стил в изкуството у нас.

Кулминационната точка в научноизследователската дейност на акад. Димитров върху проблемите на Тракия представят ръководените от него в продължение на седем години (1948—1954 г.) разкопки на локализирания от него неизвестен тракийски град Севтополис в чашата на язовир „Г. Димитров“ при с. Копринка до Казанлък. За първи път в деветдесетгодишната история на българската археология беше почти цялостно разкрит, документиран и проучен системно и методически един тракийски град от елинистическата епоха (втората половина на IV и III в. пр. н. е.). Тези разкопки дадоха възможност да се проучат такива важни проблеми като укрепителната система, градоустройственият план, жилищната и обществената архитектура, битът, културата, изкуството, погребалните съоръжения и обичаи на различните слоеве на робовладелското общество и проблеми на древната история. Разкопките бяха прекрасна школа за подготовката на млади кадри по археология у нас.

Публикуваните досега отделни изследвания върху разкопките в Севтополис дадоха възможност на нашата и чуждестранната общественост да се запознаят с най-важните открития в града.¹¹

След като неколцина се бяха занимавали с архитектурата и стенописите на Казанлъшката гробница, академик Димитров с присъщата му голяма ерудиция, вещина и прецизност направи подробен стилев анализ на стенописите в художествено отношение, сравни ги с други подобни и съвременни паметници от континентална Гърция и стигна до заключението, че те са от втората четвърт на III в. пр. н. е.,¹² а не от края на IV или началото на III в. пр. н. е., както ги датираха другите автори. В стенописите на Казанлъшката гробница академик Димитров вижда творческия принос на местното тракийско изкуство в изграждането на елинистическото изкуство на античния свят.

Занимавайки се с надгробната плоча с релеф на Анаксандър от Аполония (дн. Созопол) на Черно море, предмет на проучвания на български и чуждестранни учени, академик Димитров за

⁹ Тракийската гробна находка от с. Дълбоки, Старозагорско. — РП, IV, 1950, с. 207—241.

¹⁰ Материалната култура и изкуство на траките през ранната елинистическа епоха IV—III в. пр. н. е. — Сб. Археологически открития в България. София, 1957, с. 63—92.

¹¹ Севтополь-фракийский город близ с. Копринка, Казанлыкского района. — СА, 1957, кн. 1, с. 199—216; Seuthopolis, Antiquity, XXXV, 1961, 91—102; Das Entstehen der thrakischen Stadt und die Eigenart ihrer städtebaulichen Gestaltung und Architektur. — Atti del settimo Congresso internazionale di archeologia classica, Roma, 1961, с. 379—387; Градоустройство и архитектура на тракийския град Севтополис. — Археология, II, 1960, кн. 1, с. 3—15; За укрепените вили и резиденции у траките в предримската епоха. — Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, С., 1958, с. 683—699; Към въпроса за религията на траките от ранноелинистическата епоха. — ИПр, 1957, кн. 2, с. 65—81; Neuentdeckte epigraphische Denkmäler über die Religion der Thraker in der frühhellenistischen Epoche. — Hommage à Waldemar Deonna, Collection Latomus, vol. XXVIII, 1957, с. 181—193.

¹² За датата на стенописите от тракийската гробница при Казанлък. — Археология, VIII, 1966, кн. 2, с. 1—13; Grobowiek w Kazanlyku zabytek starozytniej sztuki w Bulgarii. Przegląd artystyczny, 1954, кн. 5—6, с. 92—100.

първи път направи подробен художествен анализ на релефа.¹³ Той обърна внимание, че на гръбната страна на паметника е имало друго по-старо изображение на прав мъж, което никой дотогава не е забелязал. Той смята, че стелата на Анаксандър е била изработена в самата Аполония и не е била внесена отвън. Той датира забележителния паметник на надгробната пластика в края на VI в. пр. н. е.

Най-голяма по обем и разнообразие на проблеми е научната продукция на юбилея върху изкуството и културата в Мизия, Тракия и Македония през римската и ранновизантийската епоха. Неговите обобщителни студии върху надгробната пластика и други паметници на изкуството от нашите земи са ценен принос към историята на изкуството не само на нашите земи, но изобщо на римското провинциално изкуство. Заслужава да споменем някои от тях: „Портретът върху античните надгробни плочи от римско време в Североизточна Македония“,¹⁴ „Медалионът като надгробен паметник в долината на Средна Струма през римската епоха“,¹⁵ „Надгробните плочи от римско време в Северна България“,¹⁶ „Особеностите на римския портрет в Тракия и Македония“¹⁷ и още много други.¹⁸

Известен брой публикации академик Димитров е посветил на историята, културата, изкуството и живота на Августа Траяна (дн. Стара Загора).¹⁹

Академик Димитров проучва също така забележителните стенописи на Силистренската гробница, която въз основа на подробен анализ и паралели от други места и други сродни паметници успява да предатира, като я отнася към последните две десетилетия на IV в. на н. е., докато неговите предходници я датираха в първата половина на същия век.²⁰

Не са чужди на нашия учен и проблемите на старохристиянското и ранновизантийското изкуство в българските земи.²¹

Наред с изследването на паметници от римската и ранновизантийската епоха академик Димитров сам ръководи разкопки на археологически обекти от това време. Понастоящем един колектив от Археологическия институт и музей при БАН под негово ръководство провежда вече десет години разкопки в източния сектор на римския и ранновизантийски град Нове при Свищов²² съвместно с полски археолози от Варшава, които работят в западния сектор. Проучва се важен

¹³ Нови наблюдения върху надгробната плоча на Анаксандър от Аполония (Созопол). — ГСУИФФ, XXXIX, 1942 — 1943, с. 1—16, 7 табл.

¹⁴ ИАИ, XIII, 1939, с. 1—128.

¹⁵ Македонски преглед, XII, 1940, кн. 3, с. 62—82; Les stèles funéraires en forme de médaillon dans la vallée de la Strouma moyenne à l'époque romaine. — ГСУИФФ, XLI, 1944—1945, с. 3—59.

¹⁶ София, 1942, 119 с. с 31 табл. (монография).

¹⁷ ГСУИФФ, 1942—1943, с. 1—19 и 16 табл.

¹⁸ Старини из Беломорието. II. — Беломорски преглед, I, 1942, с. 348—385.

¹⁹ Антични гръцки надписи от Стара Загора. — ИАИ, VI, 1930—1931, с. 135—141; Към историята на Августа Траяна. — ИИД, XI—XII, 1931—1932, с. 54—70; Бележки върху античната география и ентография на Старозагорско. — ИИД, XIII, 1933, с. 1—7; Антични паметници от Стара Загора и нейната околност. — ИАИ, VII, 1932—1933, с. 291—312; Могилна гробна находка при с. Михайлово, Старозагорско. — ГПНБМ, 1931—1934, с. 83—88; Römisches Relief im Museum zu Stara Zagora (Bulgarien) mit der Darstellung des Ixion und Tantalos. — AA, LII 1/2, кол. 69—76; Bronzestatue eines sitzenden Zeus aus Stara Zagora AA, LII, 3/4, кол. 511—521; Antike Funde aus Stara Zagora und Umgebung. — AA, LIV, 1939, 1/2, кол. 74—78; Късноантичен портрет на мъж от Стара Загора. — ГПНБМ, 1940—1941, с. 88—92; Надгробният паметник на Аврелия Криспина и Целзина от Стара Загора. — ГНМ, VII, 1942, с. 90—97; Копие от една елинистическа статуарна група в Августа Траяна. — ИИД, XXI, 1945, с. 1—22; Авгандира и Велта, две предполагаеми имена на Стара Загора. — ИИД, XXI, 1945, с. 140—143; Един нов античен паметник от Стара Загора. — ГНАМПл, II, 1950, с. 247—249; Археологически и епиграфски паметници от Стара Загора и нейната околност. — ГНАМПл, II, 1950, с. 201—216 и други изследвания.

²⁰ Стенописите на късноантичната гробница при Силистра. — сп. Архитектура, I, 1947, бр. 10, с. 10—16; Стил и дата на стенописите на късноантичната гробница при Силистра. — Археология, III, 1961, кн. 1, с. 10—21; Le système décoratif et la date des peintures murales du tombeau antique de Silistra. — Cahiers archéologiques, XXII, 1962, с. 35—52.

²¹ Старохристиянска бронзова лампа от Стара Загора. — ГПНБМ, 1937—1939, с. 175—183; Ein frühbyzantinischer Sandsteinkopf im Nationalmuseum zu Sofia. — ИАИ, XII, 1938, с. 304—318; Две изображения на добрия пастир от България. — ИИД, XIX—XX, 1944, с. 40—49.

²² ИАИ, XXVI, 1963, с. 133—140 (с колектив); ИАИ, XXVI, 1964, с. 217—235 (с колектив); ИАИ, XXVIII, 1965, с. 43—52; ИАИ, XXIX, 1966, с. 99—114; ИАИ, XXX, 1967, с. 75—100.

укрепен град от римския и ранновизантийския лимес по Долния Дунав в днешна Северна България (I—VI в.). Досега са изяснени въпросите, свързани с топографията, характера и датировката на крепостните стени, канализацията, водоснабдяването, жилищната архитектура, разширението на Нова в източна посока, занаятчийските работилници, грънчарските пещи, както и останките от тракийско селище от ранния халцат.

Дългогодишната научноизследователска дейност на академик Димитров намери отражение в написването на няколко обобщителни студии, части от колективни трудове, като например: „Архитектурата на българските земи от най-старо време до създаването на българската държава в VII в.“, поместена в „Кратка история на българската архитектура“²³, „Антично изкуство в България“ в „Кратка история на изкуството в българските земи“²⁴ и др. Негови статии могат да се намерят в „Кратка българска енциклопедия“, издание на БАН, в „Енциклопедия на изкуството в българските земи“, издание на БАН, „Енциклопедия на античното класическо и ориенталско изкуство“ (Рим) и др.

Академик Димитров се занимава и с въпроси на древната история. Характерен е неговият стремеж да превръща археологическите паметници в извори за историята на нашите земи. Той се е занимавал с административното деление на Тракия,²⁵ с класовото разделение,²⁶ с революционните брожения въсред населението срещу експлоатацията на робовладелската класа²⁷ и др. Той е автор на главата „Тракия под римска власт“ в „История на България“ том I (I и II издание).²⁸

Един въпрос, който живо занимава академик Димитров, това е въпросът за късноантичното наследство, което славяни и прабългари заварват в нашите земи. Тези интереси го насочват към областта на българското средновековно изкуство. Той се занимава с въпроса за художествените занаяти на Първата българска държава.²⁹ Писал е върху досегашните изследвания върху златното съкровище от Нагисентмиклош,³⁰ сега във Виенския музей на изящните изкуства.

В труда си „България — страна на древни култури“,³¹ излязъл на български и на няколко езика, академик Димитров поднася на хилядите читатели у нас и в чужбина един научнопопулярен очерк върху развитието на културата и изкуството в днешните български земи от палеолита до турското владичество над България. В книгата се дават нови изводи на автора по редица въпроси.

Първ от българските археолози след Девети септември 1944 г. академик Димитров разработва методически и особено методологически въпроси из областта на българската археология върху основите на марксизма-ленинизма. Най-ярко изражение тези изследвания намират в неговите проучвания и напоследък в неговия учебник „Увод в археологията“, който е първият и единствен засега учебник у нас в тази област.³² Нови и интересни са изследванията на автора върху методологията и възгледите на буржоазната археология в чужбина, върху археологията на България и особено върху диалектическия и историческия материализъм като теоретико-методологическа основа на археологията. Този труд намери положителен прием въсред философските работници у нас.

Като заместник-директор, а после и като титуляр директор на Археологическия институт и музей при БАН академик Димитров спомага за укрепването и разширяването на международното сътрудничество със сродни археологически институти в социалистическите страни и осо-

²³ Глава I от Кратка история на българската архитектура. С., 1966, с. 7—58.

²⁴ Под печат.

²⁵ За стратегиите и за някои градски територии в Римска Тракия. — ГИМ, VI, 1932—1934, с. 123—146.

²⁶ Един нов паметник за античното робство в римска Тракия. С., БАН, 1949, 19 с.

²⁷ Революционни брожения в Тракия и Мизия през римско време. — ИПр, III, 1946—1947, кн. 1, с. 35—51.

²⁸ Глава I, 3, т. I, на първото издание, С., 1954, с. 33—44; второто издание, С., I, 1961, с. 32—44.

²⁹ Нов сравнителен материал към втория златен накит от Мадара. — ИИД, XVI—XVIII, 1939, с. 181—194.

³⁰ Днешното състояние на въпроса за прабългарския произход на златното съкровище от Нагисентмиклош. — ИИД, XXII—XXIV, 1948, с. 338—414.

³¹ България страна древних культур. С., 1961. 57 с. и 54 табл.; България страна на древни култури. С., 1963. 150 с. и 28 табл.

³² София, 1958, 202 с.

бено със Съветския съюз. У нас бяха проведени многогодишни съвместни разкопки и бяха публикувани съвместни изследвания.

За разрешаването на многобройните и сложни проблеми на българската археология академик Димитров полага големи грижи за увеличаване на кадрите на Археологическия институт и музей. Той е председател на Координационния научен съвет по археология към Отделението за исторически и педагогически науки на БАН.

Академик Димитров взима активно участие в редица международни и национални конгреси, конференции, организирани в България и чужбина. Той влага не малко сили за организирането и реализирането на няколко български задгранични изложби върху праисторическото, античното и средновековното българско изкуство. Самият той е написал статии за тях и е изнасял сказки пред чуждестранната публика.³³ С тази си дейност той издигна престижа на родната археология и на музейното дело в НР България.

Като директор на Археологическия музей академик Димитров спомага твърде много за организирането на първите археологически изложби в помещенията на Археологическия музей в София, които бяха първите опити след Девети септември за съвременна музейна експозиция в духа на марксизма-ленинизма.³⁴

Академик Димитров участва в редакционните колегии на няколко периодически издания: Известия на Българското историческо дружество, Исторически преглед, Известия на Археологическия институт, чиито главен редактор е от 1966 г. до 1970 г. Той е един от основоположниците на сп. Археология, печатан орган на Археологическия институт и музей при БАН. Под негова редакция са излезли монографични и други трудове на научни работници от Археологическия институт и музей. Той е дългогодишен член на Редакционно-издателския съвет при БАН.

За неговите приноси в областта на археологията той е избран за член-кореспондент и почетен член на някои чуждестранни институти и дружества (Германия, Югославия и др.). Академик Димитров е член на асоциацията за изследване на Югоизточна Европа, на комитета „Ейрене“ за класически студии на учените от социалистическите страни, на Българския национален комитет към Международния съвет на музеите (ИКОМ) при ЮНЕСКО, член на ръководството на Българското историческо дружество, член на Съвета при Комитета за изкуство и култура и пр. През май 1967 г. той беше провъзгласен за почетен гражданин на Стара Загора заради заслугите му за изследване на далечното ѝ минало и култура.

За неговата научноизследователска, преподавателска и популяризаторска дейност академик Димитров е награден с орден „Кирил и Методий“, II степен и по случай 60-годишнината му с орден „Народна република България“, II степен.

Теофил Иванов

³³ Художественные памятники болгарских земель. — Искусство Болгарии, Ленинград, Гос. Эрмитаж, 1963, с. 6—16; Historische Einleitung. — Kunstschatze in Bulgarischen Museen und Klöstern. Essen, 1964, с. 19—28; пак там, Die Kunst in Thrakien im I. Jahrtausend v. Chr., с. 35—43.

³⁴ Археологическата изложба на Народния археологически музей при БАН.—Първа научна сесия на Археологическия институт, май 1950, с. 557—602.

БИБЛИОГРАФИЯ НА ТРУДОВЕТЕ НА АКАДЕМИК ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ

1931—1969*

1931

1. Исторически мотиви в драмата „Резос“. — *ИБИД*, X, 1931, с. 1—19.Рец.: R. Goossens. Rhésos et Sitalkès. A propos d'un travail récent. — *BAG*Budé, No. 41, 1933, p. 11—33.

1932

2. Антични гръцки надписи от Стара Загора. — *ИАИ*, VI, 1932, с. 135—141. Рез. нем. ез.3. Едно антично известие за трако-троянско племенно родство. — *ИАИ*, VI, 1932, с. 279—2814. Към историята на Августа-Траяна. — *ИБИД*, XI—XII, 1932, с. 54—70. Рез. нем. ез.

*

5. Известия на Българския археологически институт, т. VI, 1930—1931. [Рецензия]. — *УПр*, XXXI, 1932, кн. 4, с. 1022—1028.6. Към историята на Августа-Траяна (Ст. Загора). — *БИБ*, V, 1932—1933, т. 1, с. 182.

1933

7. Антични паметници от Ст. Загора и нейната околност. — *ИАИ*, VII, 1933, с. 291—312. Рез. фр. ез.8. Бележки върху античната география и етнография на Ст. Загорско. — *ИБИД*, XIII, 1933, с. 1—7. Рез. нем. ез.9. Могилна гробна находка от с. Стралджа, Ямболско. — *ИАИ*, VII, 1933, с. 386—393.

*

10. Известия на Българския археологически институт, т. VII, 1931—1932. [Рецензия]. — *УПр*, XXXII, 1933, кн. 7, с. 958—962.

1934

11. Големият пизоски надпис. Към културната история на древна Тракия. — *БМ*, IX, 1934, кн. 4, с. 397—404.

1935

12. Могилна гробна находка при с. Михайлово, Старозагорско. — *ГПНБМ*, за 1931/1934, 1935, с. 83—88. Рез. нем. ез.13. Пътуването на св. Александра Римски през Тракия. — *ИАИ*, VIII, 1935, с. 116—161. Рез. фр. ез.Рец.: M. van Cutsem. — *AnBoll*, LIV, 1936, p. 401—402; V. Grumel. *Ed'O*, XXXIX, 1936, p. 125; P. Lemerle. — *REG*, XLIX, 1936, p. 113.

*

14. В. Миков. Извори за историята и географията на нашите градове и села. С., 1935. [Рецензия]. — *УПр*, XXXIV, 1935, кн. 7, с. 824—827.

* Библиографията е подредена хронологично. За всяка година заглавията са разделени на две групи — научни трудове и други публикации. Във всяка група описанията са подредени азбучно, първо на кирилица и след това на латиница. Монографиите са отбелязани със звездичка.

Не са включени статии, интервюта и др. материали, публикувани във вестници.

1936

15. За стратегиите и за някои градски територии в римска Тракия.— *ГНМ*, VI, 1936, с. 123—146. Рез. фр. ез.
Рец.: P. Lemerle.— *REG*, L, 1937, p. 398.

*

16. Пътното дело у римляните.— *Просвета*, I, 1935—1936, кн. 8, с. 940—947.

1937

17. Съществувало ли е племето Хиперпеови?— *ИБИД*, XIV—XV, 1937, с. 28—34. Рез. фр. ез.
18. Bronzestatue eines sitzenden Zeus aus Stara-Zagora (Augusta Traiana).— *AA*, 1937, col. 310—335.
Рец.: Ch. Picard. Le chef-d'oeuvre de Phidias à Olympie et Zeus assis de Stara Zagora.— *RA*, XVIII, 1941, p. 152—153.
19. Die römischen Grabsteine in Bulgarien.— *AA* 1937, col. 511—526.
20. Römisches Relief im Museum zu Stara Zagora (Bulgarien) mit der Darstellung des Ixion und Tantalos.— *AA*, 1937, col. 69—75.

1939

21. Antike Funde aus Stara Zagora und Umgebung.— *AA*, 1939, col. 73—78.
22. Ein frühbyzantinischer Sandsteinkopf im Nationalmuseum zu Sofia.— *ИАИ*, XII, 1939, с. 304—313. Рез. бълг. ез.
Рец.: F. D.— *ByzZ*, XL, 1940, p. 548.
23. Zur Deutung des Rautenornaments auf einem römischen Grabstein aus Devnja (Bulgarien).— *Germania*, XXIII, 1939, p. 27—31.
Рец.: H. v. Petrikovits. Römische Pilaster mit Rautenornament.— *Germania*, XXIII, 1939, p. 274.

*

24. Антични паметници от България в трудовете на чужди учени. V. Laurent. Une inscription grecque cryptochrétienne de Philippopoli, 1938: D-r Hans Ulrich Instinsky. Ein neuer Meilenstein von Pautalia und zwei Fragen zur Geschichte der Provincia Thracia, 1938. [Рецензия].— *Родина*, II, 1939, кн. 1, с. 201—203.
25. Трир — северният Рим, първа столица на Константина Велики.— *Прометей*, III, 1938—1939, кн. 6, с. 26—31.
26. Шести международен конгрес по археология в Берлин.— *Прометей*, VI, 1939—1940, кн. 1, с. 24—28.
27. Gawril I. Kazarow. Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Budapest, 1938 (Dissertationes Pannonica, II, fasc. 14). [Рецензия].— *Родина*, I, 1939, кн. 4, с. 189—191.

1940

28. Медалионът като надгробен паметник в долината на Средна Струма през римската епоха.— *МПр*, XII, 1940, кн. 3, с. 62—82.
29. Нов сравнителен материал към втория златен накит от Мадара.— *ИБИД*, XVI—XVIII, 1940, с. 181—194. Рез. нем. ез.
30. Старохристиянска бронзова лампа от Стара-Загора.— *ГПНБМ*, за 1937/1939, 1940 с. 175—183. Рез. нем. ез.
31. Das römische Porträt in Bulgarien. — In: *VI Int. Kongr. Archäol. Berlin, 1939*. Ber. Berlin 1940, p. 501.

32. Una nuova epigrafe rinvenuta a Stara Zagora, contente il termine *ἐκ τῶν ἐπερπαδόντων*.—*Epigraphica*, II, 1940, fasc. 3, p. 192—195; същото на бълг. ез.: Един нов надпис от Стара Загора с изрази *ἐκ τῶν ἐπερπαδόντων*.—*ИАИ*, XIII, 1941, с. 315—317.

33. Вестник древней истории. 1. Москва, 1939. [Рецензия].—*Родина*, II, 1940, кн. 3, с. 172—175.

1941

34. Портретът върху античните надгробни плочи от римско време в Североизточна Македония.—*ИАИ*, XIII, 1941, с. 1—128. Рез. нем. ез.

Рец.: F. D.—*ByzZ*, XL, 1940, p. 547—548; A. Frova.—*Aevum*, XIV, 1940, fasc. 4, p. 535—538; K. Цонков.—*Родина*, III, 1940—1941, кн. 1, с. 171—172; A. Maiuri.—*BMImpR*, XIII, 1942, p. 129—130.

35. Сто години Винкелманов празник в Берлин.—*ИАИ*, XIII, 1941, с. 305—307.

36. Friedrich Gerke. Die christlichen Sarkophage der vorkonstantinischen Zeit. Berlin, De Gruyter, 1940 (Studien zur spätantiken Kunstgeschichte. Bd 11). [Рецензия].—*ИАИ*, XIII, 1941, с. 351—353.

37. Sechzig Jahre archäologische Wissenschaft in Bulgarien.—*Bulgaria*, 1940—1941, p. 58—66.

1942

38. Късноантичен портрет на мъж от Стара Загора.—*ГПНБМ*, 1940—1941, 1942, с. 88—92. Рез. нем. ез.

* 39. Надгробните плочи от римско време в Северна България. С., Бълг. археол. инст. 1942. VII, 119, с. XXXII с. ил., 1 к. (Отделна редица трудове на Бълг. археол. инст. № 1). Рез. нем. ез.

Рец.: P. Гандева.—*ИБИД*, XIX—XX, 1944, с. 194—199; Ch. Picard.—*RA*, II, 1946, p. 124—125.

40. Нов принос към въпроса за културните отношения на Тракия и Троя през втората половина на третото хилядолетие преди Христа.—*БлПр*, I, 1942, с. 149—156. Рез. нем. ез.

41. Старини из Беломорието. II. Антични скулптурни паметници от Беломорието.—*БлПр*, I, 1942, с. 348—385.

42. Ein Porträtkopf des Kaisers Diokletian im Nationalmuseum zu Sofia.—*SHPhS*, III, 1942, p. 89—93.

*

43. Римските надгробни плочи по нашите земи.—*Прометей*, VII, 1941—1943, кн. 2, с. 34—40.

1943

44. Надгробният паметник на Аврелия Криспина и Целзина от Стара Загора.—*ГНМ*, VII, 1943, с. 90—97. Рез. нем. ез.

45. Нови наблюдения върху надгробната плоча на Анаксандра от Аполония (Созопол).—*ГСУиФФ*, XXXIX, 1943, с. 1—16. Рез. нем. ез.

46. Особеностите на римския портрет в Тракия и Македония.—*ГСУиФФ*, XXXIX, 1943, с. 1—22. Рез. нем. ез.

47. Zwei henklige „trojanische“ Tonbecher aus Südostbulgarien.—*AA*, 1943, col. 13—16.

*

48. Аристокъл — големият атински скулптор през времето на Пизистратидите.—*Прометей*, VII, 1942—1943, кн. 3—4, с. 70—73.

49. Библиография [на българската археология 1939—1942].—*ИАИ*, XIV, 1943, с. 311—339.

50. Изображенията на Тантал и Иксион върху античен релеф от Ст. Загора (Августа Траяна).—*Прометей*, VII, 1942—1943, кн. 3—4, с. 79—82.

51. Надгробната плоча на Анаксандър от Аполония (Созопол).—*Прометей*, VII, 1942—1943, кн. 5—6, с. 125—131.

52. J. Kollwitz. Oströmische Plastik der theodosianischen Zeit. Berlin, De Gruyter, 1941 (Stu-

dien zur spätantiken Kunstgeschichte im Auftrage des Deutsch. archäol. Inst. Bd XII). [Рецензия], — *ИАИ*, XIV, 1943, с. 289—290.

53. W. Wagner. Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus. Berlin, Junker etc., 1938 (Neue deutsche Forschungen. Abt. Alte Geschichte. Bd 5). [Рецензия]. — *ИАИ*, XIV, 1943, с. 287—288.

54. P. Wolters und G. Bruns. Das Kabirenheiligtum bei Theben. Bd. I. Berlin, De Gruyter, 1940. [Рецензия]. — *ИАИ*, XIV, 1943, с. 288—289.

1944

55. Две изображения на Добрия Пастир от България. — *ИБИД*, XIX—XX, 1944, с. 40—50. Рез. нем. ез.

Рец.: A. Grabar. — *RESI*, XXIV, 1948, p. 204.

1945

56. Авгандира и Велта, две предполагаеми имена на Стара Загора. — *ИБИД*, XXI, 1945, с. 140—143.

57. Копие от една елинистична статуарна група в Августа Траяна. — *ИБИД*, XXI, 1945, с. 1—22. Рез. фр. ез.

*

58. Академик Феодор Успенски и българската археологическа наука. — В: *Славян. братство*. С., 1945, с. 66—71.

59. Архитектура древнего мира, под ред. В. Н. Владимирова, М. Я. Гинзбурга, И. Л. Маца, С. И. Сахарова (Т. I от Всеобщая история архитектуры). М., 1944. [Рецензия]. — *ИБИД*, XXI, 1945, с. 145—148.

60. Египет. Архитектура, скулптура, живопись. Текст и таблицы арх. В. Н. Владимирова. Под ред. акад. арх. М. Я. Гинзбурга. Москва, 1944. [Рецензия]. — *ИП*, II, 1945—1946, кн. 1, с. 123.

61. Д-р Д. Крънджалов. Валовете в Добруджа и Бесарабия и прабългарската теория. Историческо изследване. Отпеч. от Годишник на Университета, ИФФ, XXXIX, 1942/1943, 1943. [Рецензия]. — *ИБИД*, XXI, 1945, с. 152—159.

62. Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры. XI. Москва, 1945. [Рецензия]. — *ИБИД*, XXI, 1945, с. 148—149.

63. Паметници на античното изкуство в днешна Югославия. — *ЮСл*, 1945, кн. 4, с. 22—23.

64. Сто години от раждането на руския византинист академик Феодор Иванович Успенски, — *ИП*, II, 1945—1946, кн. 2, с. 226—235.

1946

65. Революционни брожения в Тракия и Мизия през римско време. — *ИП*, III, 1946—1947, кн. 1, с. 35—51.

66. Les stèles funéraires en forme de médaillon dans la vallée de la Strouma moyenne à l'époque romaine. — *ГСУиФФ*, XLII, 1946, с. 1—59.

*

67. Всесъюзна конференция на съветските археолози. — *ИП*, II, 1945—1946, кн. 1, с. 124—128.

1947

68. Археологическите изследвания на граф Луиджи Марсили из българските земи в края на XVII век. — *ГСУиФФ*, XLIII, 1947, с. 3—62. Рез. итал. ез.

69. Стенописите на късноантичната гробница при Силистра. — *Архитектура*, I, 1946—1947 бр. 10, с. 10—16.

* 70. I medaglioni sepolcrali isolati nella valle del medio Struma e nella Macedonia settentrionale. Roma, Ist. di studi Romani, 1947. 16 p., 6 ill. (Quaderni dell'Impero. Orme di Roma nel mondo. VIII).

71. Българският дунавски бряг през погледа на европейските пътешественици. 1. Граф Луиджи Марсили и неговото съчинение върху Дунава; 2. Гюйом Жежан и неговото пътуване по България през 1867 г.; 3. Феликс Каниц.—*МрД*, II, 1947, кн. 5—6, с. 6—7; кн. 7—8, с. 16—17; кн. 9—10, с. 11.

1948

72. Днешното състояние на въпроса за прабългарския произход на златното съкровище от Надисентмиклош.—*ИБИД*, XXII—XXIV, 1948, с. 338—414. Рез. фр. ез.

73. Един изчезнал римски саркофаг от Видин.—*ГББИ*, I, 1948, с. 172—178.

74. Bulletin des publications sur les travaux bulgares dans le domaine de la byzantinologie pendant les années 1939—1945 (съавт. D. Angelov).—*Bsl*, IX, 2, 1948, p. 355—378.

75. Никола А. Мушмов (1869—1942).—*Bsl*, IX, 2, 1948, p. 408—409.

1949

* 76. Един нов паметник за античното робство в римска Тракия. С., 1949. 19 с. Рез. фр. ез.

* 77. Извори за старата история и география на Тракия и Македония. Избраха и прев. [с колектив]. 2. разш. изд. С., БАН, 1949. 487 с., 1 к.

*

78. Сталин и съветската археологическа наука.—*ИП*, VI, 1949, кн. 2, с. 229—241.

1950

79. Археологически и епиграфски паметници от Стара Загора и нейната околност.—*ГНАМ—П*, II, 1950, с. 201—217. Рез. фр. ез.

Рец.: Ив. Венедиков.—*ИАИ*, XVIII, 1952, с. 449.

80. Един нов античен надпис от Стара Загора.—*ГНАМ—П*, II, 1950, с. 247—249.

81. Съвременни задачи на българската археология.—В: *И Науч. сесия Археол. инст., май 1950*, С., 1950. с. 161—230.

82. Състояние и задачи на българската археология.—*ИАИ*, XVII, 1950, с. 431—449.

83. Тракийската гробна находка от с. Дълбоки, Старозагорско.—*РП*, IV, 1950, с. 207—243. Рез. фр. ез.

*

84. Археологическата изложба на Народния археологически музей при БАН.—В: *И Науч. сесия Археол. инст., май 1950*. С., 1950. с. 557—593.

85. Слово при откриване на изложбата на Народния археологически музей, 28 май 1950 г.—В: *И Науч. сесия Археол. инст., май 1950*. С., 1950. с. 553—556.

1951

*

86. Изказване.—В: *Пробл. бълг. езиковн. светл. Сталин. уч. ез.* С., 1951, с. 141—145.

87. Изказване.—В: *Търж. науч. сесия по случай 71 г. рожд. Й. В. Сталин посв. труда му „Марксизмът и въпросите на езикознанието“*. С., 1951, с. 83—90.

1952

*

88. Атанас Милчев. Социално-икономическият и обществено-политически строй на траките (VIII—IV в. пр. н. е.). *ИП*, VI, 1950, кн. 4—5 [Рецензия].—*ИАИ*, XVIII, 1952, с. 416—420.

89. Предговор.—В: *Водач Археол. музей. I*. С., 1952. с. 3—5.

90. Rudolf Egger. Der Grabstein von Čekančevo [Wien]. (Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abt. XI, 2). [Рецензия].—*ИАИ*, XVIII, 1952, с. 420—423.

1954

91. Тракия под римска власт. — В: *Ист. България*. Т. I. С., 1954. с. 33—45; и в: 2. прераб. изд. 1961. с. 32—44.

92. Grobowiec w Kazanłyku zabytek starożytnej sztuki w Bułgarii. — *PrzA*, 1954, No. 5—6, p. 92—100.

*

93. Древният град на траките Севтополис. — *HP*, I, 1954, кн. 12, с. 17—18.

94. Seuthopolis — une ville thrace ressuscitée. — *La Bulgarie d'aujourd'hui*, III, 1954, No. 23—24, p. 25—26; същото на англ. ез.: Seuthopolis. A newly discovered ancient city of Thrace. — *Bulgaria today*, III, 1954, No. 23—23, p. 25—26.

1955

95. Решенията на Шестия конгрес на БКП и по-нататъшното развитие на българската археологическа наука. — *ИАИ*, XX, 1955, с. 1—9.

1956

96. Годишна отчетна сесия на съветската археология и етнография през 1955. — *ИП*, XII, 1956, кн. 1, с. 124—127.

97. Конференцията на унгарските археолози в Будапеща през 1955 г. — *ИП*, XII, 1956, кн. 4, с. 130—135.

1957

98. Към въпроса за религията на траките от ранноелинистическата епоха. — *ПИ*, XIII, 1957, кн. 2, с. 65—81; същото на нем. ез.: Neuentdeckte epigraphische Denkmäler über die Religion der Thraker in der frühhellenistischen Epoche. — In: *Hommages Deonna*. Bruxelles, 1957. p. 181—193.

99. Материалната култура и изкуството на траките през ранната елинистическа епоха IV—III в. пр. н. е. — В: *Археол. открития България*. С., 1957. с. 63—92.

100. Севтополь — фракийският град близо с. Копринка, Казанлыкского района. — *СА*, 1957, № 1, с. 199—216.

101. I recenti scavi archeologici in Bulgaria. — *Ulissee*, XI, 1957, vol. V, fasc. XXVIII—XXIX, p. 1742—1747.

*

102. Международно съвещание по въпросите за класическата древност в Либлице, Чехословакия. — *ИП*, XIII, 1957, кн. 4, с. 136—143.

103. На границата на античната и средновековна живопис. — *НТМ*, 1957, кн. 5, с. 7—8.

1958

104. За укрепените вили и резиденции у траките в предримската епоха. — В: *Изсл. в чест Д. Дечев*. С., 1958. с. 683—701. Рез. фр. ез.

* 105. Увод в археологията. С., Наука и изкуство, 1958. 201 с. с ил.

1959

*

106. Нашите задачи. — *Археология*, I, 1959, кн. 1—2, с. 3—8.

107. Подготовка на второто издание на том III на „Корпуса на латинските надписи“. — *Археология*, I, 1959, кн. 3—4, с. 112—113.

108. Le tombeau de Silistra. — *La Bulgarie d'aujourd'hui*, VIII, 1959, No. 4, p. 27—29; същото на англ. ез.: Ancient tomb in Silistra. — *Bulgaria today*, VIII, 1959, No. 4, p. 27—29.

1960

109. Градоустройство и архитектура на тракийския град Севтополис.—*Археология*, II, 1960, кн. 1, с. 3—15.

110. Duvanlij; Kasnakovo; Kazanlak; Silistra; Sofia-Museo; Traiana Augusta.—In: *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale*. Roma, III, 1960, p. 199—200; IV, 1961, p. 330; 333—336; VII, 1966, p. 294—296; 386—388; 960—962.

111. Le pitture murali del sepolcro romani di Silistra.—*AAM*, XII, 1960, p. 351—365; същото на бълг. ез.: Стил и дата на стенописите от късноантичната гробница при Силистра.—*Археология*, III, 1961, кн. 1, с. 10—21; на фр. ез.: Le système décoratif et la date des peintures murales du tombeau antique de Silistra.—*C Arch*, XII, 1962, p. 35—52.

*

112. Археологическите открития у нас през последните години и тяхното образователно-възпитателно значение.—*ИГ*, III, 1960, кн. 3, с. 3—9.

113. Паметниците на културата са неизчерпаем извор за исторически знания и мощно средство за патриотично възпитание.—*Археология*, II, 1960, кн. 3, с. 1—8.

1961

114. Das Entstehen der thrakischen Stadt und die Eigenart ihrer städtebaulichen Gestaltung und Architektur.—In: *VII Congr. int. Archeol. classica*. Atti. Vol. I. Roma, 1961, p. 379—387.

115. Seuthopolis. — *Antiquity*, XXXV, 1961, p. 91—102.

*

* 116. България — страна древних культур. С., Изд. иностр. лит., 1961, 57 с., 27 л. ил.; същото на англ. ез.: Bulgaria — land of ancient civilizations; на нем. ез.: Bulgarien — ein Land alter Kulturen; на фр. ез.: La Bulgarie — pays des civilisations anciennes; на исп. ез.: Bulgaria, tierra de civilizaciones antiquas.

1963

117. Раскопки в восточном секторе Нове в 1961 году (съавт. М. Чичикова, Б. Султов). — *ИАИ*, XXVI, 1963, с. 133—140.

*

* 118. България — страна на древни култури. С., Нар. просвета, 1963. 152 с. с ил., 14 л. ил.

119. Художественные памятники болгарских земель.—В: *Искусство Болгарии с древнейших времен до наших дней*. Ленинград, 1963, с. 6—16; същото на пол. ез.: Zabytki sztuki na ziemi bułgarskiej.—In: *Sztuka na ziemi bułgarskiej od czasow starożytnych do dnia dzisiejszego*. Warszawa, 1963, p. 8—21; на унг. ез.: A bolgár föld műemlékei.—In: *Bulgaria művészete az ókortól napajinskig*. Budapest, 1963, p. 3—7.

1964

120. Археологические раскопки в восточном секторе Нове в 1962 году (съавт. М. Чичикова, Б. Султов). — *ИАИ*, XXVII, 1964, с. 217—235.

121. Historische Einleitung.—In: *Kunstschätze bulg. Museen u. Klöstern*. Essen, 1964, p. 19—28.

122. Die Kunst in Thrakien im 1. Jahrtausend v. Chr.—In: *Kunstschätze bulg. Museen u. Klöstern*. Essen, 1964, p. 35—43.

*

123. Българската археология през периода 1944—1964 г.—*Археология*, VI, 1964, кн. 3, с. 1—6.

1965

124. Археологические раскопки в восточном секторе Нове в 1963 году (съавт. М. Чичикова, Б. Султов, А. Димитрова). — *ИАИ*, XXVIII, 1965, с. 43—62.

125. Архитектурата по българските земи от най-старо време до създаването на българската държава в VII в.—В: *Кратка ист. бълг. архит.* С., 1965, с. 7—58; същото на рус. ез.: *Архитектура в болгарских землях со времен глубокой древности до создания Первого болгарского царства в VII в.*—В: *Краткая ист. болг. архит.* С., 1969, с. 11—61.

*

126. Archaeology in Bulgaria.—*ILN*, 1965, No. 9, p. 26—27.

1966

127. Археологические раскопки в восточном секторе Нове в 1964 г. (съавт. М. Чичикова, А. Димитрова, Б. Султов, В. Найденова).—*ИАИ*, XXIX, 1966, с. 99—114.

128. За датата на стенописите от тракийската гробница при Казанлък.—*Археология*, VIII, 1966, кн. 2, с. 1—13.

1967

129. Археологические раскопки в восточном секторе Нове в 1965 г. (съавт. М. Чичикова, А. Димитрова, В. Найденова).—*ИАИ*, XXX, 1967, с. 75—100; същото на пол. ез.: *Wkopalska archeologiczne we wschodnim sektorze Novae w 1965 roku.*—*Archeologia*, XVIII, 1968, p. 115—134.

1968

130. Троя VIIb2 и балканските тракийски и мизийски племена.—*Археология*, X, 1968, кн. 4, с. 1—15. Рез. фр. ез.

**Периодични издания, сборници и отделни трудове,
редактирани от академик Димитър П. Димитров**

Периодични издания

1. Известия на Археологическия институт. XVIII—XXIX, 1952—1966 [съред.], XXX—XXXI, 1967—1969 [отг. ред.].

2. Известия на Българското историческо дружество. XXI—XXII—XXIV, 1945—1948 [съред.].

3. Исторически преглед. С., IX—XVII, 1953—1961 [съред.].

4. Археология. С., I—XI, 1959—1969 [отг. ред.].

Сборници и отделни трудове

5. В. Бешевлиев. Епиграфски приноси. С., 1952. 96 с. [отг. ред.].

6. Водач за Археологическия музей. I. Бит и култура на докласовото и раннокласово общество в България. С., 1952. 34 с. [отг. ред.].

7. Т. Иванов. Римска мозайка от Улпия Ескус. С., 1954. 36 с. [отг. ред.].

8. История на България. Т. I. С., 1954. 560 с. [съред.].

9. Последните археологически разкопки в България. С., 1955. 58 с. [отг. ред.].

10. Милко Мирчев. Амфорните печати от музея във Варна. С., 1958. 79 с. [отг. ред.].

11. *Acta antiqua philippopolitana. Studia archaeologica.* С., 1963. 194 р. [съред.].

12. Кратка история на българската архитектура. С., 1965. 628 с. [съред.]; същото на рус. ез.: С., 1969. 648 с.

13. I Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes. Sofia, 1966. Actes. II. Archéologie, histoire de l'antiquité, arts. S., 1969. 1137 р. [съред.].

**Биографски и библиографски материали
за академик Димитър П. Димитров**

1. Димитров Димитър Петров [Биогр. и библиогр. данни].—В: *100 г. БАН 1869—1969. I.*: С., 1969, с. 199—202.

2. Димитров Димитър Петров.—В: *КБЕ*, II. С., 1964, с. 175.

3. Димитров Димитър Петров [Биогр. и библиогр. данни].—В: *Алманах СУ 1888—1939*. 2. изд. С., 1940, с. 164—165.

4. Dimitrov Dimităr Petrov.—In: *Jan Filip. Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*. I. (A — K). Prag, 1966, p. 287.

Източници и съкращения*

Алманах СУ 1888—1939	Алманах на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. 2. изд. 1888—1939. С., 1940.
Археол. открития България	Археологически открития в България. С., 1957. Архитектура. С.
БИБ	Българска историческа библиотека. С.
БлПр	Беломорски преглед. С.
БМ	Българска мисъл. С.
ГББИ	Годишник на Българския библиографски институт. С.
ГНАМ-П.	Годишник на Народния археологически музей-Пловдив. Пловдив.
ГНМ	Годишник на Народния музей. С.
ГПНБМ	Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей. Пловдив.
ГСУиФФ	Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет. С.
Водач Археол. музей. I	Водач за Археологическия музей. I. Бит и култура на докласовото и раннокласово общество в България. С., 1952.
ИАИ	Известия на Археологическия институт. С. [от т. I—XV, 1922—1946, под загл.: Известия на Българския археологически институт].
ИБИД	Известия на Българското историческо дружество. С. [от т. I—XVIII, 1905—1940, под загл.: Известия на Историческото дружество в София].
ИГ	История и география. С.
Изсл. в чест Д. Дечев	Изследвания в чест на акад. Димитър Дечев по случай 80-годишнината му. С., 1958.
ИП	Исторически преглед. С.
Ист. България. Т. I.	Искусство Болгарии с древнейших времен до наших дней. Каталог выставки. Ленинград, 1963.
КБЕ. Т. II.	История на България. Т. I. С., 1954.
Кратка ист. бълг. архит.	Кратка българска енциклопедия. Т. II. С., 1964.
Краткая ист. болг. архит.	Кратка история на българската архитектура. С., 1965.
МПр	Краткая история болгарской архитектуры. С., 1969.
Мрд	Македонски преглед. С.
I Науч. сесия Археол. инст. май, 1950.	Морско дело. Варна.
НР	Първа научна сесия на Археологическия институт, май 1950. С., 1950.
НТМ	Наша родина. С.
Пробл. бълг. езикозн. светл. Сталин. уч. ез.	Наука и техника за младежта. С.
	Проблемите на българското езикознание в светлината на Сталинското учение за езика. Научна сесия на Историко-филологическия факултет, посветена на труда на Й. В. Сталин „Марксизмът и въпросите на езикознание то“, състояла се на 4 и 5 дек. 1950 г. С., 1951.

* За повечето чужди източници са приети установените международни съкращения.

- РП
СА
Славян. братство
100 г. БАН, 1869—1969. I.

Търж. науч. сесия по случай 71 г. рожд. Сталин,
посв. труда му „Марксизмът и въпросите на ези-
кознанието“.

УПр
ЮСл
АА
ААМ
AnBoll

BAGBudé
BMImpR
Bsl
Bulgaria

ByzZ
CArch
VII Congr. int. archeol. classica. Atti. I.

Ed'O

Hommages Deonna

ILN
VI Int. Kongr. Archäol. Berlin, 1939. Ber.

Kunstschatze bulg. Museen u. Klöstern

PrzA
RA
REG
RESI
SHPhS

Прометей. С.
Просвета. С.
Родина. С.
Разкопки и проучвания. С.
Советская археология. Москва.
Славянско братство. С., 1945.
100 години Българска академия на науките 1869—
1969. I. Академици и членове-кореспонденти. С., 1969.
Тържествена научна сесия по случай 71-годишнина
от рождението на Йосиф В. Сталин, посветена на
труда му „Марксизмът и въпросите на езикозна-
нието“. 25 дек. 1950 година. С., 1951.
Училищен преглед. С.
Южни славяни. С.
Archäologischer Anzeiger. Beiblatt zum Jahrbuch des
Deutschen archäologischen Instituts. Berlin.
Arte antica e moderna. Bologna.
Aevum. Milano.
Annalecta Bollandiana. Bruxelles, Paris.
Antiquity. Gloucester.
Archeologia. Wrocław.
Bulletin de l'Association Guillaume Budé. Paris.
Bullettino del Museo dell'impero Romano. Roma.
Byzantinoslavica. Praha.
Bulgaria. Jahrbuch der Deutsch-bulgarischen Gesell-
schaft. Leipzig.
Bulgaria művészete az ókortól napjainkig. Buda-
pest. 1963.
La Bulgarie d'aujourd'hui. S.
Byzantinische Zeitschrift. Leipzig, München.
Cahiers archéologiques. Paris.
VII Congresso internazionale di archeologia classica.
Atti. I. Roma, 1961.
Echos d'Orient. Paris.
Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale. III,
IV, VII. Roma, 1960, 1961, 1966.
Enzyklopadisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte
Europas. I (A — K). Prag, 1966.
Epigraphica. Milano.
Germania. Berlin.
Hommages à Waldemar Deonna. Bruxelles, 1957
(Collection Latomus, XXVIII, 1957).
The Illustrated London News. London.
VI Internationale Kongress für Archäologie. Berlin,
1939. Bericht. Berlin, 1940.
Kunstschatze in bulgarischen Museen und Klöstern.
Essen, 1964.
Przegląd artystyczny. Warszawa.
Revue archéologique. Paris.
Revue des études grecques. Paris.
Revue des études slaves. Paris.
Studia historico-philologica Serdicensia. S.
Sztuka na ziemi bułgarskiej od czasów starożytnych
do dnia dzisiejszego. Warszawa, 1963.
Ulisce. Roma.

М. Чичикова, В. Вълчев

**ЕПИПАЛЕОЛИТНИ НАХОДКИ ПРИ С. МУСЕЛИЕВО,
ПЛЕВЕНСКИ ОКРЪГ****Николай Джамбазов**

През последните 20 години в нашата страна се откриха около 50 палеолитни и мезолитни находища. Тези успехи в значителна степен се дължат на грижите на акад. Д. П. Димитров, който през това време отначало като директор на Археологическия музей, а по-късно и като директор на АИМ при БАН активно съдействуваше за изпълнението на научноизследователския план на института, като отделяше специално внимание на проучванията на палеолита, които до неговото идване бяха съвсем занемарени. Ето защо смятаме, че е уместно да посветим на юбилея настоящото съобщение, в което даваме кратки сведения за едно от най-новите открития в тази област.

Тук трябва да подчертаем: въпреки безспорния факт, че през последно време палеолитът у нас се обогати с извънредно много и ценни находки от почти всички етапи в развитието на тая култура, все още липсваха достатъчно количество мадленски типове за установяването на на една по-пълна стратиграфия и хронология на палеолитната култура през последните етапи на нейното развитие в българските земи.

Сега тази празнина се попълва от интересните находки при с. Муселиево, Плевенски окръг (обр. 1). Те не само разширяват нашите познания, но и определено ни насочват към издирването на съвсем млади самостоятелни палеолитни пластове, доскоро непознати у нас. През юли 1968 г. при разкопките на палеолитното находище в м. Стублата¹ по повърхността на съвременната почва и в най-горния пласт от черна глина намерихме много бели кремъчни отломъци и пластинки, които се отличаваха с новата си доста усъвършенствуванa техника на обработка на кремъка. Това обстоятелство ни даде повод да предприемем в този район системни издирвания чрез разкопки.

В резултат на предприетите проучвания по двата бряга на р. Осъм на шест места бяха открити следи от живот на човека през мадленската епоха. Първото от тези епипалеолитни находища се намира в м. Мореница, на около 1 км южно от селото, върху хълма непосредствено до десния бряг на реката.

Кремъчният материал, който събрахме тук, бе разпръснат на сравнително малко пространство. Той е разделен на две групи от плиткия дол: първата група обхваща североизточната страна и представлява широка заравнена площадка, която доскоро е била обрасла с гора. Втората група е върху по-високата и хълмиста площадка, която постепенно се свързва със стръмните спусъци до скалите. Тя е терасирана отчасти и изкуствено залесена за укрепване на терена. В близко съседство с нея има няколко малки пещери и естествени понорни ями, обраснали с редки дървета и храсти.

¹ Н. Джамбазов. Палеолитно находище при с. Муселиево, Плевенски окръг. — Археология, X, кн. 2, 1968, с. 54 и сл.

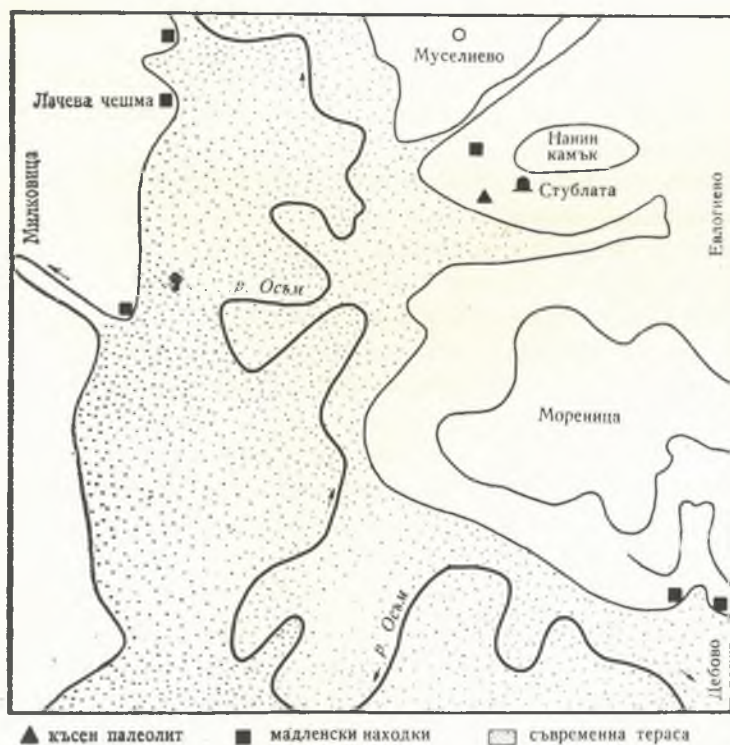
И двете тераси са удобни за обитаване от първобитния човек. Отвесно отсечените скали са предпазвали от хладното въздушно течение от североизток, а ниските хълмове, добре огрети от слънцето, са създали благоприятни условия за обитателите на този край. Малките сондажни разкопки, които направихме непосредствено до войнишките изкопи, наистина показаха, че тук е налице културен пласт от черна глина, която в горната страна е измита от валежите и отнесена по стръмния спусък, като на места е разкрит кремъчният материал. Надолу мощността на палеолитния пласт постепенно се увеличава и стига до 20—45 см дебелина от повърхността на съвременната черноземна почва.

Втората сравнително по-малка група палеолитни находки са пръснати по левия бряг на р. Осъм. В същност, тук са налице три палеолитни находища. Двете от тях са разположени върху хълмовете, разделени от устието на големия дол до Лачова чешма при лозята, а третото заема западния склон в началото на дола, по който днес минава пътят за с. Милковица. На това място имаше сравнително по-малък брой кремъчни отломъци и пластинки.

От двете находища до Лачева чешма бе събран богат и разнообразен различен по цвет кремъчен материал. В южния, сега терасиран склон до лозята, се намериха по-малко, но характерни за мадленската епоха нуклеуси, стъргалки, ножове и ножовидни остриета и пр. В началото на високата част върху хълма личат малки плитки ями, вероятно от вкопани в земята жилища.

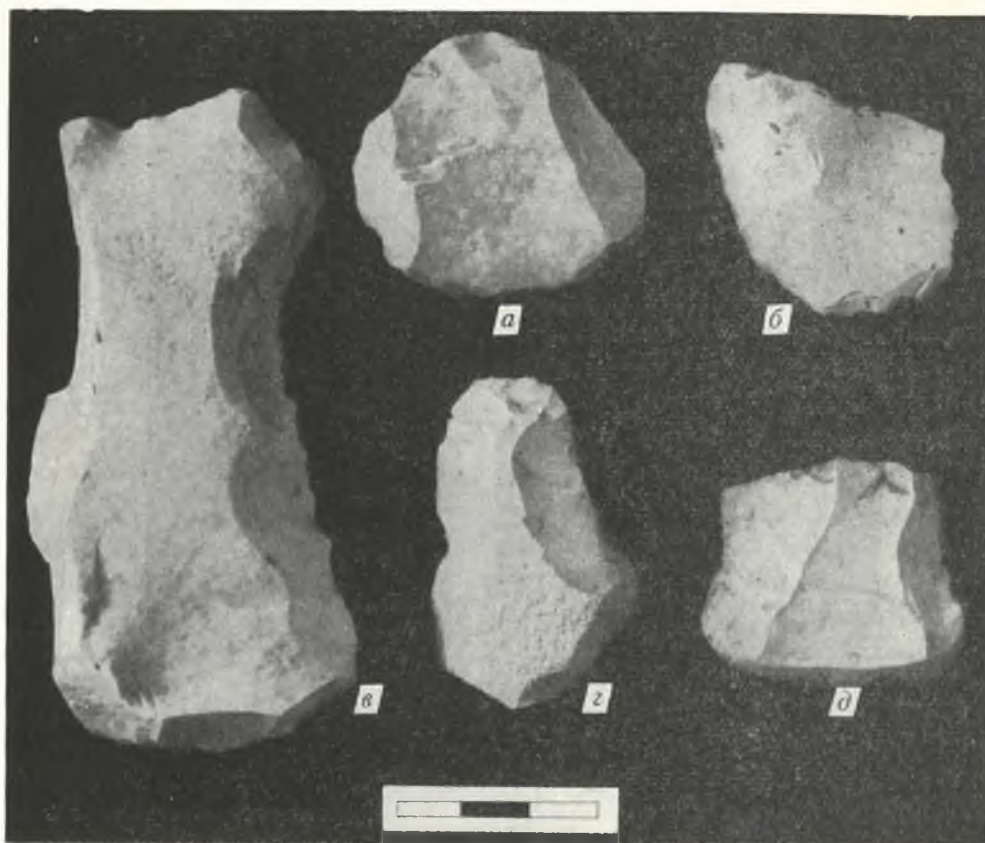
На темето на втория хълм, който понастоящем се разорава и засажда с разни земеделски култури, кремъчният материал има сив цвят. Съвсем малко тук са кремъчните отломъци и пластинки с бяла патина.

Изобщо трябва да се подчертае, че кремъчният материал се намира на сравнително малко пространство в началото на хълмовете, които опират близо до водата край старото корито на

Обр. 1.-Топографска скица на долината на р. Осъм при с. Муселиево с означение на палеолитните находища

Fig. 1. Esquisse topographique de la vallée de la rivière Osam près du village Muselievo avec l'indication du lieu des trouvailles paléolithiques

Обр. 2. Кремъчни оръдия: а, б, г, д — стъргалки; в — нож-стъргалка
Fig. 2. Outils en silex: а, б, г, д — grattoirs; в — couteau-grattoir

реката. Този факт показва, че ниските склонове са били едни от най-удобните места за обитаване от човека през мадленската епоха.

Кремъкът, от който са правени оръдията и оръжията, има сив, сивосинкав и по-рядко черен цвят, който подобно на мезолитните находки при Побитите камъни вследствие на продължителното изветряване е придобил дебела бяла патина. Някои кремъчни пластинки обаче, неогрети от слънцето откъм долната страна, имат сивосинкав цвят и се отличават от попадналите случайно през по-късните праисторически епохи кремъчни материали.

Тук бяха открити над 100 готови оръдия, в това число нуклеуси, кремъчни пластинки, отломъци и суров още необработен кремъчен материал, повечето от който с незначителни размери. Сравнително по-малък е броят на целите кремъчни оръдия, които носят следи от добра обработка. Някои са наслоени с карбонатна покривка, която запазва отчасти първоначалното оцветяване на кремъка.

Нуклеуси. Намериха се малко, но типични за късния палеолит кремъчни нуклеуси, нуклеовидни късове с цилиндрична форма. Срещат се (както този на обр. 5 а) нуклеуси със запазена кафява силикатна кора от обвивката на кремъчната конкреция. Нуклеусите или частите от тях имат бяла патина, а на места са наслоени с варовита покривка.

В горната черна глина в м. Мореница се откриха сравнително по-едри кремъчни ядра, от които са отцепвани по-удължени пластинки. По своето стратиграфско положение те могат да се отнесат също към мадленската епоха.

Някои нуклеуси и нуклеовидни късове от Муселиево напомнят подобни материали от горните ориняшки и граветски хоризонти в Темната дупка при с. Карлуково,² Ловешко, Самуи-

² Р. Попов. Темната дупка, с. 18. Непубликувани материали в Археологическия музей в София.

Обр. 3. Кремъчни ножове и ножовидни остриета
Fig. 3. Couteaux en silex et tranchants

лица I и II до с. Кунино,³ Пещ до Старо село,⁴ Врачанско, и пр. Това обаче не ни позволява да твърдим със сигурност, че развитието на гравета продължава и в неолита.

Освен нуклеуси бяха намерени голям брой и съвършено различни форми кремъчни остриета, които в сравнение със западноевропейския мадлен показват някои особености, дължащи се на своеобразието на българския палеолит. Тъкмо с това своеобразие може да се обясни малкият брой намерени тук класически форми мадленски типове. Повече от готовите оръдия са във фрагментирано състояние или лошо ретуширани. Те имат случайна форма, определяща се от преобладаващите отломъци и пластинки, използвани за различни всекидневни нужди.

Стъргалки. Едни от най-характерните са дъговидните кремъчни стъргалки, правени от слабо надебелени и силно скъсени пластинки. Те имат дъговидно издъкнало острие, ретуширано по цялата лицева страна на напречния ръб на пластинката (обр. 2а). Противоположният или тъп край е стеснен и пригоден за прикрепване на дръжката. Дълж. 4,2 см, шир. 3,8 см и деб. 0,7 см.

³ Н. Джамбазов. Разкопки в пещерата Самуилица II. — Археология, 1—2, 1959, с. 50, обр. 31 д.

⁴ Н. Джамбазов. Пещерата Пещ до Старо село, Врачанско. — ИАИ, XXI, 1957, с. 17, обр. 10 а.

Тези нови типове показват известно сходство с познатите ни от мезолитните находища стъргалки в района на Побитите камъни, Варненско.⁵ Те обаче се различават от ориняшките и граветски типове от Темната дупка,⁶ Самуилица II,⁷ Пещ⁸ и пр., поради което трудно може да се потвърди развитието на гравета в мадленската епоха.

Останалите кремъчни стъргалки от Муселиево имат доста примитивна обработка. Някои от тях са със запазена силикатна кора от обвивката на кремъчната конкреция. Към това трябва да добавим, че една част от кремъчните стъргалки са били използвани като комбинирани остриета. Такива ножове-стъргалки са твърде близки с мезолитните форми.⁹

Ножове. Характерни за епипалеолитните кремъчни оръдия, освен споменатите досега, са ножовете и ножовидните остриета, които са най-много сред кремъчния материал. Те са тънки и различни по форма, с незначителни размери, така както и нуклеусите, от които са отцепвани пластинките. Съвсем малко са кремъчните остриета от широки и удължени пластинки, които достигат 7—8 см. Те имат право или дъговидно изпъкнало острие, лошо ретуширано, а на места нащърбено върху надлъжните ръбове от едната или двете страни на пластинката.

Някои ножове и ножовидни остриета са правени от широки и доста удължени пластинки с едър ретуш (обр. 3и). Страничните им ръбове са дълбоко нащърбени от продължителна употреба. При основата те са стеснени вероятно, за да бъдат пригодени за прикрепване към дръжката.

За рязане или загладяване на костени или дървени предмети са използвани и ланцетовидни кремъчни пластинки със ситен ретуш върху страничните ръбове на пластинката. Те твърде много приличат на граветските типове.

Гравет. Намериха се и няколко пластинки тип гравет. Правени са от малки, тънки и удължени пластинки, с притъпен гръб, характерни за последните етапи в развитието на късно-палеолитната култура.

Микропластинките тип гравет от Муселиево са малко по-различни от тези в най-горните хоризонти в пещерите, като например в Самуилица II,¹⁰ Пещ,¹¹ Темната дупка¹² и пр. По-голяма прилика те показват с граветски типове, които са добре познати сред мезолитните находки в района на Побитите камъни,¹³ където тази форма и тази техника достига своя разцвет, без да се запазва през неолита и следващите праисторически епохи у нас. По-ранните граветски кремъчни остриета са правени от сиви, восъчни и по-рядко черни полупрозрачни пластинки и са по-малки по размерите си в сравнение с тях от посочените по-горе младопалеолитни находища. Най-голяма прилика кремъчните резци тип гравет от Муселиево намират в мадленските находища из Европа.¹⁴ Това означава, че епипалеолитната култура при Муселиево, независимо от дебелината на културния пласт, в който се откриха находките, може да се обособи като една преходна епоха в края на палеолита преди настъпването на неолита.

Трябва да се отбележи, че в случая тук се създават нови, своеобразни по размери кремъчни остриета, правени при нова природна обстановка в най-старата история на нашите земи. Микропластинките очевидно са били използвани за прикрепване в жлеб, издълбан върху кост, еленов рог или дърво.

⁵ Н. Джембазов и А. Маргос. Към въпроса за проучването на палеолитната култура в района на Побитите камъни (Дикилиташ). — ИАИ XXIII, 1960.

⁶ Р. Попов. Темната дупка, с. 33, обр. 24, 1—4, 8—12.

⁷ Н. Джембазов. Разкопки в пещерата Самуилица II, с. 52, обр. 32 а.

⁸ Н. Джембазов, Пещерата Пещ, с. 11, обр. 7 а.

⁹ Н. Джембазов и А. Маргос. Цит. съч., с. 273, обр. 3с и сл.

¹⁰ Н. Джембазов. Разкопки в пещерата Самуилица II, с. 50, 32 д.

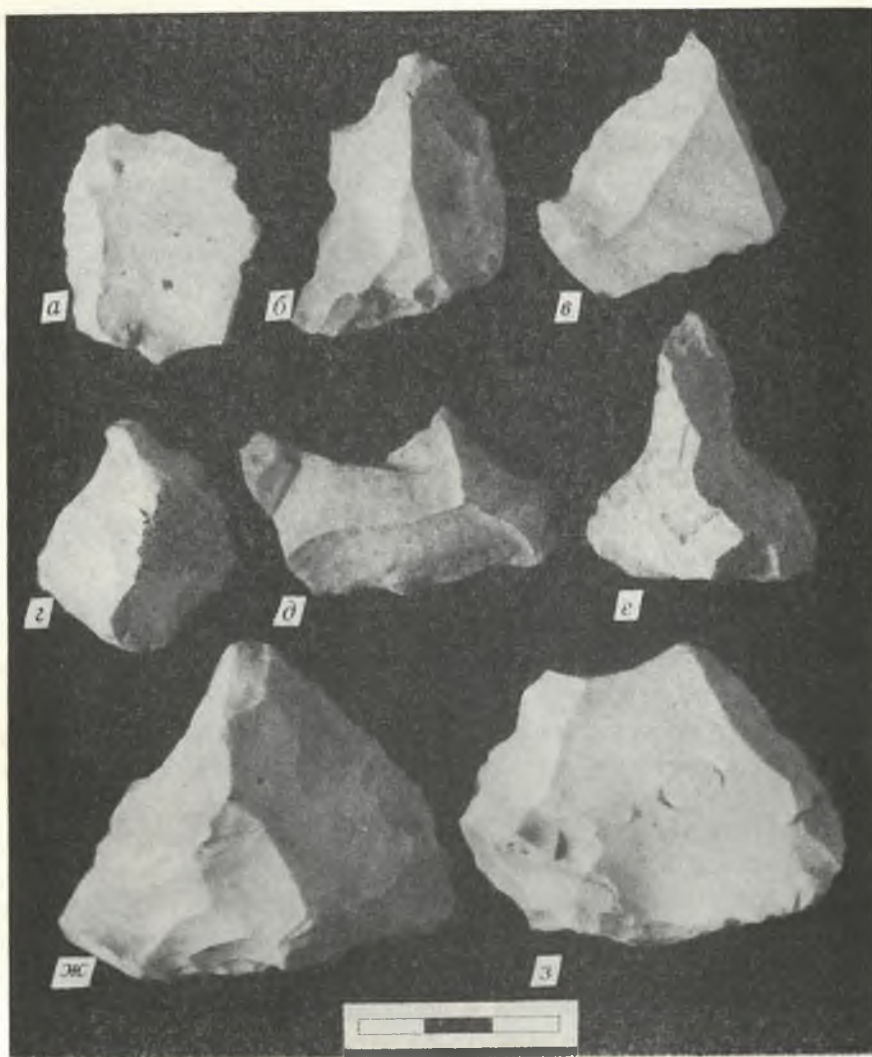
¹¹ Н. Джембазов, Пещерата Пещ, с. 17, обр. 10 а—в.

¹² Р. Попов. Темната дупка, с. 21, обр. 16 и с. 22, обр. 17.

¹³ Н. Джембазов, и А. Маргос, Цит. съч., 273, обр. 3 а и сл.

¹⁴ П. П. Ефименко. Первобытное общество, 1953, с. 456 и сл.; K. Valoch. Magdalénien na Moravě. — Anthropos, N. S. 4, Brno, 1960.

⁴ Известия на Археологическия институт, т. 33

Обр. 4. а — е — кремъчни пробивачи; ж — връх; з — острие
 Fig. 4. а — е — poinçons en silex; ж — pointe; з — tranchant

Пробивачи. Към микроостриетата от Муселиево трябва да причислим и няколко пробивачи и други подобни оръдия, служещи за пробиване на кожи, кост или дървени предмети. Този тип остриета са правени от различни кремъчни пластинки, които чрез свредловидно заостряне или посредством ситен ретуш са добивали удължени странични ръбове или върхове (обр. 4).

Най-характерен за мадленските типове е пробивачът от пещерата Самуилица II.¹⁵ Някои остриета от Темната дупка¹⁶ са заострени в единия край и, както изглежда, са използвани за пробиване и дълбане на кости. Пробивачите от останалите наши пещери съставляват незначителен процент от общия брой на тези находки.

Върхове. Сред кремъчния материал се намери едно грубо очукано от двете страни кремъчно острие с триъгълна форма (обр. 4 ж). То представлява прототип на върховете за стрели или копия, каквито за първи път се откриха в мезолитните находища в района на

¹⁵ Н. Джамбазов. Разкопки в пещерата Самуилица II, с. 50, обр. 32 г.

¹⁶ Р. Попов. Темната дупка, обр. 16, 4.

Побитите камъни.¹⁷ Засега у нас не са намерени другаде кремъчни върхове от този тип през палеолита.

Дисковидни оръдия. По форма приличат на познатите ни още от предмустерските кремъчни дискове,¹⁸ но се различават по дъговидно заострения си край (обр. 5б—д). Те са били пригодени за по-силен удар при разцепване на кости или са използвани за рязане на дървени предмети. Такива бравообразни, двустранно или едностранно обработени кремъчни оръдия с дисковидна, овална или полудисковидна форма са характерни за мадленската епоха.¹⁹ Някои от този тип кремъчни оръдия с полудисковидна форма са добре заострени в по-тънкия им край.

Към тази група кремъчни оръдия може да причислим и няколко сравнително по-големи и удължени кремъчни отломъци с напълно обработени странични ръбове, служели за рязане или сечене.

Изобщо повечето от кремъчните оръдия, в това число и отломъците или пластинките, не са напълно обработени. Те са груби, лошо ретуширани и използвани за най-различни всекидневни нужди. Срещат се пластинки без ретуш, но с явни следи от употреба.

В заключение трябва да се изтъкне, че епипалеолитните находища при с. Муселиево съдържат твърде разнообразен кремъчен материал, разпръснат на сравнително малко пространство върху хълмовете близо до водата на реката. Очевидно това са били неголеми сезонни поселения, които са ни оставили еднослоен културен пласт. Изглежда, че животът на човека тук е траел сравнително кратко време, докато обширната сегашна равнина е представлявала заблатена долина, оградена със старите ерозионни тераси, образувана при Дунавските разливи в края на плейстоцена. Тези заблатени места достигали 10—15 км навън от Дунава, особено през пролетните дъждовни сезони, когато от топенето на ледниците в Алпите и от фирновите полета върху Стара планина значително се е увеличавал притокът на водата.

Несъмнено обилните валежи са принудили тогавашния човек напълно да изостави пещерите и да се засели по високите тераси близо до устието на по-големите реки или техните притоци. Това е способствувало за създаването на подвижни групи. Така при новите природни (главно климатични) условия се променят оръдията и оръжията, а също и начинът на живот. Тогавашните обитатели тръгнали по дирите на по-дребен дивеч, с какъвто изобилствували обширните пасища по платата. Идващите на водопой диви животни били принудени да попаднат в устроената им засада.

Освен това пълноводието в най-долното течение на р. Осъм, особено през пролетните сезони, какъвто е случаят при с. Муселиево, представлявало едно от най-удобните места за риболов.

Находките и направените внимателни стратиграфски наблюдения по време на проучването на младопалеолитните находища тук спомогнаха да се установи по-точно профилът на наслагите и да се определи възрастта на палеолитния пласт. Този последен факт ни навежда на мисълта, че в края на плейстоцена и началото на холоцена (съвременна геологическа епоха), когато още не било установено сегашното с меандровидните извивки на Осъм корито, от които той е получил наименованието си, находките били разположени направо върху льоса.

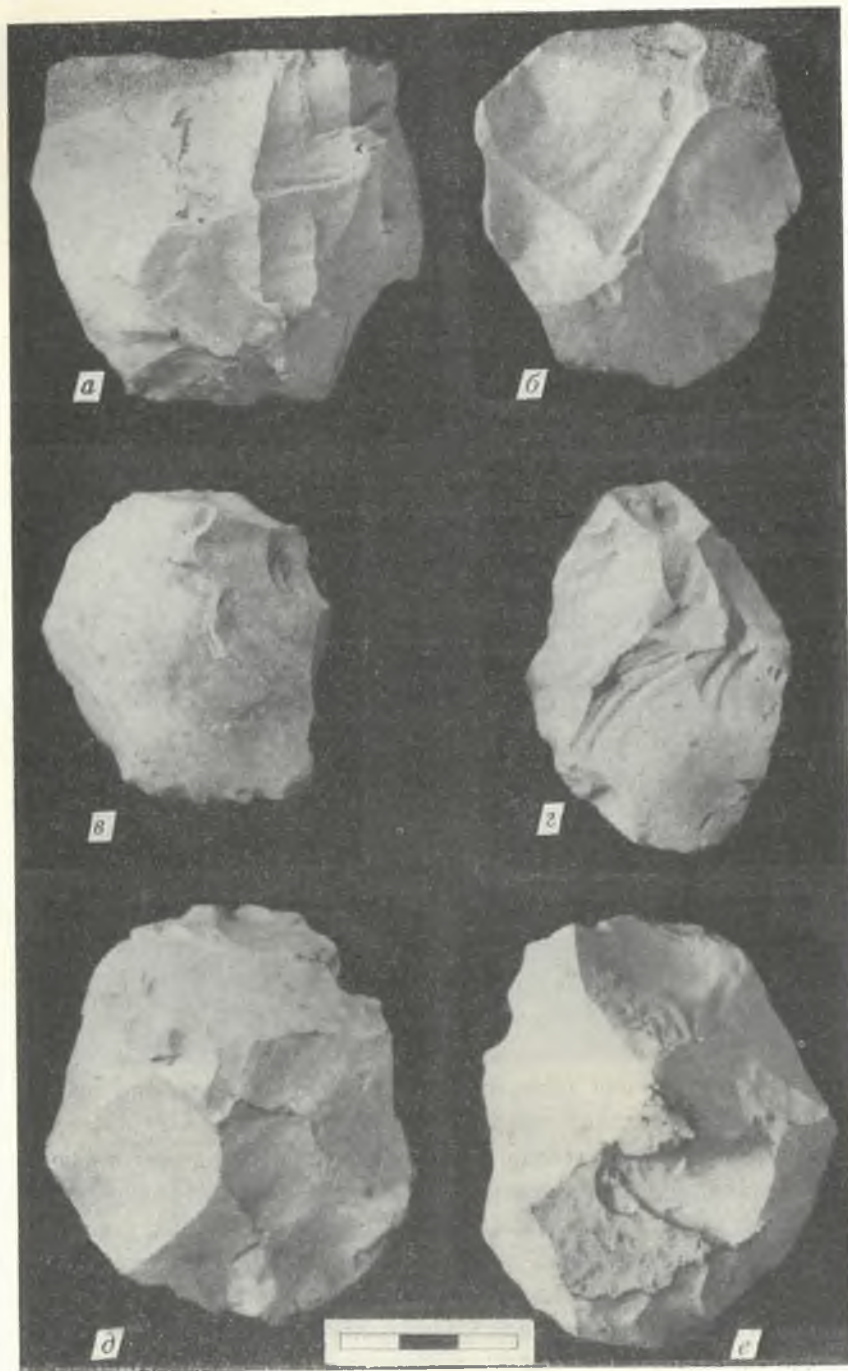
Малките пещери, понорни ями върху ниската тераса несъмнено са били използвани за подслон или направа на жилища, какъвто тип е известен през мадленската епоха. Освен тези естествени укрития, вероятно са съществували и такива, отгоре покрити с лека дървена конструкция, за разлика от постоянните жилища, прикрепени край скалите, в този тъй интересен карстов терен от горнокредни варовици (мастрихта).

Новите типове кремъчни оръдия показаха, че развитието на тая култура от пещерите към високите отцедливи хълмове е станало през един преходен период, чиито културни

¹⁷ Н. Джембазов и А. Маргос. Цит. съч., обр. 3 м, н.

¹⁸ Н. Д. Праслов. Ранний палеолит северно-восточного Приазовья и Нижнего Дона. — МИАСССР, 157, 1968, с. 45, обр. 14, 3.

¹⁹ П. П. Ефименко. Цит. съч., обр. 234.

Обр. 5. а — никлус; б — д — дисковидни оръдия
 Fig. 5. а — nucleus; б — г — outils en forme de disque

останки в общи черти са близки с тия от мадленската епоха. Засага това, което знаем за кремъчния материал, може да се използва само за поставяне на въпроса за изясняването на прехода от гравета към мадлена, от една страна, а, от друга — за връзката на палеолита с неолита.

Прави впечатление, че между кремъчния материал от двата хълма над Лачева чешма има известна разлика, която се дължи на цвета на патината. Тази разлика в оцветяването може да

бъде хронологически белег за разграничаване на отделни, последователни етапи в усъвършенствването на техниката на палеолитната култура, без да може да се постави рязка граница между отделните форми на кремъчните оръдия.

Разположението на културните останки и тяхната непосредствена близост с повърхността на лъса дава възможност да се изяснят някои характерни особености на геологическата обстановка, която се установява при свършено новите условия в самия край на плейстоцена. Това е времето, когато изчезва по-голямата част от постплейстоценовата фауна и се създават възможности за възникването на съвременната флора и фауна в близко съседство със заблатените долини в Придунавска България. По-късно след образуването на фините речни утайки р. Осъм дълбоко се врязва и напълно прекъсва влиянието на Дунавските разливи, като се образува незаливната 4—5 м тераса от съвременното лятно корито на реката.

Дали това е станало в края на плейстоцена или в началото на холоцена, т. нар. в геологията алувиум, това ще покажат новите разкопки и проучвания, които ще позволят да се нарисова по-пълна картина и за живота на човека, който тук създава една нова епоха за най-младата палеолитна култура, за първи път открита при с. Муселиево, Плевенски окръг.

LES OUTILS ÉPI-PALÉOLITHIQUES PRÈS DU VILLAGE MUSELIEVO (DÉP. DE PLEVEN)

NIKOLAJ DŽAMBAZOV

(Résumé)

Les fouilles du site paléolithique menées en 1968 au lieu dit Stublata près du village Muselievo (dép. de Pleven) ont livré un intéressant matériel archéologique. On a découvert à la surface du černozem de la couche supérieure des outils en silex. Ces travaux ont mis au jour d'autre part quatre nouvelles trouvailles du Paléolithique récent. Les vestiges ont été recueillis à la surface et dans le profil de la couche sur les hauteurs dans le voisinage immédiat du confluent des profonds ravins des deux rives de la vallée de l'Osam.

La première de ces stations est située au lieu dit Morenica à environ 1 km au Sud du village (fig. 1). Elle occupe la petite colline près de la rive droite de la rivière. Le matériel de silex répandu tout autour, a une couleur grise qui s'est patinée au cours des ans. Les sondages effectués ont montré que la couche archéologique est peu épaisse — de 10 à 25 cm. On y a recueilli des nucleus et des fragments de nucleus affectant une forme prismatique, divers grattoirs et des tranchants de couteaux, des perçoirs, des microlamelles, type gravette, etc. (fig. 3 a).

Le second groupe a été découvert sur la rive gauche de l'Osam. Il comprend trois trouvailles distinctes les unes des autres. Un matériel de silex relativement plus riche a été trouvé au lieu dit „Lačeva češma“ sur les deux collines au pied du grand vallon. Les petites lamelles en silex, les éclats de silex et les outils y sont très peu nombreux et dispersés sur le bas de la colline traversée actuellement par la route qui mène vers le village Milkovica.

Le silex dont ont été exécutés les outils ont une teinte gris, gris-bleu rarement noire qui, tout comme les trouvailles mésolithiques de la région des „Pobiti Kamani“ (Varna), s'est couverte d'une couche épaisse blanche par suite d'un long séjour à l'air. On y a recueilli des nucleus prismatiques (fig. 5 a), des grattoirs en forme d'arc (fig. 2 b), des pointes de lance type gravette, des outils en forme de disque, ovales ou en forme de hache bifaciales (fig. 5), connus des niveaux supérieurs de nombreuses grottes de Bulgarie. Les sites épi-paléolithiques de Muselinovo qui se trouvent à environ 10 km du Danube contiennent des pièces de silex très diverses, relativement dispersées sur une aire peu étendue de part et d'autre des hauteurs près de l'Osam.

C'étaient des établissements humains peu importants qui avaient été habité peu de temps. Ils ont laissé une seule couche archéologique (épaisse de 10—25 cm).

Il semble que la vie de l'homme s'était écoulée dans ces parages près de la vaste vallée marécageuse formée par les eaux du Danube qui s'y déversaient périodiquement à la fin du Pléistocène ou au début du Holocène, lorsque la fonte des glaciers dans les Aples et des champs de firn du Balkan avaient provoqué une très grande crue des eaux. Outre la chasse du menu gibier, attesté par les outils microlithiques, très abondants dans les vastes pâturages des plateaux, le débit important de l'Osâm constituait l'un des lieux les plus indiqués pour la pêche. Les petites grottes et les formes karstiques étaient utilisées comme refuge ou lieu d'habitation, tout comme à d'autres endroits, durant le magdalénien en Europe.

ОПИТ ЗА КЛАСИФИКАЦИЯ НА КРЕМЪЧНИТЕ СТЪРГАЛКИ ОТ ЕНЕОЛИТНИ СЕЛИЩА В СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ

Кънчо Кънчев

При разкопаването на селищни могили в Североизточна България е открит богат и разнообразен археологически материал. Сред тези находки особен интерес представляват кремъчните стъргалки, тесли, мотики, длета, върхове за стрели и копия и други оръдия. От тях важно значение имат стъргалките. Те са твърде често срещани и съставляват значителна част от общия брой на енеолитния кремъчен инвентар. За съжаление незначителен брой от стъргалки е намерил място сред публикуваните материали. По-голяма част от тях е проучена все още слабо.

Възникнала през ранния палеолит, стъргалката се обособява впоследствие като добре оформено къснопалеолитно оръдие. По всичко личи, че през следващите хилядолетия употребата ѝ в ежедневната трудова дейност на първобитния човек постепенно нараствала. В подкрепа на това твърдение са все по-често срещаните стъргалки, намерени при разкопаване на неолитни селища. По няколко десетки, та дори стотици екземпляри, са били открити при проучване на енеолитните селища, намиращи се от двете страни на Долния Дунав. Така например само от Невски, Търговишко, произхождат над 167 екземпляра¹, в „Под-града“ при Мадара са намерени повече от 30 броя.² Стъргалки в колективни находки са били открити у нас при разкопаване на селищната могила край Русе и другаде.³ По данни на Вл. Думитреску в Гумелница са разкрити 284 стъргалки,⁴ а от събраните кремъчни изделия в Лука-Врублевская те съставляват 76 %.⁵ Без съмнение стъргалките, както и други оръдия от енеолитните селища в горепосочения район на страната, са изработени от кремък, който произхожда от местните залежи. Кремъчни залежи има на много места в Североизточна България, но сред тях най-доброкачествено е находището на хълма „Чакмаклъка“ край с. Крива река, Шуменско, където са открити първобитни шахти за добиване на кремък.⁶ Разкопките при Мадара, Шуменско, разкриха първобитни работилници,

¹ Археологически музей гр. София — инв. № 2300, 2299, 2298, 2296. Под инв. № от 1696 до 1701 се водят няколко десетки стъргалки от Мадара.

² Р. Попов. Материали за проучване на селището „Под-града“ при Мадара (Шуменско). — ИАД, III, 1912—1913, с. 97.

³ Г. Георгиев и Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948—1949. — ИАИ, XVIII, 1952, с. 127; Н. Ангелов. Селищна могила при с. Хотница. Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, с. 393; Т. Петров. Колективни находки на кремъчни оръдия от Ловчанска околия. — ИАИ, XVII, 1950, с. 213.

⁴ V. I. Dumitrescu. Fouilles de Gumelnița, Dacia, II, 1925, с. 28.

⁵ С. Н. Бибииков. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. — МИА, 38, 1953, с. 100.

⁶ К. Шкорпил. Могили. Пловдив, 1898. с. 85 и 87.

където са били изработвани различни кремъчни оръдия, в това число и стъргалки.⁷ В последно време станаха известни и други следи от дейността на такива работилници.⁸

Ако се съди по разнообразието във формите и видовете на стъргалките, както и по тяхното количество, то може да се отбележи, че през енеолита в споменатата географска област те са достигнали до най-високо техническо усъвършенствуване. Изясняването на това техническо усъвършенствуване, разкриване на характера на стъргалките като оръдие, както и техните разновидности, са въпросите, които налагат по-специалното проучване на този вид оръдие.

Отделните типове кремъчни оръдия не само че са слабо проучени досега, но и далеч не всякога са правилно различени.

Настоящата публикация, посветена на кремъчните стъргалки, е пръв опит у нас да се проучи и класифицира отделен тип кремъчни оръдия. За тази цел са използвани съхраняваните в Софийския археологически музей многобройни стъргалки от Невски, Мадара, Коджадермен, Салманово, Кубрат и др., които показват разнообразие във формите и видовете.

Докато въпросът за стъргалките в нашата литература е само поставен, в задграничната литература, предимно в съветската, се разработва с помощта на най-новите методи за проучване.⁹

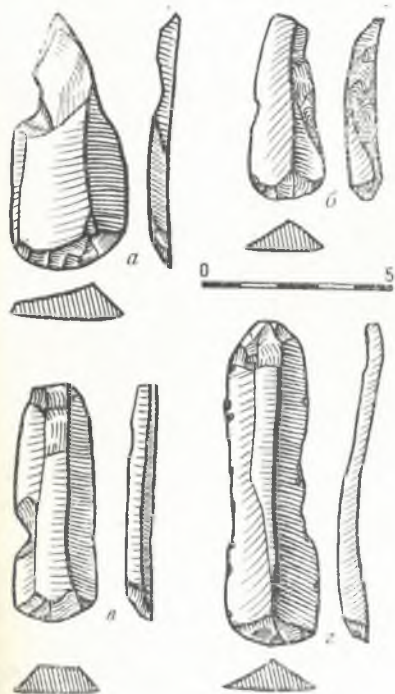
Твърде често терминът „стъргалки“ се използва като условно обозначение на различни кремъчни пластинки, без да се съблюдава тяхната форма, големина, характер и разположението на ретуша, както и следите от употреба. Това са основните белези, които характеризират не само стъргалките, но и почти всяко кремъчно оръдие и с тяхна помощ би могло да се разкрие участието му в трудовата дейност на първобитния човек. В нашия случай ние ще се опитаме да разкрием това участие през периода на изместването на каменните и кремъчните оръдия от металните.

При едно разглеждане на кремъчните оръдия, произхождащи от Североизточна България, става ясно, че групата на стъргалките е най-многочислена. Тяхното количество далеч надвишава броя на ножовете, резците, върховете за стрели, пилите и др. Очевидно е, че стъргалките са били едно от най-често употребяваните оръдия от енеолитните обитатели на тази част на страната. Всички те са изработени от кремък, с вариращ от тъмножълт до тъмнокафяв цвят. Една значителна част от тях са покрити със сива патина. Направени са в едни случаи от дъговидно извити пластинки с триъгълно или трапецовидно напречно сечение, а в други — от по-широки кръгли или удължени в различна степен пластинки. Ако се съди по формата, вида и големината на пластинките, от които са изработени стъргалките, можем да различим: а) стъргалки от кръгли масивни пластинки, б) стъргалки от тесни и тънки пластинки, в) стъргалки от широки и къси пластинки, г) стъргалки от по-широки и счупени ножовидни пластинки. Техните дължини обикновено варират от 0,033 до 0,122 м, а ширините — от 0,016 до 0,055 м. Като се изключат някои от кръглите стъргалки, то почти всички са с леко или по-силно дъговидно извити профили. Тази извитост е особено пригодна при продължителна работа с тях. Тя най-добре е подчертана при работния край, който завършва с издаден навън ръб. С помощта на този ръб стъргалката стърже, след като е поставена върху работната повърхност при подходящия ъгъл. Този работен

⁷ Р. Попов. Материали за предисторията на Мадара. — Сб. Мадара, I, С., 1934, с. 49 и сл.

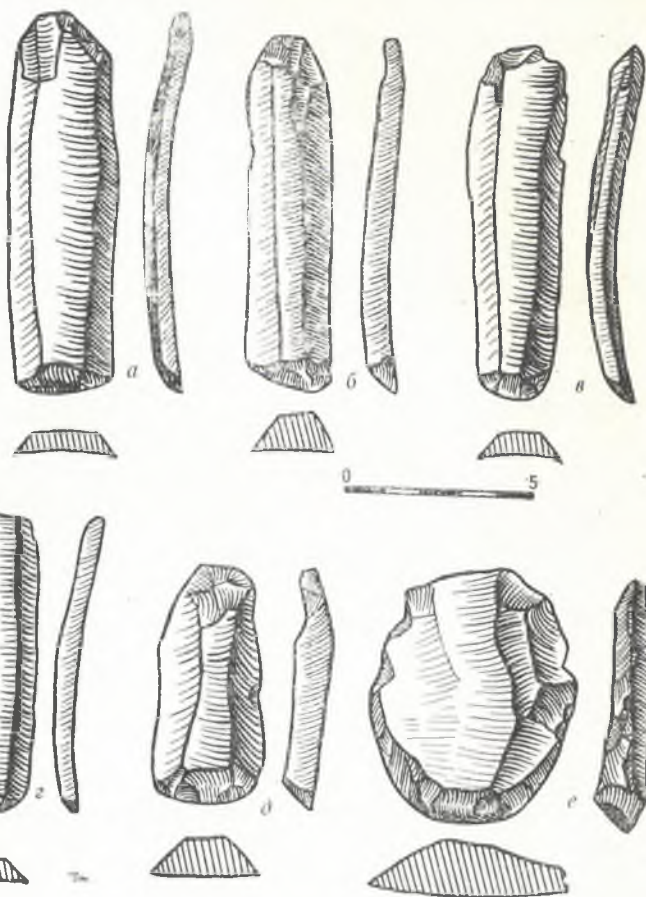
⁸ В селищната могила край с. Комунаре, Варненско, по сведения на Х. Симеонова и непубликувани материали в музея с. Дългопол, Варненско; Н. Тодорова—Симеонова. Die vorgeschichtlichen Funde von Sadovec, Nord-Bulgarien. — JSGZM — Mainz, 28, 1969, с. 3—8.

⁹ Р. Попов. Разкопки в пещерата Моровица. — ИАД, III, 1912/13, с. 285—286; Б. Л. Богаевский. Орудия производства и домашные животные Триполья, Ленинград, 1937, с. 76 и сл.; Н. Н. Гурина. Неолитические поселения северного побережья Кольского полуострова. — МИА, 20, 1951, с. 151 и сл.; М. Е. Фосс. К методике определения каменных орудий. — КСИИМК, вып. XXV, 1949, с. 15 и сл.; Х. К. Алпысбаев. Некоторые результаты изучения кремневых орудий. — КСИИМК, вып. 76, 1959, с. 13 и сл. Н.; Breuil, Dr. Clergeau. — Oeuf d'autruche gravé et peint et autres trouvailles paléolithiques du territoire des Ouled — Djellal. — L'Anthropologie, 41, 1931, с. 57—58; H. Breuil. Notes de voyage paléolithique en Europe Centrale. — L'Anthropologie, 34, 1924, с. 523—532; D. Peyrony. Les abris Lartet et du Poisson à Gorge — d'Enfer (Dordogne). — L'Anthropologie, 42, 1932, с. 255; R. Vaufray. Notes sur le Capsien. — L'Anthropologie, 43, 1933, с. 463—478; R. de Saint-Périer. La Grotte de Gouërris à Lespouque. — L'Anthropologie, 32, 1927, с. 246—253.

Обр. 1. Стъргалки, приспособени за дръжки

Fig. 1. Scrapers, intended for hafting

Обр. 2. Стъргалки, използвани само за стъргане:

a — д — ножовидни; e — кръгла

Fig. 2. Scrapers, used only for scraping:

a — d — knife-like; e — circular

ъгъл е винаги остър, но близък до правия.¹⁰ В резултат на многобройните движения напред-назад, при упражнен натиск стъргалката стърже и дълбае. От техническа гледна точка тези две функции представляват разновидности на процеса рязане.¹¹ По същество работата на стъргалката е много близка до тази на длетото. Тя с право се разглежда от Б. Л. Богаевски като длетоподобно оръдие.¹² В подкрепа на това мнение са почти всички надлъжни профили на поправите екземпляри, които са напълно сходни с тези на длетата.

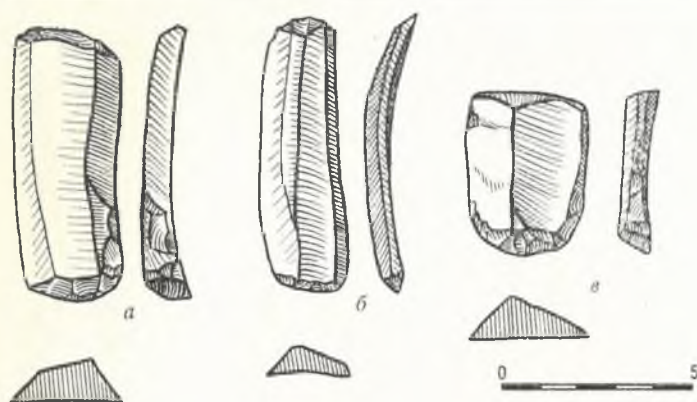
Работната страна, т. нар. стъргало, при всички екземпляри представлява най-широкият и удебелен край на пластинката. Това е една от най-характерните особености за този вид оръдия. За да може да издържи на най-силния натиск и на силата на съпротивлението, стъргалката е трябвало да бъде удебелена. Удебеляването на най-натоварените участъци е един от най-често употребяваните методи в борбата за по-стабилни оръдия.

Работният край в едни случаи е право или косо отсечен, в други леко извит или е снабден с дъговидна вдълбнатина. Ако се съди по вида на стъргалото, можем да различим: а) стъргалки с прави работни краища, б) стъргалки с косооформени работни краища, в) стъргалки с дъговидно извити работни краища, г) стъргалки с дъговидна връзаност по средата на работния край.

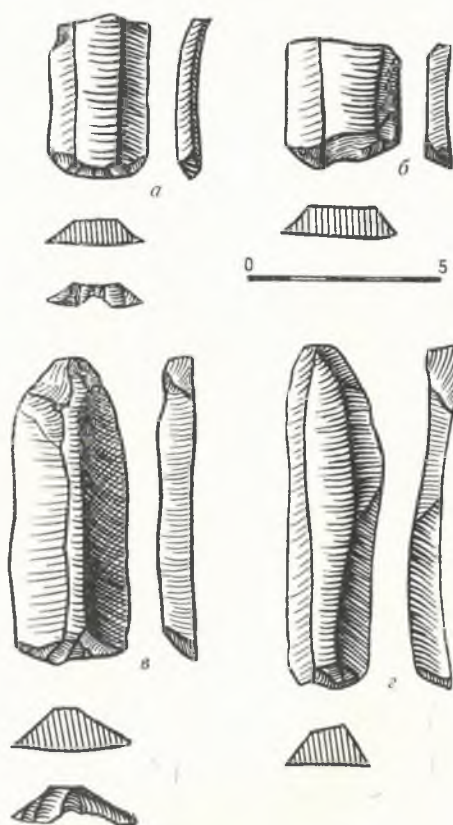
¹⁰ С. А. Семенов. Первобытная техника. — МИА, 54, 1957, с. 229—230.

¹¹ Б. Л. Богаевский. Цит. съч., с. 76.

¹² Пак там, с. 76—77.

Обр. 3. Двойна стъргалка
Fig. 3. Double-ended scraper

Обр. 4. Стъргалки с дъговидна вдлъбнатина по средата на работния край
Fig. 4. Scrapers with an arch-like notch in the centre of the cutting edge

При стъргалките се наблюдават следи от употреба, които лежат косо спрямо работните ръбове. Те са винаги паралелни една на друга. Работните им краища са винаги ретуширани. Ретушът им е едностранен и отвесно нанесен по отделните малки ръбове. Другият край, противоположен на работната страна, е винаги по-тънък, стеснен или клиновидно заострен без следи от ретуш (обр. 1 а-г). Той най-често, както ще видим по-долу, се е намирал в дръжката.

В почти всяко едно изследване на отделните първобитни оръдия се прави опит да се изгради съответната им класификация. В това отношение досегашните проучвания на стъргалките не правят изключение. Между направените опити за класификация има съответни различия. Така например Б. Л. Богаевски ги разделя на две групи, Р. Попов на три, а Н. Н. Гурина и С. Н. Бибииков на пет и повече типа.¹³ Тези опити за класификация не почиват на ясно определени и общоприети морфологични признаци. Едни от авторите изграждат своите класификации по формата на стъргалките, други по вида и големината на пластинката, а трети според мястото и характера на ретуша, както и по предназначението им. Не са редки случаите, когато дадената класификация се изгражда на базата на два или повече принципа. Поради тези причини все още не са обособени групи, които да представляват отделно затворен комплекс, а всяка една от тях съдържа ред преходни форми. Очевидно е, че формите на стъргалките и видът на кремъчните пластинки не могат да послужат за основни принципи при изграждането на една стройна класификация на този вид оръдия.

Сред многобройните стъргалки от североизточния край на страната е също така трудно да се обособят независими типове. При тяхното наблюдение се установи, че едни са били използвани само за стъргане, а при други са налице данни, които показват, че са били използвани в качеството на резец, нож, та дори и като свредел. В такъв случай по-лесно ще бъде да се обо-

¹³ Б. Л. Богаевский. Цит. съч., с. 75; Р. Попов. Разкопки в пещерата Моровица. с. 285—286; Могилата Деве Барган., — ГНМ, 1922—1925, с. 74—75; Н. Н. Гурина. Цит. съч., с. 151—152; С. Н. Бибииков. Цит. съч. с. 85.

собят отделните типове стъргалки на базата на тяхното функционално предназначение.¹⁴ Въз основа на този принцип стъргалките могат да се разделят на две основни групи.

Към първа група ще отнесем тези стъргалки, които са използвани само за стъргане (обр. 2 а-е). Те могат да имат един или два работни края, а страничните им ръбове са без всякакъв ретуш (обр. 3 а-в). Стъргалките, отнасящи се към тази група, се подразделят в следните типове: а) кръгли стъргалки (обр. 2 е), б) стъргалки от ножовидни пластинки (обр. 2 а-д), в) двойни стъргалки (обр. 3 а-в), г) стъргалки с дъговидни вдлъбнатини по средата на работния край (обр. 4 а-г). Броят на кръглите и масивни стъргалки е незначителен. Очевидно тази примитивна и унаследена форма, която не е била пригодна за по-специална употреба (в качеството на резец, нож или свредел), е била почти изоставена. Тяхното количество съставлява 2—3% от общия брой на стъргалките. Екземплярите, изработени от ножовидни пластинки, са удължени и без ретуш по страничните ръбове. Тези ножовидни пластинки са сравнително най-многобройни. Двойните стъргалки имат два работни края и са изработени от ножовидни и равномерно удебелени пластинки с различни дължини (фиг. 3 а-в). Те се срещат сравнително рядко както у нас, така и в близките и съседни земи. Стъргалките с дъговидна вдлъбнатина по средата на работния край са също така рядко срещани (обр. 4 а-г). Предполага се, че тези стъргалки са използвани за заглаждане на обли предмети, като шила, върхове за стрели, копия и др.

Броят на екземплярите, използвани само за стъргане, е сравнително по-малък. Слабата проученост на стъргалките, както и неиздържаните илюстрации към отделните публикации не ни позволяват да посочим аналогии на отделните типове, произхождащи от съседните земи.

Към втора група ще причислим стъргалките, които са използвани и в качеството на резци, ножове, свредли и др. (обр. 5 а-к). Сред тях можем да различим следните типове: а) стъргалки резци (обр. 5 в, е, и), б) стъргалки ножове (обр. 5 а, ж, д), в) стъргалки свредли (обр. 5 б). Те са изработени най-често от удължени пластинки. Работните им краища са снабдени с един или два резеца. По страничните им ръбове нерядко е нанесен едностранен и неравномерен ретуш, който в много отношения прилича на ретуша на ножовете (обр. 5 а, ж, д). Това са оръдия, с които може да се стърже, реже и заглажда. При тях първобитният майстор се е опитал да съчетае в едно стъргалката с ножа и резеца, т. е. изградил е едно комбинирано оръдие, като най-рационално е използвал работните възможности на кремъчната пластинка. Те сполучливо се наричат от някои автори „стъргалка-резец“ или „стъргалка-свредел“.¹⁵ Почти всяка една стъргалка, изработена от ножовидна пластинка, след незначителна обработка може да се използва като доброкачествен резец. Следователно икономически е било по-изгодно да се изработват комбинирани оръдия като стъргалки-резци вместо само стъргалки или само резци. Ето защо броят на стъргалките-резци е твърде голям, докато резците се срещат твърде рядко. Някои от тях имат стеснени, почти заострени краища, или странични врязаности, използвани за превръзването им към дръжка (обр. 1 а-г). Безспорно е, че работата на резеца или ножа с дръжка ще бъде много по-лека и по-резултатна. По-дългите стъргалки не са били снабдени с дръжки. В подкрепа на това твърдение е притъпяващият ретуш, нанесен по най-заострените пунктове на някои странични ръбове.

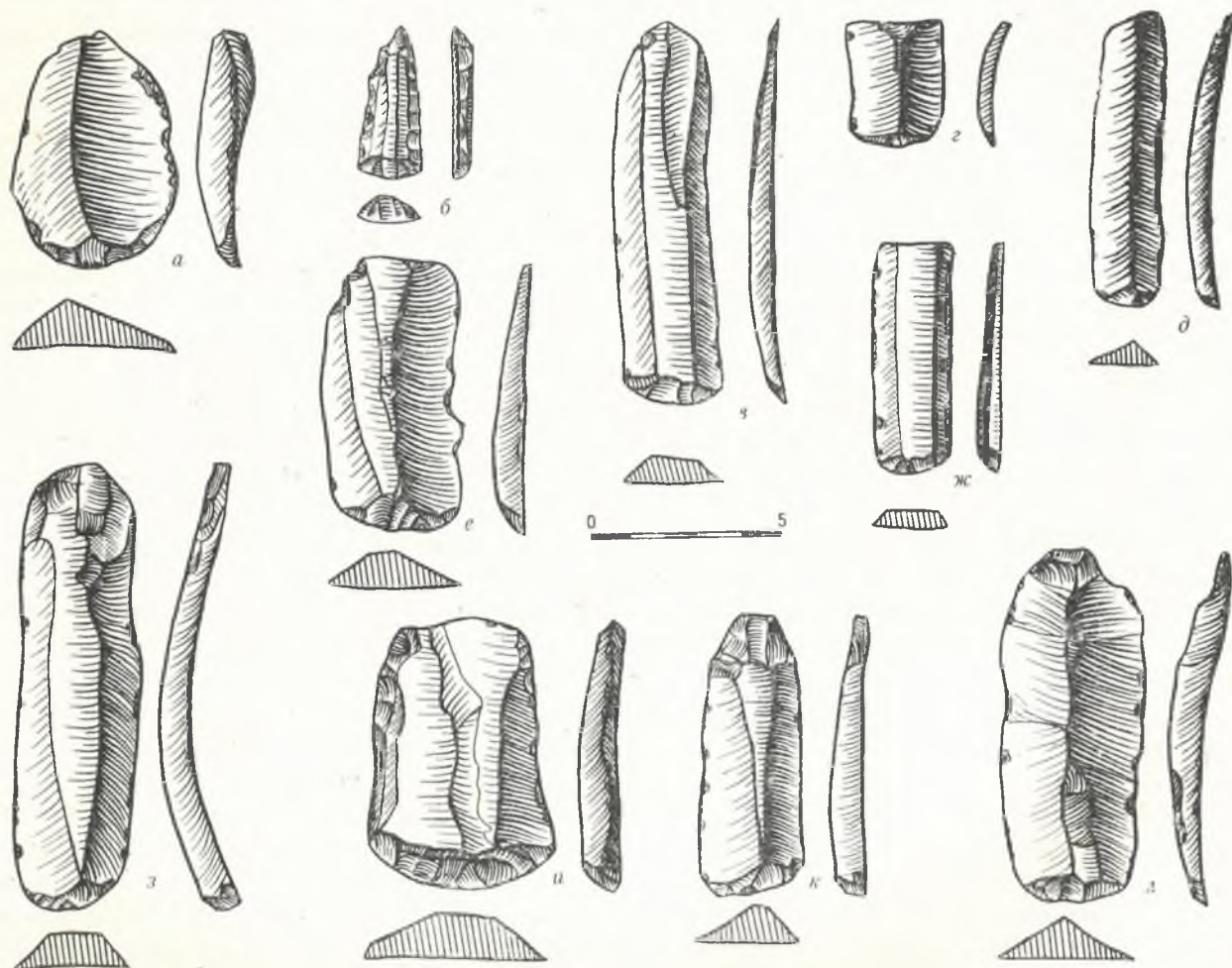
Броят на тези комбинирани оръдия е значителен. Това показва, че енеолитната индустрия е изпитвала постоянна потребност от по-специални и комбинирани оръдия, а старата кръгла форма на стъргалките далеч не всякога е могла да отговори на тези изисквания. Тяхното устройство не е позволило да се оформи противоположният край на стъргалото като свредел,¹⁶ а страничните ръбове като пили или резци. По тези причини от широките и дебели ножовидни пластинки е била изработена по-голяма част от кремъчните стъргалки.

Относно предназначението на стъргалките има различни гледища. За едни изследвачи това са универсални оръдия, а за други строго специализирани. Например С. А. Семенов смята очистването на прясно одраната кожа от тлъстините и месестата част за основна функция на стър-

¹⁴ На базата на този принцип Х. Симеонова различава 6 типа кремъчни стъргалки, срв. Н. Тодорова-Симеонова. Цит. съч., с. 3—8.

¹⁵ М. Е. Фос. Цит. съч., с. 15; Х. Л. Лпысбаев. Цит. съч., с. 15.

¹⁶ Р. Попов. Разкопки в пещерата Моравица. . . с. 286, обр. 207.

Обр. 5. Комбинирани стъргалки: а, ж, д — стъргалки-ножове; б — стъргалка-свредел; г, з, к, л — други
 Fig. 5. Combined scrapers: а, ж, д — scraper knives; б — scraper borers; г, з, к, л — other types

галките.¹⁷ Против тези ограничени функции възразява С. Н. Бибигов. За него това са оръдия с по-широка употреба, използвани като режещи и стържещи сечива.¹⁸ Подобно приемливо становище застъпват и други изследвачи.¹⁹

Старателно ретушираните ъглови резци, добре оформената дъговидна нащърбеност при работния край, ретушираните странични ръбове, както и оформянето на стеснения горен край във вид на свредел са фактори, които показват, че стъргалките са имали твърде широка употреба през енеолита.

Многобройните залежи на доброкачествен кремък в Североизточна България и високо развитата каменна техника са базата, върху която се изработват разнообразни стъргалки и други специализирани оръдия.

От гореизложеното се вижда, че стъргалките, изработени от дебели ножовидни пластинки, се оказали подходящи за изработване на комбинирани оръдия. При тях най-рационално са били използвани работните възможности на всяка кремъчна пластинка. Както вече отбелязахме, ста-

¹⁷ С. А. Семенов. Следы употребления неолитических орудиях из Ангарских погребений. — МИА, 2, 1941, с. 209

¹⁸ С. Н. Бибигов. Цит. съч., с. 86 и 100.

¹⁹ М. Е. Фосс. Цит. съч., с. 14—21.

рата стъргалка с унаследената кръгла форма се оказала непригодна при изработването на комбинирани оръдия. По тези причини тя била изоставена.

Наличието на свредли, ножове, резци и други кремъчни оръдия показва, че възможностите на стъргалките в изработване на комбинирани оръдия са били ограничени. От тях невинаги е могло да се изработи друго също така специализирано оръдие, което да отговори на нарасналите потребности на енеолитното производство.

И така, стъргалката си остава като къснопалеолитно оръдие, при което енеолитната техника е вложила ново съдържание. Тя се е опитала да ограничи нейните функции, за да създаде комбинирано и специализирано оръдие, което е в състояние да отговори на повишените изисквания. Обаче стъргалката си останала старо оръдие, което продължило архаичните традиции през времето на раннометалните епохи.

AN ATTEMPT FOR A CLASSIFICATION OF FLINT SCRAPERS FROM ENEOLITH SETTLEMENTS IN NE BULGARIA

KUNCHO KUNCHEV

(Summary)

Scrapers from Nevski, Madara, Kodjadermen, Salamanovo and Koubrat among others have been used in this study. They are kept in the Sofia Archaeological Museum. Most often they are made of knife-like blades, of various length and width, and more seldom, of round solid blades. Also straight, slightly curved or obliquely shaped blades are found, as well as such which possess an arched notch in the centre of the cutting edge.

The individual types of scrapers have been differentiated on the basis of their functions. On the basis of this principle, the scrapers are divided into two groups. Scrapers, used only for scraping (Fig. 2 *a-e*) are referred to the first group. They are subdivided into the following types: (*a*) circular scrapers (Fig. 2 *e*), (*2*) scrapers with a knife-like edge (Fig. 2 *a-d*), (*b*) double ended scrapers (Fig. 3 *a-b*) and (*c*) scrapers, having an arch-like notch along the centre of the cutting edge.

Scrapers, used as cutters (end-scrapers), knives, borers, etc. (Fig. 5, *a-k*) are referred to the second group. There are different types among them: (*a*) scraper cutters (Fig. 5, *b, e, u*), (*b*) scraper knives (Fig. 5 *a, ж, d*), and (*c*) scraper borers (Fig. 5 *b*).

These scrapers have been made of flint, originating from the numerous deposits in North-Eastern Bulgaria and have been manufactured in various workshops for flint tools, the like of which have been found in different parts of this area of the country.

КОЛЕКТИВНА НАХОДКА ОТ ИДОЛ И СЪД ОТ БАЛЧИК

Хенриета Тодорова

През 1968 г. по време на работа на каменната кариера над Балчик, Толбухински окръг, е била открита колективна находка от женски идол и съд, датиращи от средния енеолит — т. нар. „Преходна фаза Варна“. Огледът на околността, извършен от тогавашния уредник на музея в Балчик,¹ не е дал никакви допълващи находката данни, тъй като теренът е бил интензивно експлоатиран за добив на камък. По сведения на работниците и двата предмета са били намечени на едно и също място. Запазени са добре (съдът е непокътнат), от което може да се съди, че по всяка вероятност са били в яма или пукнатина между скалите.

Идолът (обр. 1 а, б, в, 2 а, б, в) представлява масивна изправена човешка фигурка, здраво стъпила върху плоските си стъпала. Главата е представена схематично чрез овално надебеляване в горния край на високата цилиндрична шия. В областта на носа главата е леко изтеглена напред, устата е набелязана с къса хоризонтална рязка, а ушите — чрез прищипвания. Други детайли на лицето не са отбелязани. Плещите са полегати, в областта на рамената и хълбоците има пъпковидни издутини, които биха могли да бъдат интерпретирани като едва загатнати ръце, поставени надлъжно на тялото. Гърдите не са оформени пъпковидно, а са подчертани чрез отстъп и разделени с малко улейче. Коремът е леко изпъкнал, седалищната част скъсена, плоска и също така моделирана чрез отстъп. Краката са цилиндрични, прилепени един до друг, с едва загатнати прасци и глезени, а стъпалата доста разширени за устойчивост. Общата форма на тялото на идола силно напомня т. нар. „Geigenidolen“ дигулкообразни идоли. Идолът е висок 20,1 см, широк в плещите 9,1, дебел в областта на корема 4,7 см.

Повърхността на цялата фигурка е добре полирана, с равномерен ръждивоожълт цвят. Фигурката е богато украсена с шампован орнамент,² характерен за фазата „Варна“.³ Върху гърдите има 7 успоредни дъговидни шамповани линии, които при рамената преминават върху гърба. Тук те се разделят на две групи: 4 от линиите обхващат горната част на врата. Те са съединени помежду си с отвесни черти. Долните три линии се съединяват във формата на рибена

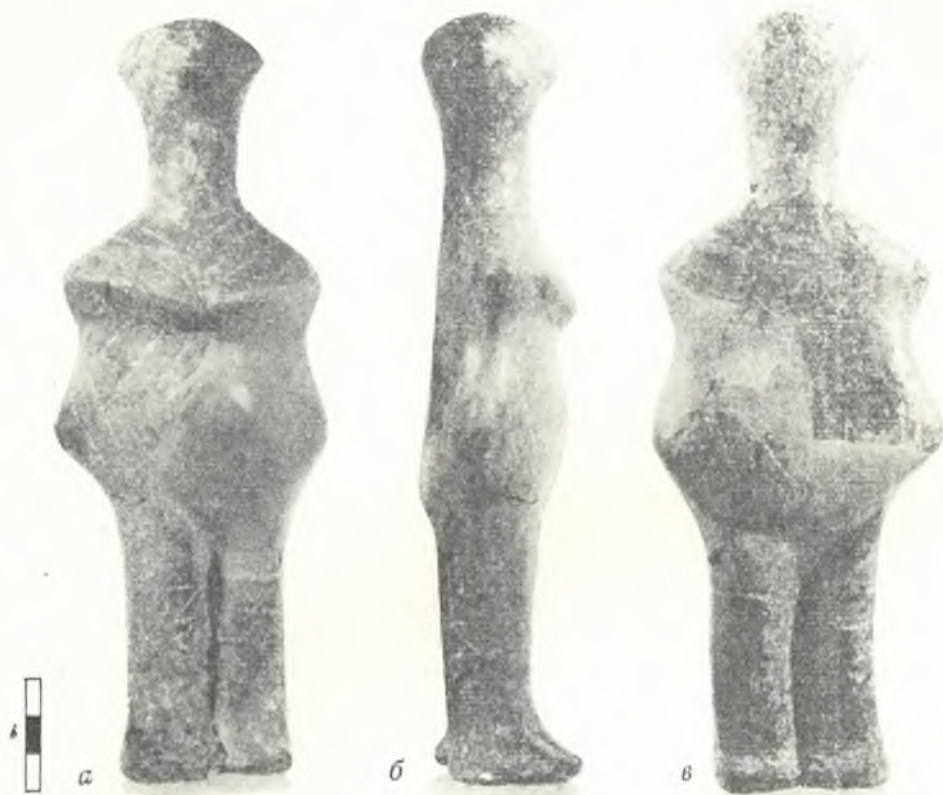
¹ Клара Петкова, на която дължим особена благодарност за съхраняването на находката в най-добро състояние. Находката се води под инв. № 108 в музея на Балчик.

² Шампованият орнамент се получава чрез последователни, скачени едно с друго вдлъбвания, нанесени с тясна,

дълга, дъговидна шампа (печат) с правоъгълни зъбчета, по 10—15 на брой на всяко печатче. . Полу-

чава се вдлъбната линия с неравна вътрешна повърхност, която особено добре задържа бялата инкрустация, която в много случаи е запазена до днес.

³ Н. Vaisová [Тодорова]. Vvoj eneolitické keramiky v jižnom a severovýchodnom Bulharsku. — Kandidatská Dizertacia. Nitra, 1965, с. 61—65, 118—142; Keramika typu Varna v severovýchodnom Bulharsku. — Archeologické rozhledy, 1967, с. 321—381.

Обр. 1. а — б — идолът от Балчик

Abb. 1. а — б — Idol aus Balčik

кост в средата на гърба и преминават в орнамента върху седалищната част, представляващ вписани правоъгълници, в централния от които са прокарани диагоналите. Областта на корема е украсена с вписани ромбове. Около колената има три хоризонтални линии, съединени помежду си с къси отсечки, така че се създава впечатление за два пояса от последователни ромбове. Всички шамповани линии носят следи от бяла инкрустация.

Анализът на орнамента показва, че по всяка вероятност се касае за реално изображение на облеклото и украшенията на жена от епохата на енеолита. Линиите върху врата и гърдите добиват смисъл, ако се разглеждат като огърлица от 7 реда спондилусови маниста, която може да лежи в изобразения ред само при специфичния начин на съединяване на отделните редове върху рамената и гърба, показан върху идола. Правоъгълните и ромбоидни фигури в областта на корема и таза представляват по всяка вероятност тъкан орнамент, тъй като именно ъглестите мотиви са характерни за тъкачната техника. Подобен тъкан или бродиран пояс е украсявал и горната част на някакъв вид ботушки, обути на краката. Възможно е обаче орнаментът и в двата случая да е бил избродиран със спондилусови маниста, пак по нишките на тъканта.

Това предположение се потвърждава от някои наблюдения в близки по време енеолитни некрополи от Североизточна България и Добруджа. Така например в гроб № 18 от енеолитния (халколитен) некропол край Девня, Варненско, проучен през 1969 г.,⁴ е погребан в изтегнато положение около 30-годишен мъж, придружен от богат инвентар. Около шията му са открити два реда огърлици, в прическата — спондилусови маниста, а над лакътя на лявата му ръка вероятно кожена гривна, обшита със спондилусови маниста, очертаващи орнамент във форма на

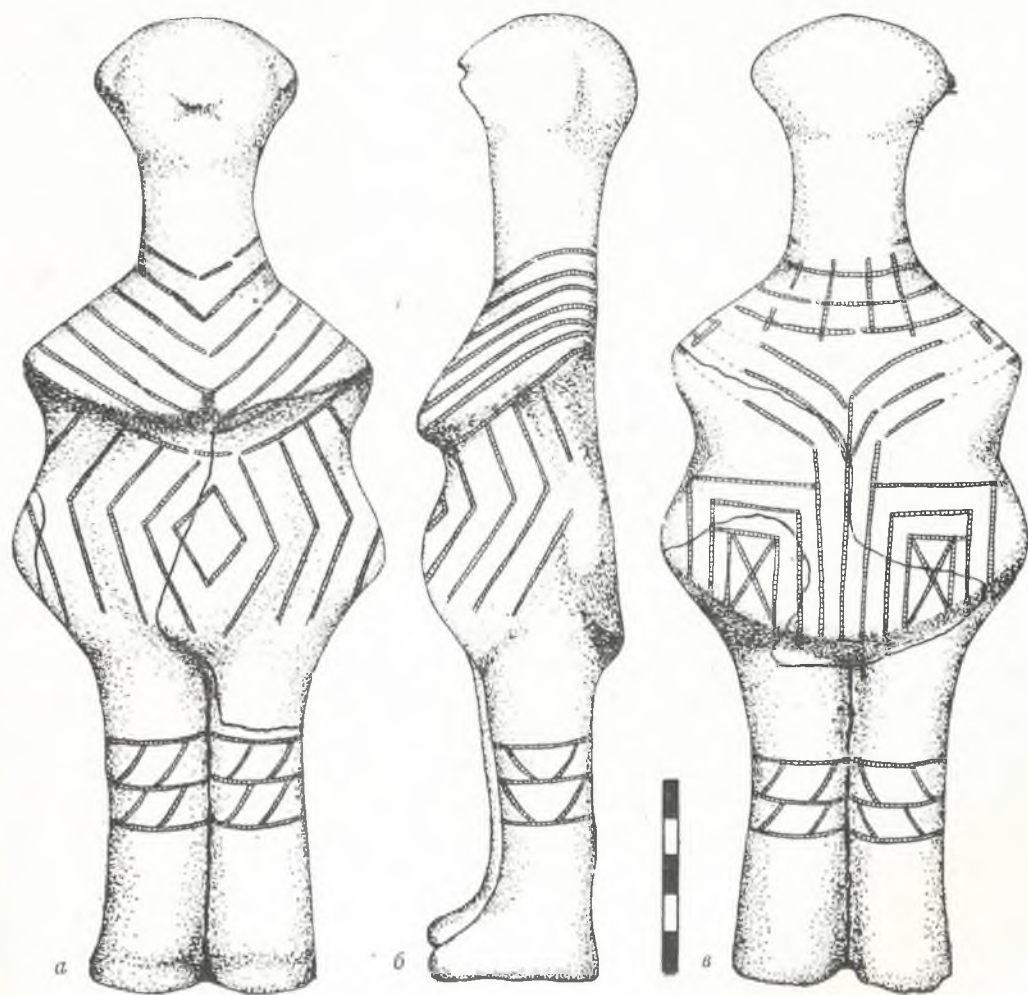
⁴ Х. Тодорова-Симеонова. Късноенеолитният некропол край град Девня — Варненско. — ИВАД, VII (XXII), 1971, с. 12 сл.

квадратчета. Изключителното разнообразие на останалия инвентар на погребението (включително и златни обеци) дава основание да се предположи, че се касае за погребение на високопоставена в рамките на племето личност, може би войн.

В енеолитния некропол при селищната могила в с. Г. Делчево, Варненско,⁵ е открито погребение № 8 на 12-годишно дете, на което изрезът на дрехата на гърдите и долният ѝ ръб са обшити с рядко поставени спондилусови маниста.

В некропола от края на културата Хаманджия от Чернавода, Сев. Добруджа, окръг Констанца,⁶ също се срещат в изобилие спондилусови огърлици и гривни, от което се вижда, че в епохата на енеолита в Североизточна България и Добруджа спондилусовите маниста са се употребявали както за огърлици, така и за бродерия върху материя. Следва обаче да се има предвид, че по-голямо разточителство с украшения и инвентар се среща само в отделни погребения от посочените некрополи, докато в болшинството от гробовете украшения или съвсем липсват, или са твърде оскъдни. Диференциацията на населението в това направление е очевидна.

В тази връзка дадената тук интерпретация на орнамента върху идола от Балчик, от една страна, намира своята реална опора в палеоетнографските данни, почерпени от енеолитните не-

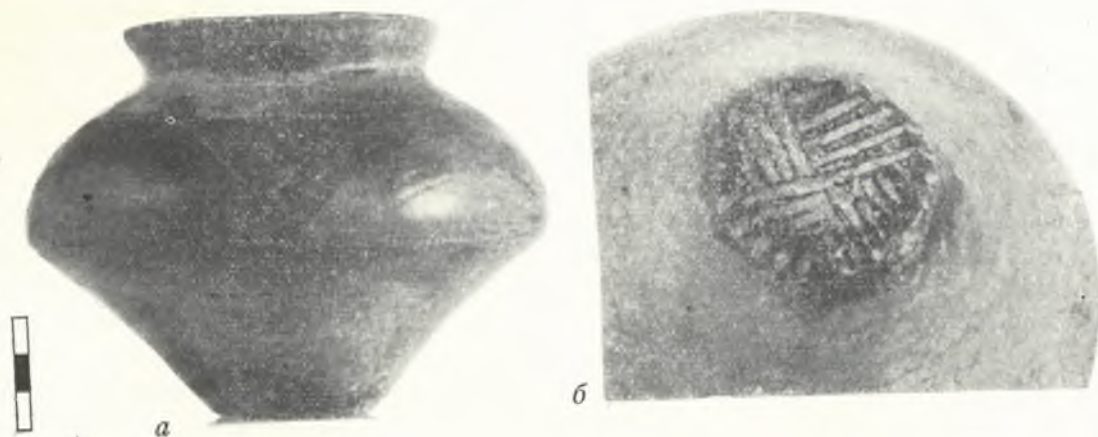

Обр. 2. а — в — рисунка на идола от Балчик
Abb. 2. а — в — Zeichnung des Idols aus Balčik

⁵ Непубликувани материали от музея в гр. Варна. Ръководител на разкопките — авторът.

⁶ D. Berciu. Cultura Hamangia. Vol. I, 1966, с. 79, фиг. 38, с. 81, фиг. 41.

⁶ Известия на Археологическия и-т. т. 33

Обр. 3. *a* — вазовиден съд с канелюри и шампован орнамент; *б* — знакът върху дъното на съда
 Abb. 3. *a* — Vasenähnliches Gefäß mit Kannelüren und eingedrücktem Ornament;
б — Zeichen auf dem Gefäßboden

крополи, а, от друга страна, богатството на украсата навежда на мисълта, че и в дадения случай е изобразена особено почитана и високопоставена „особа“ — най-вероятно персонификация на идеята за жената — майка, символ на плодородието, на която естествено се полагат и най-пищните украшения. При това художникът е изходил от конкретното съвременно облекло и украшения на жената, както това често се наблюдава в примитивната иконография и в по-късни времена.

Разгледан от типологическа гледна точка, идолът по форма има далечни прилики с общата иконографска концепция на идолната пластика от културата Хаманджия в Северна Добруджа. Тези прилики се наблюдават при високия цилиндричен врат,⁷ начина на моделиране на гърдите⁸ и седалището⁹ чрез отстъп и др. В случая обаче може да става дума само за генетически връзки и влияния на хаманджийската пластика, защото в периода на съществуването на нашия идол култура Хаманджия вече е отстъпила място на споменатия вече културен хоризонт, характеризиращ се с керамиката тип „Варна“. Освен тези хронологически отдалечени влияния идолът от Балчик остава засега уникален както по своите размери, така и по форма и орнаментация. В идеологическо отношение обаче той не излиза вън от рамките на традиционните култови схващания на хората от енеолита.

Съдът, съпровождащ идола (обр. 3 *a, б*, обр. 4), има вазовидна форма, фуниевидна шийка, заоблено-биконично тяло с леко изпъкнали стени на горната част и хиперболично извити при долната част. Малкото дъно е вдлъбнато, с нарязи по ръба и врязан знак върху цялата му площ. За целта дъното е разделено кръстообразно на четири сектора, всеки от които е гъсто заштрихован с жлебчета, разположени перпендикулярно спрямо жлебчетата в останалите сектори. Мотивът на знака се среща у нас най-рано в орнамента на някои съдове от фазата Калояновец (Протомарица) в Тракия.¹⁰ Техниката на изпълнението му е много близка до врязания орнамент от съдовете от селищната могила при Каблешково, Бургаски окръг, датиращи от IV фаза на културата Марица, съвременна на фазата „Варна“. Съдът е висок 12 см, диаметърът при устието е 8,5, на гърбуха 14,3, на дъното 4 см.

Обработката на повърхността на съда не се отличава от обработката на повърхността на идола. Тя е полирана и има същия ръждивоожълт цвят. Само дъното е съвършено черно, ве-

⁷ D. Berciu *Cultura Hamangia*. Vol. I, 1966, с. 94, фиг. 40, с. 97, фиг. 50.

⁸ Пак там, с. 93, фиг. 47, горе, с. 99, фиг. 54.

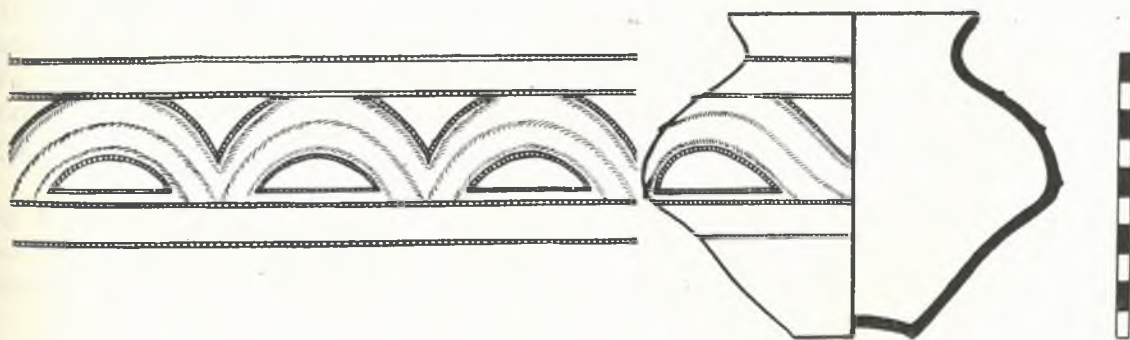
⁹ Пак там, с. 91, фиг. 45, с. 97, фиг. 51.

¹⁰ G. Georgiev. *Kulturgruppen der Jungstein- und Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien)*. — *L'Europe à la fin de l'âge de la pierre*, Praha, 1961, Taf. XV, 13.

роятно в резултат на положението на съда при изпичането. На места по останалата повърхност на съда има леки сиви петна също резултат от изпичането. Украсата се състои от канелюри, организирани в четири срещуположни групи от по три концентрични дъги, обърнати с широката си част към прелома. Канелюрите са обрамчени с шамповани, бяло инкрустирани линии, изпълнени със същия инструмент, както и шампования орнамент върху идола. Две хоризонтални шамповани линии, разположени на 2 см една от друга, ограждат канелюрите отгоре и отдолу, така че се образува орнаментален пояс, простиращ се от границата между шийката и тялото на съда до 3 см под прелома. Шамповани линии минават също над и под групите дъги от канелюри, като образуват самостоятелни триъгълници и дъги и по този начин подчертават контурите на орнамента.

По своята форма, изработка и орнамент съдът от Балчик е типичен представител на керамиката от типа „Варна“ в Североизточна България. Той има аналогии преди всичко в материалите от селищната могила „Сава“, Варненско, но също така и в III хоризонт на селищната могила в с. Голямо Делчево, Варненско.¹¹ Анализът на техниката на изработката и изпичането и на двете разглеждани находки показва, че те са изработени едновременно, от един и същ майстор, с едни и същи технически средства и инструменти, като е била използвана една и съща глина. Изпичането е станало едновременно и е имало за резултат еднаквото оцветяване на двата предмета. Констатирането на безспорната едновременност на двата предмета не е без значение, защото потвърждава тяхната взаимна свързаност в единен култов комплекс, при което съдът трябва да е играл определена роля в ритуала. В подкрепа на това предположение говори и древният и необичаен знак върху дъното му, който не може да бъде случаен. С това колективната находка от Балчик хвърля нова светлина върху неизяснения проблем за праисторическите знаци, които се срещат в редки случаи върху дъната и стените на някои праисторически съдове. Може да се приеме, че белязаните със знаци съдове са играли определена роля в култовите обреди и тъй като те по форма и орнамент не се отличават от най-качествената съвременна фина керамика, то са били съответно маркирани. Определените повторения, наблюдавани при откритите до днес знаци, навеждат на мисълта, че това маркиране не е било случайно, а е носител на точно определена информация. Този факт не може да бъде откъснат от проблема за предисторията на писмеността въобще.

Не по-малко е и културно-историческото значение на находката от Балчик. До днес фазата „Варна“ беше известна от 13 находища в Североизточна България, по течението на р. Камчия и в Добруджа.¹² Пръв обърна внимание на съществуването на керамика от типа „Варна“ в Бъл-

Обр. 4 Рисунка на вазовидния съд с канелюри и шампован орнамент

Abb. 4. Zeichnung des vasenähnlichen Gefäßes mit Kannelüren und eingedrücktem Ornament

¹¹ Непубликувани материали в музеите във Варна и Дългопол.

¹² Сава, Цонево, Г. Делчево (Варненско), Варна-Батареята и Варна-Дружба, Салманово (Шуменско), Толбухин и Дуранкулак (Толбухинско), Тахиргьол, Медиджия, Костенещи, Истрия и Чернавода (окр. Констанца-Румъния).

гария Е. Комша, който я означава като „култура“ Варна и определи хронологическото ѝ място между културите Хаманджия и Боян IV (предходната фаза).¹³ Нашите по-късни проучвания в Североизточна България, особено разкопките на селищните могили „Сава“ и „Голямо Делчево“, Варненско, показваха, че керамиката от типа „Варна“ представлява в същност един общ финален етап от развитието както на културната група Сава в Североизточна България, така и на културата Хаманджия в Добруджа. В нейното развитие се наблюдават два ясно разграничени периода — А и Б, от които А представлява класическата проява на фазата, а Б — нейното отзвучаване в рамките на началото на предходната фаза (Боян IV — Спанцов) и двата периода са документирани стратиграфски, в затворени комплекси. Керамиката на фазата „Варна“ има свой, твърде характерен облик. Измежду най-специфичните ѝ форми следва да бъдат споменати различните съдове с фуниевидни шийки¹⁴ и фусбадени, етажовидно профилираните съдове,¹⁵ големите тумбести кани с коленести дръжки,¹⁶ съдове с букели,¹⁷ стреховидни капаци¹⁸ и др.

Технологията на орнамента също е твърде специфична — срещат се канелюри в комбинация с шампован орнамент, самостоятелен шампован орнамент, фурхенших, набодени площи и полихромна инкрустация. Цветът на съдовете с полирана повърхност най-често варира от охреножълто до ръждивокафяво. Черните съдове са рядкост в Североизточна България, но се срещат по-често в Северна Добруджа. С твърде характерното си типологическо съдържание фазата Варна е един от най-ярките представители на средния енеолит на Балканския полуостров. Нейното проучване хвърля допълнителна светлина върху сложните процеси на културна интеграция, които имат място в тази епоха. Същността и динамиката на тези процеси остават до днес неизяснени и спорни, но като краен резултат от тях на базата на сродните ранноенеолитни култури Марица, Боян, Вадастра, Сава, Хаманджия и др. се оформят няколко варианта на културата Гумелница: Тракийският, Мунтенският, Коджадерменският и т. нар. „Добруджански вариант“, чийто център са наколните селища във Варненското езеро. Звено от интензивните обединителни процеси, протичащи в рамките на средния енеолит, е и фазата (типът) Варна. Тя покрива двете ранноенеолитни култури Сава по течението на р. Камчия и Хаманджия в Добруджа, като поема и трансформира наравно елементите и на двете култури. Би могло да се каже, че „Варна“ е синтез на по-висш етап на достигнатото от двете култури. Това наблюдение намира своето потвърждение и в колективната находка от Балчик, която следва да бъде отнесена към класическия етап А на фазата „Варна“. Балчик е нова, 14-а на брой точка в картата на описания културен комплекс. Тя е разположена приблизително в средата на ареала. Известна наследственост от отзвучалата вече култура Хаманджия проличава, както вече беше отбелязано, в иконографията на идола, докато украсата, формата и канелюрите на съда водят началото си от културната група Сава. Що се отнася до шампования орнамент, той е в пълния смисъл на думата резултат от синтеза на двете култури, тъй като технологически прийоми, предшествуващи неговото появяване, се срещат както в културата Хаманджия (масово), така и в културната група Сава (спорадично). Изпълнените по този начин мотиви са характерни за повечето балкански ранноенеолитни култури, в това число и за културната група Сава, но са чужди на културата Хаманджия.

Ако днес познаваме сравнително добре утилитарната страна на съдържанието на фазата „Варна“, то култът не беше документиран с нито една находка. В този аспект идолът от Балчик е единственият достоверно произхождащ от тази културна среда идол, осветляващ идеологията на човека през средния енеолит в североизточната част на Балканския полуостров.

¹³ Е. Комша. К вопросу об относительной хронологии и развитии неолитической культуры на востоке Румынской народной Республики и на востоке Н. Р. Болгарии. *Dacia*, VI, 1962, с. 65.

¹⁴ Н. Vajsová [Тодорова]. Цит. съч., с. 331, обр. 107, 4, 6.

¹⁵ Пак там, с. 337, обр. 110.

¹⁶ Непубликувани находки от селищната могила при с. Г. Делчево, Варненско.

¹⁷ Н. Vajsová [Тодорова]. Цит. съч., с. 341, обр. 112, 6.

¹⁸ Пак там, с. 339, обр. 11.

SAMMELFUND EINES IDOLS UND GEFÄSSES AUS BALČIK

HENRIETA TODOROVA

(Zusammenfassung)

Im Jahre 1968 wurde bei der Ausbeutung des Steinbruchs über der Stadt Balčik, Kreis Tolbucin, ein Sammelfund geborgen, der aus einem Idol (Abb. 1 a, 1 б, 1 в, 2 a, 2 б, 2 в) und einem Gefäß (Abb. 3 б, 4) besteht, die wahrscheinlich aus einem geschlossenen Komplex stammen. Die beiden Gegenstände entstanden in der gleichen Zeit. Das Ornament ist mit ein und demselben Werkzeug hergestellt worden. Die reichhaltigen Verzierungen des Idols können als Halsband und ornamentierte Kleidung und das Idol selbst als Verkörperung der Vorstellung von der Fruchtbarkeit ausgelegt werden. Auch das Gefäß hatte eine bestimmte kultische Bedeutung, wofür das auf dem Boden eingetragene Zeichen spricht. Es wirft ein neues Licht auf die Probleme der vorgeschichtlichen Zeichen als Träger bestimmter Informationen, die mit der Ausführung des Kults verbunden sind und dem Schrifttum vorausgehen.

Der Sammelfund stammt aus dem klassischen Entwicklungsabschnitt A der Phase Varna, die in Nordostbulgarien und in der Dobrudža verbreitet ist. Diese Phase ist ein ausgeprägter Vertreter des mittleren Äneolithikums auf der Balkanhalbinsel, in dessen Bereich sich ein immer noch unzureichend geklärter Vorgang der intensiven Integration der einzelnen frühäneolithischen Kulturen vollzieht. Das Endergebnis dieser Entwicklung ist die Entstehung mehrerer lokaler Varianten der Gumelnica-Kultur, und zwar der thrakischen, muntenschen, kodžadermenischen und der sogenannten Dobrudža-Variante, deren Mittelpunkt jedoch die Pfahlbautensiedlungen im Varna-See sind.

Auf dem Idol ist, im genetischen Aspekt, der Einfluß einzelner ikonographischer Elemente der Plastik der bereits vergangenen Hamandžija-Kultur zu sehen. Die Ornamentierung sowie das Gefäß stehen aber der Sava-Kulturgruppe näher.

Das Idol aus Balčik ist der bisher einzige kultische Gegenstand, dessen Ursprung aus der Kulturmilieu der Varna-Phase nachgewiesen ist. Nach Form, Abmessungen und Ornamentierung ist es einzigartig.

КАМЕННИ БОЗДУГАНИ

Петър Детев

Напоследък все повече и повече се утвърждава убеждението, че огладените каменни боздугани, брадви-чукове, чукове, тесли, мотики и палешници с дупки са се появили за пръв път през каменномедната епоха. Тяхната поява се дължи на усъвършенствуването на техниката за обработка на камъни през тази епоха.

В културните пластове на селищните могили, обитавани през същата епоха, са намерени първите каменни оръдия с дупки, провъртени със стан. Така например Р. Попов изкопал половина от каменен боздуган с дупка в пласта от каменномедната епоха на Деневата могила при Салманово, Шуменски окръг,¹ и други две половини от каменни боздугани с дупки при Влашко село, Врачански окръг.² Той съобщава, че каменни боздугани са намерени в Рашевата могила при Ямбол, Аксаково (б. Аджемлер), Варненско, и другаде.³ Две подобни части от боздугани са изкопани в пласта от каменномедната епоха на селищната могила Ясатепе в Пловдив, кв. Университетски.⁴ Едната половина има тъмнопепелив цвят и сферична форма, с диаметър 5 см. Провъртането на дупката е станало с помощта на провъртащ стан, снабден с куха кост (свредел) и зрънца от кварцов пясък. Това се установява от паралелните окръжности по стените на дупката. Запазената част от дупката на боздугана се намира от външната му страна. Началният ѝ диаметър е 2 см (обр. 1, 3). Другата половина от каменен боздуган представлява пресечен конус, с тъмнопепелив цвят, дълъг 6 см, с диаметър на долната основа 6, а на горната 5 см. Диаметърът на дупката за дръжката е 1 см. Дупката е разширена откъм външната страна на боздугана. По стените ѝ има нареди на паралелни окръжности, надраскани от кварцови пясъчинки при провъртането (обр. 1 5).

Друга част от черен каменен боздуган с дупка е изкопан в пласта от каменномедната епоха на Плоската могила при Злати трап, Пловдивски окръг. Той има форма на неправилна сфера, идеално изгладена, с общ диаметър 5 см, а на дупката за дръжката му от външната страна 2 см, а от вътрешната 1,5 см. От него е запазена само една четвърт. По стените на дупката се забелязват паралелни окръжности, надраскани от зърната на кварцови пясъчинки при провъртането ѝ (обр. 1 6).⁵

Каменен боздуган с дупка е изкопан в пласта от каменномедната епоха на селищната могила Асаря при М. Тръново, Старозагорски окръг.⁶ Той е направен от бял мрамор. Има форма

¹ Р. Попов. Предисторическата Денева могила при Салманово. — ИБАД, IV, 1914, 198, обр. 182.

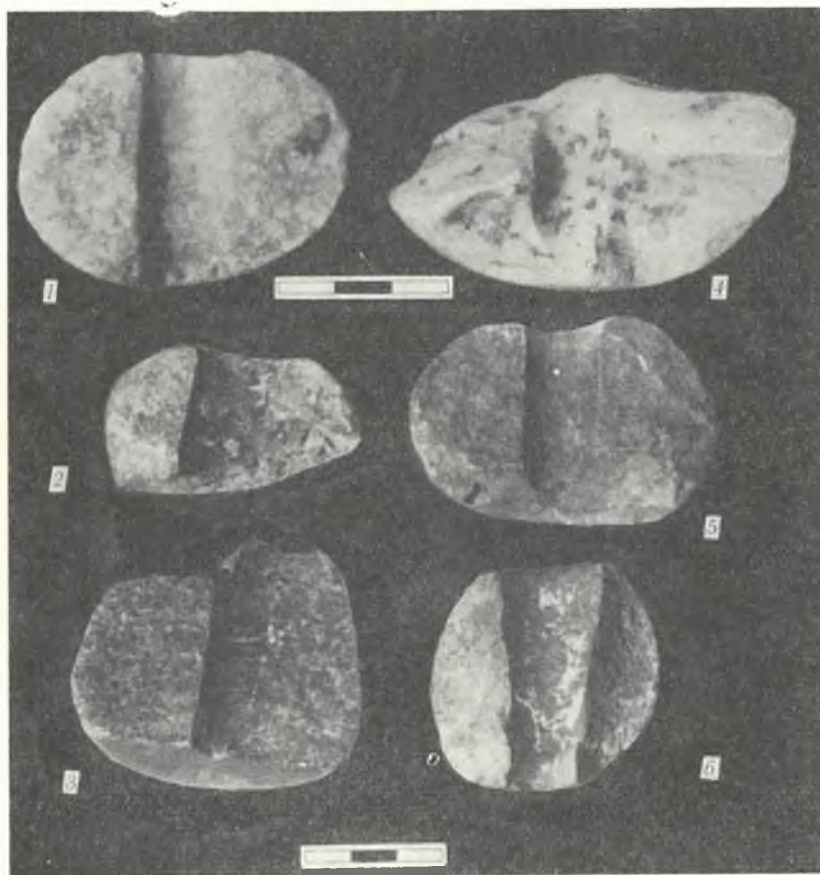
² Р. Попов. Предисторически изследвания във Врачанското поле. — ИАИ, 1923—1924, 111, 112, обр. 46 а, б.

³ Р. Попов. Предисторическата Денева могила при Салманово, 198 и цит. там лит.

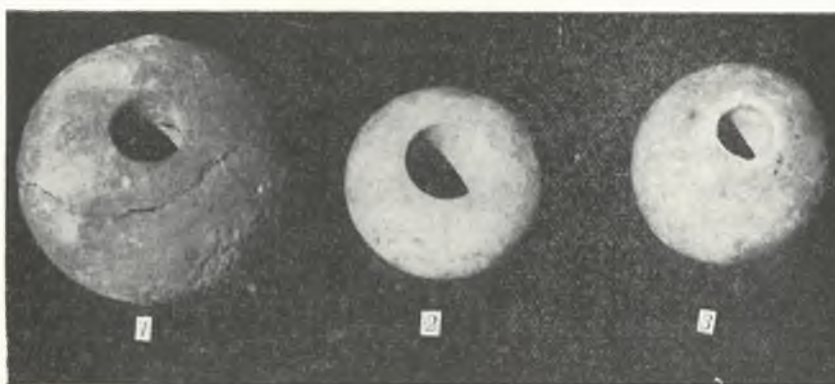
⁴ Съхранява се в Археологическия музей, Пловдив.

⁵ Вж. ИАИ, XVIII, 1952, 331—341.

⁶ П. Детев. Селищната могила Хисаря при с. М. Тръново, Старозагорско. — Археология, кн. 1, 1960, 34, обр. 35, 3.

Обр. 1. Фрагменти от боздугани
Fig. 1. Fragments de massues

Обр. 2. Каменни боздугани
Fig. 2. Massues en pierre

на сплескана сфера с диаметър $6/3$ см. Диаметърът на дупката за дръжката от вътрешната страна е 2,1 см, а от външната 2,5 см. Причината за постепенното намаляване на диаметъра на дупката на боздугана отвън навътре се дължи на износването на дебелината на костта (свърдела) на провъртащия стан при провъртането на дупката (обр. 2 2).

Три части от каменни боздугани с дупки са изкопани в пласта от каменно медната епоха на селищната могила Банята при Кап. Димитриево, Пазарджишки окръг.⁷ Едната част е половина от боздуган от снежнобял мрамор с двойноконусовидна форма и диаметър 7,5 см. Диаметърът на дупката за дръжката му е 1 см (обр. 1, 2). Друга част от боздуган има тъмноръждив цвят и форма на пресечен конус с диаметър на долната основа 6,5, а на горната (външната) 5 см. Дължина 5,5 см. Краищата на боздугана са заоблени. Дупката за дръжката му от външната страна има диаметър 1,5, а от вътрешната 1,2 см (обр. 1, 4). Третата половина от боздуган, направен от бяла кварцитна скала, има форма на сплескана сфера, с диаметри 6/4 см. Дупката за дръжката от външната страна има диаметър 2, а от вътрешната 1,5 см (обр. 1, 1).

Бял каменен боздуган с дупка за дръжката и форма на хляб е изкопан в пласта от каменномедната епоха на Дончовата могила при Биково, Сливенски окръг.⁸ Той има диаметър при основата 8,5 и дебелина в най-изпъкналата част 4,5 см. Провъртането на дупката за дръжка е станало отгоре в най-изпъкналата му част и е завършило в средата на вътрешната страна. Диаметърът на дупката на боздугана от външната страна е 2, а от вътрешната 1,4 см (обр. 2, 1).

Тъмнопепелив каменен боздуган с дупка за дръжката е изкопан в пласта от бронзовата епоха на селищната могила Разкопаница при Маноле, Пловдивски окръг.⁹ Той има сферична форма, с диаметър 6 см. Започнато е пробиването на дупка за дръжка с помощта на куха кост (свредел), която има диаметърът 2 см и дебелина 4 мм. Диаметърът на дупката е 5 мм. В средата ѝ се издига цилиндрична пъпка с диаметър 1,5 см (обр. 3, 1). Този боздуган показва, че каменните боздугани и изобщо всички каменни оръдия с дупки от бронзовата епоха най-напред са били оформени и изглаждани много добре и след това им са пробивани дупки за дръжки, за да бъдат използвани. Това се потвърждава и от един напълно оформен и изгладен брадва-чук без дупка за дръжка, който изкопахме в пласта от бронзовата епоха на Дончовата селищна могила при с. Биково.¹⁰ Навярно този начин за направа на каменни оръдия с дупки през бронзовата епоха е възприет от енеолитните майстори.

Каменен боздуган с дупка за дръжка, направен от бяла скала, е изкопан в землището на Перушица, Пловдивски окръг. Навярно той произхожда от пласта на каменно-медната епоха на първобитното селище до Червената черква при Пастуша. Той има сферична форма и диаметър 6 см. Диаметърът на дупката за дръжката му от външната страна е 1,5, а от вътрешната 1 см. Изгладен и запазен е много добре. По стените на дупката за дръжката му има паралелно разположени окръжности, причинени от драскотини на кварцов пясък (обр. 2, 3).

През време на проучванията на праисторическото селище в м. Тузлакая, намиращо се на 3 км южно от Стрелци, Пловдивски окръг, до левия бряг на Сухата река, намерихме друг каменен боздуган. Той е направен от светлозеленикав андезит. Има диаметър 7 см и наченки от изглаждане за пробиване на дупка с куха кост (свредел) с диаметър 1,5 см (обр. 3, 2). Той е намерен на повърхността на селището заедно с фрагменти от глинени съдове от късния неолит и каменномедната епоха, ръчни мелници, каменни оръдия, кости от диви и домашни животни, части от подови и стенни мазилки и други материали, които свидетелствуват, че опитът за пробиване на боздугана ще да е станал през каменномедната епоха.

Част от каменен боздуган, направен от тъмна скала, с диаметър 6 см и диаметър на дупката за дръжката 2 см, е изкопан през 1969 г. във втория културен пласт на селищната могила в м. Караорман, намираща се на 1 км източно от Калояново, Пловдивски окръг. Това селище се намира до левия бряг на р. Пикла. Разликата между вътрешната и външната дупка за дръжката на боздугана е 2—3 мм. По вътрешния цилиндър на дупката има драски от кварцови пясъчинки, които образуват паралелни една на друга окръжности (обр. 3 3).

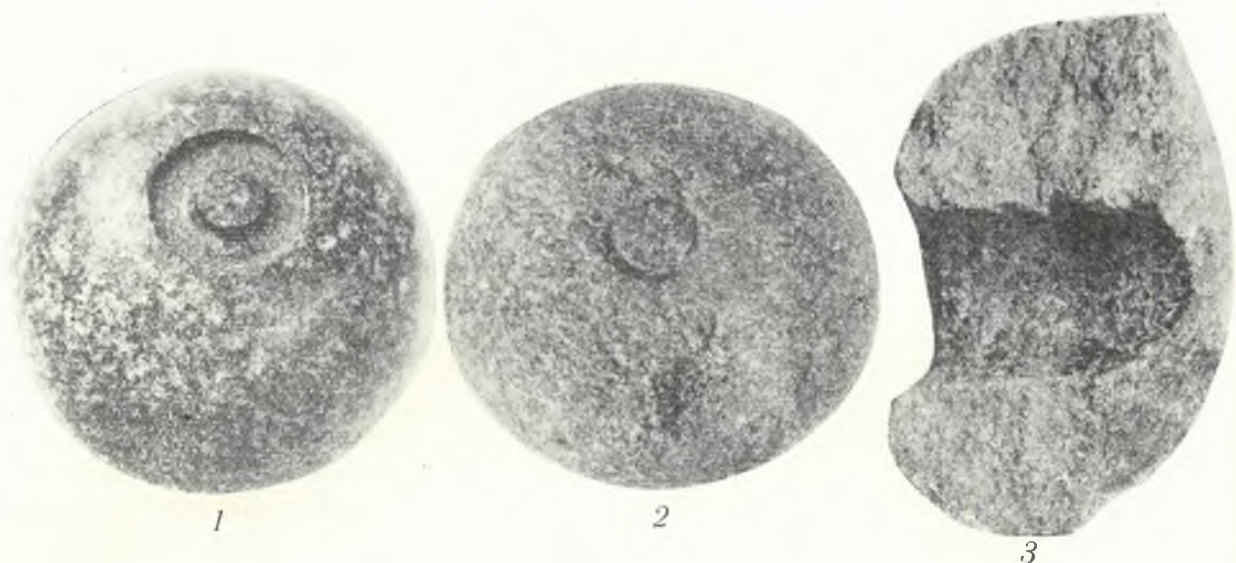
Всички боздугани и части от боздугани, на брой 12, които описахме по-горе, са направени от мрамор, кварцити или вулканически скали. От такива скали са направени и откритите от

⁷ П. Детев. Селищната могила Банята при Кап. Димитриево. — ГНМПл, I, 1950, 1—23.

⁸ П. Детев. Селищната могила при с. Биково. — ГМПО, I, 1954, 160, обр. 211з.

⁹ П. Детев. Селищната могила Разкопаница. — ИАИ, XVII, 1950, 182, обр. 111з.

¹⁰ П. Детев. Цит. съч., с. 160, обр. 18.

Обр. 3. Каменни боздугани
Fig. 3. Massues en pierre

Р. Попов части от каменни боздугани.¹¹ Обикновено те имат сферична форма, слабо сплескани при отворите на дупките им за дръжките (обр. 1, 2). Срещат се и каменни боздугани с форма на пресечен конус (обр. 1, 5) с двойноконусовидна (обр. 1, 1) или хлебоподобна форма (обр. 2, 1). Диаметрите на боздуганите достигат от 6 до 10 см, а диаметрите на дупките им за дръжките — от 1 до 2,5 см. Всички боздугани са изгладени идеално. Техните тела са оформявани и изглаждани предварително, а когато е ставало нужда да се използват, пробивали им дупки за дръжки. Провъртането на дупките на боздуганите е ставало с провъртащи станове, затова дупките им са идеални окръжности. Провъртането на дупки на сферичните боздугани е започвало от едната сплескана страна на боздугана и свършвало до другата, на двойноконусовидните — през върховете на един от двата конуса, на боздуганите с форма на пресечен конус провъртането е започвало от центъра на по-малката основа и свършвало в центъра на голямата основи. Свределът на провъртащия стан бил направен от куха кост. Двата ѝ края били отрязани напречно. Долният край на тази кост се поставял отвесно над оръдието, на което е следвало да се пробива дупка, а самото то — в ямичка на дървен пън. Горният край на костта-свредел се забивал в дървена ос с конично изостряне на горния ѝ край, притиснат в дупката на хоризонтална кобилица, единият край на която е привързан неподвижно за забито в дупката на пъна разклонено колче, а другият ѝ край е поставен свободно на друго разклонено колче, което също е забито в дупка на пъна. На този край на кобилицата се привързвал голям камък, за да я опъва надолу. Дупката на оръдието се провъртявала с долния край на кухата кост-свредел, движена въртателно със струна, двата края на която са опънати и привързани на дървен лък. От време на време, в процеса на провъртането на дупката, се поставяли зърнца от кварцови песъчинки за улесняване на пробиването. Тези зърна одраскваха много паралелни окръжности върху стените на цилиндъра, който образувала дупката. Такива паралелни окръжности, одраскани в цилиндрите на дупките, открихме във всички описани по-горе боздугани и части от боздугани. Този факт е неоспоримо доказателство, че дупките за дръжките на боздуганите са провъртани с провъртащи станове. Освен това задълбочаването на кухата кост-свредел на провъртащия стан в скалата на оръдието разрушавало само една халка с ширина от 2 до 5 мм, колкото е дебела костта-свредел, а в кухнята ѝ навлизал каменен цилиндър с диаметър от 6 до 17 мм. Че провър-

¹¹ Р. Попов. Предисторическата Денева могила при Салманово, с. 198; Предисторически изследвания във Врачанското поле, с. 111, 112.

тането на дупки за дръжки на каменни боздугани и други оръдия с провъртащи станове е ставало така, се вижда от многото случаи на оръдия, чиито дупки не са допробити. Такъв е случаят с описания боздуган от селищната могила Разкопаница при Маноле (обр. 3, 1) и от Стрелци (обр. 3, 2) с недопровъртени дупки за дръжки. Откриват се и такива каменни оръдия с недопровъртени дупки за дръжки, чиито отверстия не са цилиндрични във вътрешната страна на боздугана, където е прекратено провъртането на дупката, а имат сърцевина в центъра и профил с леко конична форма.¹² Това се дължи на износването на костта-свредел. При продължителното провъртане на камъка с нея долният ѝ край се заоблял, а стените ѝ постепенно отънявали. На това се дължи по-големият диаметър на дупките при започването на провъртането, отколкото на другия край, където е завършвало. Това се констатира при дупките за дръжките на боздуганите, представени на обр. 1, 1, 6 и 2. Този факт ни помага да определим не само мястото, откъдето е започнато провъртането, но и коя страна на боздугана или на кое да е каменно оръдие с дупка е външна и коя е вътрешна. Дървените дръжки на каменните оръдия са набивани в дупките им от страната с по-малък диаметър на дупката към по-големия. Това се правело с оглед краят на дръжката да се разцепи на две и набие дървен клин, за да не се вади оръдието при използването му (обр. 4). При набиването на тези клинове ставало очукване и оцърбяване на външната страна на дупките на оръдията. Такъв случай ни се представя при дупките на фрагментите от боздугани, представени на обр. 1, 2, 3, 6. В случай, че майсторите на каменни боздугани и други оръдия с дупки за дръжки желали да запазят еднакви диаметри на дупките за дръжките на оръдията от единия до другия край на оръдието, те често сменяли износените костени свредели и ги заменяли с нови, но със същите размери. Така се запазвала еднаквата ширина на дупките за дръжки на боздуганите, представени на обр. 1, 2—5.

Провъртането на каменни оръдия с постоянни провъртащи станове е било много по-лесно от това с ръчен свредел (маткап или ръчна бормашина). Обаче то се улеснявало или затруднявало най-вече от твърдостта на скалата и от размерите на дупките за дръжките на оръдията които се провъртали. Ако скалата е твърда или диаметърът на дупката за дръжката е по-голям, провъртането е ставало по-трудно. Например някои скали като мраморите, които имат твърдост по Мосовата таблица от 3,5 до 4, по-лесно ще се пробият, отколкото оръдия, направени от апатит, чиято твърдост е 5 и 7.¹³ В зависимост от твърдостта на камъка, който се провърта, и големината на диаметъра провъртането на дупката може да се извърши от един, двама или трима души.¹⁴ Оръдията с дупки за дръжки са набивали на дървени дръжки и използвали. Дръжките на боздуганите били дълги от 80 до 120 см и дебели от 1 до 3 см. С боздуганите можело да се нанася удар във всички направления, тъй като те имат сферична или близка до

Обр. 4. Каменен боздуган с дръжка
Fig. 4. Massues en pierre avec manche

¹² С. А. Семенов. Первобытная техника. — МИА, 54, 1957, 103 и цит. там лит.

¹³ С. А. Семенов. Цит. съч., с. 102.

¹⁴ Пак там, с. 103.

сфера форма. Центърът на тежестта пада винаги на едно и също място. Повърхността им е заоблена и лесно могат да се прибират, без да се закачат някъде. При това нанасянето на удар с боздугани ставало с ръка на дадено разстояние. На времето си те са били едно тежко, хладно и смъртоносно оръжие. Хората нанасяли с него тъпи удари при нападение или отбрана във време на ловуване или война. В такива случаи някои от боздуганите се трошели. Това се установява при разкопки на селищни могили. Наред със здравите боздугани се намират и части от трошени боздугани с дупки (обр. 1, 1—6 и 3, 3).

От описаните по-горе каменни боздугани и части от боздугани с дупки десет са намерени в енеолитни културни пластове на селищни могили, един е намерен в културен пласт от бронзовата епоха и част от боздуган е намерен в културен пласт от старожелязната епоха. Това показва, че десетте каменни боздугана с дупки за дръжки (обр. 1, 1—6, обр. 2, 1—3 и обр. 3, 2) са енеолитни, един е от бронзовата (обр. 3, 1) и един от желязната епоха (обр. 3, 3). Явно е, че каменни боздугани са правени и използвани и през металния период. Наред с тях през каменномедната епоха са правени и използвани медни, след това през бронзовата епоха медни и бронзови, а през желязната епоха и железни боздугани. Боздуганите придобили голямо значение и легендарна слава като бойно оръжие през античността и най-вече през средновековието.

MASSUES DE PIERRE

PETĀR DETEV

(Résumé)

La technique du travail de la pierre s'est sensiblement perfectionnée à l'Enéolithique. C'est l'époque où sont apparus les outils en pierre polie munis de trous pratiqués au moyen d'un foreuse. Dans les couches énéolithiques des tells près de Salmanovo, rég. de Šumen; Vlaško Selo, rég. de Vraca; à Jambol et Plovdiv (fig. 1, 1, 3, 5); Malko Tărnovo, rég. de Stara Zagora (fig. 2, 2); Cap. Dimitriev, rég. de Pazardžik (fig. 1, 1, 2, 4); Bikovo, rég. de Sliven (fig. 2, 1); Zlati trap (fig. 1, 6); Strelci (fig. 3, 2); Kalojanovo (fig. 3, 3) et Peruštica (fig. 2, 3). dép. de Plovdiv on a découvert des massues en pierre, ainsi que des parties de massues munies de trous et de manches. Elles sont en marbre, en quartzite, et en roches volcaniques. Leur forme est sphérique (fig. 2, 2), en cône tronqué (fig. 1, 5), en double cône (fig. 1, 1, 6) et en forme de pain (fig. 2, 1) avec de diamètres allant de 6 à 10 cm et les trous des manches de 1 à 2,5 cm.

Les trous des massues ont été pratiqués au moyen d'une foreuse. On peut le constater des cercles parallèles qui subsistent autour des trous. Leur diamètre sur le côté extérieur de la massue est plus grand que sur le côté intérieur. C'est dû à l'usure de la partie inférieure de l'os de la foreuse. L'introduction des manches dans la massue s'est fait par la partie intérieure où le diamètre de trous est plus petit. Les bouts des manches étaient ensuite fendus et fixés au moyen d'un coin en bois pour l'empêcher de bouger (fig. 4).

Les massues de pierre ont été exécutées parallèlement à celles de cuivre, de bronze et de fer, Elles ont acquis une célébrité légendaire comme arme à main, de combat, d'attaque et de défense tant pour la chasse, que pour la guerre, dès l'Antiquité et surtout au Moyen Âge.

ГЛИНЕНА ЧОВЕШКА ФИГУРКА ОТ ЧАТАЛКА, СТАРОЗАГОРСКО

Минчо Димитров

При разкопките на праисторическото селище в местността Делимонево кале в района на новостроящия се язовир Чаталка се откри глинена човешка фигурка, която представлява забележително откритие в областта на фигуралната пластика в нашите земи (обр. 1)¹.

Фигурката беше намерена при разчистване на второто жилищно ниво (отдолу нагоре) в северната периферия на енеолитното селище, на дълбочина около 0,70 м от повърхността. Културният пласт и материалите в самата периферия са разбъркани, поради което не може да се установи точно стратиграфското ѝ положение. Около нея се намериха керамични фрагменти и

Обр. 1. Глинена човешка фигурка от Чаталка, Старозагорско

a — гледана отпред; б — профил; в — гледана отзад

Fig. 1. Figurine humaine en argile de Čatalka, région de Stara Zagora; a — vue de face; б — de profil; в — de dos

¹ Язовир Чаталка се намира на 18 км югозападно от Стара Загора.

Обр. 2. Детайл от глинената човешка
фигурка от Чаталка, Старозагорско
Fig. 2. Détail de la figurine humaine
en argile de Čatalka

от най-горното жилищно ниво, което се отнася към втората половина на енеолита (Караново VI).²

Фигурката може да се отнесе към седящия тип глинени човешки фигурки. Моделирана е с детенце на гърба. Има височина 0,07 м, ширина при раменете 0,025 м, дебелина на тялото 0,012 м. Направена е от глина, примесена с много ситни песъчинки. Изработена е доста схематично. Има сивочерна груба недобре загладена повърхност. Лицето е предадено от две странични плоскости, които се пресичат около носа. Отзад главата е плоска, а отгоре теменната област има триъгълна форма. Ушите представляват две странични уширения. Носът е сравнително голям, върхът му е отчупен. Други подробности от главата не са означени. Тя е вдигната малко нагоре и слабо извита назад. Има доста дебела и висока цилиндрична шия. Тялото е слабо сплеснато, почти цилиндрично, моделирано е без подробности. Краката са предадени събрани един до друг и опънати напред. Долната част на левия крак е отчупена. Отгоре те са малко разширени и сплеснати, което показва, че върху тях е бил моделиран някакъв предмет. Ръцете са отчупени, но от запазените части в раменната област се вижда, че са били добре моделирани и също издадени напред. При изработката както от предната, така и от задната страна не са предадени подробностите на тялото. Анусът е означен с малка дупчица. На гърба е моделирано детенце, чиято главичка е отчупена. Изработено е в същия стил — схематично и без подробности. С двете си ръчички обхваща шията на голямата фигурка. Крачетата са разтворени и обхващат кръста. Лявото краче е отпуснато малко надолу, а дясното — вдигнато малко по-горе. На места около главата, ръцете и гърба на голямата фигурка и около корема на детенцето са запазени следи от бяла боя, а около главата и шията на голямата фигурка — от червена охра. От това се вижда,

² Периодизацията на енеолита в Тракия даваме по Г. И. Георгиев (срв. G. I. Georgiev. Kulturgruppen der Jungstein und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien). L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Praha, c. 1961, 45 и сл.

че фигурката е била покрита с бяла боя, а на отделни места, около главата и шията — с червена охра.

Полът на фигурката не е отбелязан. Не са даже и загатнати ония характерни особености на женското тяло, които са така силно подчертани в много екземпляри от намерените у нас глинени човешки фигурки. Явно е, че древният скулптор не си е поставил за задача да моделира или да подчертае тези особености и органи, които се свързват обикновено с раждането и плодородието в природата.³ Така както е моделирана фигурката от Чаталка, по-скоро може да се приеме за мъж, отколкото за жена. Може обаче да се предположи, че детенцето върху гърба подсказва, че тя е на майка, и скулпторът не е намерил за нужно да подчертава това и с други белези. По начин и стил на изработката с изключение на това, че не са предадени особеностите на женското тяло, фигурката от Чаталка твърде много наподобява фигурките от края на енеолита в нашите земи.

Човешки фигурки с детенце на гърба и в скута са намерени при разкопките в Хаджилар (Мала Азия).⁴ Мелаарт ги свързва с култа на плодородието.⁵ Има ли обаче връзка между фигурката от Чаталка и фигурките от Хаджилар? Тук трябва да се изтъкне, че Мелаарт отнася хаджиларските фигурки към средата на VI хилядолетие пр. н. е.⁶ Най-ранните материали от праисторическото селище, където се намери нашата фигурка, се отнасят към началото на културата Марица (Караново V), следователно и фигурката не може да бъде по-ранна от началото на IV хилядолетие пр. н. е.⁷ Явно е, че няма хронологическа връзка между фигурката от Чаталка и подобните фигурки от Хаджилар. Хронологическата разлика между двете култури е най-малко 1500 години.

При сравнение на стиловете особености се вижда, че хаджиларските фигурки представляват жени с много силно развита стеатопигия и натуралистично моделирано тяло.⁸ При фигурката от Чаталка и пластиката през енеолита в нашите земи изобщо женските тела се моделират също с развита стеатопигия, но има повече схематизъм и символизъм.⁹ Само в някои екземпляри се забелязва по-реалистично представяне на човешкото тяло, но и те не излизат от общия характер и стил на пластиката през този период. Главите на хаджиларските фигурки са по-високи, отколкото широки. Главата на фигурката от Чаталка, както и човешките фигурки от енеолита в нашите земи са по-широки, отколкото високи. Лицата на хаджиларските фигурки са моделирани сравнително по-реалистично — стремеж да се предаде естествената им форма. Имат малки уши и в нито един екземпляр не е отбелязана устата. При нашите фигурки в повечето случаи лицето е предадено от две странични плоскости, при пресичането на които се образува носът. Ушите представляват големи странични израстъци, пробити с по няколко дупчици. В повечето случаи е отбелязана и устата с врязана линия, под която има по няколко ямички. Фигурката от Чаталка има слабо сплеснато почти цилиндрично тяло. Част от глинениите фигурки през енеолита също имат цилиндрично тяло.¹⁰ В Хаджилар няма нито една фигурка с цилиндрично тяло. В третирането и на останалите органи на тялото явно се вижда също голямата разлика в стила и техниката на изработката. Следователно не може да има някаква пряка връзка между фигурката от Чаталка и фигурките от Хаджилар. Общият сюжет, както изтъква С. Н. Бибинов от.

³ Р. Попов. Предисторически мраморни идоли, намерени в България. — ИБАИ, III, 1925, с. 100.

⁴ J. Mellaart. Excavations at Hacilar, fourth Preliminary Report 1960. Anatolian Studies, vol. XI, 1961, с. 55, обр. 15, 16.

⁵ Пак там, с. 61.

⁶ Пак там.

⁷ Данните за най-новите датировки, направени с помощта на радиоуглеродния метод (C^{14}), са по сведения на Г. И. Георгиев, ст. н. с. при Археологическия институт и музей на БАН.

⁸ J. Mellaart. Цит. съч., с. 54—55.

⁹ Г. Георгиев. Из живота и културата на първите земеделско-скотовъдни племена в България. — Сб. Археологически открития в България, 1957, с. 56.

¹⁰ В. Миков. Идолната пластика през новокаменната епоха в България. — ИБАИ, VIII, 1934, с. 210.

носно седящите фигурки със скръстени на гърдите ръце,¹¹ се дължи на еднаквостта на идеята, която отразяват. Глинена човешка фигурка с детенце в скута е намерена в Расту (Румъния).¹² Тя се отнася към културата Винча-Турдаш (Винча В—С).¹³

Фигурката от Чаталка, както посочихме, е предадена в седящо положена. Ръцете са били издадени напред и може би са държали или обхващали някакъв предмет, поставен под краката. От разширяването и сплесването в горната страна на бедрата се вижда, че този предмет е имал елипсовидна форма. На коленете на една фигурка от Бечей (Югославия) е поставен глинен съд.¹⁴ В тази, а също и във фигурката от Незвиско¹⁵ Б. А. Рыбаков смята, че е представен обредът заклинание за вода.¹⁶ Какъв предмет е бил поставен над краката на нашата фигурка, засега е трудно да се каже. Вдигнатата и извита малко назад глава, издадените вероятно напред ръце, опънатите също напред крака с поставения върху тях предмет показват, че фигурката е предадена в поза при извършване на обряд, свързан вероятно с измолване на плодородие. Идеята за плодородието тук е изразена не чрез изтъкване на преден план на характерните особености на женското тяло и органите, свързани с оплождането и раждането, както това е предадено обикновено в много други глинени човешки фигурки от този период, а чрез предаване на съответен жест, свързан с измолване на плодородието.

Детенцето, обхванало шията и разперило крачетата върху кръста на по-голямата фигурка, подсилва обръщението към върховното божество и неговото омилоствивяване. Малкото дете може също да се свърже с плодородието, щастието и преуспяването изобщо. Отделните части на фигурката древният скулптур е третираше грубо и схематично, но основната идея — измолване на плодородието — е силно подчертана, претворена в голяма сила и изключително сполучливо. В това отношение фигурката от Чаталка е типичен представител на праисторическото изкуство в нашите земи през този период.

При проучване на енеолитните селища в нашите земи досега не са открити подобни фигурки. Липсват такива и от случайни находки. Може ли в такъв случай фигурката от Чаталка да бъде изолирано явление. Тук трябва да се изтъкне, че нашата фигурка засега е единствена в страната.

Известно е, че изкуството в нашите земи през този период има твърде схематичен и символичен характер.¹⁷ В много енеолитни селища в нашите земи, като Кубрат,¹⁸ Русе,¹⁹ Азмашката могила,²⁰ Казанлък,²¹ Чаталка,²² Ясатепо²³ и на други места, са намерени глинени човешки фигурки с израстък на гърба. Някои от тези израстъци са двойни, без да бъде изяснено тяхното значение. Въз основа на нашата фигурка може да се допусне, че израстъкът на гърба символизира задянат товар или по-точно задянато на гърба малко дете. В Азмашката могила се намери фигурка с израстък на гърба, в горния край на който има малка резчица, която явно не е по-

¹¹ С. Н. Бибииков. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре. — МИА СССР, 38, М.—Л. 1953, 237.

¹² V. Dimitrescu. L'Art néolithique en Roumanie. Bucarest, 1968, обр. 58.

¹³ V. Dumitrescu. Цит. съч., с. 112.

¹⁴ M. Grbić. A Neolithic Statuette from Becej in Banat. — Archeologia Jugoslavica, I, Beograd, 1954. s. 16—17, рис. 1—4.

¹⁵ Е. К. Черныш. К истории населения энеолитического времени в среднем Приднестровье. — МИА, 102, 1962, с. 47, рис. 7—8.

¹⁶ Б. А. Рыбаков. Космогония и мифология земледельцев энеолита. — Советская археология, 2, 1965, с. 27—28.

¹⁷ Г. Георгиев. Цит. съч., с. 56.

¹⁸ В. Миков. Селищната могила при с. Балбунар. — ИБАИ, IV, 1926—1927, с. 273, обр. 105.

¹⁹ Г. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1948—1949 г. — ИАИ, XVIII, 1952, с. 171, обр. 161, 1; Г. Георгиев, Н. Ангелов. Разкопки на селищната могила до Русе през 1950—1953 г. — ИАИ, XXI, 1957, обр. 66, 67.

²⁰ Непубликувани материали от разкопките на Азмашката могила в Окръжния исторически музей в Стара Загора.

²¹ В. Миков. Предисторически селища и находки в България. С., 1933.

²² Непубликувана глинена човешка фигурка от Чаталка. Намира се в Окръжния исторически музей в Стара Загора.

²³ П. Детева. Материали за праисторията на Пловдив. — ГНАМП, II, 1959, с. 33, обр. 48, 2.

ставена случайно.²⁴ При фигурката от Чаталка може да се предположи, че скулпторът вместо символично да предаде задянатото на гърба дете, го е моделирал сравнително по-реалистично и в малко по-голяма възраст. С това той е искал по-ясно, по-добре или по-силно да изрази идеята за плодородието или по-точно измолването на плодородието.

От стратиграфското положение, в което се намира фигурката от Чаталка, не може да се каже нещо определено за датировката. По начина и стила на изработка тя може да се отнесе повече към втората половина на енеолита (Караново VI), отколкото към първата половина (Караново V). В първата половина на енеолита ръцете на фигурките са обикновено слабо означени. В Ясатеpe,²⁵ Азмашката могила,²⁶ Чаталка²⁷ и др. са намерени най-много такива фигурки, ръцете са само загатнати или представляват къси израстъци, разперени встрани. Добре моделирани ръце, поставени на корема или гърдите, са характерни за седящите глинени човешки фигурки, които според новите стратиграфски наблюдения в Русе и Азмашката могила се отнасят към втората половина на енеолита. От втората половина на тази епоха са и така наречените фигурки с израстък или гърбица. От казаното дотук следва, че нашата фигурка може да се датира към късния етап в развитието на енеолитната култура в българските земи.

FIGURINE HUMAINE EN ARGILE DE „ČATALKA“, RÉGION DE STARA ZAGORA

MINČO DIMITROV

(Résumé)

Lors des fouilles du site énéolithique effectuées dans la région du nouveau barrage „Čatalka“ à 18 km au Sud-Ouest de Stara Zagora on a découvert une figurine humaine avec un petit enfant sur le dos. Elle a été recueillie dans la périphérie du site, à un endroit où généralement le matériel archéologique est plutôt mélangé. Par son style elle se rapproche des figurines humaines en argile de la seconde moitié de l'Énéolithique — la fin du IV-e s. av. n. ère. On a trouvé de figurines semblables portant un enfant sur le dos ou sur les genoux à Hadzilar en Asie Mineure. Celle de Čatalka se distingue de ces dernières par son style et ne coïncide pas dans le temps.

La tête légèrement penchée, les mains portées probablement en avant, les jambes tendues en avant et l'enfant sur le dos montrent que la figurine est représentée dans la pose d'un rite, qui est probablement en relation avec une invocation à la fécondité. Les différentes parties du corps sont traitées grossièrement et d'une manière schématique, mais l'idée maîtresse — l'invocation à la fécondité — est soulignée, rendue avec force et exceptionnellement réussie.

Cette figurine peut être mise en relation avec les figurines humaines, dites à bosse, chez lesquelles la protubérance du dos peut-être interprétée comme un traitement schématique d'un poids ou d'un enfant.

²⁴ Непубликувани глинени човешки фигурки от Азмашката могила в Окръжния исторически музей в Стара Загора.

²⁵ П. Детеv. Материали за праисторията на Пловдив. — ГНАМПл, III, 52, 55, 75, 76, 77, 78.

²⁶ Непубликувани материали от разкопките на Азмашката могила в Окръжния исторически музей в Стара Загора.

²⁷ Непубликувани материали от разкопките при Чаталка и Окръжна болница край Стара Загора в Окръжния исторически музей в Стара Загора.

⁸ Известия на Археологическия и-т, т. 33

ИЗВЕСТИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ

BULLETIN DE L'INSTITUT D'ARCHÉOLOGIE

XXXIII, 1972

КЪМ ВЪПРОСА ЗА МЕДНИТЕ БРАДВИ-КОПАЧИ ОТ БЪЛГАРИЯ

Васил Миков

В публикуваната преди няколко години статия¹ подробно разгледахме всички известни до 1961 г. в България медни брадви-копачи. Там се спряхме на много от въпросите, свързани с разпространението, функцията, произхода и хронологията на този интересен тип оръдия. През последните години у нас се откриха още осем медни брадви-копачи, които произхождат от различни краища на Северна България — две от Държаница, Видинско, по една от мина Плакалница, Врачанско, и Златна Панега, Ловешко, половина от брадва-копач от Продимчец, Ловешко, мах. Енев рът, община Горна Росица, Габровско, Бойка (Лом Черковна), Русенско, и Каменар, Варненско.

За съжаление и тук трябва да отбележим, че за брадвите-копачи с изключение на тези от Каменар и мина Плакалница липсват данни за обстоятелствата, при които са намерени, и точното им място. Брадвата-копач от Каменар по всяка вероятност е намерена в гроб, брадвата от мина Плакалница — в една стара купчина медна сгурия, а тази от Бойка е открита при дълбоко оране. Всички останали брадви са намерени вероятно при оране или други землени работи.

Както отбелязахме и по-рано,² брадвите-копачи са характерно оръдие за едни кратък период, който обхваща времето от края на енеолита до началото на бронзовата епоха, и то за една обширна територия от Югоизточна Европа с център Трансилвания и съседните земи, включително и България.³

В настоящата статия, която е допълнение към първата ни публикация, ще разгледаме новооткритите осем брадви-копачи и доколкото е възможно, ще изясним въпроса и предназначението, хронологията и, най-важното, ще потърсим произхода, т. е. месторождението на медта, от която са изработени тези по-редки за нашите земи оръдия на труда.

По материал, техника и форма осемте брадви-копачи не се отличават много една от друга. Те напълно си схождат с намерените по-рано в нашата страна брадви-копачи. Както и всички известни от България и от земите от Средния и Долния басейн на Дунава брадви-копачи, те са изработени от самородна мед без допълнително прибавяне на други елементи. От анализа на четири от новите брадви-копачи се вижда, че и те са от самородна мед, която е съдържала минерален процент сребро, олово и др.

Осемте брадви-копачи, както и всички известни до днес от земите, гдето са били разпространени, са изливани в глинени калъпи и след това дообработвани — изчуквани и изглаждани. Като вземем под внимание разликата в размерите (дължина, дебелина в средата, ширина на повдигнати дъговидни или прави остриета, диаметър на дупката и пръстена около нея), е ясно, че всяка брадва е изливана в отделен модел — калъп, който втори път не е използван. Това се

¹ В. Миков. Медни брадви-копачи от България. Изследвания в памет на К. Шкорпил, С., 1961. с. 361— 385.

² Пак там, с. 361.

³ В. Г. Збенович. Древнейшие медные топоры в Восточной Европы. — СА, 3, 1969, с. 135.

Обр. 1. а, б — медни бравди-копачи от с. Държаница,
Видински окръг

Fig. 1 а, б — Haches à douilles en cuivre
du village Dăržanica, d'ep. de Vidin

потвърждава и от обстоятелството, че никъде досега не са намерени поне две напълно еднакви по форма и размери бравди-копачи. Например седемте бравди-копачи от Плакудер, двете от Тиановци и тези от Ребърково се различават една от друга. Същата разлика се забелязва и между бравдите северно от Дунава.

Новите бравди-копачи спадат към вече установените три основни типа, намерени досега в България:⁴ 1) със слабо извито „по-елегантно“ и по-дълго тяло, без околоръстен пръстен откъм вътрешната страна на дупката, е дъговидно изрязано и често слабо изкорубено острие за копане и по-тясно, дъговидно острие за сечене, каквито са едната бравда-копач от Държаница, тази от Каменар, както и бравдите-копачи от Тиановци, Градец и др.; 2) със същата форма и размери, но с добре или слабо очертан околоръстен пръстен откъм вътрешната страна на дупката, каквито са втората бравда-копач от Държаница, тази от Плакулница, както и бравдите-копачи от Плакудер, Новоселци, Кремиковци, Лева река, Горски Тръмбеш и пр. и 3) с по-изправено, по-късо и надебелено през средата тяло, със или без околоръстен пръстен откъм вътрешната страна на дупката и почти право или слабо дъговидно острие за копане и слабо дъговидно острие за сечене, като тези от Златна Панега, Енев рът, Продимчец, Бойка и бравдите-копачи от Радомир, Памуклии, Пловдивско, Буковец, Мусина и пр. По-друг тип е бравдата-копач от Арчар, характерен тип само за Карпатската област.

Това деление, колкото и да изглежда схематично, все пак е едно указание, което ни дава възможност да определим приблизително произхода, т. е. мястото, където са изработени откритите у нас бравди-копачи.

Преди да разгледаме някои от въпросите, свързани с този тип оръдия, ще опишем новото откритие медни бравди-копачи, като почнем с тези, намерени в западните части на страната.

1. Държаница, Видински окръг. Бравда-копач от неизвестно местонахождение от землището на селото. Има закривено тяло с пръстен около дупката, с разширени слабо изхабени при употреба дъговидни остриета. Острието за копане е слабо изкорубено и изрязано в един ъгъл

⁴ В. Миков. Цит. съч., с. 375.

от намервача. Зеленикава, на места изпаднала патина. Дължина 24 см, ширина на острието за сечене 3,6 см и за копане 6,3 см. Дебелина през дупката 5,3 см (обр. 1 а).

2. Държаница. От същото село произхожда още една брадва-копач. Има слабо закривено тяло без пръстен около дупката и разширени дъговидни остриета. Острието за копане е слабо корубесто и изрязано в единия ъгъл от намервача. Зеленикава патина, на места изпаднала. Дължина 22,9 см, ширина на острието за сечене 3,09 см и на това за копане 5,3 см. Дебелина през дупката 5,2 (обр. 1 б).⁵

3. Мина Плакалница, Врачански окръг. Брадва-копач, намерена в една стара купчина медна сгурия (шлака) недалеч от стара рудна яма. Има слабо закривено тяло с едва личаш пръстен около дупката, с разширени, изхабени и нащърбени при употреба остриета — копане на руда. Острието за копане е слабо изкорубено и изрязано в единия ъгъл от намервача. Зеленикава, на места грапава и изпаднала патина. Дължина 23 см, ширина на острието за сечене 4,1 см и на острието за копане 5,5 см. Тежи 0,830 кг (обр. 2).⁶

4. Златна Панега, Ловешки окръг. Брадва-копач от неизвестно местонахождение от землището на селото. Има слабо закривено тяло, с нисък пръстен около дупката. Острието за сечене е слабо дъговидно и изхабено и след намирането му слабо изрязано. Острието за копане е слабо дъговидно и слабо корубесто. От употреба и то е изхабено. Зеленикава, доста грапава на места шуплеста повърхност, получена още при изливането ѝ. Дължина 20,2 см, ширина на

Обр. 2. Медна брадва-копач
от мина Плакалница,
Врачански окръг
Fig. 2. Hache à douille en
cuivre de la mine de Plakalnitsa,
dép. de Vratsa

Обр. 3. Медна брадва-
копач от с. Златна
Панега, Ловешки окръг
Fig. 3. Hache à douille
du village Zlatna Panega,
dép. de Lovec

⁵ Медните бравди-копачи от Държаница се пазят в Окръжния народен музей във Видин. И на двете бравди-копачи не е правена химическа анализа.

⁶ Бравдата-копач от Плакалница е частно притежание на гражданин от Бургас. Сведения за тази брадва дължим на инж. Ем. Максимов, който ни помогна да се сдобием със снимка и да се направи спектрална анализа. За оказаната помощ му изказваме нашата сърдечна благодарност.

острието за сечене 3 см и на острието за копане — 4,1 см, ширина през дупката 5,6 см и дебелина при дупката — 3 см (обр. 3).⁷

5. Продимчец, Ловешки окръг. Половина от медна брадва-копач, която произхожда от неизвестно местонахождение от землището на селото. Запазено е острието за сечене и по-голямата част от дупката. Имала е слабо закривено тяло и нисък пръстен около дупката. Острието е разширено и дъговидно. Зеленикава, грапава повърхност. Запазена дължина 13 см, ширина при острието 3 см, ширина през дупката 4,7 см и дебелина 2,8 см (обр. 4).⁸

6. Енев рът, община Горна Росица, Габровски окръг. Медна брадва-копач, намерена из околността на махлата Енев рът. Има слабо закривено тяло и нисък пръстен около дупката. Двете остриета са леко дъговидни и затъпени при употреба. Острието за сечение е по-тясно, а това за копане е по-широко и слабо корубесто. Тъмнокафява, слабо грапава повърхност. Дължина 21 см, ширина при острието за сечене 3 см, а на това за копане — 4,7 см. Ширина през дупката 5,2 см и дебелина на същото място 2,8 см. Тежи 0,870 кг (обр. 5).⁹

7. Бойка, Русенски окръг. Медна брадва-копач, намерена в края на 1969 г. при дълбока оран в местността Сулуджика в землището на селото. Има закривено късо, надебелено в средата тяло с пръстен около дупката. Острието за сечение е дъговидно и изхабено при употреба. Острието за копане е дъговидно и слабо корубесто. Има грапава повърхност със следи от зеленикава патина. Дължина 19,9 см, ширина на острието за копане 4,9 см, ширина на острието за сечение 3,4 см, диаметър на дупката 3,6 см (обр. 6).¹⁰

8. Каменар, Варненски окръг. Медна брадва-копач, намерена вероятно в гроб, заедно с една медна двойно навита спирална украса, при прокопаването на канавка за селската ракиджийница. Има закривено тяло, без пръстен около дупката. Двете остриета са разширени и дъговидни и не са изхабени. Острието за копане е слабо корубесто. Леко грапава повърхност със зеленикава, на места изпаднала патина. Дължина 21 см, ширина при острието за сечение 4,6 см а това за копане — 4,8 см, ширина през дупката 5,4 см и дебелина на това място 2,4 см. Тежи 0,840 кг (обр. 7).¹¹

Освен тези брадви-копачи в България са били намерени и други подобни медни брадви-копачи.¹²

Въпросът за предназначението на този по-рядък и кратковременен тип оръдие е все още спорен. Авторите са изказали различни мнения върху тяхното функционално предназначение. Предположението на някои изследвачи, че медните брадви-копачи са използвани като

⁷ Бравата-копач от Златна Панега се съхранява в музейната сбирка при читалището в гр. Ябланица.

⁸ Половината от бравата-копач от Продимчец се пази в Окръжния музей в Ловеч. При посещението ни на музея в Ловеч през 1941 г. в инвентарната книга тази бравда беше записана като произхождаща от с. Долни Бивол (Прелом). Със снимка от тази половина не успяхме да се сдобием. На нея не е правена химическа анализа.

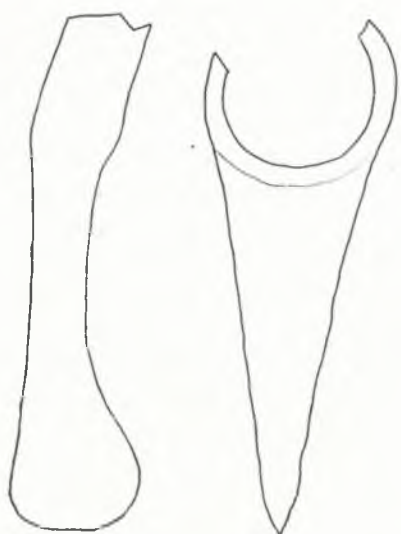
⁹ Бравата-копач от Енев рът се съхранява в Градския музей в Севлиево. Сведенията за тази бравда-копач и снимката дължим на директора на музея Ив. Панов. Той ни улесни и за направата на спектралната анализа. Изказваме му за това искрена благодарност.

¹⁰ Бравата-копач от Бойка се пази в Окръжния исторически музей в Русе. Сведенията за тази бравда-копач и снимката ни бяха изпратени от уредника при музея Д. Иванов, комуто изказваме искрена благодарност. Анализа на медта на бравдата не е правена.

¹¹ Бравата-копач от Каменар се съхранява в Окръжния музей във Варна. Данните за тази бравда-копач, както и оказаното ни съдействие за снимка и анализа дължим на М. Мирчев, комуто тук изказваме нашата благодарност. Медната украса, която се е състояла от две обратно навити спирали, съединени с полукръг, е разчупена и захвърлена от намервачите.

¹² До 1942 г. в Градския музей в Разград се пазеше медна бравда-копач, която била намерена върху Хисарлъшката селищна могила до града (В. Миков. Предисторически селища и находки в България. С., 1933, с. 91). Бравата-копач, записана като произхождаща от Русенско, инв. № 3971 на праисторическия отдел в Археологическия музей в София е може би изчезналата през 1942 г. от Разградския музей бравда-копач. (В. Миков. Медни брадви-копачи, с. 383, обр. 6 и 7.) В музейната сбирка в Оряхово до 1956 г. имаше една медна бравда-копач, която сега липсва. Две медни брадви-копачи (секири-тесли) са били намерени в м. Киризлика при с. Сеяч (Сеид), Поповско. (Репорт от Ан. Чилингиров до директора на Археологическия музей от 1911 г.) И тези две брадви са загубени.

¹³ В. Г. Збенович. Древнейшие медные топори. с. 135.

Обр. 4. Половина от медна
брадва-копач от с. Продимчец,
Ловешки окръг
Fig. 4. Moitié de hache à
douille du village Prodimčec,
dép. de Loveč

Обр. 5. Медна брадва-копач
от с. Енев рът, община Гор-
на Росица, Габровски окръг
Fig. 5. Hache à douille du
vill. Enev rât, Gorna Rosica,
dép. de Gabrovo

Обр. 6. Медна брадва-копач
от с. Бойка, Русенски окръг
Fig. 6. Hache à douille du vill.
Bojka, dép. de Rusé

Обр. 7. Медна брадва-копач
от с. Каменар, Варненски окръг
Fig. 7. Hache à douille du vill.
Kamenar, dép. de Varna

бойно средство, не е убедително.¹⁴ Има много и безспорни данни, които показват, че бравите-копачи са употребявани предимно като оръдие на производството. Преди всичко двете противоположни остриета са пригодени да изпълняват различни функции. Едното острие, което без изключение във всички бравите-копачи е по-широко, като почнем от 3 см при бравата от Памукчи и стигнем до 6,5—6,7 см при тези от Ребърково, Държаница, Плакудер и пр. То е почти дъговидно изострено и често слабо изкорубено, както при бравите-копачи от Плакудер, Тияновци, Арчар, Кремиковци, Лева река, Буковец,¹⁵ Държаница, Плакалница, Енев рът Каменар, Бойка, Карлово и др. То е служило само за копане. Другото острие, което при всички бравите-копачи, сравнено с острието за копане, е по-тясно — от 1,4 см при бравата-копач от Кирилово до 4,2—4,6 см при Градец, Кремиковци, Каменар. То е дъговидно изострено и е използвано за сечене. Намерената в купчина медна сгурия недалеч от една рудна яма в мина Плакалница бравда-копач, двете остриета на която са затъпени и назъбени, както и някои от този тип брави, открити из старите медни разработки в Трансилвания и в Североизточна Сърбия, ясно говорят, че са служили и за копане — добиване на медна руда. Обстоятелството, че и двете остриета при повечето от бравите-копачи от Арчар, Новоселци, Тияновци, Ребърково, Горски Тръмбеш,¹⁶ Златна Панега, Енев рът, Карлово и пр. свидетелствуват, че с тези оръдия се е обработвала земята и са сечени дървета, храсти и пр. За копане и сечене са използвани и равно изрязаните остриета на бравите-копачи от Угърчин, Мусина, Радомир, Пловдив, Памукчи и пр.¹⁷

Затъпяването на остриетата при бравите-копачи в никакъв случай не може да се получи при бойно оръжие. Както е известно, бравите-копачи от колективната находка от Плакудер са били намерени свързани с медна тел.¹⁸ Те не са били употребявани, а са били предназначени за размяна, за търговия, затова и остриетата им не са изхабени.

От всички въпроси, свързани с бравите-копачи, най-важен и същевременно най-труден е въпросът за издирването и установяването на произхода, т. е. месторождението на медта, от която са изработени тези интересни оръдия. Дали медта е добивана от нашите рудни залежи или е пренасяна от други по-далечни места и дали нашите бравите-копачи са изливани в България или са доставяни в готов вид? За изясняване на първия въпрос, доколкото разполагаме с по-сигурни данни, ще се опитаме да отговорим, макар и не много задоволително, след като хвърлим поглед върху долната таблица с резултатите от химическата и спектралната анализа, правени на по-голямата част от бравите-копачи. Първата химическа анализа е правена у нас през 1920 г.¹⁹ от Р. Попов в химическата лаборатория при Софийския университет. През 1952—1954 г. Др. Чавдаров и през 1968—1969 г. В. Василев са правили анализи в химическата лаборатория при Археологическия институт и музей в София.²⁰ Спектралната анализа е правена в лабораторията за спектралноаналитични изследвания на метални предмети от мед и бронз в Шутгарт (ГФР) през 1960 г.²¹ Спектрална анализа беше направена и през началото на 1970 г. на бравите-копачи от Плакалница и Карлово в лабораторията на КОЦМ „Димитър Ганев“ на гара Искър.²²

¹⁴ D. Bergiu. Topoare de cupru cu două brațe. — *Apulum*, V, 1939—1942, с. 25.

¹⁵ В. Миков. Цит. съч., с. 382 и сл.

¹⁶ В. Миков. Цит. съч., с. 382 и сл.

¹⁷ В. Миков. Цит. съч., с. 375 и сл.

¹⁸ В. Миков. Цит. съч., с. 372.

¹⁹ Р. Попов. Предисторически отдел във Водач на Народния музей. С., 1923, с. 63 и сл.

²⁰ Драган Чавдаров е направил анализа на почти всички медни оръдия в праисторическия отдел на Археологическия музей в София и в някои от музеите в страната. В. Василев е направил анализа само на четири бравите-копачи — Златна Панега, Варна, Енев рът и Мусина.

²¹ Arbeitsgemeinschaft zur spektralanalytischen Untersuchungen von Metallgegenständen von Kupfer- und Frühbronzezeit. Проби за анализа на нашите бравите-копачи и други медни предмети бяха взети през 1958 г. от М. Schöder und Fr. Schubert. Предварителните данни от анализа ни бяха изпратени с писмо от 23. VI. 1960 г.

²² Спектралната анализа на двете бравите-копачи беше извършена благодарение на инж. Ем. Максимов.

Таблица

Резултати от химическата и спектралната анализа на медни бравди-копачи

Местонахождение	Cu		As		Ag		Ni		Pb	Sb	Sn	Co	Zn	Si	Ca	Fe
	с	щ	с	щ	с	щ	с	щ	с	с	с	с	с	с	с	
Арчар	— 99,60	100 %	—	—	—	следи	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Берковица	99,60	100 %	—	—	—	следи	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Буковец	99,885 99,80	100 %	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,279
Г. Тръмбеш	99,894 99,55	100 %	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	следи
Енев рът	99,60	—	0.18	—	0.40	—	—	—	— 0.65	—	—	—	—	—	—	—
Златна Панега	99,90	—	следи	—	0.10	—	—	—	следи	следи	—	—	—	—	—	—
Каменар	98,67	—	—	—	0.16	—	—	—	0.14	—	—	—	—	—	—	0,13
Карлово	99,1	—	—	—	0.10	—	следи	—	0.10	—	—	—	—	0,10	0,10	0,1
Кирилово	97,370 99,60	99,888 %	—	1.10	—	0.012	—	—	3.566	—	—	—	—	—	—	следи
Кремиковци	— 99,45	100 %	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Лева река	— 99,90	100 %	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Мусина	98,23	—	—	—	—	0,13	—	—	0,17	—	—	—	—	—	—	0,10
Новоселци	99,110 99,50	100 %	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,197
Памукчи	— 98,20	100 %	—	—	—	следи	—	—	—	—	—	—	следи	—	—	—
Плакалница	99,8	—	—	—	0.01	—	следи	—	следи	—	0.01	0.1	—	0,01	0,10	0,01
Плакудер	— 99,60	100 %	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Плакудер	— 99,50	100 %	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Плакудер	— 99,70	100 %	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Плакудер	— 99,30	100 %	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Плакудер	— 99,80	100 %	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Плакудер	— 99,70	100 %	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Продължение на таблицата

Местонахождение	Cu		As		Ag		Ni		Pb	Sb	Sn	Co	Zn	Si	Ca	E
	с	ш	с	ш	с	ш	с	ш	с	с	с	с	с	с	с	
Пловдив	— 98,50	100 %	—	—	—	следи	—	следи	—	—	—	—	—	—	—	—
Радомир	— 98,05	100 %	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ребро	— 99,80	100 %	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Русенско	—	100 %	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Тияновци	99,385 99,80	100 %	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0,245
Тияновци	99,830 99,60	100 %	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	следи
Угърчин	— 99,50	100 %	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

Процентът на медта от химическата анализа на брадвите-копачи е показан в първата колона на таблицата след имената на находищата. Горната цифра е резултат от анализата, направена на някои бравди-копачи от Р. Попов, а долната — от анализата на Др. Чавдаров. Във втората колона е отбелязан процентът на медта от спектралната анализа в Шутгарт и София.

От горната таблица, макар и с непълни данни, а възможно е и при не съвсем точна анализа, се вижда, че между анализите, правени на медните бравди-копачи в София по-ра ной днес²³ и в Шутгарт, има чувствителна разлика. Според нашата химическа и спектрална анализа в състава на медта са открити повече елементи — олово, сребро, желязо, никел, антимон, а при някои и арсен, калий, цинк, кобалт и др. Спектралната анализа от Шутгарт ни дава по-други резултати за състава на медта. От нея се установява, че по-голямата част от тези оръдия са от чиста мед и само няколко от тях съдържат минимален процент арсен, сребро или следи от сребро и никел. Освен това, какъвто е случаят с бравдата-копач от Кирилово, при първата анализа (1920 г.) е показано присъствието на олово и следи от желязо,²⁴ а при втората — спектралната анализа от Шутгарт — е установено присъствието на малък процент арсен.

При наличието на тези недостатъчни и различни данни е още рано да се правят големи и сигурни изводи за месторождението на медта, от която са изработвани намерените у нас бравди-копачи. За да определим поне приблизително от кои рудни находища произхожда медта на този тип оръдия, безспорно ще си послужим с по-точната и вярна анализа — спектралната. Но не е безинтересно, а ще бъде и полезно да се спрем и на химическата анализа, която все пак ще ни улесни в нашата задача.²⁵

От спектралната анализа се вижда, че с малки изключения медните бравди-копачи са изливани от руда, която е съдържала 100% мед без никакви други съставки. Такива са почти всички бравди-копачи, открити в западната половина на страната — Новоселци, Плакудер и Тияновци, Видинско, Кремиковци и Буковец, Софийско, Лева река, Ребро и Радомир, Пернишко, както и тези от Угърчин, Горски Тръмбеш и Русенско. А това ясно показва, че медта за тези оръдия е

²³ В. Миков. Цит. съч. с. 381, където е посочен процентът на медта от анализата, правена от Др. Чавдаров.

²⁴ Р. Попов. Предисторически отдел... с. 63.

²⁵ Не е правена анализа на една от бравдите-копачи от Плакудер, на двете бравди-копачи от Държаница и бравдата-копач от Градец, които се пазят в музея във Видин, както и на двете бравди-копачи от Ребърково, които се пазеха в училищната сбирка в селото. В настоящия момент последните две липсват. Анализата, както отбелязахме, не е правена и на бравдата-копач от Бойка.

Обр. 8. Медна брадва-копач от Плакудер
с „марка“ на работилницата

Fig. 8. Hache à douille avec la marque
de l'atelier

добивана от богати медни рудни находища, които се характеризират с това, че в състава на рудата няма други елементи. Установено е, че най-благоприятни условия за добиване на самородна мед е била Балканокарпатската област — Югозападна Румъния, Източна Сърбия, Западна България, Югоизточния ъгъл на България.²⁶ Смята се, че най-старата експлоатация на самородна мед в Европа е била в Източна Сърбия и България.²⁷ В подкрепа на това мнение ще посочим, че и трите късноенеолитни бравди-чукове от Сливница, бравдата-чук от Плочник, тип Видра-Габарево-Хотница и копачът от Габрово също така са от чиста мед без никакви примеси. Дали тези най-ранни медни оръдия — бравди-чукове, мотика-чук, както и всички бравди-копачи са изготвяни от мед, получавана от едно или повече рудни находища, не е много трудно да се отговори. Но има белези, които ни подсказват, че намерените във Видинско медни бравди-копачи са от мед, вероятно от мината Бор или Майданпек в Североизточна Сърбия и главно от някои медни рудни находища из територията на Трансилвания. Това твърдение се подкрепя не толкова от еднаквите форми на медните бравди-копачи, разпространени далеч на север от Дунава, и тези от Видинско, колкото от напълно сходните знаци — вдлъбнатинки във форма на лунен сърп, каквито се виждат върху една от бравдите-копачи от Плакудер (обр. 8) и една от Тияновци, както и върху някои бравди-копачи от Трансилвания.²⁸ Това е марката на работилницата, която някъде из Карпатите е произвеждала тези бравди-копачи. Може би и бравдите-копачи от Кремиковци, Лева река и Ребро, които по форма не се различават от тези от Видинско, да са работени от мед от медните руди на мина Бор, Майданпек или Южните Карпати. И бравдите-копачи от Горски Тръмбеш и тази от Русенско твърде е възможно да са от медна руда от Трансилвания, а не е изключено и от мед, в която има следи от някои съставки, каквито са медните залежи при Трапоклово, Сливенско. От периферията на този район — Угърчин, Буковец и Радомир — произ-

²⁶ Н. В. Рындина. Раннетрипольская обработка меди. — СА, кн. 3, 1969, с. 3.

²⁷ Н. В. Рындина. Цит. съч. с. 39.

²⁸ Fr. Schubert. Zu den Südosteuropäischen Kupferäxten. — Germania, 43, 2, 1965, с. 291.

хождат по една брадва-копач, които по форма се отличават от другите, в медта на които няма никакви примеси, а това ни позволява да приемем, че тези брадви са местно производство, но изработени от мед, пренесена от по-далечен район.

Следите от сребро в уникалната по форма и размери брадва-копач тип Mesökerestur²⁹ от Арчар също така ни насочват към медни залежи в Карпатите, възможно е Банатските планини, откъдето произхождат напълно сходни по форма и големина брадвикопачи.³⁰ Брадвите-копачи от Берковица, Плакалница и вероятно синхроничното с тях рало от Горни Лом, в които са открити следи или минимален процент от сребро, са изработени от мед, добита от някои от медните находища в Западна Стара планина — при Горни Лом или Плакалница, рудите на които съдържат незначителен процент сребро, олово, арсен и пр. В състава на медта на брадвата-копач от Енев рът е открит минимален процент от повече елементи — сребро, олово, никел и желязо, а това ни насочва към рудните находища из Средногорието, в медта на които има и повече съставки.

От Южна България произхождат четири брадвикопачи — по една от Карлово, Кирилово, Памукчи и Пловдив.³¹ От спектралната анализа, направена и на четирите брадвикопачи — на първата у нас, а на останалите три в Шутгарт, се установи, че в медта се съдържат повече съставки — олово, сребро, арсен, силиций, цинк и следи от желязо, елементи, каквито се съдържат в медта от рудните залежи в Средногорието, Странджа, Централните Родопи и други места. Тази констатация се подкрепя и от спектралната анализа, направена на различни медни предмети от енеолита и началото на бронзовата епоха, открити из Тракия, в медта на които се съдържа арсен, олово, желязо и др. Така в медната брадва от гр. Марица³² и медната брадва-чук от Габарево³³ има сребро, а в плоската брадва от Хотал³⁴, една медна игла от Караново и едно медно шило от Габарево е констатирано присъствието на олово, сребро и никел. Доста медни оръдия от самото начало на бронзовата епоха, като една плоска брадва и брадва с ухо от Стара Загора, Брацигово, Злати трап,³⁵ както и върховете на копия от Кирилово и Омарчево³⁶, съдържат незначителен процент сребро, олово, арсен и никел. Следователно всички медни предмети от края на енеолита и началото на бронзовата епоха са изработвани от мед, добивана от нашите медни находища из Южна България.

Резултатите от химическата анализа, макар и неточни, ни насочват към някои от нашите медни рудни залежи, от които произхожда медта на част от брадвите-копачи. Между другото трябва да кажем, че анализата на Др. Чавдаров твърде много се доближава до спектралната. И анализата на В. Василев е приемлива. Първата анализа, която е правил Р. Попов, както се вижда от таблицата, в повечето брадвикопачи покрай олово открива желязо или следи от желязо. От последната анализа (1968—1969 г.) в брадвата-копач от Златна Панега са установени следи от олово, арсен и минимален процент сребро. Медта на брадвите-копачи от Енев рът, Мусина и Каменар съдържа малък процент олово, сребро, никел и желязо и следи от арсен. А това значи, че тези брадвикопачи са изливани от мед от нашите руди от Панагюрище или Странджа.

За мястото, където са произвеждани намерените в България медни брадвикопачи, вече се изказахме.³⁷ Новите находки налагат едно допълнение. Всички медни брадвикопачи от Видинско, включително тази от Арчар, а възможно е и някои от Софийско и Пернишко, да са проникнали

²⁹ Fr. Schubert. Zu den Jüdischeuropäischen Kupferäxten. — Germania, 43, 2, 1965. с. 277.

³⁰ Пак там, с. 291.

³¹ Спектралната анализа на последните две брадвикопачи и на медните предмети от Археологическия музей в Пловдив ни беше изпратена от П. Детев, уредник в същия музей, комуто изказваме нашата сърдечна благодарност.

³² Р. Попов. Могилата Деве Барган. — ГНМ, 1922—1925, с. 109.

³³ В. Миков. Селищната могила в Габарево. — ГНМ, 1926—1931, с. 111.

³⁴ Непубликувана брадва в Археологическия музей, София.

³⁵ Данните ни бяха изпратени от П. Детев.

³⁶ П. Детев. Стариини около Св. Илиенските възвишения. — ИБНМ, 1950, с. 96.

³⁷ В. Миков. Медни брадвикопачи... с. 376.

у нас в готов вид по пътя на размяната откъм Югозападните Карпатски области. За това свидетелствуват не толкова чистата мед, от която са изработвани, и по „елегантната“ им форма, колкото свързаните с медна тел 12 бравди-копачи от Плакудер, върху една от които, както и върху една от двете бравди от Тияновци,³⁸ има белег, т. е. марката на производителния център в Трансилвания.³⁹ Бравдите-копачи от Плакудер са пренесени от северните области край Дунава и предназначени за размяна. Проникналите по на изток бравди-копачи (от Горски Тръмбеш и Русенско) е възможно също така да са изработени в Карпатските области.

По-особената форма на бравдите-копачи от Радомир, Буковец, Угърчин, Пловдив и Памукчи, медта на които без съмнение произхожда от нашите рудни находища показва местно производство. От химическата анализа на бравдите-копачи от Златна Панега, Енев рът, Мусина, Каменар и от спектралната анализа на тези от Плакалница и Карлово се вижда, че медта съдържа елементите сребро, олово, желязо, арсен, които показват, че и тези оръдия са произвеждани у нас, и то от нашите медни рудни находища, повечето от които съдържат минимален процент от тези елементи.

Въпросът за хронологията на тази група паметници е занимавал мнозина изследвачи. Почти всички определят една относителна хронология, която отговаря на периода от края на енеолита до началото на бронзовата епоха,⁴⁰ или между 2500—2300 г. пр. н. е. Бедата е там, че хронологията на енеолита и бронза е толкова оспорвана, че трудно може да се определи кога завършва енеолитът — към 2600 или 1700 г. пр. н. е. — и кога започва бронзът — към 2600 и 1700 г. пр. н. е.⁴¹ За абсолютна хронология още не може да се говори. Има някои податки, които до известна степен ще ни помогнат да стесним периода на тяхното появяване, разпространение и изчезване.

Като вземем под внимание, че медните бравди-копачи са произлезли от най-късните копачи-чукове и бравди-чукове тип Габарево, Сливница, Хотница, Плочник — Видра, които се отнасят към последната фаза от развитието на енеолитната култура на Балканодунавските области,⁴² то този нов тип оръдие на труда, много естествено, е от следващия период, наричан в Централна Европа „медна епоха“.⁴³ Налага се да поясним, че до днес в земите южно от Долни Дунав не е открита бравда-копач в могилно селище, обитавано през енеолита, през началото на бронзовата епоха или друго по-сигурно датирано праисторическо селище.

В нашата публикация отбелязахме при какви обстоятелства и на какви места са били намерени няколко от медните бравди-копачи у нас.⁴⁴ Откритите напоследък в съседна Румъния и в България заедно с други материали по един екземпляр бравди-копачи ни дават възможност да поставим отново въпроса за определяне на една приблизително по-сигурна датировка на тези по-редки оръдия.

При археологическите разкопки, извършени през 1963 г. в енеолитното селище при Бравд в района на Бакъу на левия бряг на р. Серет, в края непосредствено под едно жилище е открита бравда-копач, която наподобява на нашите бравди от Плакудер. Тази бравда-копач е датирана към културата Кукутени АВ,⁴⁵ т. е. точно през най-късната фаза на енеолита за тази територия.

³⁸ В. Миков. Медни бравди-копачи, с. 371 и 376.

³⁹ Fr. Schubert. Цит. съч. с. 291.

⁴⁰ A. I. Vulpe. Cu privire la cronologia topoarelor de arama cubrațele in cruce. — Studii și cercetări de istoria veche, t. XV, 1964, с. 459.

⁴¹ Напоследък Hermann Müller-Karpe в проектирания от него в пет тома *Handbuch der Vorgeschichte* при сътрудничество на най-видни представители на праисторическата наука, от който вече са излезли два тома (Старокаменна и Новокаменна епохи) предлага следната хронология: за старокаменната епоха до 8000 г. пр. н. е., за новокаменната — от 8000 до 2700 г. пр. н. е., за медната (енеолитна) — от 2700 до 1700 г. пр. н. е., за бронзовата от XVI в. пр. н. е. до XI в. пр. н. е. и за ранната желязна епоха от X до VI в. пр. н. е. (*Prähistorische Bronzefunde*, München, 1969, с. 30).

⁴² В. Миков. Медни бравди-копачи... с. 378 и пос. там лит.

⁴³ J. Nestor. Der Stand der Vorgeschichtsforschung in Rumänien, 22 BRGK, 1933, с. 79.

⁴⁴ В. Миков. Медни бравди-копачи... с. 380

⁴⁵ A. I. Vulpe. Cu privire la cronologia... с. 46.

У нас изчезналата от Разградския музей брадва-копач е била намерена при неизвестни обстоятелства в Хисарлъшката селищна могила.⁴⁶

Медната брадва-копач от Каменар, както вече отбелязахме, е намерена вероятно в гроб заедно с един меден „накит“ от две съединени с полукръг обратно навити спирали, направени от плоска тел. Този накит е характерен за периода между енеолита и бронзовата епоха за Средно- и Долнодунавските области.

SUR LES HACHES À DOUILLE EN CUIVRE DE BULGARIE

VASIL MIKOV

(Résumé)

Depuis les publications sur les Haches à douille en cuivre de Bulgarie des études à la mémoire de Karel Skorpil publiées à Sofia en 1961 on a découvert encore huit autres spécimens en cuivre — dont deux à Dărjanica, dép. de Vidin, et une dans les mines de Plakalnica (dép. de Vraca), une à Zlatna Panega (dép. de Loveč), des moitiés de hache à Prodimčec (dép. de Loveč), Enev Răt (dép. de Gabrovo), Boïka (dép. de Ruse) et Kamenar (dép. de Varna).

Par le matériel, la technique et la forme ces haches à douille ne se distinguent pas énormément entre elles ainsi que des autres exemplaires découverts antérieurement en Bulgarie.

Les haches à douille, à l'exception seulement des spécimens de la mine de Plakalnica et Kamenar, ont été trouvées par hasard. La première (fig. 2) a été recueillie dans un tas de scories de cuivre et la seconde (fig. 7) dans une tombe (?), en même temps qu'un décor en cuivre.

Toutes ces haches servaient au travail de la terre, à la coupe des arbres, à extraire le minerai, etc.

Sur la base d'une analyse chimique et surtout — spectrale, dont les résultats sont indiqués au tableau de la page 65 et qui se rapportent à tous les exemplaires de Bulgarie, il a été établi que la plupart des outils de ce type proviennent des contrées situées dans la moitié occidentale du pays et ont été coulés dans du cuivre pur, sans comporter d'autres alliages. Le cuivre de ces haches provenait selon toute probabilité, des gisements de la Serbie du Sud-Est et des régions Sud-carpatiques. Ces haches ont été transportées au sud du Danube déjà confectionnées, par voie d'échanges. Dans certains exemplaires de la Bulgarie du Nord on a constaté la présence d'un pourcentage minimal de plomb, d'arsenic, d'argent, de fer et d'autres éléments.

La hache trouvée à Bacău en Roumanie, ainsi que celle de Kamenar avec un décor à double spirale, viennent confirmer que les haches en cuivre avaient continué d'exister pendant une courte période — depuis la fin de l'Enéolithique jusqu'au début de l'âge de bronze.

⁴⁶ В. М и к о в. Предисторически селища. с. 91.

АНТРОПОМОРФНИ ФИГУРКИ ОТ СЕЛИЩНАТА МОГИЛА ДО С. ЕЗЕРО, СЛИВЕНСКО

Румен Катинчаров

В своята богата и многостранна научна дейност акад. Д. П. Димитров наред с изследвания в областта на античната археология се е занимавал и с някои важни проблеми на праисторията, например с проблема за връзките на нашите земи с цветущите древни култури на Източното Средиземноморие.¹

В настоящата статия ще разгледаме същия проблем, като посочим нови археологически данни.

С настъпването на бронзовата епоха, като че ли се слага край на блестящото и многообразно развитие на антропоморфната пластика от времето на енеолита. В културните пластове на селищните могили, отнасящи се към бронзовата епоха, са намерени само зооморфни глинени фигурки. Този факт е бил един от аргументите в полза на тезата, че на границата на енеолитната и раннобронзовата епоха са станали съществени културни и етнически промени, в това число и промяна в идеологията на населението и в местните култове, с които несъмнено е било свързано развитието на неолитната и енеолитната пластика. Това пълно отсъствие на антропоморфни фигурки в културните пластове на раннобронзовата епоха не можеше да не предизвика удивление, тъй като вече нееднократно е отбелязана връзката на културата от тази епоха на територията на Югоизточна България с културата на бронзовата епоха в Северозападна Анатолия и преди всичко с Троя.²

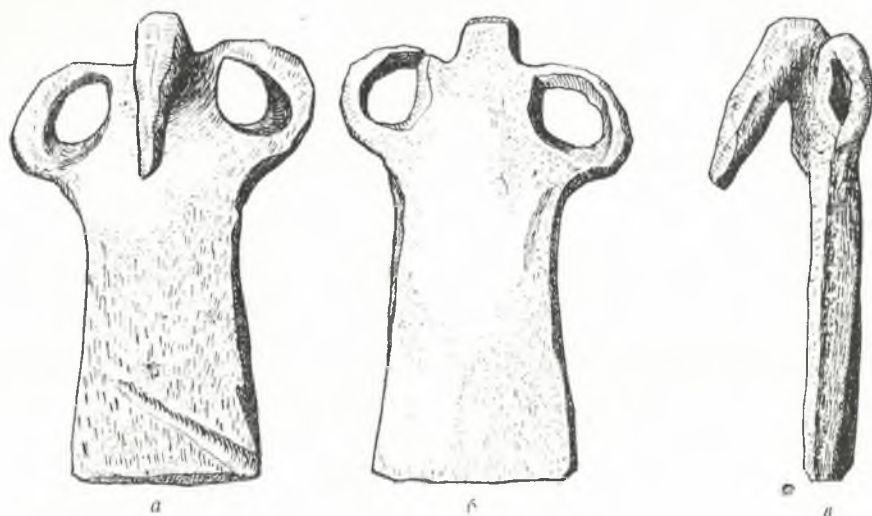
Антропоморфната пластика е била известна в Терми³ и Троя⁴. Закономерно възниква въпросът, указаното отсъствие на човешки фигурки в нашите земи през раннобронзовата епоха не се ли явява като резултат на недостатъчното ѝ изследване. Разкопките на селищната могила до с. Езеро, които са най-значителните у нас теренни проучвания на раннобронзовата епоха, проведени досега, потвърждават до известна степен едно такова заключение.

¹ Д. П. Димитров. Нов принос към въпроса за културните отношения на Тракия и Троя през втората половина на третото хилядолетие пр. н. е. — БлПр, 1, 1942, с. 149—156; D. P. Dimitrov. Zweihenklige „trojanische“ Tonbecher aus Südostbulgarien. — JdS, 58, 1943, AA, 13—16; Д. П. Димитров. Троя VII b₂ и балканските тракийски и мизийски племена. — Археология, X, 1968, кн. 4, с. 1—15.

² G. I. Georgiev. Kulturgruppen der Jungstein und der Kupferzeit in der Ebene von Thrazien (Südbulgarien). — L'Europe à la fin de l'âge de la pierre, Praha, 1961, с. 94; J. Mellaart. Anatolia and the Balkans. — Antiquity, № 136, 1960, с. 275 и сл.; C. W. Blegen. Troy and the Trojans, London, 1963, с. 58; Г. Ил. Георгиев и Н. Я. Мерперт. Разкопки многослойного поселения у села Езеро близ г. Нова Загора в 1963 году. — ИАИ, XXVIII, 1965, с. 152 и сл.; Г. Ил. Георгиев. Разкопки на Дипсизката селищна могила при с. Езеро през 1964 и 1965 г. — Археология, VIII, 1966, кн. 3, с. 15; Н. Я. Мерперт. К вопросу о связях Анатолии и Фракии в раннем бронзовом веке. — Sbornik Narodniho muzea v Praze, svazek XX, № 1/2, 1966, с. 109—115.

³ W. Lamb. Excavations at Thermy in Lesbos. Cambridge, 1936, табл. XX, XXI и XXII.

⁴ C. W. Blegen, I. L. Caskey, M. Rawson, J. Sperling. Troy. Vol. I. Part 2. Plates. Princeton. 1950, табл. 127, 216, 360; C. W. Blegen, J. L. Caskey, M. Rawson. Troy. Vol. II. Part 2, Plates, Princeton. 1951, табл. 41, 48.

Обр. 1. Антропоморфна фигурка от рог на елен
а — лице; б — гръб; в — профил

Fig. 1. Figurine anthropomorphe en bois de cerf
а — face; б — dos; в — profil

През 1967 г. в горните строителни хоризонти на сондажа, направен в североизточната периферия на същата селищна могила, се намери една извънредно интересна находка, на която ще се спрем накратко в настоящата работа.

В този сондаж беше разкопан ненарушен културен пласт от края на раннобронзовата епоха, който се явява като непосредствено продължение на пласта, проучен по-рано в основния изкоп.⁵ Той се оказа по-дебел, отколкото се предполагаше по-рано. Състои се от пет строителни хоризонта. Във втория строителен хоризонт, на дълбочина 1,40 м от съвременната повърхност, се разкри част от основа на жилище, в което наред с основата на пещта се намериха две зърнохранилища, изградени по място, голямо количество цели и начупени глинени съдове, характерни за последните фази на раннобронзовата епоха (кани и чашки с косо отрязано устие, снабдени с високи дръжки), а също така и доста глинени тежести за тъкачен стан. Между тези находки се откриха и две напълно запазени антропоморфни фигурки, изработени от рог на елен. Принадлежността им към този строителен хоризонт и към инвентара на жилището не предизвиква никакво съмнение, тъй като те бяха покрити с ненарушен от трапове и ями слой от жълтозелена трамбована глинеста пръст — основа на по-горния строителен хоризонт.

Двете фигурки са силно стилизирани. По-голямата от тях има удължена правоъгълна форма (обр. 1 а, б, в и обр. 3 а и 4 а). Ръцете са вдигнати нагоре и допрени до раменете. Целият контур на статуетката не оставя съмнение за нейната антропоморфност. Главата ѝ е моделирана много оригинално. Тя рязко се издава напред и със своите очертания напомня голям клюн на птица. Гърбът на фигурката за разлика от лицевата страна е много добре загладен (обр. 1 б и обр. 4 а). Общата височина на статуетката е 9 см, а ширината на пластинката в долната част — 4 см, която се спазва в по-голямата част от тялото на фигурката. Забележимо разширяване има при ръцете. Клюнообразната глава е дълга 3,8 см. Тя изпъква на 2,3 см от плоскостта на роговата пластинка.

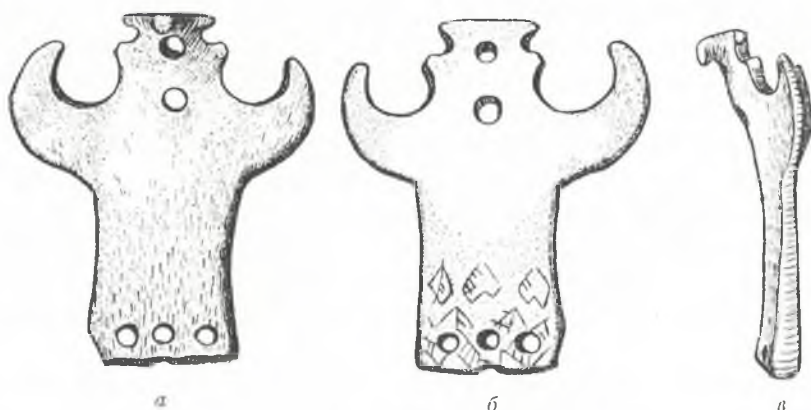
По-малката фигурка е висока 6,9 см и широка при ръцете 5,9 см (обр. 2 а, б, в и обр. 3 б и 4 б). Тя представя съвсем схематично изображение на човешко тяло. Главата ѝ е моделирана във вид на човка на птица, като е означен само носът ѝ. От двете страни на главата в областта

⁵ Г. Ил. Георгиев и Н. Я. Мерперт. Цит. съч. с. 135

на ушите има по едно малко дъговидно врязване. Ръцете са вдигнати нагоре, жест, който показва, че в случая се касае до фигурка на адорант. Под носа има две кръгли дупчици, разположени една под друга. В основата на роговата пластинка има три хоризонтално разположени кръгли дупчици. Под тях личат малки дъговидни врязвания, вероятно следи от втори ред дупчици. След отчупването им долният край на фигурката е бил отрязан до горния ред дупчици. Прави впечатление, че всички дупчици с изключение на втората под носа на фигурката имат еднакъв диаметър. По всяка вероятност втората е пробивана допълнително. Гърбът на фигурката е великолепно загладен, но тази полировка не е резултат на специална обработка, а се дължи на продължителното ѝ триене до мека повърхност. В резултат на това триене почти е изтрита врязаната украса, с която е била украсена долната част на фигурката.⁶ Украсата се състои от ромбче, сърцевидни фигурки, зигзаговидни линии и къси косо разположени резки.

Незначителен брой находки, изработени от рог на елен, в по-голяма или по-малка степен напомнящи нашите фигурки, вече са отбелязани в археологическата литература, като някои автори са се спирали главно на функционалното им предназначение.⁷ Те се обясняват като токи за колан. Ние няма да се спираме на аргументацията на това мнение. Ограничаваме се само с посочването на изказаните от споменатите автори мнения. Но трябва да отбележим, че този въпрос не може да се счита за окончателно решен, поне по отношение на нашата находка. Някои детайли на фигурките не съответствуват на посоченото им предназначение.

Најек пише, че кукичката за закопчаване на тези токи се намира от вътрешната пореста страна на рога.⁸ Струва ни се, че голямата кука на нашата първа фигурка е неудобна за тази цел (обр. 1 а). Тя би се врязала дълбоко в човешкото тяло. Освен това в долния ѝ край няма дупчици за прикачване към колана. Отсъствието на такива дупчици не ни дава основание да я считаме за незавършена. Полировката на гърба на фигурката е резултат на продължителната употреба, а не на специална обработка. Фигурката е била окачвана вероятно за отворите, образувани от вдигнатите и долепени до раменете ръце. Тя е висяла свободно. Кукичката на втората

Обр. 2. Антропоморфна фигурка от рог на елен

а — лице; б — гръб; в — профил

Fig. 2. Figurine anthropomorphe en bois de cerf

а — face; б — dos; в — profil

⁶ Украсата беше открита при изследването на материала, от който е изработена фигурката, от проф. Ст. Иванов и ст. асистент В. Василев (ВВМИ), на които изказвам своята голяма благодарност.

⁷ D. Popescu. Die frühe und mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen. Bucurest, 1944. с. 45, обр. 131,5; J. Werner. Die ältesten Gürtelhaken.—B: Festschrift für G. Schwantes zum 65. Geburtstag. Neumünster, 1951, с. 151—156; R. Hachmann. Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und südosteuropäische Beziehungen. Hamburg 1937, с. 93, 96; L. Hájek. Kostena industrie otomanske kultury z Barce.—Slovenska archeologia, VII-2, Bratislava. 1959, с. 285—296.

⁸ L. Hájek. Цит. съч., с. 287.

¹⁰ Известия на Археологическия и-т, т. 33

Обр. 3. Антропоморфни фигурки от рог на елен (откъм лицето)

Fig. 3. Figurines anthropomorphes en bois de cerf (vues de face)

фигурка е съвсем малка и в никакъв случай не е възможно използването ѝ за закопчаване. И при нея задната част е силно излъскана. Ако е била използвана за тока на колан, то не тя, а страната откъм кукичката би трябвало да бъде полирана в резултат на продължителното ѝ триене до дрехите. Трябва да отбележим също така, че общата форма на нашите предмети може да се разглежда във вертикално, а не в хоризонтално положение. Схематичното, но явно изображение на глава трябва да увенчава фигурката, в противен случай тя губи своя изобразителен смисъл. В подкрепа на това е и украсата върху гърба на по-малката фигурка, която също така е вертикално разположена (обр. 2 б). Тази фигурка по моделировка на главата и ръцете е много близка до глинени статуетки от Родос,⁹ Егина¹⁰ и др.¹¹

Костните предмети, посочени от Најек на обр. 1,2, 3,2 и 5, също нямат отверстия, но кукичките им са отчупени. Този факт показва, че те по всяка вероятност са били използвани и в резултат на тази употреба са се счутили. Ние считаме също така, че посочените от Најек глинени кукички от Троя в никакъв случай не могат да се считат прототип на коланните токи.¹² Материалът, от който са изработени, е най-големият аргумент против това тяхно предназначение.

Още един път повтаряме, че тези наблюдения се отнасят до нашите конкретни находки. Що се отнася до разгледаните от посочените автори костни изделия, то можем само да кажем, че те са разновременни, различни по характер и имат по-особени форми. Така че въпросът за тяхното функционално предназначение трябва да се решава конкретно за всеки отделен случай.

Подобна форма антропоморфни фигурки засега е слабо проучена. Първообразът ѝ е известен в културата Люблянски блата в Югославия.¹³ Именно костните изделия на тази култура типологически са най-близко до нашите находки. Известно е, че датировката на комплекса Люблянски блата засега е неразработена. Но най-вероятно е този комплекс да е синхронен на културата Вучедол, която се отнася към втората половина на третото и границата с второто хилядолетие.

⁹ V. Müller. *Frühe Plastik in Griechenland und Kleinasien*. Augsburg, 1929, табл. XII—233.

¹⁰ V. Müller. Цит. съч., табл. XVI—250.

¹¹ V. Müller. Цит. съч., табл. XVII—255 и 257.

¹² L. Naјek. Цит. съч., с. 295, обр. 21, 1/2, 1/3.

¹³ J. Werner. Цит. съч., с. 155, обр. 7; L. Naјek. Цит. съч., с. 289, обр. 11.

летие пр. н. е. По-късните звена в нейното развитие намираме в някои костни изделия на културата Отомани в Централна Европа, а също така в културата Шнекенберг на територията на Румъния.¹⁴

Въпросът за продължителността на развитието на подобните форми е специално разгледан от J. Werner, който е набелязал основните звена на техния типологически ред.¹⁵ Във връзка с това ще отбележим, че незначителното число находки не позволява засега да се построи този ред с необходимата последователност и сигурност.

Общата схема на нашите статуетки можем да свържем с определени групи находки и определен стил, разпространени от началото на третото хилядолетие пр. н. е. в Егейска Гърция. Основата на този стил съставя позата на вдигнати нагоре ръце (адорация), понякога представени относително реалистично. В други случаи те са забележимо стилизирани и изглеждат като крилообразни. Такава е фигурата от Егина.¹⁶

Характерът на стилизацията на ръцете в тези статуетки е много близък до нашата втора фигурка. Има известно сходство между тези фигурки и нашата и по характера на стилизацията на главата. Явно е, че съществува безусловна връзка на нашата находка именно с този културен кръг и разпространения там стил. В Микене тези фигурки се появяват през 1400 г. пр. н. е.¹⁷

Схематизацията на някои фигурки от бронзовата епоха е толкова силна, че много от тях трудно бихме приели за човешки изображения, ако не познавахме техните натуралистични образци.

Що се отнася до датировката на нашата находка, то тя се определя преди всичко от общата хронология на пласта от раннобронзовата епоха в селищната могила до с. Езеро и положението в този пласт на хоризонта, в който са намерени статуетките.

В предварителните публикации за резултатите от разкопките на селищната могила до с. Езеро са отбелязани многочислени комплексни аналогии (значително обогатени през последните години),

Обр. 4. Антропоморфни фигурки от рог на елен (откъм гърба)
Fig. 4. Figurines anthropomorphes en bois de cerf (vues de dos)

¹⁴ D. Popescu. Цит. съч., с. 45.

¹⁵ J. Werner. Цит. съч., с. 155 и 156.

¹⁶ V. Müller. Цит. съч., табл. XVI, с. 250.

¹⁷ V. Müller. Цит. съч., с. 55.

които позволяват да се съпостави пласта от раннобронзовата епоха със стратиграфската колонка на ранните градове в Троя, започвайки от Троя I.¹⁸

Поради особената важност на въпроса трябва да се спрем по-подробно на положението на конкретния хоризонт в този пласт, към който принадлежат фигурките. Намерените в този строителен хоризонт глинени съдове (глинени паници със завит навътре ръб на устието, чашки и кани с късо отрязани гърла, снабдени с високи дръжки, горният край на които завършва с пълка) показват по-късен етап в развитието на раннобронзовата епоха, който е бил проучен от В. Миков и Н. Койчев. Следователно хоризонтът, в който се намериха статуетките, не може да бъде откъснат много по време от първия строителен хоризонт на основния изкоп, който съответствува на Троя IV и началото на Троя V, т. е. към първите векове на III хилядолетие пр. н. е. Това заключение ни позволява да твърдим, че хронологически нашите фигурки не отстъпват на най-старите образци от разглеждания стил в Егейския свят. При това положение ние трябва да разглеждаме фигурките от селищната могила до с. Езеро като първоначални изходни форми в развитието на този стил. Антропоморфни глинени фигурки с вдигнати нагоре ръце са известни в нашите земи и от енеолита.¹⁹

Нашите статуетки още един път свидетелствуват за дълбоката взаимовръзка в развитието на културите на Източното Средиземноморие през бронзовата епоха и за значителната роля на територията на България в хода на това развитие.

FIGURINES ANTHROPOMORPHES DU TELL DU VILLAGE ÉZÉRO — RÉGION DE SLIVEN

RUMEN KATINČAROV

(Résumé)

L'étude porte sur deux figurines anthropomorphes exécutées en bois de cerf découvertes au cours des travaux de sondage dans le Nord-Est du tell d'Ézéro. Dans la couche archéologique qui appartient à la fin de l'âge du Bronze Ancien on observe cinq niveaux stratigraphiques. Les figurines anthropomorphes ont été trouvées à une profondeur de 1,40 m de la surface dans une habitation détruite qui se rapporte au second niveau.

Les deux figurines sont très stylisées. La plus grande d'entre elles est allongée et a une forme rectangulaire (fig. 1 a, б, в, et fig. 3 a et 4 a). La tête par ses contours rappelle un grand bec d'oiseau. Le dos de la figurine, contrairement à la face, est très lisse. La hauteur totale de la statuette est de 9 cm. La largeur de la plaquette à sa partie inférieure est de 4 cm qui reste la même dans la majeure partie du corps de la figurine. Un sensible élargissement est observé dans les bras.

La plus petite figurine a 6,9 cm de haut, et la largeur près des bras est de 5,9 cm (fig. 2 a б, в, et fig. 3 б et 4 б). On a rendu d'une manière très schématique le corps humain. La tête est modelée sous forme de bec d'oiseau, en ne marquant que le nez. Des deux côtés de la tête les oreilles sont marquées d'une manière conventionnelle par une ligne incisée. Les bras sont levés en geste d'adoration. Sous le nez se trouvent deux petits trous ronds disposés l'un au-dessus de l'autre. A la base de la plaquette en bois de cerf il y a trois petits trous ronds disposés longitudinalement. Le dos de la figurine est très bien poli. Ce polissage n'est pas dû à un traitement spécial, mais à un frottement continu contre une surface molle. Par suite de ce frottement, le décor incisé qui recouvrait le bas de la figurine, a presque disparu.

¹⁸ Срв. бел. 2 под линия.

¹⁹ Р. Попов. Коджа-Дерменската могила при гр. Шумен. — ИБАД, VI, 1916—1918, обр. 140 а и 141 б; П. Детева. Новооткрити предисторически селища в Южна България. — ГНМПл, I, 1948, с. 172, обр. 22.

Ce genre de figurines anthropomorphes est encore peu étudié. Leur prototype est connu de la culture „Ljublianski blata“ de Yougoslavie. Ce sont précisément les produits en os de cette culture qui, du point de vue typologique, sont les plus proches des trouvailles en Bulgarie. Les formes évoluées de ces idoles se retrouvent dans certains produits en os de la culture Ottomani d'Europe centrale et dans la culture Schnekenberg de Roumanie.

Le schéma général des statuettes bulgares peut être rattaché à un certain groupe de pièces et à un style bien défini répandues dès le début du IIIe millénaire av. n. è. en Grèce égéenne. Le geste des bras levés en signe d'adoration est l'élément essentiel de ce style. Parfois les figurines sont rendues d'une manière assez réaliste. Dans d'autres cas elles sont remarquablement stylisées et ressemblent à des figurines ailées. Telle est la pièce d'Egine. La stylisation des bras de ces statuettes se rapproche énormément de la seconde figurine de Bulgarie. Il y a une certaine similitude entre ces pièces et celle d'Ézero par la manière dont la tête est stylisée. De toute évidence, il existe un lien très net entre la trouvaille de Bulgarie, cette aire culturelle et le style qui y était en usage. A Mycènes ces figurines apparaissent en 1400 av. n. è.

Les figurines découvertes au cours des fouilles systématiques à un niveau bien défini ont permis de dater ces pièces avec une très grande précision. Elles ont été recueillies en même temps que des vases en argile: des plats avec le bord recourbé en dedans, des bols et des cruches à bec embouchure oblique et anses hautes avec un bouton au sommet. Ces formes marquent une étape plus tardive de développement de l'âge du bronze ancien. Ce niveau ne saurait être différencié chronologiquement du premier niveau sondage principal correspond à Troie IV et au début de Troie V, soit aux premiers siècles du IIIe millénaire av. n. e. De tout ce qui précède l'auteur a dégagé les conclusions suivantes: chronologiquement les figurines bulgares ne le cèdent en rien aux plus anciens spécimens de ce style du monde égéen. Ceci étant ainsi les figurines du tell d'Ezero doivent être considérées comme des formes initiales du prototype de ce style au cours des ans.

Ces statuettes sont un nouveau témoignage des relations mutuelles très intenses qui ont existé dans l'évolution des civilisations de la Méditerranée orientale à l'âge du bronze et du rôle important des terres bulgares dans ce développement.

ИЗВЕСТИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ
BULLETIN DE L'INSTITUT D'ARCHÉOLOGIE
XXXIII, 1972

АНТРОПОЛОГИЧНО ПРОУЧВАНЕ НА ТРАКИЙСКИ ЧЕРЕП ОТ НОВЕ

Петър Боев

Етногенезисът на траките може да се докаже чрез комплексните изследвания на историци, археолози, етнографи, лингвисти и антрополози. В това отношение антропологията има да изиграе особено важна роля. Натрупването на все повече антропологически материали от траките дава възможност да се направи сравнение с по-старото местно население (бронз-енеолит-неолит), за да се проследи появата и развитието на характерните за траките расови типове. В това отношение е твърде ценна находката на един човешки скелет от разкопките през 1965 г. на развалините на римския град Нове (на около 4 км източно от Свищов). От скелета са запазени само черепът и горната част на гръдния кош с част от костите на ръцете (понеже върху него минава южната крепостна стена на града). На 20 см от черепа е намерено глинено съдче, по форма подобно на златните чаши от Вълчетрънското съкровище. Въз основа на този съд и на обстоятелството, че скелетът лежи под градската стена, ръководителите на разкопките датират скелета от края на бронзовата и началото на желязната епоха (около 1200 г. пр. н. е.). Намерените при разкопките материали от бронзовия, халщатския и латенския период показват, че преди идването на римляните на мястото на Нове е имало тракийско селище.¹

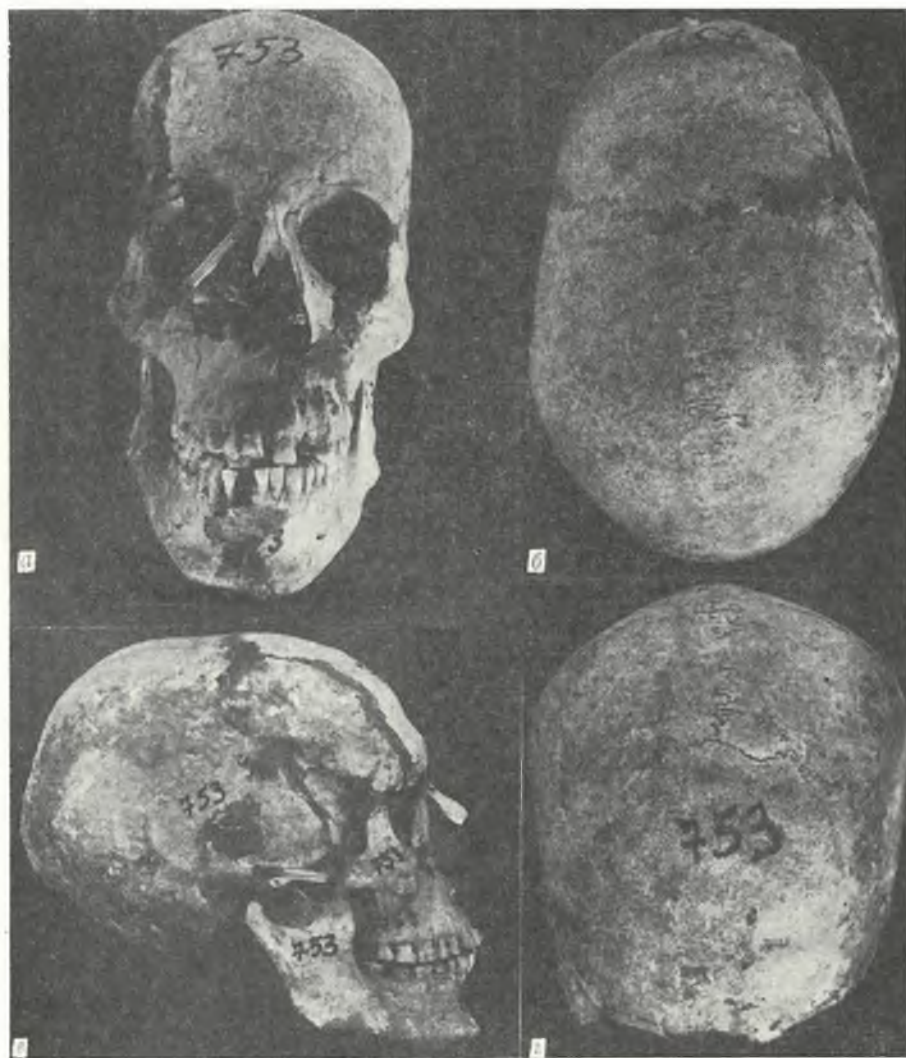
От така намерения скелет за антропологично проучване ми бе предаден черепът и горните части на двете раменни кости (хумеруси).² Реставрацията на черепа се извърши в лабораторията по палеоантропология при Института по морфология при БАН.

Описание на черепа. Череп (краниум) на мъж в млада възраст (адултус — 30—35 г.). Черепът е много дълъг овоид, тесен, нисък, ултрадолихокран, хамекран и тапейнокран, с ниско, тясно и наведено назад чело, евриметоп, с добре изразени глабела (4) и надвеждни дъги (2). Тилът е доста изпъкнал назад, със слабо изразен тилен израстък (протуберанция окципиталис екстерна-2). Забелязва се леко ламбдовидно сплескване. Теменните (тубера парietалиа) и челните възвишения (тубера фронталиа) са средно изразени. Релефът на черепа е средно изразен. Лицето е много дълго, овоидно и тясно особено при скулите (хиперлептопрозоп и лептопрозоп). Горната част на лицето е също дълга (хиперлептен и лептен). Скулите са малки и тесни. Орбитите са големи и наклонени (хамеконх). Носовите кости са тънки и гърбави, като основата им е разположена високо. Носовият отвор е голям, сърцевиден, лепторин, с долен край фоса преназалис. Носовият шип е средно изразен (3). Кучешката ямичка е малка. Има прогнатия на горната челюст — ъгли 72 и 74 показват прогнат, а 73 — мезогнат. Горната челюст показва брахиуран и брахистафилин. Долната челюст е голяма и висока, с добре изразен релеф, долихостеномандибулар, с добре изразена четвъртата брадичка. Изтриването на зъбите засяга дентина (2).

С черепа ми бяха предадени два хумеруса без дистални епифизи, което не позволява да се измери тяхната дължина и оттам да се определи и дължината на скелета (ръста на по гребания).

¹ Д. П. Димитров, М. Чичикова, А. Димитрова, В. Найденова. Археологическия раскопки в Восточном секторе Нове в 1965 г. — ИАИ, XXX, 1967, с. 75—100.

² Предадени от др. М. Чичикова, ст. н. с. в Археологическия и-т при БАН, за което й изказвам сърдечна благодарност.

Обр. 1. Мъжки череп от Нове (XII—X в. пр. н. е. Расов тип динарски и протомедитерански)

Fig. 1. Crâne d'homme de Novae (XII—X s. av. n. è. type de race dinarique et protoméditerranéen)

Измеренията на черепа са представени на табл. 1, а индексите — на табл. 2, където са означени категориите им според баловите на Алексеев-Дебец. Затова и подробен анализ на резултатите няма да се прави.

Сравнително добре запазеният череп (липсва базата и оттам и базион, което не позволява вземането на важните мерки 5,17 и 40 по Мартин) все пак дава възможност да се направи точна расова характеристика. Архитектониката на черепа показва известни примитивни белези, като дългия и нисък череп, с изпъкнал тил, с ниско и наклонено назад чело.

Черепът е силно дългоглав, хамекран и тапейнокран. Твърде явно се вижда диспропорцията между дългия и примитивен череп и дългото и тясно лице, което е твърде много еволюирало за мозъковия череп, който е останал назад в своето развитие. Според нашата расова класификация, изработена за нашите земи, според материал от неолита-енеолита-бронзовата епоха в случая

Таблица 1

Измерения на черепа

№ на мярката по Мартин или по биометричната школа	Мерки	Абсолютна стойност в мм : Ъглите в градуси	Категория на мярката по Алексеев — Дебен
1	дължина	209	много голяма
1a	офрион дължина	206	—
8	ширина	133	много малка
9	най-малка ширина на лоба	92	малка
10	най-голяма ширина на лоба	111	—
11	ушна ширина	110	много малка
12	ширина на тила	102	малка
20	височина порион-брегма	86	много малка
23	хоризонтален обхват през глабела	554	—
24	напречна дъга	323	—
25	сагитална дъга	405	—
26	лобна дъга	135	голяма
27	теменна дъга	127	средна
28	тилна хорда	143	много голяма
29	лобна хорда	120	—
30	теменна хорда	120	—
31	тилна хорда	108	—
43	горна ширина на лицето	99	малка
43(1)	бималарна хорда	93	—
45	скулов диаметър	125	много малка
46	средна ширина на лицето	98	средна
47	цяла височина на лицето	137	много голяма
48	горна височина на лицето	82	—
50	междучна ширина	20	—
Ms	височина на назион над максилофронтале	9	—
51	ширина на орбитата	44	голяма
52	височина на орбитата	34	средна
54	ширина на носа	25	—
55	височина на носа	59	много голяма
60	дължина на алвеоларна дъга	55	средна
61	ширина на алвеоларна дъга	67	голяма
62	дължина на небцето	50	—
63	ширина на небцето	44	—
Fc	дълбочина на кучешката ямичка	2	много малка
65	кондилова ширина на долна челюст	104	—
66	бигониална ширина на долна челюст	102	средна
68	дължина на долна челюст от ъглите	92	много голяма
68(1)	дължина на долна челюст от кондилите	127	—
70	височина на клона на долна челюст	71	—
71a	най-малка ширина на клона на долна челюст	34	средна
FS	височина на челна извивка	27	—
PS	височина на темена извивка	24	—
OS	височина на тилна извивка	36	—
—	височина на назион над бималарна хорда	19	—
Zg	цигомаксиларна хорда	98	—
—	височина на субспинале над цигомаксиларна хорда	28	—
57	симотична хорда	8	средна
SS	симотична височина	5	много голяма
—	височина на назион над симотична хорда	10	—
32	челен ъгъл (назион-метопион)	73	много малък
—	челен ъгъл (глабела-метопион)	69	—
77	назомаларен ъгъл	135	—
Zg	цигомаксиларен ъгъл	120	—
33(1)	ъгъл на горна част на тила	61	—
33(2)	ъгъл на долна част на тила	52	—
33(4)	ъгъл на кривината на тила	113	много малък
72	лицев ъгъл	78	малък
73	ъгъл на средна част на лицето	83	—
74	ъгъл на алвеоларна част на лицето	70	среден
75	ъгъл на носовите кости	64	—
75(1)	ъгъл на носовите кости към профилната линия	14	малък

Индекс на черепа

Индекс по Мартин или по биометричната школа	Индекси	Абсолютна стойност	Категория по Алексеев-Дебец
8:1	черепен	63,64	много малък
20:1	дължинно-височинен от порион	41,15	—
20:8	ширинно-височинен от порион	—	—
9:8	трансверзален фронто-париетален	64,66	среден
9:10	трансверзален фронтален	69,17	—
10:8	коронален-париетален	82,88	—
11:8	напречно-тилен	83,46	голям
12:8	трансверзален парието-окципитален	90,22	среден
12:9	тилно-лобен	76,69	—
12:10	тилно-коронален	110,86	среден
12:30	теменно-ширинно-дължинен	91,89	малък
12:31	тилно-ширинно-дължинен	85	много малък
10:29	лобно-ширинно-дължинен	94,44	—
27:26	сагитален фронто-париетален	92,50	малък
28:26	сагитален парието-окципитален	94,07	много голям
28:27	сагитален парието-окципитален	105,92	—
26:25	фронто сагитален	112,60	—
27:25	парието-сагитален дъгов	33,33	—
28:25	окципито-сагитален дъгов	31,36	—
29:26	сагитален фронтален	35,31	—
FS:29	на челна хорда	88,89	голям
PS:30	на теменна хорда	22,50	среден
OS:31	на тилна хорда	20	—
30:1	теменно-дължинен	33,33	—
30:27	сагитален-париетален	57,42	малък
31:1	тилно-дължинен	94,49	много голям
31:28	сагитален-окципитален	51,67	среден
31:12	ширинно-височинен тилен	75,52	много малък
1:25	дължинно-сагитален	105,88	—
(29+30+31):1	на сбора на трите хорди	51,60	голям
9:43	фронто-орбитален	166,51	малък
9:45	югофронтален I	92,93	среден
10:45	югофронтален II	73,60	среден
47:45	лицев	88,80	малък
47:46	горно лице	109,60	много голям
48:45	на горното лице I	139,80	—
48:46	на горното лице II	65,60	—
46:45	югомаларен	83,67	—
66:45	югомандибуларен	78,40	—
45:8	напречен кранио-фациален	81,60	—
52:51	орбитален	93,98	голям
51:45	напречен орбитален-фациален	75	много малък
52:48	вертикален орбитален-фациален	35,20	—
54:45	напречен назо-фациален	40,24	—
54:55	нос	20	—
61:60	максило-алвеоларен	42,37	много малък
61:45	палато-фациален напречен	121,82	голям
63:62	челюстен	53,60	—
66:9	челюстно-лобен	88	среден
66:65	ширинен на долна челюст	110,86	много голям
66:68	ширинно-дължинен на долна челюст	98,08	—
68:65	мандибуларен	110,86	малък
71a:70	клонов на долна челюст	88,46	—
MS:50	максилофронтален	47,89	много малък
—:43(1)	маларен	45	—
—	цигомаксиларен	20,43	—
SS:57	симотичен	28,57	—
		62,50	много голям

черепът показва протомедитеранска раса, докато лицето е напълно динарско.³ В това отношение черепът напълно прилича на черепа от гробницата при Калояново.⁴ Това не е случайно, а би трябвало да се очаква и при бъдещите находки от тракийско време. Досегашните изследвания върху тракийските черепи от Нова Загора, Горно Сахране (Казанлъшко), Търнава (Врачанско), Калояново (Сливенски окръг), Могиланската могила (Враца) и Духовата могила (Пловдивско) показват, че от XII в. до II в. пр. н. е. расовите типове всред траките в основата си са медитерански или по-точно от грубите медитерански типове (с белези на протомедитерански типове) до грацилни медитерански типове (напр. Враца). Някои от тях са започнали да брахикефализират, но не напълно, та да достигнат до дунавски расов тип, а само до мезокран (черепът от Нова Загора). От друга страна, динарските белези, забелязани да се появяват твърде често всред медитеранските расови типове още от енеолита (4 хил. пр. н. е.), при тракийските черепи вече се оформят като динарски расови типове (в Търнава) или пък в динарски лица, при медитерански черепи (Калояново и Нове). Това говори за наличието на динаризация в средата на медитеранската раса.

Силната диспропорция между мозъковия и лицевия череп при двата случая от Нове и Калояново не може само да се обясни с процеса на динаризация. Не е изключено при тях да има и хибридизация на динарски и медитерански расови типове. Но в единия и другия случай за нас е по-важно, че се отнася до расови типове, които имат явно аборигенен характер. Динарските расови типове имат местен, балкански произход, за което вече се спомена по-рано.^{3/4} Така че наличието на такива динарски расови типове, както и на медитерански расови типове още веднъж потвърждава нашата хипотеза, изградена по антропологични данни, че траките имат местен произход.

³ Р. Боев. Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Insel der Ostmittelmeer gebiete und ihre Bedeutung für ihre Bevölkerung. Verlag BAN Sofia, 1972; П. Боев. Антропологично проучване на енеолитния човек в България. — Кандидатска дисертация. Институт по морфология при БАН, 1966.

⁴ П. Боев. Антропологично проучване на тракийски скелет от с. Калояново (Сливенски окръг). — ИАИ, XXXI 1969, с. 91—96.

ÉTUDE ANTHROPOLOGIQUE D'UN CRÂNE THRACE DE NOVAE

PETĀR BOEV

(Résumé)

L'auteur fait un examen anthropologique d'un crâne découvert lors des fouilles de la ville romaine, de Novae, près de Svišov (Mésie inférieure) sous le mur d'enceinte de la cité. Le squelette est daté de la fin de l'âge de bronze et du début de l'âge de fer (1200 av. n. è.). Ce squelette appartient à la plus ancienne population thrace de Bulgarie, aussi contribue-t-il à éclairer l'ethnogenèse des Thraces. Le crâne est celui d'un homme adulte. Il est très long (hyperdolichocrâne), bas et étroit, haméocrâne, tapéinocrâne, eurimétope, hyperleptoprozope, hyperleptohameconeche, léptorrhine brachyurane brachystaphiline, dolichostenomandibulaire. On remarque la disproportion entre la boîte crânienne, qui est plus primitive et porte certains traits de la race proto-méditerranéenne, et le visage long et étroit qui porte les traits de la race dinarique et est très évolué quant à son crâne. On ne saurait dire avec certitude, s'il s'agit d'une „dinarisation“ du type de la race méditerranéenne ou bien d'une hybridation entre la race dinarique et méditerranéenne ou des deux processus tout à la fois. Il est cependant le plus probable que la seconde conception soit la plus correcte. Le crâne ressemble parfaitement à celui du tombeau de Kalojanovo (dép. de Sliven). L'examen du crâne de Novae montre une fois de plus que sur toute l'étendue de la Bulgarie actuelle, depuis la fin de l'âge du bronze jusqu'au début de notre ère, on rencontre des types de la race méditerranéenne mélangés aux types de la race dinarique (en un large diapason à partir des proto-méditerranéens jusqu'aux méditerranéens graciles). Tout ceci vient confirmer l'hypothèse de l'auteur, basée sur des données anthropologiques de l'origine autochtone des Thraces. La caractéristique est basée sur la typologie créée par l'auteur.

НОВИ ПРОУЧВАНИЯ ВЪРХУ МРАМОРНАТА ГЛАВИЧКА ОТ АПОЛОНИЯ*

Людмила Мънзова

В античен гроб на о. Св. Кирик срещу Аполония (дн. Созопол) е намерена интересна мраморна главичка, висока 5,7 и широка 6,5 см (обр. 1–4). Горната част на лицето е отчупена до веждите. Вратът и краят на косите са изравнени на една плоскост, а самите коси са отделени от врата чрез полукръгъл жлеб (обр. 4), което подсказва, че главичката е била прикрепена посредством метална пластинка към тяло от друг материал, като дърво, варовик, по-некачествен мрамор и др. Изработката е изключително добра.

Лицето е дадено обобщено. Овалът е удължен и завършва със заоблена брадичка, подчертано голям нос, разширен в долната си част, грамадни очи със сведени външни краища, обградени със слабо издаващите се клепачи; още има следи от гравирани зеници. Устата, която е доста заличена, не може да бъде много точно определена, но се вижда, че линията, която дели устните, е хоризонтална. Самите устни, изглежда са били значително плътни.

Масата на косата е разчленена на ясно моделирани вертикални ивици, обхванати околоръст с лента, завързана на тила. Навярно тази лента е минавала и през челото, както при главичката от мраморната лампичка от Селинунт (вис. 7,4 см)¹ (обр. 5), мраморната главичка от Пелопонес (вис. 23,5),² дървената главичка от Самос (вис. 3,5 см)³ (обр. 6) и др. Тези ленти са били или оцветявани, или са носили гравирани и рисувани орнаменти. На темето косата е разпределена в двете страни и така образува тесен път към челото.

Лицето би могло да бъде на жена или юноша, но косата не е достатъчно дълга, за да бъде фризура на жена. Този удължен овал на аполонийската главичка, подчертано големият нос, тези грамадни очи и особено прическата, която напомня силно на египетска перука, са достатъчен критерий, че ние сме пред изображение от т. нар. дедалски стил. Какво се разбира под „дедалски стил“?

В античността са били наричани „дедалски“ (от *Daedalos*⁴ митичният изобретател, архитектът на Кносоския лабиринт, праотецът на всички скулптори и пр.) всички най-древни произведения.⁵ В ново време „дедалски“ наричат произведения правени предимно през

* Настоящата студия е част от проучванията, направени върху античната пластика от Черноморското крайбрежие в България.

¹ J. D. Beazly. A marble lamp — JHS, LIX, 1939, с. 23, табл. VI 1–3, обр. 2, 3; E. Langlotz. Die Kunst der Westgriechen, München, 1963. с. 30; E. Gabrici. Daedalia Siciliae, табл. 2, 1.

² K. Schefold. Meisterwerke der griechischen Kunst, Basel/Stuttgart. с. 13, обр. II, 89.

³ E. Buschor. Altsamische Standbilder. Berlin, 1960, IV. с. 64, обр. 249; D. Ohly. Holz, MDAI 1953, 68, с. 84, 16–17.

⁴ Schreiber. W. H. Roscher, Lexikon I, с. 934–937; Fr. Chamoux. La civilisation grecque. Paris, 1963. с. 388; Н. А. Кун. Старогръцки легенди и митове. София, 1969. с. 206–209.

⁵ A. de Franciscis. Dedalo. Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale. Roma, 1960, III, 16–17; „A lui sarebbero state attribuite tutte le opere arcaicissime che gli antichi conoscevano.“

Обр. 1. Мраморна главичка от Аполония.
Окръжен музей — Бургас
Abb. 1. Marmorkopf aus Apollonia.
Bezirksmuseum Burgas

Обр. 2. Мраморна главичка
от Аполония, тилна част
Abb. 2. Marmorkopf aus Apollonia.
Nackenansicht

Обр. 3. Мраморна главичка от Аполония, профил
Abb. 3. Marmorkopf aus Apollonia. Profil

Обр. 4. Мраморна главичка от Аполония, гледана отдолу
Abb. 4. Marmorkopf aus Apollonia. Ansicht von unten

VII в. пр. н. е. по образци от по-ранен период, а може би и по първообрази, принадлежащи на критско-пелопонеската култура.⁶ Характерно за това стилово течение, което е изключително култово, е, че то почти не еволюира и се запазва, неофициално, до края на елинската цивилизация. В ранния период на дедалския стил от края на VIII — началото на VII в. при някои глави

⁶ R. Jenkins. *Dedalia*. Cambridge, 1936, с. 10; Kim Levin. *The Male Figure in Egyptian and Greek Sculpture of the Seventh and Sixth Centuries B. C.*, A JA, 68, 1 1964, с. 23.

очната ябълка заедно с клепачите са подчертано издадени и рязко се отделят от повърхността на лицето (обр. 6 и 7). (Впрочем това явление е общо за най-ранното изкуство на всички народи.) По-късно, към средата и края на VII в., се наблюдава една лека промяна към по-правдиво представяне на анатомичните форми. Очната ябълка остава все още голяма, добре очертана, обаче клепачите не са вече така рязко подчертани (обр. 8).

При фризури на дедалските глави изобщо и особено от ранния период се вижда връзката и влиянието на египетската перука върху тях. Обаче тази перука я тълкуват своеобразно и така се получават най-разнообразни фризури, които могат да бъдат сведени към два общи типа: *Etagenperücke*⁷ (обр. 7 и 8) — косата разделена на хоризонтални ивици (етажи) и *Allongé-perücke*⁸ (обр. 5), където косата е представена чрез вертикални редици, понякога пресечени хоризонтално — навярно намек за връзките (металически спираловидни халки, вълнени или ленени конци и пр.), които са връзвали отделните кичури на прическата и са ги отделяли един от друг.

Косата на аполонийската главичка (обр. 2 и 3) е от последния тип фризури с тази особеност, че от двете страни на лицето се спускат три реда къдрици вместо прави кичури (обр. 1).

Главичката със своите не много изпъкнали очи и клепачи, правата черта, която отделя устните — строго хоризонтални, са достатъчен критерий за отнасянето ѝ към типа на главите от къснодедалския период — 630—620 г. пр. н. е. (обр. 8). Но тъй като се касае за работа, намерена в доста отдалечена колония, тя би могла да бъде с около 30 години по-късна, т. е. от началото на VI в. (ако не е била импортирана).

Една от характерните черти на дедалската пластика са нейните малки размери. Дори и сравнително голямата статуя на богинята от Аухеге около 640 г. пр. н. е. в Лувъра е една четвърт от нормалния човешки ръст. От достигналите до нас екземпляри имаме и бронзови, като статуйката на Аполон — около 630 г. пр. н. е. (вис. 20 см) от Тива в Museum of fine Arts, in Boston,⁹ статуйката на курос около 640 г. пр. н. е. от Делфи в тамошния музей и др.¹⁰

Голямо разнообразие и една своеобразна експресивност се наблюдават и в теракотната пластика.¹¹

Дедалската пластика независимо от своя примитивизъм понякога има чар и известна красота, „красотата на една математическа формула“.¹²

Що се отнася до мраморната главичка от Аполония, тъй като е намерена там, тя би могла да бъде копие на култова статуя на Аполон, бога-епоним на града, но поради откриването ѝ в гроб, още по-вероятно е да представлява един от Диоскурите (вечно възобновяващия се живот).

Съвсем несъстоятелно ми изглежда предположението, че може да се касае за детска играчка.¹³ Нито характерът на материала, нито характерът на изображението позволяват такова тълкуване. Що се отнася до досега поставената датировка — края на VI в. или началото на V в. пр. н. е.¹⁴ първата половина на V в. пр. н. е.¹⁵, доказателства за това не са дадени и не виждам кои са стиловите критерии за такова определяне.

За да може да се каже нещо положително за това, че мраморната главичка е местно производство, би трябвало да притежаваме и други екземпляри от този род от Аполония или Черноморието. Един единствен екземпляр не е достатъчен и затова може да се допусне с по-голяма вероятност, че тя е била импортирана.

⁷ R. Hamann. *Geschichte der Kunst*. Berlin, 1955, с. 471, обр. 490 и 491.

⁸ R. Hamann. *Цит. съч.*, с. 470, обр. 489; A. Greifenhagen. *Antike Kunst*, Berlin, 1966, с. 6, обр. 4.

⁹ B. M. Ugolotti. *L'arte greca classica*. — *Le Meraviglie dell'Arte*, с. 162, обр. 3.

¹⁰ R. Hamann. *Цит. съч.*, с. 471, обр. 491.

¹¹ Н. Н. Бритова. *Гръцеската теракота*. Москва, 1969. с. 17, обр. 13 и 14; A. W. van Buren. *New's Letter from Rome*. — *AJA*, 64, 4, 1960, с. 364, табл. 106, обр. 16, AA, 1926 III, с. 166, обр. 32.

¹² R. Jenkins. *Цит. съч.*, с. 14.

¹³ Т. Герасимов. *Мраморна архаична главичка от Созопол*. — *ИАИ*, XII, 1938, с. 399, обр. 176—178.

¹⁴ И. Гълъбов. *Каламис и Аполонийската пластика*. С., 1965. № 6, с. 36, приложения 16—19.

¹⁵ Т. Герасимов. *Цит. съч.*

Обр. 5. Мраморна лампа от Селинунт, края на VII в. пр. н. е.
Музея в Палермо

Abb. 5. Marmorlampe aus Selinunt, Ende des 7. Jhs. v. u. Z.
Museum in Palermo

Обр. 6. Дървена главичка
от о. Самос

Abb. 6. Holzkopf aus der
Insel Samos

Обр. 7. Глава от Аргос, 700—690 г. пр. н. е.
Abb. 7. Kopf aus Argos. 700—690 v. u. Z.

Обр. 8. Глава от Спарта, 630—620 г. пр. н. е.
Abb. 8. Kopf aus Sparta. 630—620 v. u. Z.

Накрая обаче бих искала да отбележа, че някои белези, като трапчинките в краищата на хоризонтално изтеглените устни (в съвсем сигурно определените дедалски глави краищата на устните завършват остро), начинът, по който са изпълнени страничните къдрици, както и една неиз-

разима мекота в моделировката, доколкото е възможно да се правят изводи от тъй леки намеци ни навяват мисълта, че тук би могло да се касае дори за копие, направено през елинистическата епоха.

Не се знае дали качествата на аполонийската главичка се дължат на личните способности на ваятеля или на това, че е била създадена в по-напреднала епоха и несъзнателно издава по-зрелия опит. Но тъй като не са известни никакви други предмети, намерени заедно с тази главичка, не е възможно да се даде една съвсем сигурна датировка и затова трябва да се задоволим поне засега с тези изводи.

NEUE UNTERSUCHUNGEN DES MARMORKOPFES AUS APOLLONIA

LJUDMILLA MÄNSOWA

(Zusammenfassung)

Die Verfasserin untersucht den auf der Insel Heiliger Kyrik gegenüber Apollonia Pontica in einem antiken Grab (Abb. 1—4) gefundenen interessanten Marmorkopf (Höhe 5,7; Breite 6,5 cm). Der obere Gesichtsteil bis zu den Brauen ist abgebrochen. Der Hals und das Ende des Haupthaars sind auf einer Fläche verebnet, während das Haupthaar selbst durch eine halbrunde nutförmige Eintiefung (Abb. 4) getrennt ist. Daraus geht hervor, daß der Kopf durch ein Metallplättchen an einen Körper aus anderem Material, etwa aus Holz, Kalkstein, minderwertigerem Marmor befestigt war. Die Plastik zeichnet sich durch gute Ausarbeitung aus.

Das Gesicht ist verallgemeinert wiedergegeben. Das verlängerte Gesichtsoval läuft in ein abgerundetes Kinn aus, die ausgesprochen große Nase ist am unteren Teil erweitert, die außerordentlich großen Augen mit abfallenden äußeren Winkeln sind von schwach hervortretenden Lidern umrissen. Von den eingravierten Pupillen sind noch Spuren vorhanden. Der stark verwischte Mund ist nicht genau zu erkennen, zeigt jedoch, daß die Linie, die die Lippen trennt, waagrecht verläuft. Die Lippen selbst sind wohl stark wulstig gewesen.

Das Haupthaar ist in deutlich modellierte senkrechte Streifen aufgegliedert. Ein um den Kopf gelegtes, im Nacken verknüpft Band umgab die Stirn, was aus entsprechenden Parallelen zu ersehen ist. Diese Streifen wurden gefärbt oder mit gravierten und gezeichneten Ornamenten bedeckt.

Das Gesicht könnte eine Frau oder einen Jüngling darstellen. Das Haupthaar ist aber nicht lang genug, um der Haartracht einer Frau zu entsprechen. Das verlängerte Gesichtsoval des Marmorkopfes aus Apollonia, die große Nase, die überaus großen Augen und vor allem die Haartracht, die stark an eine ägyptische Perücke erinnert, sind ausreichende Merkmale dafür, daß es sich um eine Darstellung im sogenannten dädalischen Stil handelt.

Das Haupthaar des Marmorkopfes aus Apollonia zeigt eine Tracht in der Art der Allongerperücke mit dem Unterschied, daß zu beiden Seiten des Gesichts drei gelockte anstatt drei glatte Haarsträhnen herabfallen (Abb. 1).

Die nicht stark hervortretenden Augen und Lider, die genau waagrechte Trennlinie der Lippen sind ausreichende Merkmale, um den Marmorkopf zur spätdädalischen Periode von 630—620 v. u. Z. zu rechnen. Da es sich aber um eine Arbeit in einer ziemlich weit entfernten Kolonie handelt, könnte der Marmorkopf wohl um 30 Jahre jünger, d. h. zu Anfang des 6. Jahrhunderts v. u. Z. entstanden sein, wenn er seinerzeit nicht importiert worden ist.

Da der Marmorkopf im Umkreis von Apollonia gefunden wurde, könnte er eine Kopie einer Kultplastik Apollos, des Eponyms der Stadt sein. Der Kopf ist aber in einem Grab gefunden worden. Daher ist mit größerer Wahrscheinlichkeit anzunehmen, daß er einen der Dioskuren darstellt.

Völlig unbegründet erscheint der Verfasserin die Vermutung, wonach der Kopf ein Kinderspielzeug sei. Weder die Art des Materials noch der Charakter der Gestaltung lassen eine derartige Annahme zu. Über die bisherige Datierung in das Ende des 6., den Anfang des 5. oder in die erste Hälfte des 5. Jahrhunderts v. u. Z. liegen keine Beweise, keine Angaben und auch keine Stilkriterien vor, die diese Behauptung begründen könnten.

Um positive Anhaltspunkte für die lokale Entstehung des Marmorkopfes zu gewinnen, müßten andere Exemplare aus Apollonia oder von der Schwarzmeerküste vorliegen. Ein einziges reicht dafür nicht aus. Daher ist mit größerer Wahrscheinlichkeit anzunehmen, daß der Marmorkopf importiert worden ist.

Zum Schluß sei darauf hingewiesen, daß einige Merkmale, darunter die Grübchen an den Enden der waagrecht ausgebildeten Lippen, die Ausführung der seitlichen Locken sowie die besonders weiche Modellierung, soweit Schlußfolgerungen aus derart leichten Andeutungen möglich sind, darauf hinweisen, daß es sich auch um eine während der hellenistischen Epoche angefertigte Kopie handeln könnte.

Es ist nicht festzustellen, ob der Kunstwert des Marmorkopfes von Apollonia auf die Begabung des Bildhauers oder auf die Entstehung in einer fortgeschritteneren Zeit und den Eindruck größerer Reife und reicherer Erfahrungen zurückzuführen ist.

Da bisher keine mit diesem Marmorkopf gefundenen Gegenstände bekannt sind, ist eine ganz genaue Datierung noch nicht möglich. Daher müssen wir uns vorläufig mit den vorangegangenen Schlußfolgerungen begnügen.

ТРАКИЙСКО ПОГРЕБЕНИЕ ОТ ЛАТЕНСКАТА ЕПОХА ПРИ СЕВТОПОЛИС

Людмил Гетов

Могилното погребение, предмет на настоящото съобщение, е открито в некропола при с. Долно Сахране, Старозагорско, който е вече известен в научната литература.¹ В резултат на частичното му проучване от 1961 до 1963 г. беше установена неговата относителна хронология — VIII — IV в. пр. н. е.² Новите разкопки в последните години разшириха тези граници. Наличието на един тракийски могилен некропол, съществувал в такива широки хронологически граници в самия хинтерланд на Севтополис,³ представя значителен научен интерес и принос към проучване на тракийската култура в този район. Смятаме за свой приятен дълг да поднесем настоящата публикация в чест на уважаеия юбиляр академик Д. П. Димитров чиито приноси в изследването на тракийската култура у нас и респективно в Казанлъшко, са всеизвестни.

През пролетта на 1967 г. бе разкопана могила № 5 (по номерацията от 1961 г.). При снемане на насипа ѝ се установи, че в средата ѝ има друга, по-малка могила, изградена изключително от големи речни камъни без примес на пръст и свързващо вещество. Тя имаше размери: вис. от основата до върха 1,5 м и диаметър 9,3 м. Сред камъните се откри голямо количество фрагменти от глинени съдове, работени на ръка и колело, със сив и червен цвят.⁴

Погребението се откри в основата на каменната могила на 2,2 м югоизточно от центъра ѝ. Извършено е чрез трупополагане. Скелетът е ориентиран с глава към север, обграден от страни с камъни. Ръцете са опънати покрай тялото, краката до коленете са почти успоредни, а от коленете надолу десният крак е силно изкривен навън. Главата също открийме в неестествено положение — на място беше само долната челюст, останалата част от черепа отстоеше на около 25 см встрани. Очевидно това следва да се обясни с продължилото известно време след изграждането на могилата улягане на насипа и камъните от централната могила (обр. 1).

Гробният инвентар се състои от следните предмети:

1. Глинена урна с биконична форма, широко устие с профилуван ръб и равно дъно. В най-издутата част на тялото ѝ са прикрепени две вертикални, обли дъговидни дръжки. Сив цвят,

¹ Л. Гетов. Могилни погребения при с. Долно Сахране, Старозагорско. — ИАИ, XXVIII, 1965, с. 203 сл.

² При проучване на некропола в с. Долно Сахране през 1961 г. авторът работи под непосредственото ръководство и ценните указания на юбиляра.

³ Некрополът при с. Долно Сахране отстои на по-малко от 3 км по права линия от Севтополис.

⁴ За тракийски погребения под каменни могили вж.: К. Жуглев. Разкопки и проучвания на могила № 1 — Копринка. — ГСУФИФ, XL, 1952, кн. 2, с. 238; А. т. Милчев. Археологическо проучване в Севлиево и Троянско. — ГСУФИФ, I, 1956, кн. 1, с. 464 и 477 сл.; Същото гробно съоръжение се откри през 1961 г. в една могила от некропола на Севтополис в м. Деветте могили при с. Копринка, Старозагорско (язовир „Г. Димитров“). Непубликувани материали, разкопки на ст. н. с. Мария Чичикова. Въз основа на гробния инвентар погребението се датира в III в. пр. н. е.

Обр. 1. Погребението в могила № 5
Fig. 1. Sépulture du tumulus No 5

работена на колело. Размери: вис. 28 см, ширина на тялото 27 см, диаметър на устието 21 см, диаметър на дъното 13 см⁵ (обр. 2 а).

2. Глинена каничка с биконична форма, разширено устие с профиливан ръб и дъно с ниско плътно столче. Дръжката е плоска с релефен ръб по средата. Сив цвят, работена на колело. Размери: вис. 10 см, ширина на тялото 8 см, диам. на устието 6,6 см, диам. на дъното 4,5 см (обр. 2 б).

Урната се откри права, почти опряна до краката на скелета, обградена и внимателно затрупана с камъни. Каничката беше поставена вътре в нея.⁶

3. Железен връх за копие. Дълж. 24 см.

4. Железен накрайник за дръжка на копие, кух с конусовидна форма. Дълж. 10 см.⁷

Върхът за копие се откри до лявото рамо на скелета, а накрайникът в срещуположния край до стъпалото на левия крак.

5. Желязна гривна, силно окислена, със заострени и разминаващи се краища. Диам. 8,7 см. Открихме я надяната на дясната ръка високо над лакътя.

6. Желязна фибула с двустранна спирала, силно окислена и деформирана. Запазени са само иглата и част от лъка със спиралата. Запазена дължина 7,3 см.

7. Сребърни полусфери, четири броя с диам. 1,5 см, от вътрешната страна на които е била припоена по една медна халкичка. Те вероятно представляват копчета и са част от облеклото на погребения (обр. 3 а).

8. Бронзова фибула с двустранна спирала с по две завивки от всяка страна. Лъкът ѝ е плосък, предният му край преминава в иглодържател, след което извива нагоре и назад и се съединява с него в горната му част. Отгоре върху лъка е бил припоен кръгъл диск с вдлъб-

⁵ Урните от този тип се срещат често в гробни находки от елинистическата епоха. Вж. Б. Ф и л о в. Златен пръстен с тракийски надпис. — ИАД, III, 1912/13, с. 211, обр. 122; Б. Ф и л о в. Златен пръстен с тракийски надпис. — ИАД, III, 1912/13, с. 211, обр. 122; Б. Ф и л о в. Надгробните могили при Дуванли. С., 1934, с. 151, обр. 176; Ив. Велков. Разкопки около Мезек и гара Свиленград. — ИАИ, XI, 1937, с. 141, обр. 134—1,2; М. Čičikova. Développement de la céramique thrace à l'époque classique et hellénistique. Acta antiqua Philippopolitana, Studia archaeologica. p. 42, fig. 4—2.

⁶ За подобен начин на поставяне на съдове в тракийски могилни погребения вж. В. М и к о в. Могилни некрополи от Долна Малина. — ГПНБМ, 1931/34, с. 73, обр. 2; Р. П о п о в. Предисторически и старохристиянски паметници от София и околността. С., 1921, обр. 32 и 33; Могила I при с. Крън, разкопки на автора през 1965 г., непубликувани материали.

⁷ Подобен накрайник за копие е открит в тракийската гробница при с. Калояново, Сливенско (по сведения на М. Чичикова, проучила гробницата).

нат връх и два концентрични релефни пояса. През спиралата на фибулата преминава елипсовидна халка, на която са окачени три верижки от редуващи се синджирчета и плътни спирали, съединени в долната си част с друга обща халка. Размери: дълж. на фибулата 3,8 см, диам. на диска 3,2 см, дълж. на висулката със синджирчетата 16 см (обр. 3 б).

Подобен накит се открива за първи път у нас. Определена и датирана според схемата на Р. Попов⁸, фибулата би следвало да отнесем към къснолатенската епоха.

Тази дата обаче е в противоречие с данните за датиране, които ни предлагат останалите предмети от гробния инвентар, и самия начин на погребение.

Така например погребенията под каменни могилки, открити при Севтополис (могила 1, погребение на мъж чрез трупополагане), Столът (могила 3, погребение на жена чрез трупополагане) и Копринка (могила 4 от некропола в м. Деветте могили, погребение на мъж чрез трупополагане) се датират между края на IV и средата на III в. пр. н. е. Обстоятелството, че от откритите досега аналогични погребални съоръжения две произхождат от същия район, ни дава достатъчно основание да отнесем погребението под каменна могилка от Долно Сахране към същото време.

Гробният инвентар обаче ни позволява да прецизираме тази датировка.

Керамиката, респ. глинената урна, която спада към типа на дълбоките кратеровидни урни с хоризонтални дръжки (по класификацията на М. Чичикова), се отличава в известни отношения от другите открити досега урни от този тип. Тя, смятаме, представя едно по-нататъшно развитие на традиционната за IV в. форма на урни от този тип — тялото ѝ е стройно, почти двойно-конусовидно и дръжките са разположени не под ръба на устието, а в средата, в най-издутата част на тялото. Тя би могла да се отнесе към средата или най-късно втората половина на III в. пр. н. е.

Каничката също така едва ли би могла да се постави по-късно от средата на III в.

Освен това и бронзовата фибула по форма и начин на изработка напълно се схожда с две бронзови фибули с прикрепени върху лъка им златни пластинки (аграфи), открити в некропола на Месамбрия (Несебър).⁹

Обр. 2 а, б — глинена урна и глинена каничка от погребението в могила № 5

Fig. 2 а, б — urne en argile et cruche en argile de la sépulture No 5

⁸ Р. Попов. Новооткрити паметници от желязната епоха в България. — ИАИ, V, 1928/29, с. 279—280.

⁹ Ив. Гълъбов. Каменни гробници от Несебър. — ИАИ, XIX, 1955, с. 134, обр. 7, с. 145, обр. 16-б.

Оср. 3. а, б — бронзов накит и сребърни полусфери от обици

Fig. 3. а, б — parure en bronze et sphères en argent de boucles d'oreilles

Въз основа на останалия гробен инвентар гробниците сигурно са датирани в средата на III в. Фибулите с прикрепен върху лъка им диск или аграфа са разпространени през напредналата латенска епоха.¹⁰ В Средна и Западна Европа, където гробните находки обикновено имат келтски произход, тези фибули се датират в средно- и къснолатенската епоха.¹¹

Вероятно във фибулите от Месамбрия и Долно Сахране следва да виждаме една форма, която с незначителни изменения е продължила да съществува и след III в. пр. н. е. Само липсата на достатъчно подобен материал от този период не ни позволява да проследим етапите на това развитие.

Една отдавна открита гробна находка от с. Извор, Пловдивско,¹² съдържа фибула с липсващ преден край на иглодържателя, която по форма е съвсем подобна на нашата, и една кръгла пластинка — диск, за която няма данни дали е част от фибулата. Еднаквостта обаче на фибулата и диска с тези от Долно Сахране ни дава основание да смятаме, че и в този случай фибулата е имала припоен върху лъка си диск.¹³

Новото при фибулата от Долно Сахране е и свързаната с хордата ѝ висулка, която няма паралели сред находките от нашите земи, макар че фибули с висулки се срещат при някои тракийски накити още в V в. пр. н. е.¹⁴ Съчетанието на фибули с висулки е засвидетелствувано и в някои некрополи от среднолатенската епоха в Словения.¹⁵

¹⁰ J. Frel. Observations sur les bijoux hellénistiques de Messambria, Acta antiqua philippolitana. — Studia archaeologica, 1963, p. 69.

¹¹ J. Filip. Keltové ve střední Evropě. Praha, 1956, p. 3 sq.

¹² Д. Дякович. С ар гроб над с. Извор. — Пер. сп., 1909, с. 156, обр. 1.

¹³ За съжаление въпреки усилията ни не успяхме да открием находката във фондовете на археологическите музеи в София и Пловдив.

¹⁴ Ив. Велков. Могилни гробни находки от Дуванли. — ИАИ, VI, 1930/31 с. 38, табл. X, 2—4.

¹⁵ J. Filip. Op. cit., p. 89, fig. 25.

Обстоятелството, че в погребението се откриха две фибули, ни навежда на мисълта, че практически като игла за закопчаване е използвана желязната фибула, а бронзовата и свързаната с нея висулка е представлявала накит. В потвърждение на това е и обстоятелството, че бронзовата открихме високо на гърдите под шията, а желязната — на лявата страна на гърдите. При това размерите на бронзовата фибула са такива, че тя е твърде слаба, за да може да служи за нещо друго освен за накит. Съчетанието ѝ с висулката е още едно доказателство за това.

Наличието на копие сред гробния инвентар подсказва, че погребението е на мъж.

Новооткритото могилно погребение от некропола при с. Долно Сахране следва да отнесем към средата или най-късно втората половина на III в. пр. н. е. То свидетелствува за разпространението в този район на един типично тракийски начин на погребение — под каменна могилка (вече трето поред с трупополагане). Макар че гробният инвентар е сравнително беден, гробната находка ни разкрива някои нови страни от духовната и материалната култура на траките от хинтерланда на Севтополис през елинистическата епоха и допълва нашите познания за погребалните им обичаи.

SÉPULTURE THRACE DE LA TÈNE PRÈS DE SEUTOPOLIS

LJUDMIL GETOV

(Résumé)

On a découvert une tombe tumulaire dans le tumulus No.5 de la nécropole près de Dolno Sahrane, dép. de Stara Zagora. C'est une sépulture à inhumation sous un petit tumulus de pierre. Son orientation est nord-sud (fig. 1).

L'inventaire funéraire comprend une urne en argile et une tasse grise en argile, une fibule bi-latérale en fer, une pointe de lance en fer, une douille de lance en fer, des demisphères en argent, des boucles d'oreilles et une fibule bi-latérale en bronze avec disque sur l'arc et une breloque suspendue par une corde.

Ce genre de parure n'existe dans aucune autre trouvaille de Bulgarie. A juger de la fibule et des autres objets de l'inventaire funéraire on peut dater cette sépulture du milieu du IIIe s. av. n. è.

Cette sépulture nouvellement découverte élargit sensiblement les limites chronologiques de cette nécropole comprises du VIIIe s. jusqu'au milieu de IIIe s. av. n. è. Elle est d'un intérêt particulier par sa situation dans l'hinterland même de la ville thrace de Seutopolis.

ДВЕ ГЛИНЕНИ ЗООМОРФНИ ФИГУРКИ ОТ IV—III В. ПР. Н. Е.

Димитър Овчаров

В археологическата сбирка на Окръжния исторически музей в Търговище се съхраняват две интересни глинени животински фигурки (инв. № 997 и 998). Те бяха намерени случайно през 1967 г. при прокопаването на канал за нуждите на каменната кариера, намираща се на 7 км югозападно от Търговище в м. Боаза.

Първата от тях, която е по-добре запазена, представлява умело моделирана кучешка глава върху съвсем схематично оформено тяло. Тя е предадена много живо въпреки крайната пестеливост на изразните средства, с които си е служил нейният създател. Върху сплеснатата отпред муцунка две кръгли вдлъбнатини изобразяват ноздрите, а една хоризонтална рязка — устата. Пак посредством врязани линии са изобразени очите, а над всяко око по седем перпендикулярни на него къси резки по замисъла на ваятеля трябва да напомнят за вежди. Пластично и много изразително са предадени надочните кости и челюстите. Създава се впечатление за сила, съсредоточеност и напрегнатост. Ушите, кръгли в основата си, са отчупени, но ясно се вижда, че са стърчали вирнати нагоре. Около тях са очертани по две врязани линии.

Тази раздвижена и реалистично скулптирана глава се съединява чрез стройна и малко сплесната отстрани шия с плоско четвъртито тяло, което има форма на неравен паралелепипед. Шията и тялото са украсени с широки надлъжни канелюри (по пет от всяка страна), спускащи се от главата до основата на тялото. Отпред под животинската муцуна до плоската основа на тялото и на врата чрез врязани линии е изпълнен орнамент тип „рибя кост“.

Описаната от нас фигура е фрагментирана и възстановена по запазените 4 къса. Първото отчупване ниско в шията е станало още преди попадането ѝ в земята. В това състояние тя е висока 0,26 м при ширина на тялото в основата 0,08 м и дължина 0,20 м (обр. 1).

По форма и украса втората фигурка е напълно идентична с първата. Намерена заедно с нея, по всяка вероятност тя представлява неин пандан. Има само известни малки различия в размерите — тя е висока 0,23 м при ширина на тялото в основата 0,08 м и дължина на запазената част 0,21 м. Тази разлика между двете фигури се дължи преди всичко на степента на запазеност. Втората е по-силно пострадала, като от нея са се запазили също 4 фрагмента, по които беше възстановена. Първото счупване, както и на първата, е станало още преди да падне в земята. На това важно обстоятелство ще се спрем по-нататък, като разглеждаме обстановката, в която са намерени двата паметника (обр. 2).

Въпреки схематизма и сравнително едрите пропорции двете фигурки са твърди изящни. Това се дължи до голяма степен на материала, от който са изработени — добре пречистена и пресята плътна глина, която след изпичането си е добила хубав гълъбовосив цвят. След извайването и преди изпичането повърхността е била загладена много старателно и е полирана вероятно с кост или друг гладък предмет. След изпичането тя е добила тъмен, до черен цвят и блести като лакирана.

Обр. 1. Първата глинена кучешка фигурка
от Търговище
Fig. 1. Figurine de chien de Targoviste

Обр. 2. Втората глинена кучешка фигурка
от Търговище
Fig. 2. Figurine de chien de Targoviste

Паметници, подобни на описаните, срещаме за пръв път по нашите земи. Интересът ни към тях става още по-подчертан, защото те поставят интересни въпроси, свързани с времето, през което са били изработени, с тяхната етническа принадлежност и предназначение.

За да намерим опорни точки при разрешаване на тези въпроси, направихме малък сондаж на мястото, където бяха открити двете фигурки. Това е станало на дълбочина 1,20 м в една частна овощна градина на десетина метра от р. Врана, в пролома, който тя прави в Преславската планина недалеч от Търговище. В профила на изкопа, който направихме, и този за канала отчетливо се открояват два културни пласта. Първият от тях има дебелина около 0,30 м и представлява пръст с тъмносив цвят. В нея се срещат много рядко фрагменти от дебелостенни амфори, изработени от глина с бледожълт цвят, украсени по повърхността с дълбоко врязани гъсти хоризонтални линии, т. нар. гребенчат орнамент. Тази керамика е добре позната у нас и се датира с положителност в епохата на късната античност и ранновизантийската епоха от IV—VI в.

Долният, втори пласт, който ни интересува най-много, тъй като в него са намерени въпросните фигурки, е значително по-дебел и достига на дълбочина до 1,5 м. Той се състои от горяла пръст с жълтеникав оттенък, обилно наситена с дребни въглени, пепел и грубо обработени камъни от разрушен зид. В този пласт останките от битова керамика са значително повече и могат да се обединят в две групи. Една част от тях принадлежи към съдове, изработени на грънчарско колело от добре пресята и измесена глина, подобна на тази, от която са изваяни животинските изображения. След изпичането си тези съдове са добили светлосив цвят. По форма и предназначение това са предимно канички и дълбоки паници, някои от които имат вдлъбнато

дъно. Този керамика е позната от редица находища в България, отнасящи се към елинистическата епоха (IV—III в. пр. н. е.).¹

Значително количество от фрагментите (предимно късове от високи и издължени урни) са работени на ръка. Те имат дебели стени (от 0,015 до 0,018 м), глината е нечиста, с голям примес от песъчинки. Лошо изпечени, техният чиреп е нестабилен и ронлив. Имат светлочервена повърхност и черна сърцевина. В повечето случаи отгоре са опушени от въздействието на открит огън. Отвън стените са грубо огладени и украсени с изпъкнали шнуровидни орнаменти. Твърде еднообразни по изпълнение те се разполагат върху съда по най-причудлив начин. Един от запазените по-големи фрагменти (обр. 3) с размери 0,31 на 0,20 м е украсен по следния начин: на 0,03 м под ръба на непрофиливаното устие минава една релефна хоризонтална ивица, която на едно място се удебелява и образува изпъкнала неголяма дръжка. Други две подобни ивици са разположени на 0,10—0,15 м по-ниско вълнообразно като гирлянди. Пространството между тях е запълнено с отделни орнаменти с подковообразна форма. Този вид керамика се среща почти винаги със сивата керамика на колело и се отнася към същата епоха — IV—III в. пр. н. е.²

Намирането на двете фигурки в добре датирания с керамиката пласт ни дава и една относителна датировка. По всичко изглежда, че те са били част от инвентара на някаква сграда, съществувала през IV—III в. пр. н. е. Ако се съди по обилните останки от битова керамика, това е било жилище, разрушено, разграбено и опожарено. Тогава именно фигурите са били счупени за пръв път и без съмнение това е станало преднамерено.

Оскъдните данни, почерпани от материалите, на които попаднахме при сондажа, не са достатъчни, за да се разреши въпросът за етническата принадлежност на населението, което е изработвало и използвало описаните от нас зооморфни паметници. Намерената керамика не може да се свърже категорично с определена етническа група, а е характерна за една значителна територия, населена с траки, скити, илири и келти.³ Ето защо не ни остава нищо друго освен да потърсим паралели на нашите изображения с други подобни на тях.

Обр. 3. Фрагмент от глинена урна, изработена на ръка

Fig. 3. Fragment d'urne en argile exécutée à la main

¹ Д. Цончев. Сивата тракийска керамика в България. — ГНАМП, III, 1959, 93 сл.

² М. Čičíková. Développement de la céramique thrace à l'époque classique et hellénistique. — Acta antiqua Philippopolitana, Serd., 1958, 35—48.

³ Ibid., 42, 48.

Пълна аналогия на описаните две фигури не може да се посочи. Те могат да се сравнят до известна степен само с една група пластични изображения, с които напоследък се занимава обстойно Т. Герасимов. Той установи, че това са фигури, изобразяващи овен или кон, и са изработени от камък (талкошист) или глина. Срещат се сравнително често в Южна и Югозападна България между Средна гора, Родопите, Струма и Тунджа.⁴ Въз основа на паралели от Франция, Северна Италия и Северозападна Румъния⁵ авторът свързва тези паметници с културата на келтите, които в III в. пр. н. е. се установяват по нашите земи и дори за кратко време успяват да създадат своя държава.⁶

Друго мнение по този въпрос изказа А. Милчев. Според него тези фигури трябва да се отнесат към тракийската култура и да се тълкуват като предмети с култово предназначение, поставяни при погребенията на траките.⁷

През последните години подобни изображения бяха намерени и при разкопаването на скито-сарматски селища по Долен Днепър, които се датират най-общо между II в. пр. н. е. — II в. от. н. е.⁸ М. И. Вязмитина, която се занимава доста подробно с тях, изказа предположението, че това са култови изображения и те са се появили в Южна Русия „в резултат на влиянието на келтската култура“⁹. По нейно мнение това възприемане е станало при посредничеството на тракийските гето-дакийски племена, а това означава, че тя ги смята за паметници, възприети в тракийската култура от келтската култова традиция.¹⁰

Главното затруднение при разрешаването на този проблем идва най-вече от това, че почти всички известни досега у нас фигури на овен или кон са намирани случайно. Ние все още не познаваме добре специфичните черти на келтската култура след настаняването на келтите по нашите земи, въпреки че бяха направени разкопки на селища, за които се предполага, че са келтски или в тях вземат участие келтски етнически елементи.¹¹ От друга страна, прякото свързване на тези изображения с погребалния култ на траките е хипотетично, защото въпреки големия брой разкопани и проучени тракийски могили досега те не са засвидетелствувани сред погребалния инвентар. Без съмнение по-нататъшните проучвания ще допринесат за изясняването на този въпрос. Засега трябва да се признае, че отнасянето на тези фигури към келтската култура е доста приемливо предположение, като се вземат под внимание характерните особености и близкото им сходство с аналогични паметници, намирани по местата, обитавани от тях извън пределите на Балканския полуостров.¹²

Двете фигури, които публикуваме, имат един съществен белег, който ги приближава до приписваните на келтите изображения. Това е схематичното, геометризирано четвъртито тяло. Общи са и някои от елементите на украсата, напр. орнаментът „рибна кост“. В същото време обаче съществуват и значителни различия. Преди всичко сред откритите голям брой каменни и глинени фигури в Южна и Югозападна България няма нито една, която да представя куче.¹³

⁴ Т. Герасимов. Келтски култови фигури от България. — ИАИ, XXIII, 1960, 165—204; Следи от келтите в Разложкото поле. — ИАИ, XXV, 1962, 89—95.

⁵ Вж. пос. лит. от Герасимов в цит. съч.

⁶ Г. И. Кацаров. Келтите в старата история на Тракия и Македония. — Сп. БАН, XVIII, 1918, 41 сл.; И. Венедиков. Келтското нашествие в нашите земи през III в. пр. н. е. под светлината на археологическите материали. — ИПр, XI, 1955, кн. 3, 77 сл.

⁷ А. Милчев, Н. Петков. Археологически разкопки и проучвания в чашата на язовир „Искър“. — ГСУ ФИФ, IX, 1961, кн. 1, 213—215, 250.

⁸ М. И. Вязмитина, Золота Балка. Поселения сарматского часу на Нижньому Дніпрі, Київ, 1962, 208—212, обр. 46, 4.

⁹ М. И. Вязмитина. Фракийские элементы в культуре населения городищ Нижнего Днепра. — В сб. Древние фракийцы в Северном Причерноморье, М., 1969, с. 130.

¹⁰ Пак там, с. 132.

¹¹ Т. Герасимов. Келтски селища по горното течение на р. Тополница. — ИАИ, XXIX, 1966, 133—164.

¹² J. Déchelette. Manuel d'archéologie préhistorique, celtique et gallo-romaine. II—3. Paris, 1914, 1399—2407, fig. 625—628.

¹³ При определяне вида на изобразеното животно ценна помощ получихме от проф. Ст. Иванов. Той е категоричен, че това са изображения на кучета.

Всичките те са изображения на овен или кон, каквито са и останалите аналогични паметници, намерени извън нашите земи — нещо, характерно за келтските религиозни представи.¹⁴ При това, за разлика от нашите фигурки, които с изключение на тялото са изработени много грижливо и с подчертан реализъм, всички останали са крайно схематични, грубо оформени и ъгловати. В повечето случаи и при тях анатомичните подробности са само загатнати. Това ги прави неизразителни и подчертава техния декоративен характер.

Съществена разлика се наблюдава и в материала, от който са изработвани различните фигури. Докато изображенията на овен или кон са от камък или недобре пречистена глина, тези с образ на куче са от фина добре пресята и измесена глина. Към всичко това трябва да се добави, че в Северна България находки от подобен род не бяха известни, като изключим две фигурки от Етрополе и Градешница, Врачанско, за характера на които нямаме определена представа, но които, по всичко изглежда, са идентични с тези от Южна България.¹⁵

Реализмът, с който са изобразени двете фигурки от Търговище, дава възможност да се разширят наблюденията относно типа на представените кучета. Всички белези — сплеснатата муцуна и череп, добре изразените челни кости, спуснатите устни над силните челюсти, изправените нагоре уши, напрегнатата стойка и др. — са характерни за т. нар. германски дог или голямо датско куче.¹⁶ Приема се, че тази кучешка раса се е появила в Дания и е получила своето развитие в Германия, а за разселването ѝ из цяла Европа способствували придвижванията на келтите и римските завоевания.¹⁷ Както изглежда, на изток този тип кучета е бил известен твърде отрано най-напред на гърците, а след това и на останалите народи. В своя поход към Инд Александър Македонски е имал в помощ на своите войски добре дресирани догове, на които е отдавал голямо значение при военните действия.¹⁸

Обичаят да се моделира кучешка фигура през разглежданата епоха срещахме за пръв път. Него не можем да търсим в келтската художествена и религиозна традиция. Още по-неприемливо би било да се свържат откритите при Търговище фигури с изображения на кучета-пазители на огъня (респ. домашното огнище) и някогашен атрибут на *lares praestites* у римляните,¹⁹ защото през тази епоха е още рано да се говори за римско влияние на Балканския полуостров. Този обичай би трябвало да потърсим в тракийските религиозни вярвания.

Кучето е играло значителна роля в живота на древния тракиец и оттам в оформилия се религиозен култ.²⁰ За това говорят откритите вече значителен брой ритуални погребения на кучета в тракийските надгробни могили, отнасящи се към периода V—III в., като тези при Долна Росица, Търговишко,²¹ на Мадарското плато,²² Свещари,²³ Столът, Севлиевско,²⁴ и др. Във всички тези случаи погребаното куче е трябвало да съпровожда своя починал господар като негов помощник, пазител и верен другар, да бди над душата на мъртвия по пътя към задгробния свят.

В разглежданите от нас фигури се забелязва едно съчетаване на белези, характерни за религиозните представи на две различни етнически групи — траки и келти. Характерно за първите е видът на изобразеното животно, подчертаните пластични достоинства и реализъм, видът на материала и техниката на изработка. Елементи, присъщи на келтското изкуство, са геометричното тяло, декоративната стилизувана украса по тялото и шията на животното, както и

¹⁴ Т. Герасимов. Келтски култови фигури..., 179—180.

¹⁵ Б. Геров. Проучвания върху поземлените отношения в нашите земи през римско време (I—III в.) — ГСУ ФФ, т. I, 2, 1955, с. 42, заб. 7.

¹⁶ *Encyclopédie canine*, Paris, 1955, 163—165.

¹⁷ E. Gayot. *Le chien*. Paris, 1867, 183.

¹⁸ P. . W. Cocheris. *Nos animaux domestiques dans les religions, l'histoire, les plaisirs, les lettres et les arts*. Paris, 1914, 317.

¹⁹ Déchelette. Цит съч., 1407.

²⁰ Д. Овчаров. Могилни погребения при с. Долна Росица, Търговишко. — Археология, III, 1961, кн. 4, 66.

²¹ Пак там, с. 62, обр. 5.

²² В. Миков. Последни могилни находки. — Сб. Мадара, I, 1934, с. 429.

²³ Г. Фехер. Могилни гробни находки от Мумджилар. — ИАИ, VIII, 1934, с. 106 сл.

²⁴ А. Милчев. Археологически проучвания в Севлиевско и Троянско. — ГСУ ФИФ, L, кн. I, 1956, 486—487.

общият силует на фигурите. По такъв начин виждаме пред нас своеобразни паметници, появили се на базата на богатата духовна тракийска култура и реалистични традиции в изкуството повлияни от някои специфични за келтите религиозни вярвания. Това се дължало най-вече на близката материална култура и степен на развитие на двете етнически групи.²⁵

Трудно може да се каже какво е било предназначението на двете фигурки. Възможно е те да са били поставяни край огнището, както предполага за останалите Т. Герасимов, но за подобно нещо нямаме достатъчно доказателства. Няма никакво съмнение, че те произхождат от жилищна постройка и са част от нейната покъщина. При това положение може да се допусне, че са изпълнявали практическата роля на главнярници (*chenets*) при огнището. Тяхното оформление обаче по замисъл и по начин на изпълнение е имало естетическо и култово предназначение.

Откриването на двете изображения е значителен принос както за изучаването на религиозните представи и взаимни влияния, така и за разширяване на нашите познания върху изкуството на траките през епохата, предшествуваща настаняването на римляните на Балканския полуостров.

DEUX FIGURINES ZOOMORPHES DU IV—IIIe S. AV. N. È.

DIMITĂR OVČAROV

(Résumé)

L'auteur publie deux figurines en argile de chien trouvées par hasard à 7 km au Sud-Ouest de Tărgoviste. En prenant comme éléments de référence la céramique qui y fut découverte en même temps il date ces figurines de la période hellénistique — le IV—IIIe s. av. n. è.

Les deux pièces sont très bien exécutées dans une argile purifiée et ont une teinte grise. Alors que les corps des animaux sont rendus schématiquement, ce qui les apparente aux monuments zoomorphes en pierre ou en argile attribués à la civilisation celtique, les têtes sont sculptées d'une manière très expressive et réaliste.

Des représentations semblables de chien sont découvertes pour la première fois en Bulgarie. Seules sont connues jusqu'ici les figures animales de bœuf ou de cheval. Les études sur la culture des Thraces ont établi que le chien jouait un rôle important dans leurs us et coutumes. Il était considéré comme un aide, un gardien et un ami de l'homme. Ces représentations doivent, selon l'auteur, être rattachées et attribuées à une rencontre de deux cultures différentes, mais approchantes dans leur essence — la civilisation des Celtes, et celle des Thraces.

Les deux figures animales de Tărgoviste viennent compléter nos connaissances sur le culte religieux, l'art et les influences réciproques de cette époque. Elles avaient un double but : l'un utilitaire — remplir le rôle de tisonniers auprès de l'âtre et le second — d'ordre esthétique et culturel.

²⁵ За примери на келто-тракийски религиозни успоредици вж. у Д. Дечев. Една келто-тракийска религиозна успоредица. — ИИД, V, 1922, с. 17—33.

ЗА ЕГИПЕТСКИТЕ ФАЯНСОВИ СЪДОВЕ ОТ ОДЕСОС

Горанка Тончева

През 1962 г. във Варна при пристанището в очертанията на обекта „Римската баня“ непосредствено под терасата, върху която са разположени останките от светилището на Херос Карабазмос, бяха открити три гроба от елинистическата епоха. Културният пласт около тях бе наситен с материали от III—II в. пр. н. е.¹ На това място сред археологическите материали бяха намерени пет фрагмента от съдове, които се отличаваха със своя светъл жълтеникав, кремав или бял цвят. Материалът, от който са изработени, е фаянс. Химическите изследвания на фаянсовите съдове установиха, че египетският фаянс се е работил повече с пясък.² Глината е използвана в малко количество само като свързващо вещество. Поради това се е получила ниска механична якост на съдовете, която се е дължала и на ниската температура на изпичането им. И петте фрагмента са покрити отвън и отвътре с бледосиня или бледогълъбова стъклена глазура. Върху повечето от тях се намират части от рисунки. Фигурите имат цвета на фаянса, а фонът е тъмен, леко вдлъбнат.

От първия съд е запазено само дъното с част от тялото. Върху тялото се виждат обърнати надолу лотосови листа (обр. 1). Съд с подобна украса е бил открит в гробницата под тракийска могила, в която сега е изграден мавзолей в памет на Владислав Варненчик.³

Подобен съд се намира и в музея за изобразителни изкуства в Москва и произхожда от колекцията Голенищев.⁴ При този съд украсата започва от дъното нагоре с двойни лотосови листа. Подобна е и украсата в долната част на един съд от Александрия.⁵

Вторият фрагмент е от горната част на съд (обр. 2). Тялото му е украсено с лотосови листа, както при съдовете, за които споменахме по-горе. При този съд единият лотосов лист е обърнат нагоре, а лотосовите пъпки са продълговати. Под ръба на тялото, от който започват плещите, се намират три релефни бадемообразни издатъка. Плещите на съда са хоризонтални към тялото и са украсени с яйцевиден орнамент. От края на плещите започва отвесна към тях къса, цилиндрична шия със заоблен ръб. За формата на съда от Одесос бихме могли да имаме представа, ако го сравним със съда от Атина, който има форма на купа със заоблено дъно, плоски плещи и отвесна към плещите къса цилиндрична шия.⁶

¹ Новооткрит теменос от Одесос, под печат.

² Химическите изследвания на фаянсовите съдове бяха направени от инж. Вл. Лесичков, зав. катедра по медицинска химия при Висшия медицински институт. По този въпрос вж.: В. В. Павлов, С. И. Ходжаши. Художественно ремесло древнего Египта. М., 1959. с. 144, 175; А. Лукас. Материалы и ремесленные производства древнего Египта. М., 1958. с. 252—288.

³ Г. Тончева. Старогръцката керамика в музея в гр. Варна. — ИВАД, IX, 1953, с. 31, фиг. 49 а, б и в:

⁴ И. Д. Марченко. Из истории древнего ремесла Александрии. — ВДИ 1962/2, с. 102; за паралел вж. М. Rostovtzeff. The Social and Economic History of the hellenistic World. I. Oxford, 1941, XL, II, 2, 369.

⁵ E. Breccia. Alexandria ad Aegyptum. Bergamo, 1922, 272. Abb. 181.

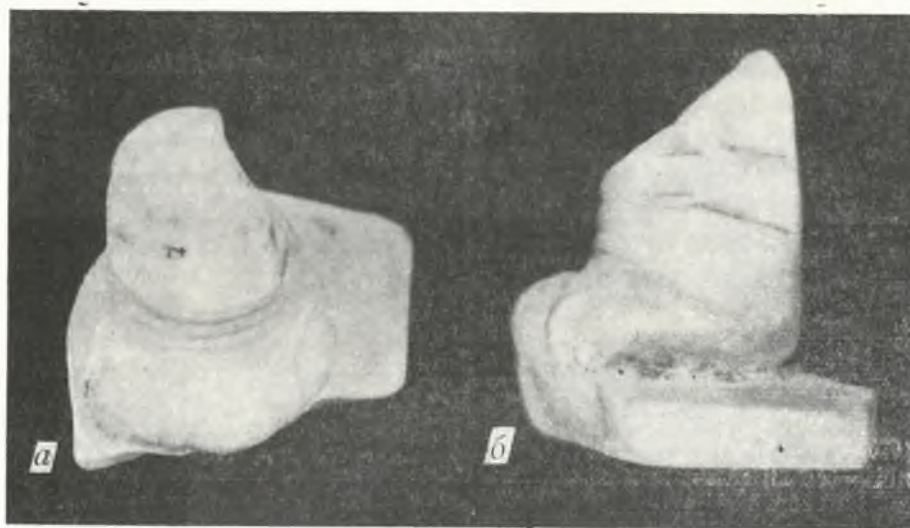
⁶ H. Wallis. Egyptian ceramic Art. The MacGregor Collection, 1898, 82, Abb. 174.

Обр. 1. Долна част от фаянсов съд
Fig. 1. Partie inférieure d'un vase en faïence

Обр. 2. Горна част от купа от фаянс: а — гледана от страни; б — гледана отгоре
Fig. 2. Partie supérieure d'une coupe en faïence; а — vue de côté; б — vue d'en haut

Обр. 3. Част от фаянсов съд с форма на слон
а — гледан отгоре; б — гледан от страни
Fig. 3. Partie d'un vase en faïence en forme d'éléphant
а — vue d'en haut; б — vue de côté

Обр. 4. Част от венца на фаянсов съд
Fig. 4. Partie de la bordure d'un vase en faïence

Обр. 5. Част от тялото на фаянсов съд
Fig. 5. Partie de la panse d'un vase en faïence

**Химически анализ на фаянсовите съдове
от обекта „Римска баня“ в Одесос**

	Обр. 1	Обр. 2	Обр. 3
SiO ₂ , %	93,10	93,60	95,38
R ₂ O ₃ , %	1,60	3,20	2,15
Fe ₂ O ₃ , %	1,07	1,93	1,68
CaO, %	4,37	2,53	2,41
R ₂ O, % (по разликата)	0,93	0,67	0,06

З а б е л е ж к а. Данните за Fe₂O₃ влизат в R₂O₃

Третият фрагмент представлява част от съд във форма на слон. От съда е запазена част от подставката и долната част от крака на слона (обр. 3 а, б). Подобен на нашия съд е балсамарият от сбирката на Мак Грегор, който е във форма на таралеж.⁷

Четвъртият фрагмент е от плоския венец на съд (обр. 4). Отгоре той е украсен с орнамент във форма на плетеница. Този орнамент се среща доста често върху фаянсови съдове.

Петият фрагмент е от тялото на съд, украсено с отвесни, черни линии (обр. 5).

Обр. 6. Фаянсов съд от тракийската могила „Вл. Варненчик“, Варна
Fig. 6. Vase en faïence du tumulus thrace „Wl. Varnenčik“, Varna“

Най-близък паралел на тези съдове е вазата, открита в тракийската могила в парка-музей на дружбата „Владислав Варненчик“ (обр. 6). Нейното разглеждане се налага поради грешките, допуснати при публикуването ѝ. Съдът е бил силно фрагментиран, сега реставриран. От него е запазена по-голямата част от тялото с дъното. Тялото е имало сферична форма с наклонени плещи. Покрит е с гълъбовосиня глазура. Фонът е тъмносин, почти черен. Фигурите остават светли и малко изпъкнали поради слабото вдълбаване на фона.

Украсата на тялото е разпределена в четири пояса. Непосредствено от дъното излизат двойни лотосови листа. Във втория пояс се намира орнамент във форма на бръшлянови вейки

с листа и плодове. Третият пояс е централен и той е най-широк. Ограден е с два тесни пояса: долният, изпълнен с плетеница, а горният — с вълнообразен орнамент. От най-горния пояс е запазена малка част. Той е бил изпълнен с розети с дълги листа.

Само в третия пояс е разгърнатата фигурална сцена. Централно място заема полулегналата на *klivn* фигура. Сравнена с други изображения на мъже върху същата ваза и върху други съдове, тя може да се определи като фигура на мъж. Горната част на тялото му е обърната към гол прислужник — роб, който е представен в движение към него. С дясната си ръка мъжът подава дълбока купа, в която робът се готви да налее вино от съда, който държи в лявата си ръка (при вазата от сбирката на Голенищев прислужникът-роб държи мех с вино). В дясната си ръка той държи венец (?), който е предназначен за легналия мъж, облечен в дълъг хитон без ръкави. Над десния край на леглото се виждат два предмета — единият кръгъл, а другият правоъгълен. Според подобни изображения върху вазата от сбирката на Голенищев тези предмети могат да се определят като халка с нанизани на нея стригили. Това още веднъж потвърждава предположението, че фигурата върху леглото изобразява мъж. От другата страна на леглото се намира птица (патица?) с разперени криле, стъпила на клетка. И. Б. Марченко тълкува изображенията на патица и петел като „бойни“. Борбите с петли са били любимо забавление на богатите робовладелци от античността. Подобна птица с разперени криле върху клетка виждаме и върху съда от Гизе.⁷ Върху съда от Одесос зад птицата се вижда висока конусообразна подставка във форма на колонка, върху която се намира неясен предмет (съд?). Подобна подставка се вижда и върху съда от сбирката на Голенищев. Зад нея, върху съда от Одесос, следва сцената танц. Изобразени са двама мъже и две жени, групирани в две двойки. Всички са в движение към лежащия на леглото мъж, като жените са обърнати с горната част на тялото си назад. Първата двойка, до подставката, представя свирещи на арфа жена и на китара — мъж. Жената е приклепнала и поради това е изобразена със силно скъсена долна част на тялото. Облечена е в дълъг хитон. Косата ѝ е прибрана в кок. Позата, в която е изобразена, показва, че тя свири и същевременно танцува. Втората двойка образуват мъж, свирещ на флейта, и танцуваща жена с кротали в ръцете. Облечена е в дълъг хитон. Косата ѝ също е прибрана отзад в кок. Зад тази сцена е изобразен складът на къщата. До последната танцуваща двойка се вижда етажерка, върху която са наредени рог за пиене и съд с една дръжка. Подобен рог за пиене носи прислужникът-роб, представен върху съда от сбирката на Голенищев. След етажерката следват три остроудъни амфори на подставки-столчета. Над амфорите се вижда гирлянда. Следва втора етажерка с наредени върху нея лекити. До тази етажерка се вижда предмет, който напомня сандък или саркофаг. Би могло да се приеме, че този предмет изобразява сандък, защото другите предмети, чиято поредица завършва и с която може да се свърже, представляват мебелировката и провизиите вероятно на склада на къщата.

Най-близък паралел на фигуралната сцена, изобразена върху съда от Одесос, намираме в сцената, представена върху съда от сбирката на Голенищев и при съда от Бостон.⁸

При съда от Бостон сцената е почти същата — полулегнал на легло мъж, обърнат към движец се срещу него прислужник-роб. Прислужникът се готви да му налее вино в съда, който полулегналият мъж държи в дясната си протегната ръка. От другата страна на леглото е изобразена жена, която се готви да го увенчае с панделка (обр. 7).

При съда от колекцията на Голенищев, в централния, най-широк пояс е изобразена същата сцена.⁹ В центъра се намира легло с полулегнал на него мъж. Той е обърнат надясно, с протегната напред ръка, в която държи купа. Срещу него прислужник-роб се готви да му налее вино от мех. До него се намира същата етажерка със съдове и същата колонка-подставка, каквито са изобразени върху съда от Одесос. Зад колонката се вижда фигурата на друг прислужник в профил и в движение надясно към леглото, носещ рог за пиене и съд-купа. Непо-

⁷ H. Wallis. Цит. съч., 85, обр. 185.

⁸ W. Smith. Some Recent Accessions. — Bull. F. A. Boston, 60, 1962, 132—133.

⁹ И. Б. Марченко. Цит. съч., с. 105.

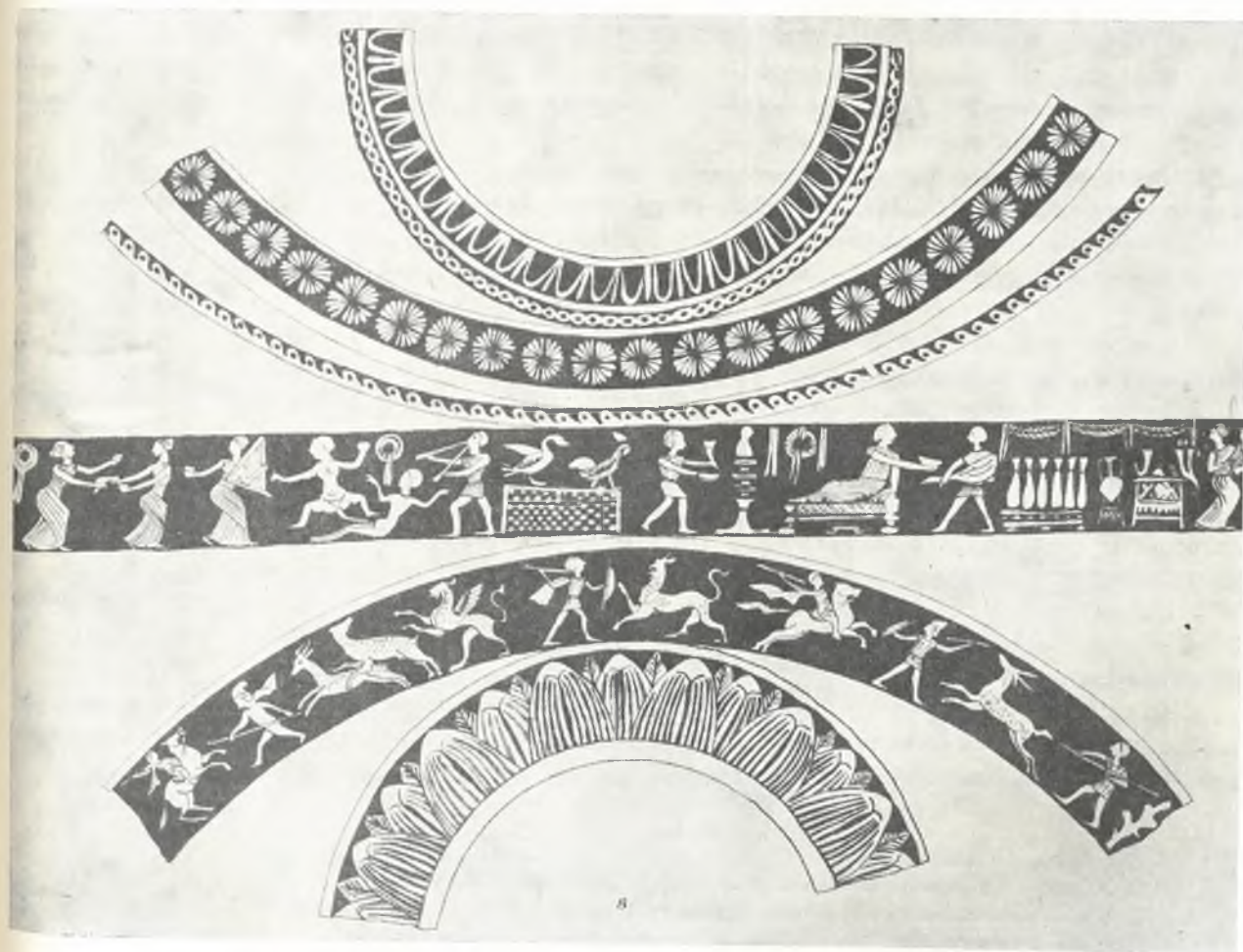
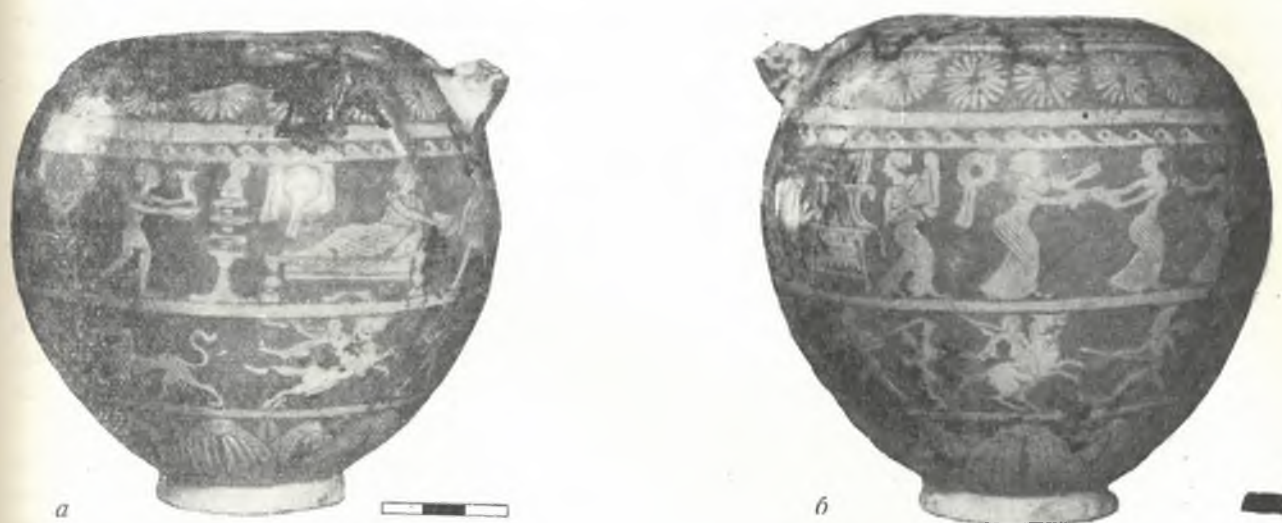

Обр. 7. Фаянсов съд от Бостон
Fig. 7. Vase en faïence de Boston

средствено зад прислужника са нарисувани птици — патица и петел върху клетка. Сцената танц при този съд е разширена с други фигури. На мястото на фриза с лаврови клонки от съда от Одесос при този съд се намира фигурална сцена — борба между гърци и перси, разнообразена с борба между ловец и грифон и ловец и сърна. Подобна сцена е изобразена в централния фриз на фрагмент от съд от Китион в о. Кипър.¹⁰ Този централен фриз е ограден от тесен пояс от вълнообразен орнамент, под който следват лотосови листа, над него тесен пояс от пъпки, следван от широк пояс, изпълнен с многолистни розети. Фрагментът горе завършва с пояс от киматион.

Композицията на главната сцена при съда от Одесос и този от сбирката на Голенищев с известни малки изменения е почти една и съща. Центърът на тази сцена е лежащата фигура на мъж, към която са насочени останалите фигури. Те са обединени помежду си в движението си към нея. Поотделно те са групирани в по-малки композиции: лежащият мъж с прислужника-роб образуват една група, танцьорките и свирачите образуват друга група, а при съда от Одесос танцьорките и свирачите са групирани в две двойки. Тази сложна композиция, предадена по този начин, дава впечатление на разнообразие в орнаментировката на вазите. Някои от човешките фигури са предадени карикатурно — със силно скъсена и издадена долна част на тялото. Чер-

¹⁰ The Swedish Cyprus Expedition, vol. III, c. 51, No. 564; c. 53, No. 600; c. 72, XXXIX, I.

Обр. 8. Фаянсов съд от сбирката Голенищев, Москва: *a* — едната половина; *б* — другата половина;
в — рисунките на вазата, разгърнати

Fig. 8. Vase en faïence de la collection Goleniščev, Moscou: *a* — l'une des moitiés;
б — la seconde moitié; *в* — les peintures du vase

тите на лицата на фигурите са остри и схематично нарисувани, а гънките на дрехите са предадени линеарно. Всички фигури са раздвижени и са дадени в различни профили и пози. В тях се чувства стремеж към предаване на детайлите. Според начина на изпълнението им рисунките са на границата на занаятчийското майсторство и живописното изкуство.

Между двата съда, от Одесос и от сбирката на Голенищев, може да се открие голямо сходство. Материалът, от който са направени, техниката на рисуването, стъклената глазура, с която са покрити, и формата им са еднакви. Системата на декорацията — миниатюрни фризове, отделени с тесни пояси, с малки разлики, е една и съща. В централния пояс могат да се видят едни и същи фигури в почти еднаква композиция. Интересна в това отношение е фигурата на танцьорката, свиреща на арфа, която се повтаря и при двете вази. Стилът на рисунките и при двата съда е един и същ. Всичко това показва, че двата съда са излезли от едно и също ателие и са били рисувани от ръката на един вазописец. Подобни рисувани вази са били произведени серийно и са били предназначени за износ.

Сюжетът, развит върху съдовете от Одесос, от колекцията на Голенищев и върху този от Бостон се представя често върху надгробни паметници, които се намират в почти всички антични градове. Това е т. нар. „погребално угощение“. Този сюжет се изобразява и върху надгробни плочи от Александрия.¹¹ Вазописците на червенофигурни вази също са го рисували върху своите произведения.¹² Същият сюжет „погребално угощение“, усложнен с други сцени, като танц, сражение и надбягване с колесници, е нарисуван върху стените на Казанлъшката гробница.¹³ Сюжетът върху съда от Одесос е свързан с погребалния ритуал. С това може да се обясни защо този съд е намерен в гробница. В същност върху трите вази, които разгледахме тук, не е изобразен симпозиум, както смятат И. Б. Марченко¹⁴ и А. Грифенхаген¹⁵, а „погребално угощение“.

Съдът от тракийската могила „Вл. Варненчик“ е представлявал част от инвентара ѝ, който по-късно е бил разграбен. Въз основа на нейния план и начин на строеж гробницата може да се отнесе към края на IV в. пр. н. е. или началото на III в. пр. н. е.¹⁶ Това дава основание да отнесем и съда, намерен в нея, към началото на III в. пр. н. е. Към същото време се отнася по всяка вероятност и съдът от сбирката на Голенищев.

Фрагментите от фаянсови съдове бяха намерени в културния пласт, който може да се датира от III до началото на II в. пр. н. е. Като се вземе пред вид техният фрагментиран вид и археологическите материали, с които бяха намерени, може да им се даде най-ранната датировка на културния пласт — началото на III в. пр. н. е.

В рисунките на тези вази се преплитат гръцки и египетски елементи, като преобладаващи са гръцките. Но стилът на рисунките, начинът на изработването на вазите и някои фигури, като лотосовите листа, подставката-колонка, птицата с разперени крила върху клетка, грифона и др., издават египетския им произход.

Най-много съдове от този вид са били намерени в столицата на Египет — Александрия.¹⁷ Това е дало основание да се смята, че този град е бил главният производителен център на фаянсови съдове.

Фаянсовите съдове от Одесос са служили за балсамни масла или парфюми. Някои от фаянсовите съдове, например съдът във форма на купа, е служил вероятно за кутия-пиксида. Съдът във форма на слон е служил или за парфюми, или за играчка.

¹¹ E. Pfuhl. *Alexandrinische Grabreliefs*. — *Ath. Mitt.* XXVI, 1901, с. 296.

¹² G. Nicole. *La peinture des vases grecs*. Paris — Bruxelles, 1926, таб. XXXI.

¹³ В. Миков. *Казанлъшката гробница*, София, 1954.

¹⁴ И. Б. Марченко. *Цит. съч.*, с. 105.

¹⁵ A. Griefenhagen. *Цит. съч.*, с. 56.

¹⁶ М. Мирчев. *Паметници на гробната архитектура в Одесос и неговата околност*. Изследвания в чест на акад. Д. Дечев, С., 1958, с. 572, 573.

¹⁷ A. Adriani. *Divagazioni intorno ad una coppa paesistica del museo di Alessandria*, 1959, с. 6; A. Griefenhagen. *Цит. съч.*, с. 57.

През ранната елинистическа епоха Египет е търгувал с Одесос главно с произведения от непрозрачно или пъстроцветно стъкло. Можем да споменем например за съдчетата амфорки или във форма на албастрони¹⁸, за огърлиците от пъстроцветно стъкло, за амулетите във форма на Баубо¹⁹ или на скарабеи. Нашите находки установиха, че прочутите египетски парфюми и балсамни масла се внасяни в Одесос и в рисувани съдове от фаянс. Засега Одесос е единствената западнопонтийска колония, в очертанията на която са открити египетски рисувани фаянсови съдове.

SUR LES VASES ÉGYPTIENS EN FAÏENCE D'ODESSOS

GORANKA TONČEVA

(Résumé)

Parmi le matériel archéologique découvert en 1962 dans les couches du chantier situé à Varna au boulevard Červenoarmeïski, connu sous le nom de „Bain romain“, cinq fragments de vases se distinguent du lot de la céramique qui y fut recueillie. Ils se détachent par la teinte claire de la terre dont ils ont été fabriqués. Un examen attentif a permis d'établir que c'est de la faïence. Sa couleur est blanchâtre donnant dans le crème ou dans une teinte jaunâtre. Les vases sont friables, décorés de peintures. Tous les fragments sont couverts d'une glaçure en verre bleu clair ou gorge de pigeon clair. Les figures ont la couleur de la faïence, le fond est foncé et légèrement concave.

L'un de ces fragments retient tout particulièrement l'attention de l'auteur. Il s'agit de la coupe couverte d'un décor de feuilles de lotus et d'une ornementation en relief qui affecte la forme d'aman-des sous le bord de l'embouchure (fig. 2a et b).

Selon le matériel archéologique du début du IIIe s. av. n. è. ces 5 fragments peuvent aussi être datés du IIIe s. av. n. è.

Le vase anciennement découvert à Varna dans la sépulture sous le tumulus thrace dit „Vladislav Varnenčik“ présente une grande analogie avec les pièces d'Odessos. Il porte une frise centrale peinte représentant le „banquet funèbre“ accompagné d'une scène de danse.

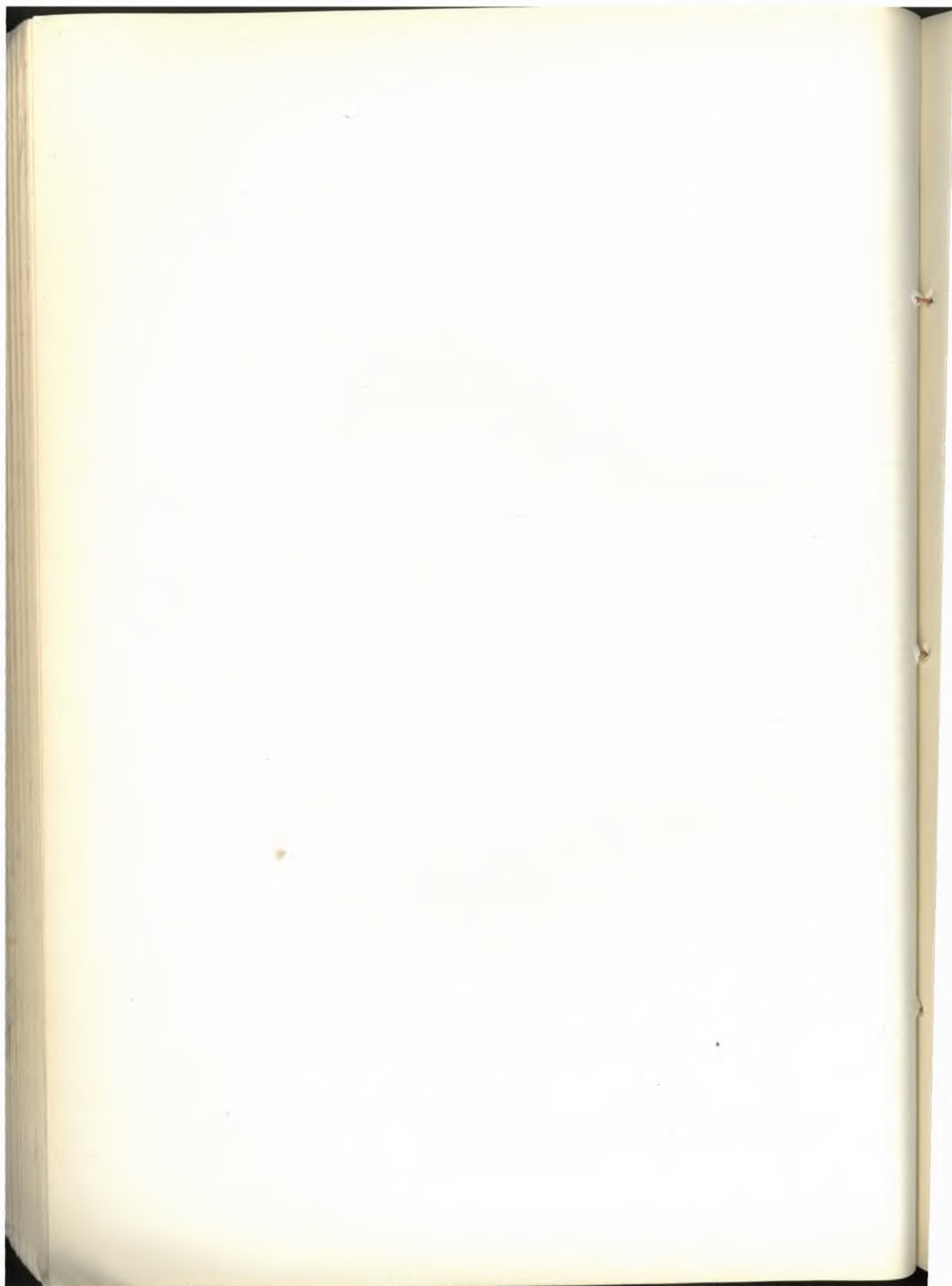
Le vase de la collection du Musée Goleniščev de Moscou est le parallèle le plus proche de la pièce d'Odessos. La forme de ces deux vases, le matériel dont ils sont exécutés et le style des peintures autorisent l'auteur de supposer qu'ils sont de la main d'un même artisan. On peut les attribuer au début du IIIe s. av. n. è.

Les vases plus nombreux de ce genre ont été découverts à Alexandrie en Égypte. Rien de plus naturel donc que ce fût le principal centre de fabrication de cette poterie en faïence.

Les nouveaux matériaux archéologiques qui font l'objet de cette publication, ainsi que la pièce du tumulus de „Vladislav Varnenčik“, qui reste une trouvaille isolée parmi tous les autres vases de l'époque hellénistique, sont un témoignage certain, qu'Odessos avait été au début du IIIe s. av. n. è. le centre d'échanges importants avec l'Égypte non au seulement d'objets en verre, mais aussi de parfums et d'huiles balsamiques emballés dans des flacons peints, auxquels venait s'ajouter aussi une poterie en faïence.

¹⁸ Т. Иванов. Тракийски могилни погребения в Одесос и околността му през ранноелинистическата епоха. — ИВАД, X, 1956, с. 90, табл. I, 3.

¹⁹ Г. Тончева. Един амулет на Баубо. — ИВАД, IX, с. 117, обр. 139, 140.

КЪМ НУМИЗМАТИКАТА НА ГРАД КАБИЛЕ

Тодор Герасимов

Град Кабиле се издигнал през елинистическата епоха като значителен търговски център във вътрешността на Тракия. За това допринесло благоприятното географско положение, което градът заемал. Той се намирал в непосредствена близост с река Тунджа, една от големите водни артерии, по които ставало пренасянето на стоки от производителни центрове във от Балканския полуостров. Богатият със суровини хинтерланд е давал широки възможности за износна търговия. Икономическото процъфтяване на Кабиле е засвидетелствувано от монетите, които градът е пускал в обращение за нуждите на развитата търговия не само във вътрешността, но и във от Тракия. До неотдавна бяха известни само монети от бронз.¹ Преди десетина години открихме, че подобно на черноморските търговски градове Одесос и Месемврия Кабиле е сякъл тетрадрахми с типове, подражаващи тези на тетрадрахмите на Александър Велики. Върху тетрадрахмите на Кабиле е поставен отличителният знак на града, представящ фигура на Артемида, държаща две дълги факли.² По-рано тетрадрахмите с този знак биваха отдавани на град Перинт на Мраморно море.³ В последните години ние можахме да открием и други екземпляри, чието описание даваме в следващите редове.

I. ТЕТРАДРАХМИ НА КАБИЛЕ

1—10. Лице: Глава на Херъкъл, покрита с кожата на лъвска глава, надясно.

Опако: ΒΑΣΙΛΕΩΣ / ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ. Зевс с голи гърди седи на престол с високо облегало, наляво. С лявата ръка се опира на жезъл, а в дясната държи орел. Пред нозете му има фигурка на Артемида с дълъг хитон, държаща две дълги факли.

Сребро, диам. 32 и 30 мм, тегло: 17,00; 16,91; 17,06; 16,94; 17,01; 16,97; 16,94 и 17,07 г. Музеят в Истанбул (обр. 1).

Тези десет тетрадрахми са от един и същ тип, но са отпечатани с различни двойки монетни печати, работени от един и същ гравьор. Тетрадрахмите произхождат от едно голямо съкровище със сребърни монети от елинистическата епоха, намерено в Мала Азия.⁴

Образите от двете страни на тетрадрахмите се отличават със сравнително високия си релеф и художествена изработка. Всички екземпляри са с отлично запазена повърхност, което

¹ D. E. Tacchella. Monnaies inédites de Cabyle et de Mesembria sur la mer Egée. — Rev. Num., 1900, p. 257. G. Seure. Nouvelles monnaies de Kabyle de Thrace. — Rev. Num., 1907, p. 157; Н. Мушмов. — Античните монети на Балканския полуостров. С., 1912, с. 216.

² Th. Gerassimov. The Alexandrine tetradrachms of Cabyle in Thrace. — Centenal Volume of the American Numismatic Society, New York, 1958, p. 273; Т. Герасимов. Где са сечени тетрадрахмите на Кавар, келтски владетел в Тракия. — ИАИ, XXII, 1959, с. 111 и сл.

³ L. Müller. Numismatique d'Alexandre le Grand. Copenhagen, 1855, p. 17.

⁴ N. Olcay et H. Seyrig. Le trésor de Mektepeni en Phrygie. Paris, 1965, p. 7.

Обр. 1. Тетрадрахми на Кабиле
Fig. 1. Tetradrachmes de Cabyle

Обр. 2. Тетрадрахми на Кабиле
Fig. 2. Tetradrachmes de Cabyle

показва, че монетите, преди да бъдат укрити в земята, са били за късо време в обращение. Откриването на тетрадрахмите на Кабиле далеч от Тракия е един важен факт. Това свидетелствува, че сребърните монети на Кабиле са имали добри качества на търговски пари и са били приемани на далечните пазари наравно с тетрадрахмите на другите търговски градове и еленистически владетели.

11. Лице: Глава на Херакъл, покрита с кожата на лъвска глава, надясно.

Опако: *.ΑΣΙΑΕΩ./ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ*. Зевс с голи гърди, седи на престол с високо облегалo наляво. Под нозете му има ниско столче. Вляво се вижда малка фигура на Артемида с две дълги факли.

Сребро, диам. 32 мм, тегло 16,67 г (обр. 2).

Образът върху лицевата страна на тетрадрахмата е отпечатан със същия монетен печат, с който е отпечатано лицето на екземпляра, обнародван в първата ни публикация.⁵ Опако е с образ от друг монетен печат.⁶

12. Лице: Главата на Херакъл с кожа от главата на лъв, надясно.

Опако: *ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ*. Зевс с голи гърди, седи на престол без облегалo наляво. Под протегнатата дясна ръка има три букви: *Κ Ε Ρ*, а под тях фигура на Артемида права насреща. С двете ръце държи по една дълга факла. Под седалището на престола е поместено името *ΔΗ ΖΟΣ*.

⁵ Т. Герасимов. Цит. съч., табл. XVI, 5.

⁶ Т. Герасимов. Цит. съч., табл. XVI, 13.

Сребро, диам. 43, тегло 17 г (обр. 2).

Тази тетрадрахма е изкована със същата двойка монетни печати, от което е отпечатан екземплярът в нумизматичната сбирка в Ню Йорк.⁷ Името на монетния магистрат *ΚΕΡ* (. . .) под ръката на Зевс намираме и в тетрадрахми от други емисии. В тях то е поместено под седалището на престола, на който седи Зевс.⁸ Името на втория магистрат е тракийско: *ΔΗΖΟΣ*.⁹ Трите букви под протегнатата ръка на Зевс вероятно представят първата сричка на тракийско име, започващо с *ΚΕΡ*. От писмени и епиграфски паметници са познати редица тракийски имена, започващи с *ΚΕΡ*. Напр.: *Κερσουλας*, *Κερκας*, *Κερσεβλέπτης*, *Κερσος* и др.¹⁰

Присъствието и на второто име *ΚΕΡ* (. . .) върху същата тетрадрахма свидетелствува, че в град Кабиле е имало траки, които са се издигнали до важни длъжности в управлението на този град. Такава е била и длъжността на магистрата, упражняващ контрол върху коването на монетите от сребро.

13. Глава на Херакъл, покрита с кожа от лъвска глава, надясно.

Опако: *ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΑΛΕΞΑΝΔΡ*. . . Зевс с голи гърди, седи на престол без облегалo, наляво. Пред нозете му има фигурка на Артемида, държаща две дълги факли. Под седалището на престола е поместен надпис: *ΔΙΟ*. Началната сричка на името на монетен магистрат.

Сребро, диам. 31 мм, тегло 16,93 г.

Този екземпляр е отпечатан със същата двойка монетни печати, с които е кована тетрадрахмата от нумизматичната сбирка И. Бери в Ню Йорк.¹¹

14. Лице: Глава на Херакъл, покрита с кожата на лъвска глава, надясно.

Опако: *ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ*. Зевс с голи гърди седи на престол без облегалo, наляво. Пред нозете му има фигурка на Артемида с калат, права насреща. С двете ръце държи по една факла. Под седалището на престола са поместени буквите: *ΜΗΤ*.

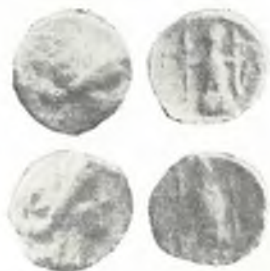
Сребро, диам. 27 мм, тегло 16,80 г.

15. Лице: Глава на Херакъл, както в гореописания екземпляр, но от друг монетен печат надясно.

Опако: *ΑΣΙΛΕΩΣ/ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ*. Зевс с голи гърди седи на престол без облегалo, надясно. Пред нозете му има фигурка на Артемида с калат на главата. В двете ръце държи по една дълга факла. Под седалището на престола са поместени буквите: *ΜΕΙΖ*.

Сребро, диам. 29 мм, тегло 16,96 г. Пазарджик, училището (обр. 2).

16. Лице: Глава на Херакъл, както в горния екземпляр, но отпечатана с друг монетен печат, надясно.

Обр. 3. Бронзови монети на Кабиле
Fig. 3. Monnaies en bronze de Cabyle

⁷ T. Gerasimov. Пак там, табл. XVI, 13.

⁸ T. Gerasimov. табл. XVI, 8 и 9.

⁹ D. Detschew. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1957. с. 128.

¹⁰ D. Detschew. Цит. съч., с. 241 и сл.

¹¹ T. Gerasimov. Цит. съч., табл. XXI, 6.

Обр. 4. Варвариизирани
монети на Кабиле
Fig. 4. Monnaies bar-
barisantes de Cabyle

Обр. 5. Монети с контрамарки
на Кабиле
Fig. 5. Monnaies contremarquées
de Cabyle

Опакo: *ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ*. Зевс с голи гърди седи на престол без облегалo, надясно. Под нозете му има дребна фигурка на Артемида, държаща две дълги факли. Сребро, диам. 30—27 мм, тегло 16,70 г (обр. 2).

17. Лице: Глава на Херакъл, както в горния екземпляр, но от друг монетен печат, наляво. Опакo: *ΒΑΣΙΛΕΩΣ/ΑΛΕΞΑΝΔΡ...* Зевс с голи гърди седи на престол с високо облегалo, наляво. Пред нозете му има фигура на Артемида с дълъг хитон и калат на главата. С двете ръце държи по една дълга факла.

Сребро, диам. 29 мм, тегло 16,80 г. Музеят в Сливен.

II. МОНЕТИ СЪС СТАТУЯТА НА АРТЕМИДА ФОСФОРΟΣ

Бронзовите монети на град Кабиле имат върху опаката страна четири типа образи на Артемида. В тези от по-едър номинал богинята е представена в къс препасан хитон и високи обувки. В дясната ръка тя държи патера, а в лявата — дълга факла, опряна на земята. До нея стои сърна.¹² В други монети от по-малък номинал Артемида е изобразена също в къс хитон и обувки, но в двете ръце, протегнати встрани, държи по една дълга факла.¹³ В трети вид монети на Кабиле Артемида е изобразена в дълъг препасан хитон, държаща по една дълга факла.¹⁴ По-

¹² Н. Мушмов. Цит. съч., табл. XVIII, 11.

¹³ Н. Мушмов. Пак там, табл. XVIII, 13.

¹⁴ Т. Герасимов. Цит. съч., с. 113, обр. 3.

знати са и монети от дребен номинал, в които гравьорът е начертал контурите на една правоъгълна подставка под фигурата на Артемида (обр. 3). По този начин той е изтъкнал статуарния характер на образа върху монетата.

Познати са и други монети от дребен номинал, в които, макар и в много схематичен вид, е изобразена статуята на Артемида върху правоъгълна подставка (обр. 3). Че монетният образ на Артемида с две факли и калат не е едно конвенционално изображение, а представя изгледът на статуя на богинята, съществувала в град Кабиле, свидетелствува един епиграфски надпис, намерен при разкопките на Севтополис. В него се споменава, че един препис от него е бил поставен във фосфориона в Кабиле.¹⁵ Епитетът фосфорион помага да отъждествим статуарния образ от монетите на Кабиле със синкретизираната богиня Артемида-Хеката, на която е даван епитетът фосфорос.¹⁶ В някои тетрадрахми и монети от бронз на Кабиле гравьорът е означил в дребната фигурка на Артемида и калата на главата, който е характерен атрибут за Хеката.¹⁷

В куловата статуя на Артемида-Хеката Фосфорос, поставена в главния храм на Кабиле, за чийто изглед съдим по споменатите монетни образи, богинята е била представена права в неподвижна поза, стояща на левия крак. Десният е бил облекчен и поставен малко встрани. Тази пондерация виждаме в някои от миниатюрните образи на Артемида както в тетрадрахмите, така и в някои монети от бронз. Една аналогична фигура на Артемида със същото облекло — дълъг препасан хитон и стойка — виждаме в една мраморна статуя, намерена при разкопките в о. Делос.¹⁸ Главата и ръцете ѝ под мишниците са загубени. Но запазените части на ръцете показват, че те са били протегнати встрани и вероятно са държали факлите. Статуята от Делос ни дава основание да допуснем, че статуарният образ на Артемида Фосфорос в храма на Кабиле е бил инспириран от някоя по-стара статуя, създадена въвн от Тракия.

III. ВАРВАРИЗИРАНИ МОНЕТИ НА КАБИЛЕ

В музея в Сливен са попаднали шест бронзови монети на Кабиле от дребен номинал, произхождащи от някаква находка в Сливенско. Четири от тези монети се отличават от останалите по силно варваризираните образи от двете им страни.¹⁹ Ето описанието на тези монети.

1. Лице: Стилизирана глава на Херакъл с кожа от лъвска глава, надясно.

Опако: ...Стилизиран образ на Артемида права насреща. В двете ръце тя държи по една факла. Вдясно от богинята има голям кривак.

Бронз, диам. 12 мм (обр. 4,2).

2. Лице: Силно стилизирана глава на Херакъл, надясно.

Опако: *ΛΙΛΙ*. Стилизиран образ на Артемида, права насреща. В двете ръце държи по една факла. До нея вдясно кривакът на Херакъл.

Бронз, диам. 13×10 мм (обр. 4,1).

3. Лице: Стилизирана глава на Херакъл, надясно.

Опако: *Λ* ... Стилизиран образ на Артемида, права насреща. До нея кривак.

Бронз, диам. 12×10 мм (обр. 4,4).

4. Лице: Стилизирана глава на Херакъл с кожа на лъв, надясно.

Опако: *ΠΠΠ*. Стилизиран образ на Артемида, държаща две дълги факли. Вдясно от нея кривакът на Херакъл.

Бронз, диам. 12 мм. Музеят в Ямбол (обр. 4,3).

¹⁵ G. Mihailov. *Inscriptiones graecae in Bulgaria repertae*. Sofia. vol. III, 1964, p. 147, No 1731: „εἰσὶν ἡλίας λυδίας καὶ ἀνατεθῆναι ἐν μέν Καβύλῃ εἰς τὸ Φωσφόριον.“

¹⁶ B. Roscher. *Ausführliches Lexikon der griech. und römischen Mythologie*. Bd. I, 1884, s. 572 u. 1896; RE, Bd. II, s. 1101.

¹⁷ Т. Герасимов. Цит. съч., с. 112; Т. Gerasimov. Цит. съч., табл. XVI, 1, 3, 7.

¹⁸ S. Reinach. *Répertoire de la statuaire*. Paris, IV, 189, 7.

¹⁹ Благодаря още един път на Елена Бацова, уредник на музея в Сливен, за любезното позволение да обнародвам част от тези монети.

Монетата е намерена в развалините на Кабиле. Тялото на Артемида е представено във вид на два равнобедрени триъгълника един над друг. Кривакът на Херакъл е представен като тънка черта и два реда зрънца, долепени до нея.

5. Лице: Стилизирана глава на Аполон, наляво.

Опако: *ΛΥΛ*. Стилизирана фигура на Артемида, права насреща. С двете ръце държи по една факла. Вдясно има кривак.

Бронз, диам. 12 мм. Музеят в Сливен (обр. 4,5).

В този екземпляр гравьорът е изобразил върху лицевата страна на монетата глава на Аполон, която обикновено се представя върху бронзовите монети на Кабиле от едър номинал. Надписът върху opakото представя два знака, прилични на българската буква *Λ*. Между тях друг, напomniaщ българската буква *Я*.

Печатите на описаните монети са били работени от гравьори, които не са имали усет за пластичност. Представяли са образите стилизирани. По своята примитивност те наподобяват детски рисунки. Според нас гравьорите на монетните печати са били траки, работили в монетарницата на Кабиле редом с майстори елини. Гравьорите траки са били аналфabetи. Гръцките букви от надписа с името на Кабиле те са заместили с чертички, знаци, подобни на *Λ* и в един случай и на нашето *Я*. Освен монетите на Кабиле с варваризирани типове има и други примери на варваризирани монети, чиито печати са били също тъй правени от траки. При проучване съкровището от сребърни монети (тетроболи) на Аполония на Черно море от V—IV в. пр. н. е. ние намерихме между десетките екземпляри с класически стил и няколко с варваризирани образи.²⁰

Също тъй се срещат и монети на Месемврия на Черно море от сребро и бронз, които имат варваризирани образи от двете страни.²¹ Неотдавна бе открита в Североизточна България една находка от 70 бронзови монети — подражения на бронзови монети на град Одесос от елинистическата епоха.²²

Посочените примери на монети на споменатите четири града в Тракия с варваризирани типове и надписи свидетелствуват за един интересен факт, че управата на тези градове е допуснала да циркулират на пазара и екземпляри с варваризирани образи. Може би това се е дължало на голямата нужда от парични знаци и липсата на достатъчно гравьори елини.

IV. МОНЕТИ, КОНТРАМАРКИРАНИ В КАБИЛЕ

В древността при недостиг на парични знаци на градските пазари управата на градовете допускала да циркулират и монети, внесени отвън. Но за да бъдат приемани от гражданите, монетите били подпечатвани с отличителния знак на града.²³ Преди години обнародвахме три монети, контрамаркирани в град Кабиле.²⁴ По-долу описваме няколко новооткрити монети с контрамарки на този град. Те са намерени при разни случаи в развалините на Кабиле.²⁵

а) Монети с контрамарка с образа на Артемида с две факли

Монети на сирийския цар Антиох III (223—187)

1. Лице: Глава на Антиох с лавров венец, надясно. Върху шията на Антиох има кръгла контрамарка с фигурка на Артемида, права насреща. В двете ръце, протегнати встрани, държи по една факла.

²⁰ Т. Герасимов. Находка със сребърни монети на Аполония на Черно море. РП, 1948, I, с. 148 и сл.

²¹ Т. Герасимов. Неиздадени автономни монети на Месемврия на Черно море. — ИИМ Бургас, I, 1950, с. 31.

²² Монетите още не са обнародвани.

²³ Т. Герасимов. Антични монети с контрамарки от Долна Мизия и Тракия. — ИАИ, XV, 1946, с. 51 и сл.

²⁴ Т. Герасимов. Цит. съч., с. 64 и сл.

²⁵ На Желязко Попов, уредник на музея в Ямбол, изказвам благодарност за позволенията да опиша екземплярите в музея на този град.

Опако: $\Delta\text{C}\text{I}\Lambda\text{E}\Omega\text{C}/\text{ANTIO}...$ Триножник.

Бронз, диам. 18×16 мм. Музеят в Ямбол (обр. 5,1).

2. Лице: Глава на Аполон с лавров венец, надясно. Върху главата има кръгла контрамарка с образа на Артемида, държаща две факли.

Опако: $\text{B}\Lambda\text{C}\text{I}\Lambda.../\text{ANTIOX}...$ Триножник.

Бронз, диам. 18 мм. Музеят в Ямбол (обр. 5,2).

3. Лице: Глава на Зевс с лавров венец, надясно. Върху лицето на Зевс е ударена кръгла контрамарка с фигурка на Артемида, държаща в двете ръце по една дълга факла.

Опако: $\text{B}\Lambda\text{C}\text{I}\Lambda\text{E}\Omega\text{C}/\text{ANTIOXOY}$. Триножник. Над него образ на котва в хоризонтално положение.

Бронз, диам. 16 мм. Музеят в Ямбол.

б) Монети с контрамарка с монограм на името на Кабиле

Монета на тракийския цар Адей (200 г. пр. н. е.)

1. Лице: Глава на Аполон с лавров венец, надясно. Върху лицето му е отпечатана кръгла контрамарка с монограм, съставен от трите начални букви на името на града *КАВ*.

Опако: $\Delta\Delta\text{AIOY}$. Триножник.

Бронз, диам. 21×17 мм. Музеят в Ямбол (обр. 5,4).

Монета на Антиох III (223—187)

2. Лице: Глава на Зевс с лавров венец, надясно. Върху лицето му е ударена кръгла контрамарка с монограм от трите букви *КАВ*.

Опако: $\text{B}\Lambda\text{C}\text{I}\Lambda\text{E}\Omega\text{C}/\text{ANTIOXOY}$. Триножник.

Бронз, диам. 17 мм. Музеят в Ямбол (обр. 5,3).

От последните две контрамаркирани монети се вижда, че на пазара в Кабиле чуждестранните монети са били контрамаркирани освен с печатче с образа на Артемида Фосфорос, но и с втори вид контрамарка, представяща монограм на трите начални букви на името на град Кабиле.

Прави впечатление, че на пазара в този град са контрамаркирани освен монети, сечени на Балканския полуостров, и такива, внесени от по-далечни места. Особено често се намират бронзови монети от дребен номинал с името на сирийския цар Антиох III. Това обстоятелство ни кара да приемем, че Кабиле е имал търговски връзки и със Сирия. За връзките на града с търговски центрове в Мала Азия свидетелствува и множеството тетрадрахми на Кабиле от голямото съкровище със сребърни монети от елинистическата епоха, открито в Мала Азия (Фригия).²⁶

²⁶ N. Olcay et H. Seyrig. Цит. съч., с. 2 и сл.

SUR LA NUMISMATIQUE DE LA VILLE DE CABYLE

TODOR GERASIMOV

(Résumé)

L'auteur décrit plusieurs tétradrachmes de la ville de Cabyle découverts au cours de ces dernières années.

Il examine également certaines monnaies de bronze de Cabyle avec l'effigie d'Artémis représentée sur un socle rectangulaire (fig. 2). A son avis c'est une statue du culte d'Artémis, identifiée avec la déesse Hécate qui se trouvait dans la temple principal de Cabyle mentionné dans une inscription de Seutopolis. Plusieurs monnaies de bronze de Cabyle avec des représentations barbarisantes sur les deux faces retiennent également son attention (fig. 3). A son avis les sceaux monétaires de ces monnaies ont été exécutés par des ouvriers thraces de l'atelier monétaire de Cabyle. Des monnaies barbarisantes analogues existent aussi parmi les tetraboles d'Apollonia sur la mer Noire, les monnaies de bronze de Mesembria Pontique du IIIe s. an. n. è. et les monnaies de bronze d'Odessos.

Quelques monnaies du roi thrace Adaius et du roi syrien Antiochus III contremarquées à Cabyle retiennent son attention. Les contremarques appartiennent à deux espèces. L'une porte la représentation d'Artémis Phosphoros, la seconde — un monogramme avec les trois premières lettres du nom de la ville Cabyle.

КОНЕТЕ ОТ ТРАКИЙСКАТА НАДГРОБНА МОГИЛА III ПРИ С. ЯНКОВО, ШУМЕНСКИ ОКРЪГ

Стефан Иванов

При разкопките на четири надгробни могили в околността на с. Янково, Шуменско, извършени под ръководството на Цв. Дремсизова, тогава уредник на музея в Шумен, в три от тях са открити каменни гробници и конски скелети, поставени в преддверието на гробницата или извън нея. Главното погребение, извършено чрез трупополагане във вътрешността на гробницата, е принадлежало на знатни траки — мъже.¹

По-добре запазени са конските скелети от могила III, които са предмет на настоящото проучване. Гробницата в тази могила е с почти квадратно вътрешно отделение и с външно отделение, отворено отпред, което е служило за преддверие. Фасадата е фланкирана от две крила. Пред лявото крило е открит скелет на кон, легнал на лявата си страна, с гръб към фасадата, с глава на изток и със свити крайници. Втори скелет на кон, поставен в същото положение, е намерен близо до края на дясното фланкиращо крило.² Гробницата се отнася към втората половина на IV в. пр. н. е.

Черепите бяха изцяло разрушени и не бе възможно да се определят характерните краинологични особености на конете.

Зъбите бяха напълно запазени. По тях и по фрагменти от основата на таза бе сигурно установено, че единият скелет е на около 9-годишен жребец, а другият — на 15—17-годишна кобила.

Кътниците, измерени при дъвкателните повърхности, имат следните размери в милиметри

	P2	P3	P4	M1	M2	M3
горни ♂	38×28	28×30	23×28	26×29	25×27	29×24
♀	36×23	27×26	27×26	24×25	24×24	28,5×23
долни ♂	31×18	27×20	27×21	24×19	25×17,5	31×15
♀	32×17	25×19	24×19	23×17	24×16	31×14

Дължината на цялата редица горни и долни кътници и поотделно на премоларите и на моларите е следната:

	P+M	P	M	M:P в %
горни ♂	170	90	80	88,9
♀	167	88	79	89,8
долни ♂	166	86	80	93
♀	160	83	77	92,8

¹ Цв. Дремсизова. Надгробни могили при село Янково. — ИАИ, XIX, 1955, с. 61—83.

² Пак там, с. 74, обр. 18.

Сравнението с малкото проучени досега костни остатъци от коне на траките показва, че дължината на горната и долната премоларна редица на конете от Янково съвпада напълно или е твърде близка до тази на жребца от гробницата в с. Калояново³, която датира почти от същото време. Размерите на зъбните редици и на отделните зъби са много близки или пък съвпадат и с тези от долночелюстната половина на кон от могила №3 в Севтополис.⁴

Кости на крайниците. С изключение на лопатките костите на крайниците са в сравнително добро състояние и дават възможност за по-подробно проучване. Техните размери са дадени по-долу в милиметри:

<i>Scapula (Sc)</i>	♂	♀
Дължина на proc. articularis	96	—
Голям Д на ставната повърхност	57	55
Малък Д на ставната повърхност	46	49
<i>Humerus (H)</i>		
Най-голяма дължина	302	283
Ширина на проксималната епифиза	96	90
Най-малка ширина на диафизата	37	36
Най-малък обхват на диафизата	133	130
Ширина на трохлеята	83	82
<i>Radius (R)</i>		
Най-голяма дължина	351	325
Латерална дължина	335	307
Ширина на проксималната епифиза	84	80
Най-малка ширина на диафизата	38	38
Най-малък обхват на диафизата	111	111
Ширина на дисталната епифиза	75	76
<i>Ulna</i>		
Дължина на предния ръб на олекранона	85	84
Сагитален Д при proc. anconeus	64	64
Ширина на ставната повърхност	42	43
<i>Metacarpus (Mc)</i>		
Най-голяма дължина	224	222
Латерална дължина	220	219
Ширина на проксималната епифиза	52	49
Най-малка ширина на диафизата	33	33
Най-малък обхват на диафизата	97	96
Ширина на дисталната епифиза	51	48
<i>Phalanx I ant.</i>		
Най-голяма дължина	86	86
Сагитална дължина	78	78
Ширина на проксималната епифиза	54	56
Най-малка ширина на диафизата	34	36
Ширина на дисталната епифиза	45	52

³ Ст. Иванов. Конят от тракийската гробница в с. Калояново, Сливенски окръг, ИАИ, XXXI, 1969. При него липсва за сравнение пълна зъбна редица.

⁴ Г. Марков. Принос към изучаване историята на бозайниците в България (материали от Севтополис). — Изв. на Зоол. инст., VII, 1958, стр. 146 и фиг. 10.

Phalanx II ant.

Най-голяма дължина	47	47
Сагитална дължина	43	43
Ширина на проксималната епифиза	52	58
Най-малка ширина на диафизата	49	48
Ширина на дисталната епифиза	47	53

Phalanx III ant.

Най-голяма дължина	—	84
Височина	—	40
Най-голяма ширина	—	83
Ширина на ставната повърхност	—	52

Femur (F)

Най-голяма дължина	397	387
Ширина на проксималната епифиза	123	111
Най-малка ширина на диафизата	39	41
Най-малък обхват на диафизата	150	148
Ширина на дисталната епифиза	93	94

Tibia (T)

Най-голяма дължина	373	341
Латерална дължина	341	303
Ширина на проксималната епифиза	93	99
Най-малка ширина на диафизата	40	40
Най-малък обхват на диафизата	120	119
Ширина на дисталната епифиза	71	77

Talus (Astragalus)

Най-голяма дължина	56	60
Най-голяма ширина	62	65
Ширина на дисталната ставна повърхност	50	54

Calcaneus

Най-голяма дължина	112	111
Най-голяма ширина	50	54

Metatarsus (Mt)

Най-голяма дължина	266	262
Латерална дължина	259	254
Ширина на проксималната епифиза	55	50
Най-малка ширина на диафизата	31	30
Най-малък обхват на диафизата	99	87
Ширина на дисталната епифиза	51	48

Phalanx I post.

Най-голяма дължина	—	85
Сагитална дължина	75	75
Ширина на проксималната епифиза	55	56
Най-малка ширина на диафизата	34	34
Ширина на дисталната епифиза	44	47

Phalanx II post.

Най-голяма дължина	49	49
Сагитална дължина	38	37
Ширина на проксималната епифиза	51	54
Най-малка ширина на диафизата	41	44
Ширина на дисталния край	44	50

Phalanx III post.

Най-голяма дължина	—	74
Височина	38	40
Най-голяма ширина	70	—
	прибл.	51
Ширина на ставната повърхност	46	51

Съотношението между най-голямата дължина на костта и най-малката ширина на диафизата, което дава представа за развитието на костната система, е при

	H	R	Mc	F	T	Mt
♂	12,2	10,8	14,7	9,8	10,7	11,6
♀	12,7	11,7	14,9	10,6	11,7	11,4

Съгласно по-често използваната схема на Браунер,⁵ който по развитието на Mc дели конете на шест групи, а по Mt — на четири, индексът на метакарпалната кост поставя жребца и кобилата от Янково в групата на полутънкокопните коне (с индекси 14,5—15,5), и то много по-близо до границата с тънкокопните, отколкото до тези със средно развита костна система. Индексът на метатарзалната кост пък поставя и двата коня в групата на тънкокопните коне (с индекс до 12), близо до границата с полутънкокопните. В сравнение с коня от Калояново двата коня от Янково имат малко по-фина костна система.

Общата дължина на H+R+Mc е при жребца 877 мм, а при кобилата — 830 мм. Дължината на F+T+Mt е съотв. 1036 и 990 мм, т. е. разликата в по-малко за кобилата е при предните и задните крайници една и съща — 47 и 46 мм.

Относителната дължина на отделните кости, означена в проценти от общата дължина, е при

	H	R	Mc	F	T	Mt
♂	34,4	40	25,6	38,3	36	25,7
♀	34,1	39,2	26,7	39,1	34,4	26,5

Следователно при кобилата се забелязва удължаване на метаподиите, което при предния крайник е за сметка на скъсяване на H и R, а при задния е свързано със силно скъсяване на T и по-слабо удължаване на F.

Удължаването на метаподиите при кобилата се вижда и от съотношението между тях и останалите кости на съответния крайник:

	H/Mc	R/Mc	F/Mt	T/Mt	Mt/Mc
♂	134,8	156,6	149,2	140,2	118,7
♀	127,5	146,4	147,7	130,1	118,0

⁵ Цит. по В. И. Бибикова. Фауна Пекуновского городища. — МИА, 13, 1950, с. 136.

Обр. 1. Метаподиите на жребца и кобилата
Abb. 1. Die Metapodien des Hengstes und der Stute

Височината на конете, изчислена по средните коефициенти на Kiesewalter⁶ и по таблицата на Витт⁷, е дадена по-долу в милиметри:

	♂	♀
по Kiesewalter	1422	1348
по Витт	1413	1351

Така определената по двата начина височина е напълно достоверна, понеже е изчислена по шестте дълги кости. Височината на жребца от Янково е еднаква с тази на жребца от Калояново; кобилата обаче е малко по-ниска. С тази височина те се подреждат в групата на конете със среден ръст.

При костите на жребца не се наблюдават никакви старчески промени и придобити ненормалности, което показва, че той е бил пълноценен кон. При кобилата обаче се установяват силни изменения в областта на скакателните стави, предизвикани от хроничен деформиращ артрит и периартрит. Тези промени заедно с възрастта ѝ я определят като твърде малоценна.

* * *

Показателите, които характеризират конете от Янково, дават възможност за сравнения и с коне извън нашата страна. При това се откриват много съществени прилики с конете от териториално най-близкия некропол в Histria⁸ от втората половина на VI в. пр. н. е., с тези от скит-

⁶ В. Громова. История лошадей (рода Equus) в Старом свете. Част I, М. — Л., 1949, с. 14.

⁷ В. О. Витт. Лошади Пазырыкских курганов. — СА, XVI, 1952, с. 172.

⁸ A. I. Bolomey. Matériaux paléo-fauniques d'Histria. — Annuaire roumain d'Anthropologie, т. 2, 1965, с. 29 и сл.

ския некропол в Szentes-Vekerzug (Унгария) от края на VI — началото на V в. пр. н. е.⁹ и с конете на кримските скити, много близки по време до тези от Янково.¹⁰ Конете от Янково показват голяма прилика и с една от най-широко разпространените групи коне от Северното причерноморие,¹¹ които пък са близки с конете на алтайските скити.¹²

Направените сравнения определят конете от Янково като принадлежащи към източния тип, в чиято обширна област на разпространение е включена и нашата страна.

DIE PFERDE IM THRAKISCHEN GRABHÜGEL III BEIM DORF JANKOVO

STEFAN IVANOV

(Zusammenfassung)

Untersucht wurden die Skelette eines Hengstes und einer Stute, die in unmittelbarer Nachbarschaft des in einem Hügel entdeckten Steingrabs aus der zweiten Hälfte des 4. Jhs. v. u. Z. gefunden wurden. Der Hengst ist etwa 9, die Stute 15 bis 17 Jahre alt. Die Widerristhöhe beträgt entsprechend 142 bzw. 135 cm. Die beiden Pferdeskelette weisen eine große Ähnlichkeit mit den vom Verfasser früher untersuchten thrakischen Pferden auf und gehören zum östlichen Typ.

⁹ S. Bökonyi. Les chevaux scythiques du cimetière de Szentes-Vekerzug. — Acta Arch., II, 1952; S. Bökonyi. Les chevaux scythiques de Szentes-Vekerzug II. — Acta Arch., IV, 1954; Ш. Бөкөнбаев. Скифские лошади в Сенте-Векерзуге III. — Acta Arch. VI, 1955.

¹⁰ В. И. Цалкин. Домашние и дикие животные из скифского Неаполя. — СА, XX, 1954, с. 254 и сл.

¹¹ В. И. Цалкин. Домашние и дикие животные Северного Причерноморья в эпоху раннего железа. — МИА, 1960, с. 35 и сл.

¹² В. И. Цалкин. К изучению лошадей из курганов Алтая. — МИА, 34, 1952, с. 147 и сл.; В. О. Витт. Цит. съч.

ИЗВЕСТИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ

BULLETIN DE L'INSTITUT D'ARCHÉOLOGIE

XXXIII, 1972

ДВЕ БРОНЗОВИ СТАТУЙКИ — РЕПЛИКИ НА ТВОРБИ НА ЛИЗИП

Л. Огенова-Маринова

Тук представяме две непроучени бронзови статуйки от богатата сбирка на Археологическия музей при БАН. Стиловите особености, стегнатите и еластични форми, грижливо изобразените мускули въпреки малките размери на статуйките, както и напрегнатата стойка, представяща един преходен момент, са елементите, които свързват тези две статуйки. Едната статуйка представя Посейдон, а в другата разпознаваме Александър Велики.

1. Посейдон от Овчарица (обр. 1 а, б). Инв. 8153. Статуйката е постъпила в сбирката на Археологическия музей при БАН на 22. XI. 1966 г. Намерена е случайно в с. Овчарица, Кюстендилско, при изкопна работа за строеж на жилище. Плътна излята. Грижливо изработена. Носи следи от поправки на дефектите от изливането, видими върху лявата плешка. Хубава зелена патина. Лицето е обезобразено от корозията. Липсват двете ръце, отчупени при китките, и десния крак, отчупен при глезена. Липсват също и двата атрибута, които е имал във всяка ръка. Върху дясната плешка носи следи от удар с остър предмет. По повърхността на статуйката се забелязват тук-там наледи. Височина 10 см. Публикува се за първи път.

Представен е мъж на зряла възраст, брадат, с дълга коса, гол, в стойка на временна почивка. Тялото балансира върху две опорни точки — сгънати в коляното десен крак, подпрян върху висок предмет (нос на кораб или скала), и вдигната нагоре лява ръка, опираща върху липсващ атрибут (жезъл или тризъбец). Левият крак стъпва по-ниско, а дясната ръка, която е държала също някакъв атрибут (аплустър или делфин), опира върху коляното на свития десен крак. Главата е леко извърната наляво и въпреки че лицето е разядено от корозията, остава се с впечатление, че погледът е отправен надалеч. Дългата коса е грижливо представена — леко нахвърлена тя следва като мокра контурите на черепа, а на тила и край лицето се увива на отвесно спускащи се букли. Високо над челото кичурите стърчат остро нагоре.

Привлича внимание подробното представяне на мускулите и моделирането на тялото във всичките му части. Гръдният кош и гърбът са богато разчленени. Предната гръдна линия, дълбоката гръбначна линия, линията, отделяща гръдните мускули, както и тази на талията, ясни и дълбоки, подчертават това богато разчленение. Мускулите изглеждат живи и еластични. При лекото накланяне на тялото към дясното коляно и при повдигането нагоре на дясната ръка са се получили гънки високо над бедрата, непосредствено под талията, при кръста — три откъм лявото бедро и една откъм дясното.

Ако не беше характерната стойка, присъща на Посейдон, би могло да се колебаем при идентифицирането на този зрял мъж с брада, дълга коса и божествена голота. Тези белези носят както Зевс, така и неговият брат Посейдон и затова много често едни и същи статуи са определяни ту като Зевс, ту като Посейдон. Много красноречив е случаят със Зевс от Хистиена, наречен още и Посейдон, един от шедьоврите на бронзовата пластика от Националния музей в Атина.¹

¹ J. Charbonneau. L'art grec. Paris, 1962. p. 14, fig. 20 A, 20 B; R. Lulies, M. Hirmer. Griechische Plastik. München, 1956, fig. 188—191.

Обр. 1. *a* — Посейдон от Овчарица; *б* — детайл
Fig. 1. *a* — Poseidon d'Ovcharica; *б* — détail

При нашата малка бронзова статуйка стойката ни подсказва ясно, че се касае за Посейдон, а третирането на статуйката още от пръв поглед ни насочва към една прочута и много популярна творба на Лизип, бронзовата статуя на Посейдон, изработена от големия майстор за светилището при Истмийския провлак. Тази статуя ни е известна от различни копия, между които най-известни са колосалната реплика от Латеранския музей, открит при пристанището Анцио (Порто Анцио)², и Посейдон от Ватикана³. Статуята на Посейдон Истмийски е репродуцирана и в голям брой малки бронзови статуйки, както нашата.⁴ Напоследък при разкопки в Атина е била открита една мраморна статуя, датирана към II в., която възпроизвежда същата прочута творба.⁵ Схемата на Посейдон Истмийски е забелязана и върху рисуваната керамика от IV в. пр. н. е.⁶ Статуята е била популяризирана и от монетите на Деметрий Полиоркет (336—283).⁷ Нейното изображение се среща и върху геми.⁸ Особена популярност придобива тази творба на Лизип през Римската епоха и през I в. и първата половина на II в., когато тя се явява отново върху монетите.⁹

Авторството на Лизип върху статуята, чиято реплика е малката бронзова статуйка от с. Овчарица, се потвърждават и при съпоставянето ѝ с една друга известна творба на Лизип — колоса на Зевс от Тарент.¹⁰ Детайлното проучване на колоса на Зевс от Тарент от страна на Й. Дьориг, където са дадени и доста реплики на статуи, създадени от Лизип, ни помага при това съпоставяне.¹¹ Третирането на косата, брадата, гърба, раменете, ръцете, краката и особено на тялото и областта около кръста (там, където са набелязани гънките от двете страни високо над бедрата) е аналогично. Същия почерк носи и Зевс от Франкфурт на Майн (ГФР).¹² Третирането на косата е както при мраморния колос от Фрежюс (Франция).¹³

Явно статуйката на Посейдон от Овчарица представлява една хубава малка реплика на Посейдон Истмийски, създадена от Лизип непосредствено след средата на IV в. пр. н. е. Нашата реплика по всяка вероятност е изработена през I в., когато оригиналът е придобил нова популярност, както свидетелствуват римските монети.

2. Александър Велики от Загорци (обр. 2 а, б). Инв. 1738. Статуйката е постъпила в сбирката на Археологическия музей при БАН на 22. XI. 1966 г. Намерена е случайно в с. Загорци, Новозагорско. Плътна излята. Следи от доизработване на студено. Заглажданията са особено видими върху задната част. Лека, на места прозирна чернозеленикава патина. Дясната ръка, отчупена над лакета, липсва. Липсват и пръстите на лявата ръка, която при китката и дланта е претърпяла някаква поправка и е неестествено изтъняла. Десният крак от коляното надолу и левият в стъпалото са изкривени. Върху двата крака отпред над глезените личи по една резка, предизвикана от удар с остър предмет. Височина 8,3 см. Статуйката е публикувана със схематична рисунка като „гол мъж“.¹⁴

Представен е строен млад мъж, голоблад, с късо остригана коса, гол, прав, стъпил върху левия крак и отдръпнал назад десния чрез свиване в коляното. Тежестта на тялото се носи от

² S. Reinach. Répertoire de la statuaire grecque et romain, Paris, 1908, с. 27, № 1; B. Bulle, Der Schöne Mensch Altertums. München-Leipzig, 1912, № 7; L. V. Borelli. Poseidone. — Enciclopedia dell'arte antica, Roma 1965, том VI, с. 407.

³ S. Reinach. Цит. съч., т. I, 1906, с. 428, № 2; F. P. Johnson. Lisippus, Durham, 1927, с. 143, табл. 24.

⁴ H. Walters. Catalogue of the Bronze, Greek, Roman and Etruscan. London, 1899, с. 175, № 961, 962.

⁵ G. Dauх. Chronique des fouilles, 1967, BCH, 92, 1968, 741, op. 16.

⁶ G. Sena-Chiesa. Gemme del museo nazionale di Aquileia, 1966, с. 104.

⁷ P. Gardner. The types of the greek Coins, Cambridge, 1883, табл. XII, 2; Н. Мушмов. Монетите на Балканския полуостров и България. С., 19, табл. LIX, № 13; T. Hackens, BCH, 93, 1969, с. 701—729.

⁸ G. Sena-Chiesa. Цит. съч., с. 104.

⁹ Пак там, с. 104; C. C. Vermule. Herakles Crowning Himself. JHS, 1957, табл. III, с. 295 и цит. там лит.

¹⁰ J. Dörig. Lysipps Zeus Kollos von Tarent. — JhDI, t. 79, 1965, с. 256—278.

¹¹ Пак там, обр. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7—11.

¹² Пак там, обр. 21—24.

¹³ Пак там, обр. 9.

¹⁴ S. Reinach. Цит. съч. т. III, с. 165, № 3.

Обр. 2. а — Александър Велики от Загорци;
б — глава

Fig. 2. а — Alexander Le Grand de Zagorci;
б — tête

Обр. 3. *a* — Александър Велики от Пела; *б* — глава
 Fig. 3. *a* — Alexandre le Grand de Pella; *б* — tête

левия крак, но от стойката се остава с впечатление, че всеки момент тя ще бъде прехвърлена върху десния. С поглед, отправен нагоре, главата е извърната леко наляво. Върху лявата ръка, протегната напред и свита в лакет, е праметната наметка. Ръката е държала предмет — по всяка вероятност копие. Ако се съди по кухината, образувана от пръстите и дланта, копие в горния си край е било наклонено към лявото рамо. Косата е къса на кичури, които над триъгълното чело се издигат остро нагоре. Очите големи, вдлъбнати, водоравно положени, са засенчени от изпъкналите мускули на веждите. От леко притворената уста личи само една права вдлъбната черта поради лекото изтриване на повърхността на лицето. Ушите са открити и в горния край са заострени. Това заостряне на ушите е по-чувствително при дясното ухо. Съобразно с пропорциите на тялото главата е малка, вратът е стабилен, а раменете — широки. Пропорциите са хубави и стройни, целият торс, отпред и отзад, е разчленен с моделирането на мускулите, които въпреки малките пропорции на статуйката се очертават ясно. Краката са дълги и пъргави. Фигурата е еластична. С прегънатия в коляното десен крак и леко извитата вляво глава се съгласува извивката на дълбоката гръбначна линия, докато предната част на гръдния кош, както и цялата предна част на тялото е изопната и се съгласува с изправената глава и вдигнатия нагоре поглед. Тази характерна стойка веднага напомня сведенията на авторите за измислената от Лизип стойка, която трябвало да прикрие дефекта на врата на владетеля.¹⁵

¹⁵ G. A. Mansuelli. Alessandro. — Enciclopedia dell'arte antica, Roma, I.

Този белег, тази характерна стойка се хвърля на очи и при откритата не много отдавна мраморна статуя на Александър Велики в развалините на неговата столица — Пела, обр. 3 а, б.¹⁶ При публикуването на статуята авторът Х. Макаронас изтъква, че в тази статуя, която отнася към средноелинистическата епоха, Александър е представен под образа на Пан.¹⁷

Съпоставяйки малката бронзова статуйка от с. Загорци с мраморната статуя на Александър Велики от Пела, се установява, че те се сходат освен по характерната стойка — отправен нагоре поглед и наклонена леко нагоре и наляво глава, както и изопнатата предна част на тялото, съгласувано с положението на главата и отправения нагоре поглед, но и по третирането на тялото и чертите на лицето. Изразът на лицето, третирането на косата на кичури, които се издигат остро и високо над триъгълното чело с развити и изпъкнали мускули над веждите, овалът на лицето, леко разтворената уста и дори изострените уши дават повод да се мисли, при статуята от Пела, че Александър е изобразен по подобие на Пан. Двете статуи се различават една от друга по положението на дясната ръка. Малката бронзова статуйка, по положение на дясната ръка, а и на цялата фигура наподобява бронзовата статуйка от Лувъра, представяща Александър Велики с копие¹⁸. Този портрет на Александър, за който има сведения от антични автори, се среща много често¹⁹. При тези реплики копието се намира ту в дясната, ту в лявата ръка, както изобщо се случва при свободните репродукции особено от предримската епоха.²⁰ Ето защо тази разлика в положението на дясната ръка не може да бъде пречка при съпоставянето на двете статуи, още повече, че приликата между двете е много голяма, отколкото с всяка друга статуя или статуйка, изобразяваща Александър Велики с копие. Това ни навежда на мисълта, че и двете скулптури, изработени от различна материя и по различно време, възпроизвеждат един и същ портрет на Александър Велики, създаден от Лизип, в който големият майстор се е стремил да предаде и изрази на индивидуалния образ. Нашата репродукция в бронз може да е изработена през II в. Засега тя е единствената известна статуйка на Александър Велики, намерена в Тракия.

Двете статуйки — едната, която публикуваме тук за първи път — Посейдон от Овчарица, и втората, която идентифицирахме с Александър Велики от Загорци, увеличават броя на репликите на две много популярни творби на големия сикионски майстор, работил между 368 и 318 г. пр. н. е. Надяваме се дори, че макар малки и недобре запазени, те ще допринесат за проучването на тези творби на Лизип. Напрежението на двете фигури, представени в нестабилна преходна стойка, ориентират към творбите, създадени непосредствено след средата на IV в. пр. н. е. Надяваме се, че Посейдон от Овчарица със своята грижлива изработка ще допринесе за отстраняване на колебанията относно авторството на някои статуи, какъвто е случаят с колоса от Латеранския музей, чийто първообраз се приписва освен на Лизип и на други майстори.²¹ Александър от Загорци, без да притежава качествената изработка на Посейдон, ясно показва това сходство, което се забелязва дори в занаятчийските произведения на скулптурата от бронз от Тракия със скулптурата от Гърция и Македония.

¹⁶ Х. I. Макаронас. *Хромика, Арх. Лелт.* Атина, 1963, стр. 205, обр. 242, 243.

¹⁷ Пак там, с. 205.

¹⁸ J. Dorig. Цит. съч., обр. 13.

¹⁹ S. Reinach. Цит. съч. III, 159; G. Q. Giglioli. *Arte Greca*, Milano, 683 и цит. там лит.

²⁰ J. Charbonneau. *Les bronzes grecs*, Paris, 1968.

²¹ L. V. Borelli. Цит. съч., с. 407; Към цитираните реплики на Посейдон Истмийски се причислява и една статуйка от Мароко. — Срв. Chr. Boube-Picot. *Les bronzes antiques du Maroc*. Rabat, 1968, p. 189—190, No. 202.

DEUX STATUETTES EN BRONZE — REPLIQUES D'ŒUVRES DE LYSIPPE

L. OGNENOVA — MARINOVA

(Résumé)

L'auteur présente deux statuettes en bronze de la collection du Musée archéologique de Sofia qui n'ont pas fait jusqu'ici l'objet d'une étude exhaustive. Les particularités de style, les formes souples et serrées, les muscles soigneusement marqués malgré les dimensions réduites des statuettes, ainsi que la pose tendue qui traduit un moment de transition sont des éléments communs de ces deux œuvres. L'une d'entre elle a été identifiée par l'auteur avec Poséidon. Il considère que c'est une réplique de la fameuse statue en bronze de Poséidon exécutée par Lysippe pour le sanctuaire de l'Isthme. Il admet que la réplique — Poséidon d'Ovčarica — a été exécutée lorsque cette œuvre de Lysippe avait acquis une nouvelle vogue et était apparue de nouveau sur les monnaies du Ier s., tout comme sur celles beaucoup plus anciennes du IVe s. de Démétrios Poliorcète. Les détails et la manière dont les cheveux et le corps sont traités présentent des analogies avec les répliques du colosse de Tarente étudiées par J. Dörig. La seconde statuette publiée par une esquisse schématique par S. Reinach dans son „Répertoire de la statuaire grecque et romaine“ comme une statue d'un „homme nu“ est identifiée par l'auteur avec un des portraits d'Alexandre le Grand exécutés par Lysippe. Alexandre le Grand y est représenté avec une lance et s'apparente au type des statues de bronze en Louvre. La ressemblance est frappante entre la statuette en bronze d'Alexandre le Grand de Zagorci et la statue de marbre d'Alexandre découverte dans les ruines de Pella. La similitude entre ces deux statuettes ressort principalement dans la pose caractéristique inventée par Lysippe pour masquer le défaut dans le cou de ce souverain. La ressemblance apparaît aussi dans la facture du corps, les traits du visage, la manière dont les cheveux et les oreilles sont traités. La réplique en bronze, selon toute vraisemblance a été exécutée au IIe siècle.

ИЗВЕСТИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ
BULLETIN DE L'INSTITUT D'ARCHÉOLOGIE
XXXIII, 1972

НОВООТКРИТИ ПОСВЕТИТЕЛНИ НАДПИСИ ОТ СТАРА ЗАГОРА

Димитър Николов

При изкопи на новата театрална сграда в Стара Загора бе разкрита голяма част от антична сграда, от която е известната мозайка.¹ Констатирано бе, че през IV в. сградата е била перистилна, но през VI в. е била преустроена в съвсем друг план. В двора на сградата от VI в. бе открита малка зидана с тухли и измазана с червен хоросан писцина, около която се откриха няколко парчета от колони и каменни блокове, забити в тогавашния терен и стърчащи на около 0,60 м над него. Тези находки ни дадоха основание да мислим, че в двора е упражнявана някаква стопанска дейност.² Върху две от тези колони се откриха старогръцки надписи, които се оказаха посвещения на едно и също безименно божество.

Предмет на настоящата статия са надписите от посочените колони.

1. Мраморна колона, горе и долу отчупена (обр. 1). Запазена височина 0,95 м. Колоната е изчукана специално за целта, като е оформена от четвъртит блок. При изчукването са окръглени само горната и долната част, а надписното поле е оставено плоско. Надписът е на старогръцки език и се състои от 11 реда. Първите два реда са изчукани върху окръглената част на колоната, а останалите върху надписното поле.

Надписът гласи:

Ἀγαθῇ
τύχῃ
Τ(ίτος) Φλ(άβιος) Νέπως
Δινεος Κυρί
ω Δριγέσω
ὑπὲρ τῆς ἐ-
αυτοῦ σω-
τηρίας καὶ
ὑγείας καὶ τ-
ῶν ἰδιῶν
ἀνέθηκεν

Превод:

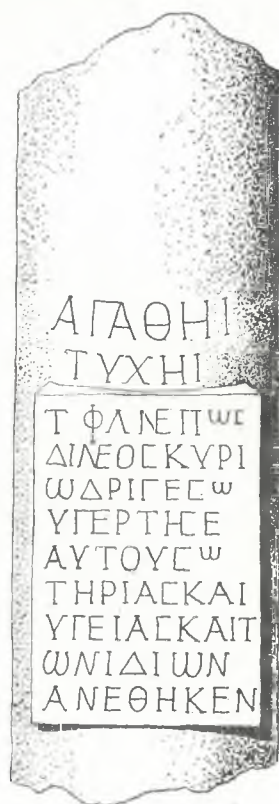
На добър час!

Титос Флавиос Непос, син на Динис, издигна (колоната) на Дригесийския бог със собствени средства за свое здраве и спасение.

Буквите са сравнително небрежно изчукани. Височината им е от 3 до 4,5 см. Лигатури има на 3. ред в Νέπως, на 4. ред в Δινεος, на 6. ред, в τῆς. Съкращения — в имената на третия ред. Буквите С и Ε са с прави хасты.

¹ Д. Николов. Нови данни за миналото на Стара Загора. — Археология, I, 1959, кн. 1—2, с. 59.

² Д. Николов. Августа Траяна-Верея (II—VI в.). — Археология, VII, 1956, кн. 3, с. 11.

Обр. 1. Колонна с посветителен надпис
от Стара Загора

Fig. 1. Colonne avec une inscription
à dédicace de Stara Zagora

Посвещението е извършено на едно анонимно божество, на което е прикачен епитет, който не е известен досега. Той може да се тълкува като топографско понятие и е изведен от името на местността, в която се е намирало светилището на това божество. Подобни епитети са засвидетелствувани и на други места.³

Посветителят е тракиец, което личи от бащиното му име. Името Динис е твърде популярно и често се среща в надписите.⁴ Латинското име Непос се среща за пръв път сред надписите от Тракия. Имената Тит и Флавий се срещат често във връзка с раздаването на римско гражданство от Веспасиан и неговите наследници.⁶

Латинските имена на посветителя ни помагат за датировката на надписа. Ако посветителят е получил римско гражданство по времето на Флавиите и посвещението е извършено приживе, както личи от надписа, то не може да бъде по-късно от края на I в.

2. Мраморна колона, горе и долу отчупена (обр. 2). Запазена височина 0,70 м и диаметър 0,35 м. От едната страна на колоната е изчукан старогръцки надпис, от който са запазени 11 реда.

Текстът гласи:

Ἀγαθῇ τύχῃ
τῷ Κυρίῳ Δρυε
σσι καὶ Δουμπύροι
Σειγῆρος οἰκονό
μος Φλ(αβίου) Δίνεος
Δουγείνου ἀνέ

³ G. Mihailov. IGBulg., № 284—290, 353, 381.

⁴ Ibidem, № 19, 50в, 796, 843, 965, 966, 1073, 1190, 1197, 1471, 1398, 1690в, 21.

⁵ Вж. B. Геров. Romische Bürgerrechtsverleihung und Kolonisation in Thrakien vor Traian.— Studii clasice, III, București, 1961, p. 112 sqq.

θηκεν εὐχαριστή-
 ριον κατὰ εὐχὴν
 ὑπὲρ δεσπότηων
 10 σωτηρίας καὶ τοῦ
 οἴκου αὐτῶν...

Превод:

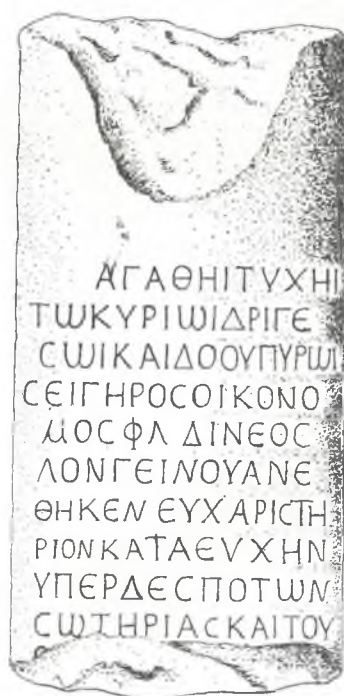
На добър час!

Икономът Сигерос, син на Флавий Динис Лонгин, щастливо издигна (това посвещение) на Дригесийския бог, съгласно обета си и за спасението на господарите и тяхната фамилия...

Буквите са правилно и дълбоко издълбани. Височина от 2,5 см до 3,5 см. Лигатури няма. Съкращение само в името *Φλ(αβίου)* на 5. р. Буквите С и Е са окръглени.

Трудно е да се каже сега колко думи още липсват от надписа. Там би трябвало да очакваме имената на императорите, в чиято чест е направено посвещението. Това са най-малко двама съуправители, тъй като думата *δεσπότηων* е в родителен падеж, множествено число. В началото на 11 р. обаче е запазена почти половината от буквата О, което ни дава основание да допълним с израза *οἴκου αὐτῶν*. Следователно надписът е бил твърде разширен. Не е изключено тук да са били изредени и сенатът, както и местните институции (булето и демосът) на Августа Траяна. Такава куртоазия към институциите на властта през II и III в. е широко разпространена и названията им се срещат в много надписи, обединени в обща формула. Това допускане се подкрепя от обстоятелството, че посветителят е иконом, т. е. дребен чиновник, вероятно от местната администрация.

И тук посветителят е от тракийско потекло независимо от факта, че личното му име е гръцко. Неговият баща Динис е приел латинското име Флавий вероятно във връзка с получаване на римско гражданство, а също така и второ латинско име Лонгин. Името Сигерос се среща за пръв път в надписите от Тракия. Когноменът Лонгин обаче е известен и от други надписи.⁶

Обр. 2. Колонa с посветителен надпис
от Стара Загора

Fig. 2. Colonne avec une inscription
à dédicace de Stara Zagora

⁶ G. Mihailov. Цит. съч., № 953, 1015, 1340, 1404 и 1648.

Към неизвестния от първия надпис епитет на божеството във втория надпис е прибавен и епитетът *δοουλιχος*, който е също неизвестен. Неговото тълкувание е трудно. Би могло да се приеме, че той е съставен от две гръцки думи: *δοου* = *δοτον* от *δοης*, -*ου*, производно на глагола *δίδωμι* = давам и *πῖρ*, -*ος* = жито. В такъв случай на български той ще звучи „даващ жито“. Това съчетание на двете съставки обаче противоречи на законите за образуване на сложните съставни думи от този род в индоевропейските езици, според които закони съществителното трябва да предхожда отглаголното име. Или съчетанието трябва да бъде ПΥΡΟΛΙΟΤΟΣ = житодаващ.⁷ Независимо от обстоятелството, че не можем да разтълкуваме точното значение на думата, смятаме, че тя изразява специфична функция на божеството и още един път потвърждава предположението, че първият епитет има топографско значение.

Що се касае до датировката на второто посвещение, считаме, че тя се определя от думата *δεσποτων*, която е в множествено число. Следователно става дума за двама съимператори. Най-ранният случай на такова съуправителство е времето на Марк Аврелий и Луций Вер. Следващият случай е по времето на Септимий Север, Каракала и Гета, т. е. края на II и началото на III в. По наше мнение надписът не може да се отнесе към тази късна дата поради факта, че бащата е приел римско гражданство по време на Флавиевците през последната четвърт на I в. Следователно надписът може да се постави във времето между 161 и 169 г.

Няма никакво съмнение, че двата надписа са посветени на едно и също божество. За да се намерят заедно през VI в., ще рече, че те са взети от едно и също място. Може ли това място (светилището) да се намира вътре в града? Според нас не, защото когато е направено първото посвещение, град Августа Траяна още не е съществувал. От друга страна под развалините на Августа Траяна никъде не са открити предримски материали. Следва, че то не може да бъде остатък и от предримското тракийско селище Берое. Единствената възможност е светилището да се е намирало в околностите на града.

Кое е това божество? Надписите не дават отговор на този въпрос. То може да е наистина анонимно, а може би под неговото име се крие някое познато в пантеона на траките божество, като Херос, Сабазий, Асклепий, Аполон и др. Ние сме склонни да считаме, че това е чисто тракийско божество. Основание за това ни дават тракийските му епитети,⁸ тракийският произход на посветителите и твърде ранната поява на неговия култ. Култът е бил утвърден и добре познат още през I в. и се е запазил в чист вид и през II в., когато е поставено второто посвещение. Светилището е било изоставено и разрушено явно след приемане на християнството, а след време двете колони са пренесени и втори път употребени в града със съвсем друга цел.

⁷ Върху този факт ми обърна внимание ст. н. с. Ив. Венедиков, за което му изказвам благодарност.

⁸ Епитетите са действително неизвестни, но подобни на тях думи се срещат сред тракийските лични имена. Вж. у D. Detschew. Die thrakischen Sprachreste. Wien, 1957, на с. 157, името Дригиса, а на с. 385 имена, окончаващи на -*πύρος*.

INSCRIPTIONS A DEDICACES NOUVELLEMENT DÉCOUVERTES
À STARA ZAGORA

DIMITĀR NIKOLOV

(Résumé)

L'article porte sur deux inscriptions nouvellement découvertes à Stara Zagora avec une dédicace en l'honneur d'une seule et même divinité anonyme, intitulée *Διγέσος*, terme inconnu jusqu'ici. Selon l'auteur il s'agit d'une épithète thrace à laquelle il attribue une signification toponymique. Dans la seconde inscription la divinité est mentionnée par une autre épithète *Δουπιγος*, également inconnue dont on ignore la signification.

La dédicace s'adresse à des Thraces. Cela ressort du nom paternel qui, dans les deux cas est *Διγς*.

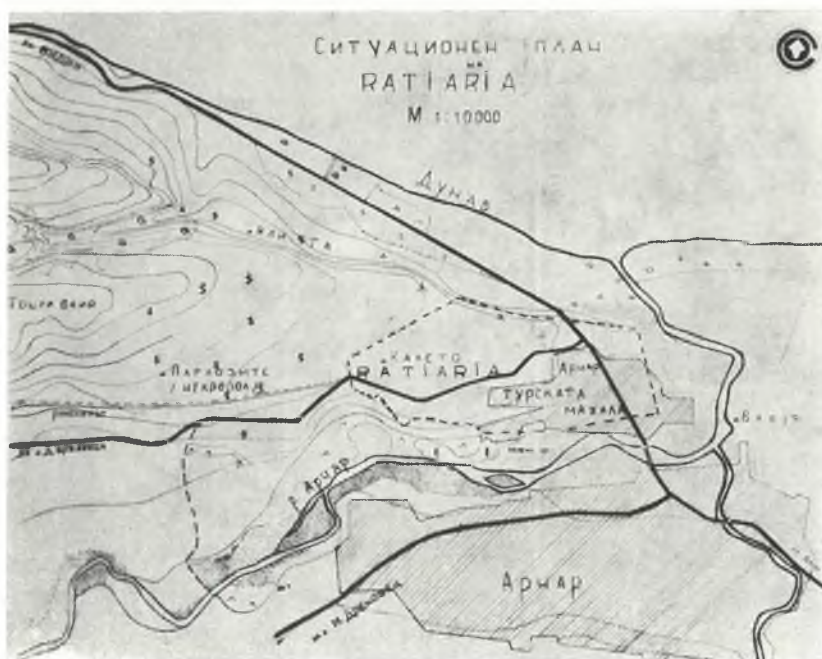
En se fondant sur les noms latins, l'auteur date la première de ces inscriptions de l'époque de Flavien, soit au plus tard à la fin du 1er siècle. Quant à la datation de la seconde inscription il l'appuie sur le mot *δεσπότων*. Le pluriel de ce mot indique que la dédicace a été faite sous le règne de deux ou plusieurs co-empereurs. Ayant en vue le nom latin du père, l'inscription ne saurait être datée après le règne de Marc Aurèle et L. Verus, ou plus exactement, entre l'an 161 et 169.

L'auteur attire l'attention sur le fait qu'on rencontre pour la première fois les noms *Σειγης* et *Νέπως* en Thrace.

НОВ ПАМЕТНИК НА НАДГРОБНАТА ПЛАСТИКА ОТ РАЦИАРИЯ

Йордана Атанасова

През есента на 1965 г., при дълбока оран за засаждане на лозя от ТКЗС в с. Арчар бе засегнат един сектор от некропола на Рациария,¹ разположен на около 450 м западно от развалините на античния град в местността Калето. Той започва на 150 м западно от Калето и продължава на около 500 м, като заема част от м. Парлозите² (обр. 1). Погребенията са разположени от двете страни на стария римски път, който е свързвал Рациария през Комбустика (Кладоруб) и Наисус с Далмация.² В разорения терен се очертаваше долната настилка на пътя, състояща се от чакъл, речен и ломен камък. От двете му страни личаха разрушени керемидени и тухлени гробове и части от каменни гробници. На 60 м северно от стария път тракторите бяха засегнали

Обр. 1. План на с. Арчар с м. Калето и некропола

Fig. 1. Plan du village Arcar du lieu-dit Kaleto et la nécropole

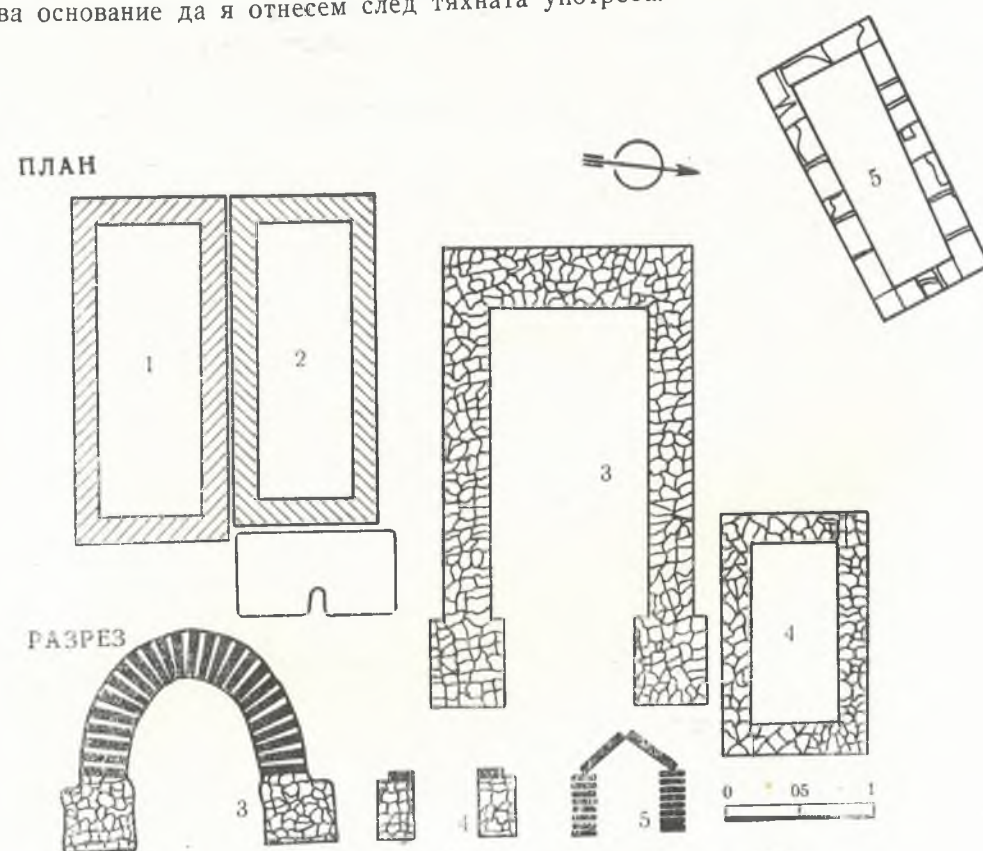
¹ За Рациария вж. В. Велков. Приноси към историята на римските градове в България. I. Рациария, ТрВПИ, Търново, II, 1964/65, 1, с. 1 и сл.

² IA, 219, 3; TP VII, 4, K. Miller. Itineraria romana, I. Stuttgart, 1916, col. 500, 555—559.

на дълбочина 0,50 м от повърхността два саркофага и измъкнали на 30—40 м капака на единия от тях. При разчистването им попаднахме на гъсто наситен с погребения сектор от некропола. В едно малко пространство от 50 кв. м се откриха още една засводена гробница и два зидани гроба (обр. 2). На разкритите гробове даваме кратко описание, като се спираме повече на единия от саркофазите, който представлява интерес с богатата си релефна украса.

Засводена гробница (обр. 2₃ и 3), ориентирана ИЗ, правоъгълна, дълга 3,10, широка 1,70, висока 1,45 м. Отворът ѝ, разположен южно от надлъжната ос на свода, няма оформен вход. Цялата източна стена се затваря от голяма плоча (1,15×0,80), подпълнена отдолу и встрани с ломени камъни. Гробницата е по-дълбоко вкопана от саркофазите. Откри се на 1,10 м от повърхността, но е разположена успоредно на тях. Основата ѝ до височина 0,50 м е изградена от ломен камък, сводът — от тухли (40×29×5 см), свързани със здрав сив хоросан. Външната повърхност на свода е замазана грубо със същия хоросан. Гробницата няма под. Запълнена бе с пръст, проникнала от отвора, направен на свода ѝ за ограбване. В нея се откриха разбъркани кости от един скелет.

Идентична гробница е открита в некропола на Алмус,³ датирана във II в. Липсата на гробен инвентар затруднява датироването на новооткритата гробница, особено като се имат пред вид широките хронологически граници, в които най-често се поставят сводестите тухлени гробници от III—V в.⁴ Изграждането ѝ съобразно разположението на двата саркофага я сближава по време с тях и дава основание да я отнесем след тяхната употреба.

Обр. 2. План на разкритите погребения
Fig. 2. Plan des sépultures découvertes

³ А. Милчеви и Тр. Филипов. Новооткрита римска гробница в гр. Лом. — Археология, VIII, 1966, 3, с. 17, обр. 6.

⁴ Л. Огненова. Погребения от некропола на Сердика. — Сб. Сердика, 1964, с. 153, обр. 1, табл. I; Т. Иванов. Новооткрит старохристиянски некропол при с. Г. Бешовица, Врачанско. — Археология, IV, 1962, 2, с. 48 и цит. там лит.

Обр. 3. Засводената гробница
Fig. 3. La tombe à voûte

Обр. 4. Гроб с каменна зидария
Fig. 4. Tombe avec une maçonnerie en pierre

Гроб, изграден от ломени камъни (обр. 2₄ и 4), свързани с хоросан със слаб примес от чукана тухла, ориентиран ИЗ, правоъгълен, дълъг 1,64, широк 1 и дълбок 0,40 м. Разположен е до североизточния ъгъл на засводената гробница. Върху горния ръб на стените му минават един ред тесни тухли (30×13×4 см), свързани с хоросан. Не е ясно по какъв начин е бил покрит гробът. В него се намериха три от покривните тухли (40×29×6 см) и няколко кости от скелет на дете.

Гроб, изграден от тухли на кал (обр. 2₅ и 5), ориентиран СИ—ЮЗ, правоъгълен, дълъг 1,85, широк 0,52, дълбок 0,40 м. Към югозападната страна, където е главата на покойника, гробът е по-широк. Под няма. Покрит е бил със стреховидно наредени три реда тухли (55×55×5 см), поддържани от дървена конструкция. След изгниването ѝ тухлите са хлътнали в гроба. Само две от тях в североизточния край бяха запазили първоначалното си положение. В запълнения с пръст гроб се откри скелет на дете, 11 груби гвоздеа (дълж. 7—8 см) от из-

Обр. 5. Тухлен гроб
Fig. 5. Tombe en brique

гнилата дървена конструкция на покрива и едно четириръбесто острие, дълго 15 см. Извън гроба се намери медна монета на Проб (276—282). Подобни зидани гробове са открити на много места у нас. Датират се обикновено от II—IV в.⁵ Новооткритият гроб е първият случай със стреховиден покрив, поддържан от дървено скеле. Такова скеле, но под плосък покрив засега е известно само от една тухлена гробница край Стара Загора.⁶

Саркофазите, ориентирани ИЗ, бяха долепени един до друг (обр. 2 и 7). Към източната им страна се е издигала вероятно надгробна стела, постаментът на която се намери долепен до втория по-къс саркофаг. Повърхността на постамента бе на едно ниво с горния ръб на коритото на саркофага. Малкият отвор в него показва, че плочата вероятно е била закрепена с метален шифт, изкъртен заедно с нея (обр. 2). И двата саркофага са ограбвани в миналото. За тази цел в югоизточната половина на похлупците им са направени малки отвори. По същия начин са ограбвани повечето от откриваните в Арчар саркофази. В коритата, запълнени с пръст, проникнала през отворите, се намериха съвсем малко кости от двата скелета. В първия саркофаг липсваха находки. При втория в горните слоеве на пръстта се откриха дребни фрагменти от две глинени съдчета с високи столчета и овално тяло, с плитки концентрични набраздявания. От южната страна на първия саркофаг, на 20 см под горния ръб на коритото, върху купчина отломки, паднали при избиване отворите на капците, лежеше глинена лампа, изхвърлена вероятно като ненужна, след ограбването на останалия гробен инвентар. Лампата (обр. 6), изработена от светлокафява пречистена глина, има кръгло тяло и къс заоблен фитилник, отделен от резервоара със сърцевидна врязана линия. Вълбнатият диск, ограничен от две концентрични врязани линии, е украсен с релефно изображение на куче. Върху наведените рамене има триалистни и петлистни розети. Дръжката е вертикална, очертана с две врязани линии. Размери: дълж. 9,5, диам. 7, вис. 3, 2 см., инв. № 1128. Подобни лампи са намерени у нас,⁷ известни са и от Италия и други римски провинции.⁸ Датират се през I—II в.⁹

⁵ В. Вълков. Антични некрополи от Свищовско. — Археология, VII, 1965, 1, с. 27 и сл., обр. 3, 5 и цит. там лит., с. 30.

⁶ Хр. Буюклиев. Нови гробни находки от Ст. Загора и околността. — Археология, IV, 1962, 4, с. 46, обр. 2.

⁷ М. Чичикова. Антични лампи с марки от Одесос. — Сб. Шкорпил, С., 1961, с. 315, обр. 13.

⁸ M. Bernh. d. Lampki starozytne. Warszawa, 1955, p. 314, n. 268, tabl. LXXII; D. Iwani. Die panonnischen Lampen. Budapest, 1935, p. 12, tabl. XXVI, 7, 8.

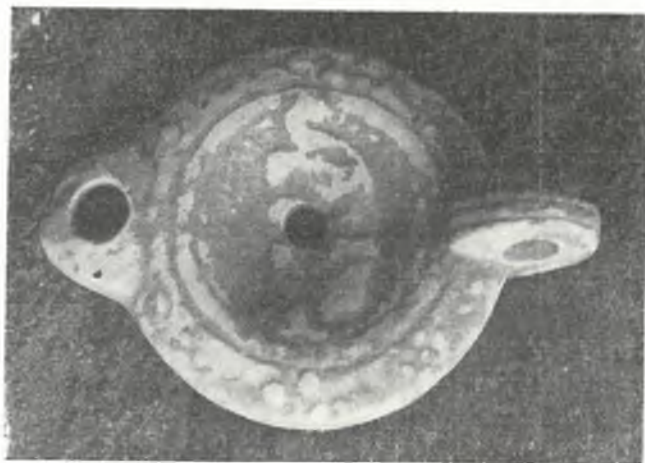
⁹ Iudit [Perlzweig]. The athenian agora lamps of the roman period. — Princeton, 1961, p. 5, tabl. 6, n. 163, 164.

Саркофазите са използвани за вторични погребения. При отварянето им скобите, свързващи коритото с капака, са били изкъртени. В леглото на скобата, към дясната къса страна на втория саркофаг е запазен припоят от олово. Когато капакът на този саркофаг е бил повдигнат, по средата на късите страни са избити отвори, запълнени впоследствие грижливо с блокчета от друг вид варовик, споен с хоросан. Същият хоросан имаше между коритото и капака и на двата саркофага. Поради липсата на гробен инвентар не можем да говорим както за първичното, така и за вторичното погребение и ще преминем към разглеждане на самите саркофази.

Вторият саркофаг. (обр. 2₂ и 7, инв. № 1127) е украсен на коритото и в основата на капака със сложен профил. Капакът му, имитиращ покрив, е по-тежък, с масивни акротери. Размери: дълж. 2,25, шир. 1, вис. 0,92 м.

Първият саркофаг (обр. 2₁ и 7, инв. № 1126), изработен от много пластичен, кремав, едрозърнест варовик, има богата релефна украса. По форма и декорация той е твърде близък до известния саркофаг от Арчар в Софийския музей,¹⁰ без да се покриват напълно с него. Въпреки еднаквата схема на декорация те имат различия в мотивите, които им придават и различен облик. Коритото на саркофага, изпълнено от монолитен блок, има размери: дълж. 2,32, шир. 1,06, вис. 0,92 м и височина с капака 1,50 м. При основата му и под горния ръб минава сложен профил, който оформя чисто и спокойно поле на релефите. Украсата върви като непрекъснат фриз по трите страни на коритото, четвъртата е без орнаменти.

На лицевата страна на саркофага (обр. 8) са представени три гирлянди от дъбови листа и жълъди с един лозов лист по средата. Те са твърде опростени и това е дало възможност да се разработят по-релефно дъбовите листа. Поставяйки в центъра им едър лозов лист, художникът е изразил предпочитанието си към този любим орнамент от надгробната пластика на Мизия и особено на надгробните плочи от Рациария.¹¹ Гирляндите на саркофага в Софийския музей, за разлика от нашия, са по-тежки и претрупани. И при двата саркофага те завършват с двойни многолистни орнаменти, познати ни от малоазийските саркофази. Крайщата им са завързани с дълги свободно спускащи се панделки (тении). Гирляндите се носят от два безкрили ероса, гении на смъртта,¹² стъпили на профилирани подставки. Фигурите им са предадени с ха

Обр. 6. Глинена лампа, открита до декорирания саркофаг
Fig. 6. Lampe en argile découverte au sarcophage décoré

¹⁰ В. Добруски. Мсб, XII, 1895, с. 322; Б. Филов. Избрани паметници на античното изкуство в България. — ИАД, I, 1910, с. 8 и сл., обр. 3, 4.

¹¹ П. Д. Димитров. Надгробните плочи от Северна България, 1942, с. 65 и сл., № 30, обр. 9, № 32, обр. 3, № 34, обр. 6, № 37, обр. 4.

¹² За безкрилите гении вж. Б. Филов. Цит. съч., с. 9, заб. 2.

Обр. 7. Общ изглед на двата саркофага
Fig. 7. Vue générale des deux sarcophages

рактерните за детската природа меки, заоблени форми на тялото и завити на букли коси. Подобно разположение имат гениите и при други два саркофага от Арчар,¹³ а се срещат и върху надгробни паметници от територията на Рациария.¹⁴ Между гирляндите са поставени бакхически маски. В горното ляво поле е представена глава на менада с красив овал на лицето и коси, завити на охлювидни къдри. Нейният образ върху саркофаг от нашите земи тук срещаме за пръв път. В дясното поле на гирляндата е поставена глава на брадат сатир с коса, която пада на гъсти къдри. Очните ябълки са гладки, като горният клепач е по-подчертан от долния. По същия начин са изобразени очите и при останалите маски. Особено пластични са вълнистата му брада и дебелите шнуровидни мустаци. В контраст на тази раздвижена маса на косите е гладкото спокойно лице. Тези особености в третирането на косата и формата на брадата сближават маската с портрета от времето на Антонините.¹⁵ По своите пластически качества маската е близка и с брадация Херакъл от Арчар.¹⁶ В саркофага от Софийския музей менадата е заменена от рогат Сатир, а мястото на сатира е заето от Силен. Маските от Дионисовия религиозен кръг са добре познати като декоративни елементи в малоазийските саркофази. На саркофаг от Херсонес заедно с маски на Дионис, Силен и сатир е представена и менада¹⁷ и нейното поставяне на новооткрития саркофаг от Рациария съвсем не е случайно. В полето под крайните гирлянди са поставени маски в профил, а под средния — букраний. Маската отляво представя възрастен мъж с къса къдрава брада и мустаци. Косата му, привързана с панделка отзад, пада на отделни къдри покрай лицето. Дясната маска е на жена. Едра букла прибира косата над челото ѝ, а под нея падат меки вълни и очертават лицето. Двете глави са третираны много реалистично (обр. 9). При тях липсва характерният израз на театралните маски, познати ни от другия саркофаг. Това ни позволява да допуснем, че те са чисто декоративни елементи, лишени от символика.

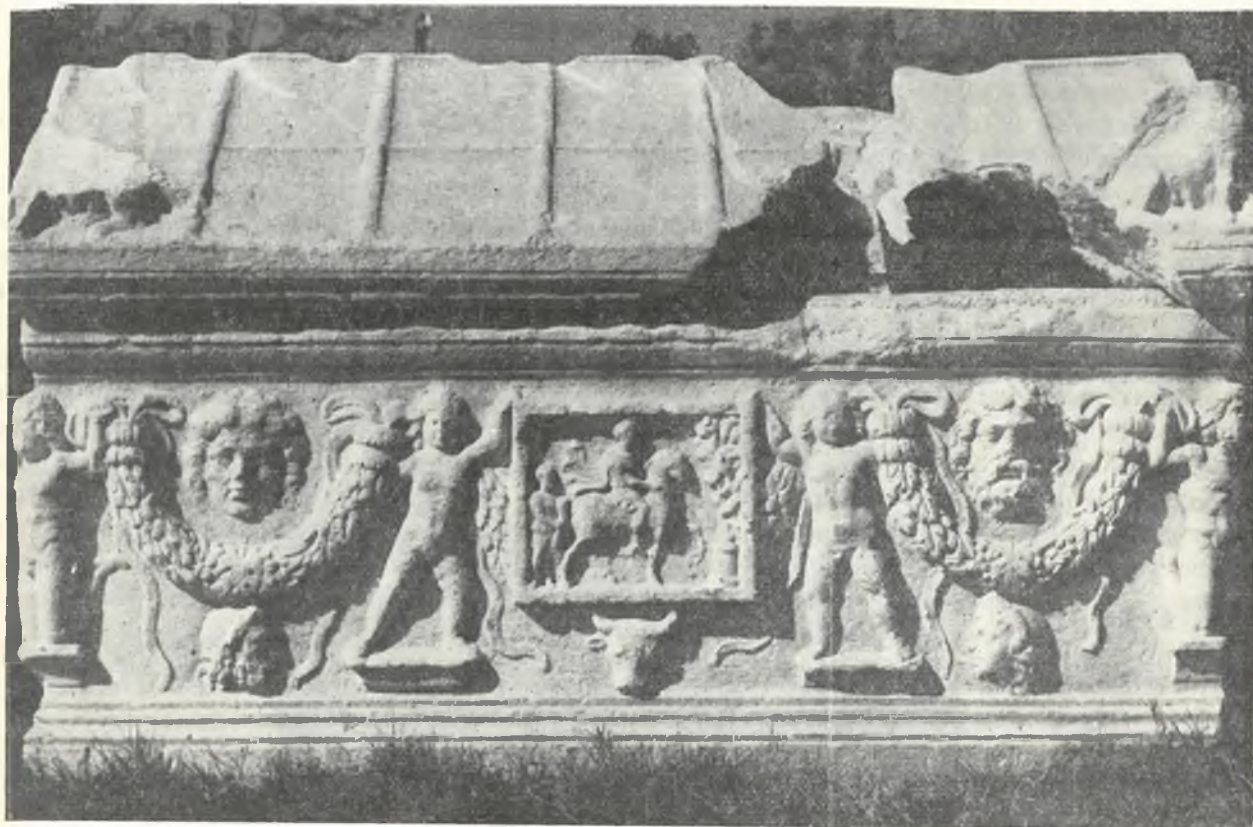
¹³ Д. П. Димитров. Един изчезнал саркофаг от Видин. — ИББИ, I, 1948, с. 176; Й. Атанасова. Два новооткрити склуптурни паметника от с. Арчар. — Археология, VI, 1964, 1, с. 24 и сл., обр. 2. Гениите са крилати.

¹⁴ Д. П. Димитров. Цит. съч., с. 31, № 34, обр. 6; с. 76, обр. 106.

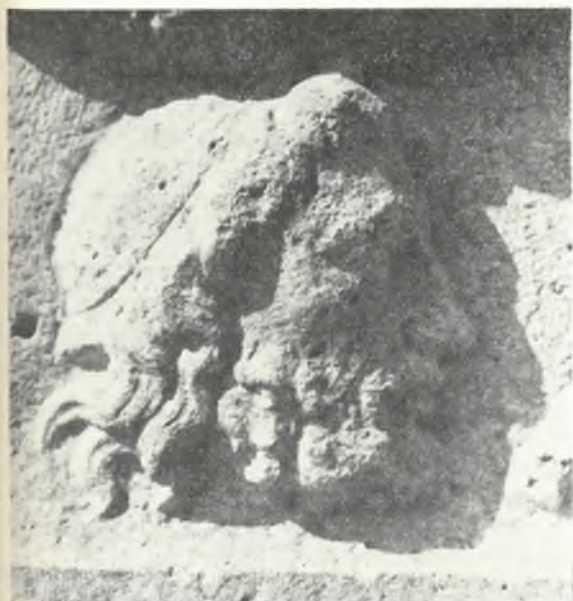
¹⁵ Д. П. Димитров. Особенности на римския портрет в Тракия и Македония. — ГСУИФФ, XXXIX, 1942—1943, с. 11; M. Wegner. Die herrscherbildnisse in antoninischer zeit, Berlin, S. 45, Taf. 26, 25 b.

¹⁶ Й. Атанасова. Цит. съч., с. 27 и сл., обр. 27.

¹⁷ Г. Д. Белов. Херсонеските саркофаги. М., 1966, с. 24 и сл., обр. 1.

Обр. 8. Лицева страна на първия саркофаг
Fig. 8. Face du premier sarcophage

Обр. 9. Маски от лицевата страна на саркофага
Fig. 9. Masques de la face du sarcophage

В средната гирлянда, в отделна рамка (дълж. 46, вис. 37 см), придържана от гениите, е поместено релефно изображение на тракийски конник-херой, облечен в къс, препасан хитон, с развята назад хламида (обр. 10). Поради малките размери на плочата лицето на конника е моделирано съвсем сумарно. Загатната е обаче дългата му брада — черта, която го отличава от стереотипните образи на тракийските конници. Конят, изпълнен във висок релеф, е даден в спокоен ход надясно. Очертано е и седлото на конника. Под коня тича куче, фигурата на което е изразена схематично и плоско. Левият преден крак на коня е насочен към кръгъл, профилиран, пламтящ олтар. Триъгълното поле над него е заето от дърво, обкичено с плодове, около което се увива змия. Зад коня виждаме правата фигура на прислужник, облечен в къс хитон, придържащ опашката на коня.

Ако поставим изображенията на тракийския конник при нашия саркофаг и при този от Софийския музей, ще видим, че макар и много близки, имат известни различия. При изображението на саркофага от Софийския музей конят е стъпил върху олтара, дървото не е разработено така детайлно, фигурите на коня и конника са по-тромави. Нашият релеф показва една по-развита иконография с присъствието и на прислужника. Независимо от тези иконографски различия и в двата случая е изразена идеята за хероизирането на покойника — характерно за траките.¹⁸ От Северна България са известни още три саркофага с изображения на тракийския конник: от с. Долна Бешовица, Врачанско,¹⁹ с. Чавдарци, Ловешко,²⁰ и с. Гиген, Плевенско.²¹

Обр. 10. Изображение на тракийския конник от лицевата страна на саркофага

Fig. 10. Représentation du cavalier thrace de la face du sarcophage

¹⁸ Д. П. Димитров. Надгробните плочи. . . , с. 85 и сл.

¹⁹ А. Цветков. ИАИ, VIII, 1934, с. 449 и сл., обр. 267.

²⁰ ИАИ, II, 1911, с. 276 и сл., обр. 13, фрагмент от капак на саркофаг, малоазийски тип

²¹ К. Шкорпил. ИРАИК, X, 1905, с. 464.

Обр. 11. Лявата къса страна на саркофага
Fig. 11. Les deux côtés courts du sarcophage

Срещат се и върху надгробни плочи от нашите земи.²² Особено характерен е надгробният паметник от Варна,²³ при който на едната страна е представен тракийски конник, а на другата — гръцката форма на хероизиране — погребално угощение (COENA FUNEBRIS). Близък до нашия по украса е един саркофаг от Отоманския музей, на лицевата страна на който в специална рамка е представено погребално угощение.²⁴ Изобразяването на хероизиран покойник, характерно за Тракия, е необичайно за гръко-малоазийските саркофази и се среща много рядко.²⁵

Гирляндите, поддържани на четирите ъгли от фигури на атланти, преминават и в късите страни на саркофага. По този начин ъглите се унищожават и орнаментите на трите страни се сливат в непрекъснат фриз. Това е една особеност, в която се проявява влиянието на надгробните олтари, от които в същност произлиза гирляндната декорация на източните саркофази.²⁶ Атлантите имат буйни коси и бради и атлетическо телосложение, но при тях липсва силата и напрежението на мускулатурата, добре предадени при гигантите от ъглите на другия саркофаг. При нашия саркофаг липсват изображенията на викториите, поставени в ъглите на саркофага от Софийския музей. Това опростяване на фриза, с поставянето на еднакви фигури в ъглите при

²² Д. П. Димитров. Надгробните плочи, № 19, обр. 33, № 51, обр. 86, № 53, обр. 96, № 55, обр. 88 и др., Димитров. Портретът върху античните надгробни плочи в Сев. Македония. — ИАИ, XIII, 1939, с. 28 и 115, № 21; обр. 34, с. 37, 118 и сл., № 36, обр. 53, с. 38 и 119, № 37, обр. 54, № 38, обр. 55.

²³ М. Мирчев. Антични паметници от Северна България в музея в гр. Сталин. — ИАИ, XVII, 1950, с. 272, обр. 220, 221.

²⁴ G. Mendel. Catalog, III, Constantinopol, 1914, S. 394, n. 1158 (513).

²⁵ K. Foster. Skulpturen von Antiochia, Jahrb. des Deutschen Archaeol. Instituts, XIII, 1898, S. 187.

²⁶ W. Altman. Architektur und Ornamentik der Antiken Sarkophage. Berlin, 1902, s. 59.

нашият саркофаг се е наложило вероятно от четвъртата страна, при която изобщо няма украса. Фигурите на Атлантите към нея са разработени по-плоско, за да не изпъкват пред лицето ѝ. На късите страни на саркофага е представена гирлянда от стилизирани лотосови листа, по средата увисва грозд, в полето над него е поставена лъвска глава (обр. 11).

Похлупакът е оформен като двускатен покрив с прави керемиди (*tegulae*) и корубести капаци (*imbrices*). В ъглите вместо акротери са поставени четири фигури на крилати свинксове, само два от тях са запазени по-цялостно (обр. 7). Късите страни и капакът имат еднаква разработка и при двата саркофага. Само медузите, изобразени в полетата на триъгълните фронтони към късите страни при нашият саркофаг, са дадени с възел и змийски опашки под брадите. С богатата си декорация и монументален строеж новооткритият саркофаг е още един ценен паметник на изкуството от Рациария. Въпреки че и при него свределът още не е употребен, постигната е дълбочина и пластичност при моделирането на орнаментите. За това допринася и високият релеф. Претоварената с мотиви лицева страна е добре уравновесена. Раздвижване в нея внасят игривите детски фигури на амурите и живите характеристики на маските. Стилът му и сюжетно сходство с първия саркофаг от Арчар показва, че са изработени в едно и същото ателие. По-развитата иконография на тракийския конник и по-голямата лекота, с която са изпълнени някои от релефите при новооткрития паметник, дават основание да предположим, че той е изработен след саркофага от Софийския музей. Те и двата принадлежат към гръко-малозападния тип саркофази, разпространени главно в елинизирани провинции на римската империя: Азия, Гърция, Македония и Тракия. Характерните особености на тази група — строга архитектурна форма, гирляндна украса, разпределена на четирите страни без прекъсване, и похлупак с подчертани конструктивни елементи, са налице и при двата саркофага от Арчар.²⁷ При новооткрития саркофаг едната страна е гладка. Предварителният замисъл да се поставят един до друг двата саркофага, като семейна гробница, е наложило вероятно това отклонение от първообраза. Подобен случай имаме с един гирлянден саркофаг от Варна.²⁸

Най-близка аналогия нашият саркофаг намира със саркофага от Отоманския музей.²⁹ При него лицевата страна има същата схема — тройна гирлянда, носен от крилати гении и маски на медузи. По средата в рамка, поддържана от два малки гения, е поместено „погребално угощение“. Този саркофаг обаче произхожда от границите на Тракия. Голямо сходство в декорацията откриваме и с два саркофага от Сирия. Единият е от Антиохия — Ерос на лицевата му страна поддържа тежка двойна гирлянда, а в полето над него медузи. Ъглите са оформени с букрани.³⁰ Другият саркофаг, намерен в съседство с Дафне до Антиохия, има тройна гирлянда, както нашият, носен от два Ероса.³¹ Това, което най-вече свързва саркофазите от Арчар с тези далечни образци, е еднаквата декорация на късите страни — гирлянди с лъвска глава. Според Б. Филов този мотив не е характерен за саркофазите от западните провинции.³² В строгата разработка на късите страни при саркофазите от Арчар се чувствува чистотата и грациозността на гръцките саркофази. Тук именно проличава най-добре източният прототип, докато в лицевата страна виждаме преплитане на елинистически с местни традиции и форми. С поставянето на тракийския конник в центъра на тази страна е подчертан добре местният елемент. Повтарянето му в още един паметник показва, че това не е хрумване на художника, а утвърдена форма на местното ателие. Хероизираните покойници са имали вероятно тракийски произход. Изображението на тракийския конник действа като допълнително прикачена плака, която не е свързана органически с утвърдената схема на декорация. По отношение сюжетното съдържание обаче е търсена връзка от художника. Поставените бакхически маски вместо обичайните в източните саркофази медузи

²⁷ А. Фро ва. Разкопки на италиянската археологическа мисия в Ескус. — ИАИ, XVIII, 1950, с. 57; W. Altman. Цит. съч., с. 59.

²⁸ Бр. Шкорпил. Могили, с. 47, обр. 8, 9.

²⁹ G. Mendel, Catalog, III, S. 394, N 1158 (513).

³⁰ K. Foster. Цит. съч.

³¹ Пак там, с. 188 с изобр.

³² Б. Филов. Цит. съч., с. 14.

са една по-подходяща среда за тракийския конник. По отношение подбора на маските най-близко сходство нашият саркофаг има със споменатия от Херсонес,³³ свързан с група херсонески саркофази от гръко-малоазийски тип, които се отнасят към времето на Антонините.

За датирането на саркофага сме улеснени от типа на декорацията. Въвеждането на тройна гирлянда, носена от различни фигури, разположени на постаменти вместо букрании, е последният етап в развитието на гирляндните саркофази. Той е характерен за I–II в.³⁴ Б. Филов датира първия саркофаг през II в.³⁵ В къдравите коси и бради на маските, както и в меките заоблени форми на фигурите при нашия саркофаг се чувства живописният стил на изкуството на Антонините. Тракийският конник също е близък до портрета от тяхното време.³⁶ Тези особености дават основание да отнесем неговото изработване към втората половина на II в. И лампата, единственият предмет от погребалния му инвентар, също от II в., потвърждава тази дата.

Засега двата паметника от Арчар са най-добрите представители на гръко-малоазийския саркофаг у нас. Възприетият образец от Изтока не е попречил да се изявят при тях и местните традиции. В това кръстосване на различни художествени принципи, характерни за Мизия през римската епоха, особено ясно е изразено изкуството на Рациария. Тук вероятно между преселниците от източните провинции³⁷ се настаняват и хора на изкуството — скулптори, каменоделци и др., — които са носители на източни традиции и форми.

В Рациария се срещат и т. нар. „Дунавски саркофази“ с табула анзата на лицевата страна. Три най-добри екземпляри от тях произхождат от с. Арчар, датирани към средата на II в.³⁸ Въпреки че принадлежат към различни художествени направления, и петте саркофага от Арчар имат много общо в начина на изработката, в строгата архитектуроника, в живописното третиране на релефните изображения. Близки и по време, те свидетелствуват, че от средата на II в. насам в Рациария работят едно или няколко скулптурни ателиета с добре школувани майстори, които в творчеството си проявяват самостоятелност по отношение първообразците, възприети от други провинции. Значителните постижения и продуктивност на местните ателиета проличават и от високохудожествените скулптурни произведения и многобройните надгробни плочи, произхождащи от Рациария.

³³ Г. Д. Белов. Цит. съч., с. 25, обр. 1, 2.

³⁴ W. Altman. Цит. съч., с. 59 и сл.

³⁵ Б. Филов. Цит. съч., с. 11, 12.

³⁶ Д. П. Димитров. Цит. съч. — ГСУИФФ, 1942—1943, с. 11.

³⁷ Б. Геров. Романизмът. — ГСУИФФ, 47, II, с. 73 и сл.

³⁸ CIL, III, suppl. 8088, p. 1446; Б. Дякович, XVI—XVII, с. 161; Д. П. Димитров. Цит. съч. — ИББИ, I, 1948, с. 176; Й. Атанасова. Цит. съч., с. 25, обр. 2.

UN NOUVEAU MONUMENT DE LA PLASTIQUE FUNÉRAIRE DE RATIARIA

JORDANA ATANASOVA

(Résumé)

En 1965 lors des travaux de labour du lieudit „Parlozite“ au village Arčar du dép. de Vidin on a touché l'un des secteurs de la nécropole de l'antique ville de Ratiaria. On y a découvert deux sarcophages collés l'un à l'autre, une tombe voûtée et deux tombeaux murés.

L'un des sarcophages richement décoré, du type des sarcophages grecs d'Asie Mineure retient particulièrement l'attention. Son ornementation en relief court tout le long des trois côtés du sarcophage comme une frise. Le quatrième côté, collé au second sarcophage est lisse. La construction du couvercle et les motifs sur les côtés courts ressemblent à ceux des sarcophages orientaux. Dans la décoration du côté Est on distingue des formes et des traditions orientales et locales tout à la fois. Au milieu de la triple guirlande que supportent deux Eros sans ailes on a glissé un relief du héros-cavalier thrace qui est apparemment du portrait. Le traitement pictural des masques et des figures, ainsi que les particularités de portrait du cavalier thrace incitent l'auteur à attribuer ce sarcophage à l'époque des Antonius — seconde moitié du IIe s. On connaît encore un autre sarcophage à guirlande d'Arčar (au musée d'Archéologie de Sofia) qui se distingue de celui qu'on vient de découvrir par certains motifs. Cependant la similitude de style et de sujet montre qu'ils ont été exécutés dans le même atelier. Actuellement ce sont les plus beaux exemplaires des sarcophages grecs d'Asie Mineure en Bulgarie.

La fabrication de sarcophages richement décorés était assez courante à Ratiaria. On connaît trois exemplaires provenant de cette ville dits „sarcophages danubiens“ et qui sont de la même époque. Ceci prouve que depuis le milieu du IIe s. il y avait à Ratiaria un ou plusieurs ateliers avec des artisans très expérimentés. Les sculptures artistiques et les nombreuses stèles funéraires provenant de Ratiaria témoignent de l'activité et des réalisations artistiques des ateliers de cette ville.

РИМСКИ ГРОБОВЕ ОТ СОЗОПОЛ

Михаил Лазаров

В края на 1959 г. при постройката на трасето за панорамния път Созопол — Приморско на нос „Колокита“, южно от Созопол, скреперистите се натъкнали на гробове. Според първото съобщение¹ гробовете били три и били зидани с тухли. Част от гробните материали били разрушени или ограбени, а малка част била прибрана и впоследствие предадена в Археологическия музей на Созопол, където сега се намират: един антропоморфен бронзов балсамарий, дръжка от бронзово ойнохое с апликация, дръжка от бронзова патера, две фрагментирани бронзови стригили и стъклен балсамарий. Наблюдение над откритите гробове не е правено и сега не се знаят никакви подробности за тяхното изграждане. Не е известно също така дали прибраните материали са инвентар на един от гробовете или пък са събрани и от трите гроба. По-вероятно е да се предположи, че запазените в Созополския музей бронзови предмети и стъкленият балсамарий са останки и от трите разрушени гроба. Изхождайки от обстоятелството, че материали от римската епоха, намерени в Созопол, засега са все още рядкост и че откритите през 1959 г. предмети са известен принос за изясняване на културата на града през римската епоха, ние ги предлагаме в настоящата статия.

1. Антропоморфен бронзов балсамарий във форма на млад сатир, представен насреща. Косата във вид на едри вълнисти кичури се спуска отпред на челото чак до веждите (обр. 1), като отстрани закрива ушите и достига до бузите (обр. 2), а отзад на същите памукообразни кичури покрива целия врат (обр. 3). Веждите са дъговидно извити, носът дълъг и правилен, под който се виждат слабо издадени напред устни. Върху лявото рамо е метната небридата, чиито гънки са предадени с пълни подробности. Линиите на тялото са заоблени и женствени.

Бюстът е отдолу хоризонтален и затворен с бронзова плочка, която лежи на сложно профилирана подставка. Отвътре е кух. Отгоре на главата кръгъл отвор, който се затваря с капаче. От двете страни на отвора на главата е прикрепена по една кръгла халка, на които е заловена подвижно дръжката. Тя се състои от две еднакви половини. Едната половина завършва с тънък израстък, който влиза в направената за тази цел вдлъбнатина на другата половина. Дебелината на дръжката е неравномерна — по-тънка вдолната си част и постепенно удебеляваща се към върха, като повърхността ѝ е грапава, наподобяваща рога.

Съдът е покрит с хубава патина и е много добре запазен. Само подставката е разядена от лошокачествена патина. Отзад на гърба на бюста има правоъгълен отвор, който е направен вероятно впоследствие. Вис. без дръжката 0,195, вис. с дръжката 0,275, диам. на отвора на главата 0,03 м. Археологически музей — Созопол, инв. № 39.

¹ Черноморски фронт, Бургас, бр. 2985, 20 дек. 1959.

Обр. 1. Антропоморфен бронзов
балсамарий от Созопол
Fig. 1. Balsamaire anthropomorphe
en bronze de Sozopol

Обр. 2. Антропоморфен бронзов
балсамарий от Созопол
Fig. 2. Balsamaire anthropomorphe
en bronze de Sozopol

Безспорно тук се касае до един от оригиналните бронзови фигурни съдове, разпространени главно в провинциите на Римската империя,² чието предназначение все още не е напълно задължително обяснено. Преобладаващо е мнението, че те са служели за съхранение и пренасяне на тамян.³ В нашия случай твърде е възможно съдът да е съдържал някакво сгъстено масло, употребявано за намазване на тялото, като се има пред вид, че в гробовете са били намерени и стригили. Подобен случай е известен от Конония Агрипина, където в гроб е намерен бронзов съд във вид на мъжки бюст и стригила.⁴

² Пълно събрание на антропоморфните бронзови балсамарии от Римската империя е направил напоследък К. Мајевски. *Brazowe balsamaria antropomorficzne w Cesarstwie Rzymskim*. — *Archeologia*, Warszawa, 1963, XIV, p. 95—126.

³ F. Coarelli. *Nuovi elementi per la cronologia di Begram: cinque recipienti bronzei in forma di busto*. — *Arch. Class.*, XIII, 1961, p. 177; P. Gössler. *Bustengefässhchen aus Metall*. — *Antike Plastik*, W. Amelung gewidmet. Berlin — Leipzig, 1928, p. 85.

⁴ К. Мајевски. Цит. съч., p. 106, № 20.

Обр. 3. Антропоморфен бронзов балсамарий
от Созопол
Fig. 3. Balsamaire anthropomorphe en bronze
de Sozopol

Обр. 4. Дръжка от бронзово
ойнохое от Созопол
Fig. 4. Anse d'une oenochoe
en bronze de Sozopol

Типологически бюстът от Созопол не принадлежи на групата бронзови антропоморфни съдове с изображение на сатири, където сатирът е представен като едно наистина горско същество.⁵ По начина на изобразяване той трябва да се отнесе към една друга група бронзови съдове, при които за сюжет са използвани младежи с красиви лица и изящни тела.⁶ Този вид е много добре засвидетелствуван в нашите земи (Тракия и Долна Мизия). Досега в археологическата литература от земите, населявани в древността от траките, са известни бронзови антропоморфни съдове от гр. Рила,⁷ с. Стралджа, Ямболско,⁸ с. Върбовка, Севлиево,⁹ от Северна Добруджа¹⁰ и от Разград.¹¹ Всички те в техническо отношение са изпълнени много добре — бюсто-

⁵ Например бюстът на сатир от Кюстендил. Вж. В. Filov. *L'art antique en Bulgarie*. Sofia, 1925 p. 65, fig. 53.

⁶ К. Мајевски. Цит. съч., № 9, 30, 33, 34, 36, 38, 42, 43, 44, 74, 107.

⁷ Ив. Велков. *Антични паметници из България*. — ГНМ за 1921, С., 1922, с. 202, обр. 207.

⁸ Д. П. Димитров. *Могилна гробна находка от с. Стралджа, Ямболско*. — ИБАИ, VII, 1933, с. 389, обр. 140.

⁹ Chr. Danoff. *Grabung aus Wärbowka in Nordbulgarien*. — AA, 1937, p. 339 sqq., fig. 1, 2, 6, 7.

¹⁰ А. Вошинина. *Фигурни съдове из Добруджа в собрания Эрмитажа*. *Omăgiu lui George Oprescu cu prilejul împlinirii 80 de ani*, p. 589.

¹¹ Chr. Danoff. Цит. съч., p. 343, 344, fig. 4 и 5.

Обр. 5. Апликация на дръжката от бронзовото ойнохое
Fig. 5. Applique d'une anse d'une oenochoe en bronze

вете са работени с еднакво внимание от всички страни, линиите на лицето, кичурите на косата, гънките на дрехата (където има такава) са предадени, общо взето, с пълни подробности, без това да нарушава общия финес на едно художествено произведение. Изявяването на тази група със значителен брой (седем) паметници в нашите земи е според нас едно доказателство за това, че тяхното местопроизводство трябва да се търси в област, близка до тази територия.¹²

Датирането на бюста от Созопол представлява известна трудност, като се има пред вид, че времето на производство на бронзовите балсамарии е все още не добре уточнено. От произхождащите от нашите земи предмети единствено точно датиран с монети на Луций Вер, Септимий Север и Гета от началото на III в. е бюстът от с. Върбовка.¹³ Останалите са датирани главно по стилистическите им особености или пък въз основа на останалия материал, намерен заедно с тях, от I до III в., както се датират вобще известните досега съдове от този вид.¹⁴ Съпоставим ли балсамария от Созопол с бюста от с. Върбовка, забелязваме, че Созополският носи бе-

¹² Като един такъв център се посочва Пропонтида. Вж. K. Majewski. Цит. съч., с. 100.

¹³ Chr. Danoff. Цит. съч., р. 341.

¹⁴ K. Majewski. Цит. съч., р. 105.

лезите на един по-ранен етап, с доста запазени черти на елинистическото изкуство, което способствува да го отнесем към II в.

2. Дръжка от бронзово ойнохое (обр. 4). Горната му част завършва с две змийски глави. Долу елипсовидна апликация (обр. 5) с изображение на седнала наляво фигура, наметната с късо наметало, което покрива горната част на гърдите и раменете, като се спуска от страни и завършва във вид на триъгълник. Главата, покрита с островърха фригийска шапка, спускаща се отзад на тила и завършваща от двете страни с две дълги висулки, е обърната насреща, леко наклонена, като се подпира на дясната ръка. Лявата ръка е легнала върху левия крак.

От двете страни над апликацията дръжката завършва с две схематично предадени, обърнати навътре животински глави. Диаметър на апликацията $0,043 \times 0,052$ м и вис. на дръжката 0,17 м. Археологически музей — Созопол, инв. № 38.

Интерес представлява изображението върху апликацията. Облеклото и позата ни насочват към един от героите на древногръцката митология — Парис, представен тук в моменти на размишление на коя богиня да отсъди наградата. В подобна поза ние го намираме и в някои други произведения на античното изкуство — релефи, бронзови огледала, съдове, където Парис е представен седнал, кръстосал крака, в подобно облекло и в замислена поза.¹⁶

3. Дръжка от бронзова патера, наподобяваща миниатюрен лост на стенобитна машина, канелирана, завършваща накрая с глава на овен (обр. 6). Отгоре и отдолу на дръжката минава по едно широко поле, а от двете страни по пет канелюри, които заграждат по 4 ивици. От двете страни, където започва главата на овена и където дръжката се захваща за тялото на патерата — по два пръстеновидни израстъка. Дълж. на дръжката с главата 0,115, диам. 0,023 м. Археологически музей — Созопол, инв. № 37.

По форма дръжката от Созопол не се отличава от подобни материали, намерени у нас. Като най-близки паралели трябва да посочим дръжката от могила № I при с. Кадин мост, Кюстендилско,¹⁶ от с. Памукчий, Старозагорско,¹⁷ с. Гърчиново, Поповско,¹⁸ Брезово, Пловдивско,¹⁹ с. Стралджа, Ямболско,²⁰ Брястовец, Бургаско,²¹ и другаде.²² Обикновено те се датират от I до III в.

4. Дръжка от бронзова стригила, горния край по-дебел, надолу постепенно се свива, за да премине в сърповидната част на стригилата. В горния край продълговат отвор, дълъг 0,03 и широк 0,003 м, който е служел за надяване стригилата на ремък. Отгоре и отдолу врязани с по две линии капковидни орнаменти; долу, в средата и от двете страни по едно кръгче. От едната страна кръгчетата липсват. От двете страни под цепнатината — зигзаговидни линии от точки.

Дължина на дръжката 0,097 м. Археологически музей — Созопол, инв. № 31.

5. Долната част на бронзова стригила, горе по-широка, надолу стесняваща се и извита леко назад. От външната страна чрез четири ръба стригилата е разделена на пет полета. В долната част пет хоризонтални врязани линии, под тях две късо спускащи се линии.

Дължина 0,125, ширина горе 0,015, ширина долу 0,01 м.

По всяка вероятност описаната под № 4 дръжка от стригила и описаната под № 5 долна част са от една и съща стригила, счупена сега на две части.

6. Долна част от бронзова стригила, в долния си край леко извита назад. Както в стригила № 5 от външната страна чрез четири ръба е разделена на пет полета. Долу пет врязани хоризонтални чертици; под тях две късо спускащи се, събиращи се в горния край линии.

¹⁶ S. Reinach. Repertoire de reliefs grecs et romains. T. III, Paris, 1912, p. 225; t. II, p. 29; t. III, p. 289; E. Babelon et A. Blanchet. Catalogue des bronzes antiques de la bibliothèque Nationale. Paris, 1895, p. 510, fig. 1294.

¹⁷ Й. Иванов. Отчет за разкопките при Кадин мост, Кюстендилско. — ИАД, I, с. 168, обр. 6.

¹⁸ А. Кожухаров. Антични паметници в Старозагорския музей. — ИБАИ, II, с. 213, обр. 80.

¹⁹ Г. Кацаров. Антични паметници из България. — ИАИ, VII, 1932—1933, с. 61, обр. 46.

²⁰ Ив. Велков. Могилни гробни находки от Брезово. — ИАИ, XII, 1938, стр. 269.

²¹ Д. П. Димитров. Цит. съч., с. 388, обр. 138.

²² И. Велков. Нови могилни находки. — ИАИ, V, 1928, с. 23—24, обр. 23.

²³ К. Жуглев. Икономическото положение в Тракия и Мизия и търговските им отношения с Италия през II в. от н. е. — ГСУФИФ, LIX, 1965, с. 277—278. Предполагането на Жуглев за италианско производство на тези материали се струва недостатъчно обосновано.

Обр. 6. Дръжка от бронзова патера от Созопол
Fig. 6. Anse en bronze d'une pathère de Sozopol

Дължина при сегашното състояние 0,047 и ширина долу 0,01 м. Археологически музей — Созопол, инв. № 35.

7. Стъклен балсамарий от известния тип, от сивозеленикаво стъкло, с тънка висока шийка, завършваща с издаващо се навън пръстеновидно устие и издуто тяло.

Всички разгледани материали са характерни за периода на римското владичество в Тракия. Известно е, че след завладяването от римляните през 71 г. пр. н. е. цветущата преди това Аполония значително запада. Сведенията за следващите векове са съвсем недостатъчни. Оскъдни са и археологическите материали за този период. Затова всяка нова находка от времето на римското владичество в Аполония буди значителен интерес.

Находката от нос „Колокита“ не е единствената досега. През 1885 г. гръцкият консул в Бургас М. Гофас разкопал четири надгробни могили в района на нос „Колокита“.²³ По-късно през 1904 г. френският консул Дегран разкопал гроб в м. Колокита.²⁴ Откритите през 1959 г. гробове потвърждават изказаното преди предположение, че некрополът на античния град се е простирал от пристанището на Созопол до м. Колокита.²⁵ Намерените при разкопките 1947—1949 г. римски гробове в некропола на Аполония,²⁶ както и случайната находка през 1959 г. при нос Колокита показват, че този район се е използвал за некропол и през време на римското владичество в Аполонии.

TOMBES ROMAINES DE SOZOPOL

MIHAIL LAZAROV

(Résumé)

L'auteur publie trois tombes construites en briques, un matériel de bronze et un balsamaire en verre, actuellement au Musée Archéologique de Sozopol. La trouvaille comprend un balsamaire en bronze anthropomorphe sous l'aspect d'un buste de jeune satyre, daté du IIe s., d'une anse d'une oenochoë à appliques de bronze en relief qui représentent Paris penseur, une anse de panthère à tête de bœuf, une anse de strigile, deux fragments de la partie inférieure d'une strigile en bronze et un balsamaire en verre. Étant donné le matériel archéologique peu nombreux de l'époque romaine de Sozopol, ces objets de bronze découverts en 1959 viennent éclairer la culture de l'antique Apollonia aux premiers siècles de notre ère.

²³ И. Венедиков. Разкопките в некропола на Аполония. — РП, II, с. 7; G. Seure. Archéologie thrace. Deuxième série. — RA, XIX, 1924, p. 330 и sqq.

²⁴ G. Seure. Cit. съч., p. 328 и sqq.; J. Frel. Monuments d'Apollonie pontique du musée du Louvre. — IAI, XXIII, с. 239—251.

²⁵ И. Венедиков. Cit. съч., с. 8

²⁶ И. Венедиков. Аполония. Разкопки на некропола на Аполония през 1947—1949 г., С., 1963, с. 7 и сл. Т. Иванов. Антична керамика от некропола на Аполония. Пак там, с. 64 и табл. сл.; 1—136.

ΑΡΧΙΕΡΕΥΣ ΔΙΟΠΛΗΝ ВЪВ ФИЛИПОПОЛ

Лилия Ботушарова

Археологическите проучвания върху Филипопол, които напоследък¹ изясниха немалко страни от неговото развитие като античен град, засягат и редица въпроси, свързани с проблема за града въобще в древна Тракия. И това е напълно естествено, тъй като Филипопол е бил най-значителният град в Тракия. Но археологическите открития, които дадоха възможност да се надникне в сравнително голяма площ от руините на Филипопол, се допълват и доизясняват от епиграфския материал, който непрекъснато се обогатява и с много случайни находки. Към тях принадлежат и следните два надписа, вторично използвани като строителен материал в късноантичен зид, разкрит в Пловдив на ул. „Чирпан“.²

1. Горна част от мраморен постамент с гръцки надпис (обр. 1). Оформен е като призматично тяло с добре обработени страни с изключение на горната плоскост, върху която има издълбана четвъртита дупка. Широко профил ограничава и четирите страни на горния край на призматичното каменно тяло. Над него, лицевата страна и съответната тясна до нея са силно обрушени. Размери: вис. 1,04 м, шир. 0,6 м и деб. 0,54 м.

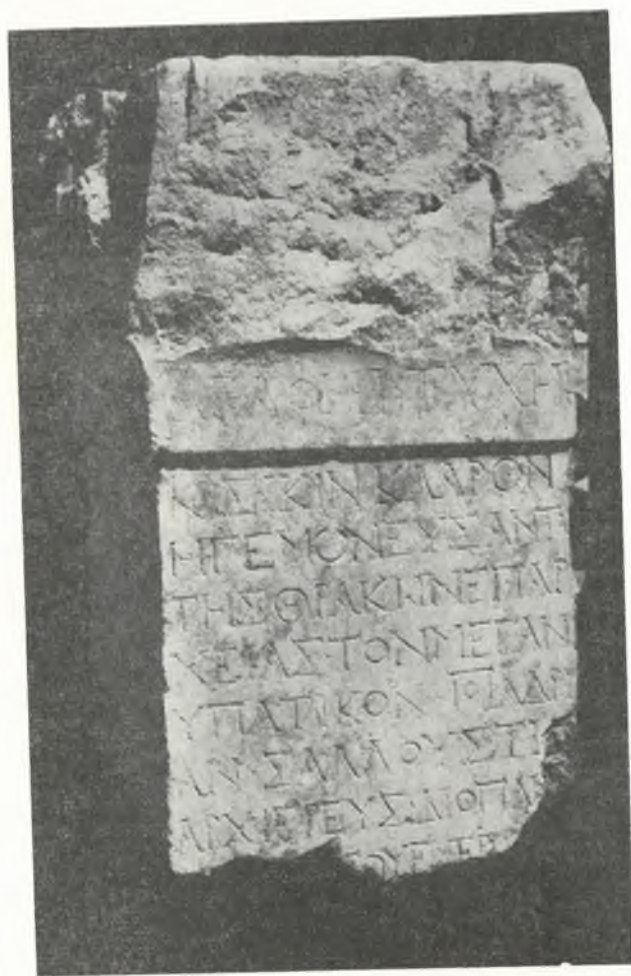
Гръцкият надпис е издълбан върху лицевата страна на постамента, като началният ред заема широкия профил. Състои се от следните девет реда:

ΑΓΛΘΗ ΤΥΧΗ
Κ·ΣΙΚΙΝ· ΚΛΑΡΟΝ
ΗΓΕΜΟΝΕΥΣΑΝΤΑ
ΤΗΣΘΡΑΚΗΣ
ΧΕΙΛΑΣ·ΤΟΝΜΕΓΑΛΟΝ
ΥΠΑΤΙΚΟΝ·ΘΙ·ΑΔΡΙ
ΑΝ·ΣΑΛΛΟΥΣΤΙ
ΑΡΧΙΕΡΕΥΣΔΙΟΠΛΗΝ
ΤΟΥΕΥΕΡΓ

Буквите са ъглести и изписани чрез дълбоко врязани в камъка хасти, ограничени с къси чертички в краищата. Високи са 4 см. Характерно е изписването на алфата — с ъглово оформяване на хоризонталната чертица (Α), на ипселона — с малка пресичаща чертица (Υ) и на омикрона — изписан на места като сравнително по-малък знак (ρ. 5—9). Съкращенията са означени с триъгълна точка, която е употребена и за разделителен знак. В своята цялост дошлият до нас надпис е запазен до 6-ия ред включително. Краят на 7-ия и 8-ия ред е накърнен с малки обрушвания, а от 9-ия ред липсва началото и края. Надписът гласи:

¹ Л. Ботушарова. Разкопките във Филипопол и проблемите, свързани с тях. — Археология, VII, 3, 1965, с. 1 и сл.

² Л. Ботушарова. Три документа за историята на римския Филипопол. — Археология, X, 2, 1968, с. 43 и заб. 1.

Обр. 1. Мраморен постамент с гръцки надпис
Пловдив, ул. Чирпан
Fig. 1. Socle en marbre avec une inscription
grecque. Plovdiv

Ἀγαθῇ
Κ(οίνῳ) Σικίν(ιον) Κλάρου
ἡγεμονεύσαντα
τῆς Θρακῶν ἐπαρ-
χείας τὸν μέγαν
ἐπατικόν. Πό(πλιος) Ἀδρι-
άν(ιος) Σαλλούστι(ος)
ἀρχιερεὺς δι' ὅπλων
[τὸν εὐ]τοῦ εὐεργ[έτην]

Както се вижда, посвещението се отнася до Q. Sicinius Clarus — известният провинциален управител на Тракия³ по времето на Септимий Север и Каракала, чието име се свързва с основаването на тържището Пизос в 202 г. на н. е. Очевидно е също, че на постаментата е била

³ A. Stein. Die Römische Reichsbeamte der Provinz Thracia, Sarajevo, 1920. p. 47—49; срв. също IGBulg., III, 1, 1960.

издигната и неговата статуя, за която посочва освен формулата на посветителния надпис и дълбокото правоъгълно врязване в горната плоскост на каменния блок.

Първите пет реда и отчасти шестият ред на надписа засягат служебната кариера на чествувания Q. Sicinius Clarus. В тях особено внимание обръшат обозначенията *ἡγεμονεύσαντα...* (р. 3) и *μέγαν ἐπατικόν* (р. 5—6), тъй като досега не са ни известни от другите примери на неговия курзус. Четенето *ἡγεμονεύσαντα τῆς Θρακῶν ἐπαρχείας* (р. 3—5) очевидно показва, че Квинт Сикиний Клар се чествува след мандата му на *legatus Aug. pr. pr. provinciae Thraciae*. Но обозначението *μέγας ἐπατικός* го квалифицира за първи път като *consularis*. То е един любопитен факт относно *cursus*, а въобще на провинциалните управители на Тракия, още повече, че известният досега епиграфски материал ни показва случаи и на *ἡγεμονεύων* и на *ἐπατεύων*. Три от тях се отнасят до T. Clodius Saturninus Fidus (236—238 г.), който се явява като *ἐπατεύων*.⁵ Q. Atrius Clonius е квалифициран като *λαμπρότατος ἐπατικός* — в надписа върху жертвеника, издигнат от сдружението на кожарите по времето на Каракала (212—217 г.),⁶ а така също и като *λαμπρότατος ἐπατός* — в надписа върху архитрав от времето на Каракала и Гета (211—212 г.).⁷ Един *consularis* посочва и надписът⁸ от времето на Комод (180 или 184—5 г.), чието име не е запазено. Два примера за L. Vettius Iuvenis са особено интересни. В посвещението в чест на Балбин (238 г.) той е *ἐπατεύων*,⁹ докато в посвещението в чест на Гордиан (238—241 г.) — *ἡγεμονεύων*.¹⁰ При нашия случай квалифицирането на Квинт Сикиний Клар след мандата му на провинциален управител е едно ново указание по въпроса за ранга на провинциалните управители на Тракия, чието изясняване все още се нуждае от данни.¹¹

От запазения текст не е ясен поводът за чествуването. Но той трябва да е бил значителен. Известно указание е епитетът *μέγας*, който бившият управител на провинция Тракия носи при квалифицирането му като *ἐπατικός* (р. 5—6). Представа за повода ни дават също и последните три реда, запазени от посветителния надпис, които се отнасят до лицето, което прави чествуването. От тях се вижда, че Π. Ἀδριάνιος Σαλλούστιος в качеството си на *ἀρχιερεὺς δι' ὅπλων* чествува Квинт Сикиний Клар, и то като свой покровител и благодетел. В случая изразът *ἀρχιερεὺς δι' ὅπλων* разкрива, че посветителният надпис в чест на бившия провинциален управител се издига от първожрец на императорския култ, в чиито задължения е било вменено и уреждането във вид на *typus* на гладиаторските зрелища.¹²

2. Мраморен блок с гръцки надпис (обр. 2).

Страните му са грубо издялани с изключение на едната дълга страна, заета от надписното поле. Тя е гладко обработена и оформена с дълбок профил в правоъгълни очертания. Размери на блока: дълж. 1,10 м, вис. 0,26 м (0,24 м), деб. 0,35 м (0,28 м). Размери на надписното поле: 0,98×0,26 м.

Надписът е запазен в своята цялост с изключение на третия ред, където има следи от *damnatio memoriae*. Началният ред заема горния профил на правоъгълно очертаната лицева плоскост на блока. Състои се от следните шест реда (обр. 3):

⁴ Например като *ἡγεμονεύσας* е бил чествуван и C. Rubrius Vinicius? Porcius Marcellus — легат по времето на Антонин Пий, срв. IGBulg., III, 603.

⁵ Срв. IGBulg., II, 731; III, 1374, 1515.

⁶ IGBulg., III, 908.

⁷ IGBulg., III, 907.

⁸ IGBulg., III, 1585.

⁹ IGBulg., III, 1510.

¹⁰ IGBulg., III, 1564.

¹¹ IGBulg., III, 1515 — срв. коментара.

¹² H. Seyrig., Notes thasiennes.—BCH, LII, 1928, 389 сл.; L. Robert. Les gladiateurs dans l'Orient grec. Paris, 1940. p. 267 и 273; Д. П. Димитров. Археологически и епиграфски паметници от Стара Загора и нейната околност. — ГИМП, II, 1950, с. 205.

²¹ Известия на Археологическия и-т, т. 33

С посветителния надпис се чествува Север Александър (222—235 г.). В неговата титулатура е даден епитетът *θεοφιλέστατος* (р. 2), който не е чужд на титулатурата на императорите и членовете на тяхната фамилия през III в.¹³ Съдейки по формулата, използвана в надписа, трябва да се приеме, че заедно с посвещението е била издигната и негова статуя.

Посвещението се прави от името на града Филипол. Градът се именува като *ἡ λαμπροτάτη Θεραῶν μητρόπολις Φιλίπποπολις* (р. 3—4),¹⁴ както и със званието *νεωκίρος*¹⁵, което той е получил при Елагабал (218—222 г.) ввв връзка с установяването на императорския култ в храма на Аполон Кендризос.¹⁶ Честуването на Север Александър от името на Филипол е било осъществено под грижите на лицето *Т. Фл. Πρεισμανός*, който по това време се явява като *πρωτεύων* (р. 5).¹⁷ Очевидно, изпълнявайки длъжността *πρωτος ἀρχων*, той е принадлежал към местните първенци. И както посочва текстът в шестия ред, той е бил още *θρακάρχης*¹⁸ и *ἀρχιερεὺς δι' ὧν*. В случая *θρακάρχης* е титла, която носи пожизнено.¹⁹ Окачествяването му като *ἀρχιερεὺς δι' ὧν* посочва, че той като първожрец на императорския култ е бил и *munerarius*²⁰ при уреждането на гладиаторските борби. Длъжностите и титлата на *Т. Фл. Πρεισμανός* са указание също, че *ἀρχιερεὺς δι' ὧν* ввв Филипол е заемал особено високо положение сред местната върхушка на града.²¹

Двата новооткрити надписа от Пловдив дават възможност не само да се доизяснят някои длъжности, отнасящи се до организирания живот на римския град в Тракия, но те показват и първите примери за *ἀρχιερεὺς δι' ὧν* ввв Филипол, които принадлежат на първата половина на III в. Но ние имаме основание да смятаме, че още през втората половина на II в. на н. е. гладиаторските зрелища са били една проява в живота на римския Филипол. Откритите досега надгробни стели и надписи на гладиатори са указание в това отношение.²² Към тях може да се привлече и обстоятелството, че по монетите от втората половина на II в. на н. е. се среща изображението на лъв, което в монетния репертоар на някои други градове се свързва с проникването на гладиаторските борби в техния живот.²³

¹³ Срв. IGBulg., III₂, 1563 — Максимин, 236 г. За *θεοφιλεστάτη ἀρχὴ*: IGBulg., III₁, 1384, 1511, 1071; IV, 1912, 1989, 2013, 2002.

¹⁴ Със същото обозначение Филипол се споменава и в други надписи, вж. IGBulg., III₁, 887 bis, 900, 1384 и 1511.

¹⁵ Званието *νεωκίρος* срещахме още в три надписа от времето на Север Александър върху милиарни почетни знаци, вж. IGBulg., III₁, 897, 898, 1373.

¹⁶ Вж. Т. Герасимов. Бедежки върху Питийските, Александрийските и Кендризийските игри ввв Филипол. — Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, с. 298 и сл.

¹⁷ От Филипол ни са известни и други случаи, при които натовареното Лице за честуването на императора пръв архонт: IGBulg., III₁, 1515 — Максим Цезар, 235—238 г.; срв. също III₁, 881—Комод, 186 г.

¹⁸ За тракарх от Филипол, вж. надписите в IGBulg., III₁, 882, 915, 1170, 1537, 1183.

¹⁹ Б. Геров. Почетната длъжност и титла тракарх. — ГНМП I, 1948, с. 31.

²⁰ Срв. L. Robert. Les gladiateurs. . . , р. 270 и 273.

²¹ В качеството си на *munerarius* в Ефес и Смирна се явява един азиарх, срв. L. Robert. Les gladiateurs. . . , р. 270.

²² А. Балканска. Новооткрита надгробна плоча на гладиатор от Пловдив. — Археология, VII, 4, 1965, с. 32 и сл.

²³ Н. Мушмов. Античните монети на Пловдив. — ГНБМП, 1924, № 147 — Фаустина Млада, № 228 и 229 — Комод, № 354 — Септимий Север; за Византион, вж. L. Robert. Monuments des gladiateurs. . . — Hellenica, VII 1949, р. 128, tabl. X 1—5; за Августа Траяна вж. Д. П. Димитров. Археологически и епиграфски паметници. . . , с. 208

ΑΡΧΙΕΡΕΥΣ ΔΙΟΠΛΩΝ A PHILIPPOPLE

LILJA BOTUŠAROVA

(Résumé)

L'auteur publie deux monuments épigraphiques de Plovdiv, sur lesquels on rencontre pour la première fois le titre de ἀρχιερεὺς δι' ὅπλων.

1. Un socle en marbre avec une dédicace en l'honneur de Q. Sicinius Clarus, édifié par Π. Ἀδριάνιος Σαλλούστιος ἀρχιερεὺς δι' ὅπλων (fig. 1). Q. Sicinius Clarus est intitulé μέγας ὑπατικός et ἡγεμονεύσας.

2. Le bloc en marbre avec la dédicace en l'honneur de Sévère Alexandre (22—238) est édifié au nom de la ville de Philippople (fig. 2 et 3). La personne qui a été chargée de cette célébration était Τ. Φλ. Πρειαγκιανός nommée πρωταρχῶν, θαυμάρχης et ἀρχιερεὺς δι' ὅπλων.

ПАМЕТНИЦИ НА АНТИЧНАТА СКУЛПТУРА В КАЗАНЛЪШКИЯ МУЗЕЙ

Гергана Табакова-Цанова

В Казанлъшкия музей се пазят четири паметника на античната скулптура, които са едни от най-интересните и редки произведения на изкуството през римската епоха по нашите земи. Те са предмет на настоящата статия, която посвещаваме на изтъкнатия наш учен и скъп учител академик Димитър П. Димитров, чиито приноси в областта на античната скулптура са много големи.

Сведенията за откриването на паметниците са много оскъдни, което не ни позволява да направим по-точни изводи и обобщения.

Първата скулптурна творба намираме записана в старата инвентарна книга на музея така.

1. Мраморна глава от Казанлък, точното ѝ местонахождение и годината на намирането неизвестни (обр. 1).

Главата е от бюст или статуя на млад мъж, почти юноша, в размер $\frac{3}{4}$ от естествената големина. Изработена е от восъчнобял, ситнозърнест полиран мрамор. Вис. 0,19 м, шир. 0,15 м, инв. № 670. Носът и цялата лява половина на главата са повредени. Заличени са отчасти брадата, въглът на окото, ухото и косата. Вероятно главата е лежала години наред на лявата си страна, може би включена в градеж, което е станало причина за повреждането ѝ, но това не нарушава много нейните художествени достойнства.

Лицето е почти овално, челото гладко, веждите се очертават от пресичане на плоскостите на челото с гълбините на очите. Леко спуснатият клепач е предаден пластично като кордон, зеницата е издълбана с помощта на свредел. Очите са извити малко настрани, погледът е вгълбен. Носът е правилен, устните са малки и плътни. Брадата и мустациите, които не са съединени, са предадени в нисък обобщен релеф чрез плитки, наклонени и извити линии. Ушите са малки и нежни. При изработването им е използван и свредел.

Специално внимание майсторът е отделил на косата, която е буйна и разхвърляна на едри кичури. С помощта на свредела и длетото те са получили висока релефност. Падайки надолу, те засенчват челото и се спускат около ушите. Качеството на моделирането на главата отзад не е имало много голямо значение, защото на тила кичурите са по-схематични.

Третирането на косата създава извънредно голямо разнообразие на формите, в които непрекъснато се наблюдава смяна на светлини и сенки.

Мраморната глава от Казанлък се отличава с изключително изящно изпълнение, извънредна мекота на моделировката и абсолютна точност в съизмеряване на отделните форми. Лицето е изявно с голямо майсторство. Изразът му е замечатан и спокоен. Косата, която е в пълен контраст с полираното фино лице, също подчертава одухотвореността на образа.

В портрета на младия римлянин виждаме една извънредно интересна смесица от строгите класически форми с живописни елементи и предаването на индивидуални черти на модела със стремеж към типизация,¹ което е особено характерно за скулптурния портрет през епохата на

¹ Вальдгауер. Римская портретная скульптура, Петроград, 1903, с. 62.

Обр. 1. Мраморна глава на мъж от Казанлък
Abb. 1. Marmorkopf eines Mannes aus Kazanlāk

Антонините. Типът на лицето, неговото изражение, сложната декоративна прическа, която действувва като живописна, неспокойната барокова рамка,² полираният мрамор и някои технически похвати — употребата на свредела³ и пластичното третиране на зеницата⁴ показват, че се касае за портрет на римски юноша. В него се долавят черти на римския официален портрет от епохата на Антонините и по-специално на младенческите портрети на Марк Аврелий, известни ни от музея del Foro Romano⁵ и Капитолийския музей⁶ в Рим и от Остия⁷. В тях виждаме същото психологическо състояние, третирането на отделните форми на главата и употребата на свредела и длетото. Подобни мраморни глави са известни от Пловдив⁸ (II в.) и Варна⁹.

Приведените паралели ни дават основание да датираме мраморната глава от Казанлък към началото на втората половина на II в. Може определено да се подчертае, че засега тя е едно от най-хубавите произведения на пластичното портретно изкуство от епохата на Антонините по нашите земи. За съжаление не се знае точното местонахождение на мраморната глава. Юго-западно от Казанлък, на пътя за язовир „Георги Димитров“ се откриват следи от голямо селище, в което намерените материали са предимно от римската епоха. Не е изключена възможността главата да произхожда от това селище или от Августа Траяна, която се е намирала на 32 км от днешния град Казанлък.

² Д. П. Димитров. Особенности на римския портрет в Тракия и Македония. — ГУСИФФ, XXXIX, 1943, с. 11; Вальдгауер. Цит. съч., с. 62.

³ L. Orange. Studien zur Geschichte des spätantiken Porträts, Oslo, 1933, 2, заб. 5; Hekler. Bildniskunst der Griechen und Römer, Stuttgart, 1912, XLIII.

⁴ Hekler. Studien zur romieschen Porträtkunst. ÖSI, XX—XXII, 1922/24, 194; P. Graindor. Les comètes du musée d'Athènes, BCH, XXXIX, 1915, 273 сл.; Delbrück. Antike Porträts, Bonn, 1912, 52, заб. 1; Лесницкая, Римский портрет, Ленинград, 1960, стр. 28.

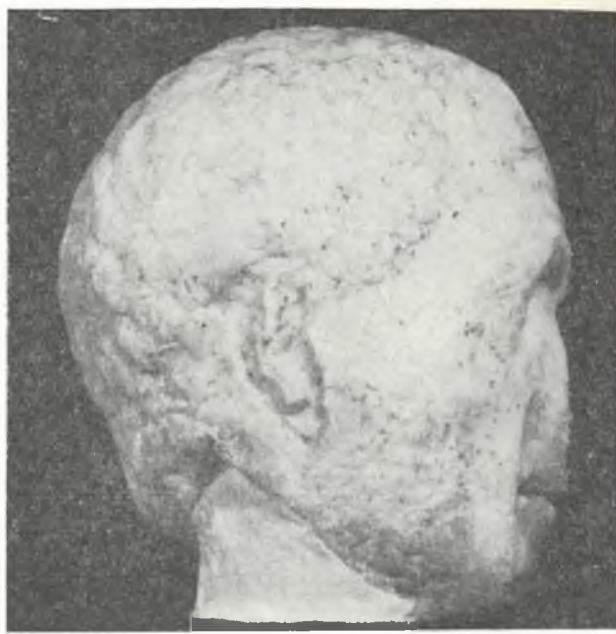
⁵ Max Wegner. Die Herrschersbildnisse in Antoninischer Zeit, 1939, таб. 18.

⁶ A. Hekler. Цит. съч., таб. 265.

⁷ Raissa. Calza scavi di Ostia, V, I Pitrat, 1964, Parte I, tav. XCI, обр. 153.

⁸ Л. Ботушарова. Археологически паметници от квартал „Беломорски“. — ГНАМПл, IV, 1960, с. 172, обр. 1 а, б.

⁹ Д. П. Димитров. Цит. съч., с. 11, табл. 6, обр. 15.

Обр. 2. Мраморна глава на мъж от Стара Загора
Abb. 2. Marmorkopf eines Mannes aus Stara Zagora

Другата мраморна глава е един от първите експонати на Казанлъшкия музей. Намерена е в 1901 г., захвърлена в един жилищен двор в Стара Загора, откъдето я прибира Иван Енчев-Видю, сътрудник на музея. Така още в своите първи стъпки музеят се сдобил с един от най-забележителните си експонати.

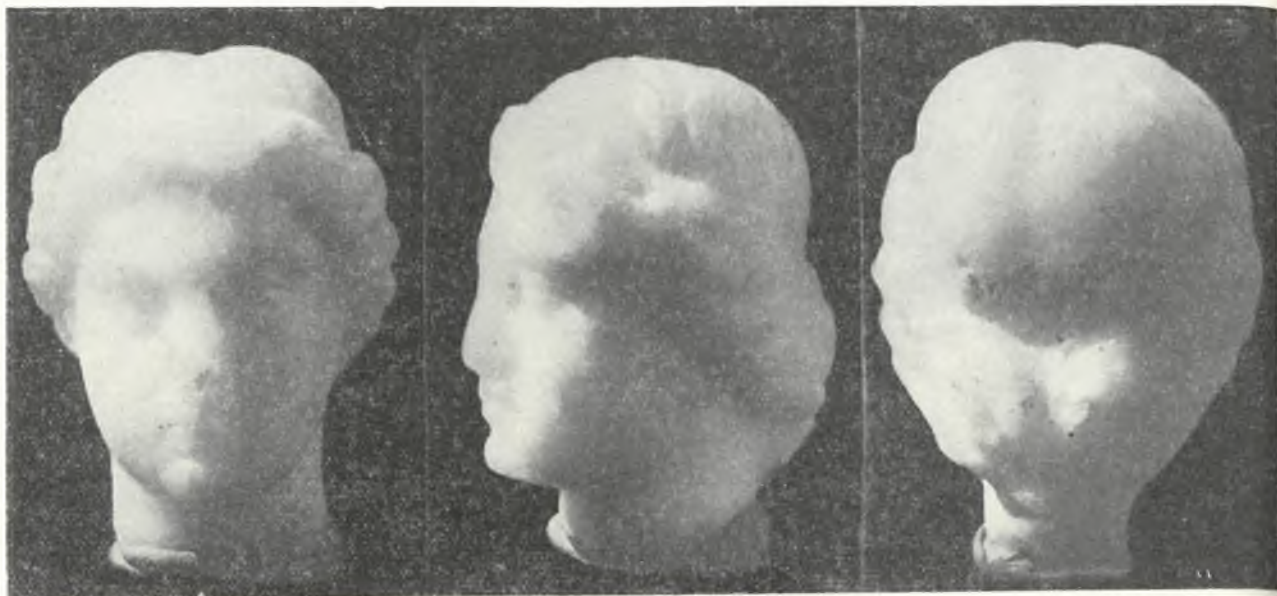
2. Мраморна глава от статуя в естествена величина. Вис. 0,26 м, шир. 0,22 м, инв. № 710. Изработена е от ситнозърнест, фин восъчнобял мрамор. Повърхността ѝ е полирана. Носът, брадата, устните и на места повърхността на лицето са очукани (обр. 2).

Главата е на мъж в цветуща възраст. Лицето му е моделирано извънредно пластично. То е широко, скуесто, с ярко изразени челюсти и брада, и хлътнали бузи. Носът е широк, сплеснат с широки ноздри. Устните са плътни, леко отворени и в ъгълчетата им има по една ямичка. Челото не е високо, но е изпъкнало, прорязано с две дълбоки бръчки. Очите са широко отворени и поставени дълбоко в орбитите. Във вътрешните им ъгли чрез малки кръгли дупчици направени с помощта на свредела, са изобразени слъзните езерца. Зеницата е вдлъбната. Клепачите се очертават като кордон около очите. Горният отсича ириса, поради което последният се очертава сърповидно. Погледът е съсредоточен, извит малко надясно и нагоре.

Късата гъста брада и мустаци са предадени чрез плитки врязани линии, извити в различни посоки, така че образуват малки снопчета. Ушите са силно издължени, моделирани в дълбок релеф. Същият начин на изобразяване на ушите виждаме и в друга мраморна глава от Стара Загора,¹⁰ датирана в III в. от н.е., и в главата от с. Пастуша, Пловдивско,¹¹ от първата половина на III в. от н.е. Късата къдрава гъста коса покрива слепите очи, пада върху челото и отзад до тила. Моделирана е във вид на пламъкообразни кичури, но за разлика от по-горе описаната глава, намерена в Казанлък, тук те не са така организирани, липсва дълбокият релеф и живописният им вид. Няма следи от употреба на свредел и по-скоро се създава впечатление за ниско остригана коса, макар че все още се чувствуват пламъкообразните кичури.

¹⁰ Г. Кацаров. Антични паметници из България. — ИАИ, II, 1923—24, с. 73, обр. 17; Д. П. Димитров. Чит. съч., с. 14, табл. 821.

¹¹ Д. Цончев. Антични паметници от България. — ИАИ, XVII, 1950, с. 23, обр. 172.

Обр. 3. Мраморна глава от статуйка на Венера. Неизвестно местонахождение
Abb. 3. Marmorkopf einer Venus-Statuette. Fundort unbekannt

Мраморната глава от Стара Загора е дело на първокласен творец, създал с удивителен реализъм един извънредно интересен образ, в който е изразил вярно психологическото състояние на модела. Лицето е измъчено, има неспокойно, мрачно изражение, суров и замислен поглед. Именно изражението му и третирането на брадата ни сочат илюзионистичния стил, характерен за III в. от н.е.¹² и най-ярко отразен в образа на император Траян Деций. В третирането на косата обаче се вижда ясно стремение тя да получи своите по-естествени живописни форми чрез пламъкообразни кичури. Този стремеж ни напомня традициите на гръцката класика, които след Траян Деций вземат връх. Това е тъй нареченият „Галиенов класицизъм“¹³. В нашата глава той не е напълно изявен особено по отношение израза на лицето. Това ни дава основание да я датираме към средата на III в. от н.е.

Подобна мраморна глава е намерена в квартал „Беломорски“ в Пловдив¹⁴ и се датира в средата на III в. Паралели могат да се посочат и с една мраморна глава от музея в Пирея¹⁵ и друга глава от херма в Атинския национален музей,¹⁶ които се датират в средата на III в. от н.е.

С пълно основание можем да причислим мраморната глава от Стара Загора към високохудожествените портрети от III в., намерени досега в нашите земи. В този портрет творецът не се е ограничил само с предаване чертите на лицето, но е изразил и неговия вътрешен облик. Вероятно това е портрет на един от знатните и заслужили граждани на цветущия град Августа Траяна. Неслучайно се смята, че провинциалният стил в римското изкуство в III в. е създало високохудожествени и ненадминати по своя психологизъм портретни образи.¹⁷

В Августа Траяна монументалната скулптура е достигнала високо развитие. За това говорят многобройните култови паметници, открити в града. Но от портретното изкуство засега са известни само тук публикуваните две мраморни глави. Напълно възможно е, като се имат пред

¹² Д. П. Димитров. Цит. съч., с. 13.

¹³ Пак там.

¹⁴ Л. Ботушарова. Цит. съч., с. 173, обр. 2 а, б.

¹⁵ I M C Toynbee. Four roman portraits in the Pireus museum. The Annual of the British School at Athens, 53—54, 1858—1959, 241, Pl. 70 — b, d.

¹⁶ I M C. Цит. съч., 291, фиг. 2.

¹⁷ А. И. Вошинина. Очерк по история на античното римско изкуство. С., 1950, с. 75.

Обр. 4. Мраморна глава от статуйка на Венера. Неизвестно местонахождение
Abb. 4. Marmorkopf einer Venus-Statuette aus dem Dorf Jasenovo, Bezirk Stara Zagora

вид някои общи белези в трактовката им, да произхождат и от едно и също ателие на Августа Траяна, което е задоволявало изтънчения вкус на знатната класа.

3. Глава на жена от статуйка, изработена от бял ситнозърнест бляскаво полиран мрамор. Вис. 0,055 м, шир. 0,042 м. Неизвестно местонахождение. Добре запазена (обр. 3).

Лицето с извънредно нежен овал е изработено в преливащи се форми. Челото е гладко, веждите се очертават от пресичане на плоскостта му с дълбините на издължените очи. Леко спуснатият клепач е моделиран пластично. Зеницата и ушите са издълбани с помощта на свредел. Носът е правилен, устните малки, пълтни и меко очертани, брадичката свална. Запазена е и част от шията.

Лицето има спокоен, нежен и замислен израз. По устните се чувствува едва забележима усмивка. От образа лъха спокойствие и величие.

Къдравата коса е разделена на прав път. Тя е завита на руло, обкръжава лицето, покрива част от ушите и е свързана на тила с панделка, краищата на която са отчупени.

Скулптурата се отличава с прецизна и изящна изработка. Тя е произведение на талантлив творец, който не само владее до съвършенство моделирането на мрамора, но е успял да създаде и образ с определена психологическа характеристика. Очевидно мраморната глава не е портретна. Затова говори отсъствието на индивидуални черти, които античните майстори са придавали в портретите на видни личности. Наред с тях обаче се разпространявали и култови скулптурки с образите на различни богове и богини за украса в жилищата или за подаръци в храмовете. Към тях принадлежи вероятно и тук публикуваната глава. Атрибути липсват, но прическата на косата и изразът на лицето отразяват един вътрешен мир, който е характерен за богинята на любовта и красотата — Венера и чиито статуйки са много популярни от IV в. пр. н. е. нататък.¹⁸ Но като вземем под внимание техниката на моделирането — степента на полирането¹⁹ и употребата на свредела,²⁰ — безсъмнено се касае за едно римско копие, което можем да отнесем към втората половина на II в.

¹⁸ Срв. Charles Picard. La sculpture antique, Paris, 1926, p. 150 sqq.

¹⁹ По същия начин е полирана статуята на Ерос от Никополис ад Иструм, вж. Б. Филов. Археологически паралели. — XXVI, (1910—11), 1912, с. 34.

²⁰ Д. П. Димитров. Цит. съч., с. 10, 11 и цит. лит.

²² Известия на Археологическия и-т, т. 33

Подобна мраморна глава е намерена в гр. Марица²¹ и в Горгиппии²² — датирана в края на I и нач. на II в.

Изключителните художествени достойнства на мраморната глава на Венера я поставят между най-хубавите произведения на култовата скулптура, открити досега по нашите земи през римската епоха.

4. Глава на жена от статуйка, изработена от полиран мрамор с жълтеникав оттенък. Вис. 0,007 м, макс. шир. 0,045 м. Намерена е в с. Ясеново на 20 км северозападно от Казанлък (обр. 4).

Цялостното художествено изграждане на образа наподобява гореописаната мраморна глава. И тук косата е свързана на тила с панделка, на която обаче са запазени краищата, които се спускат леко под ушите.

Тази скулптурна творба е изваяна от лошокачествен мрамор. Пропорциите на лицето не са съвсем правилно осъразмерени, но въпреки това образът е одухотворен.

Мраморната глава от с. Ясеново, която вероятно също принадлежи към статуйка на Венера, отнасяме във втората половина на II в.

ANTIKE SKULPTURDENKMÄLER IM MUSEUM VON KAZANLÄK

GERGANA TABAKOVA-CANOVA

(Zusammenfassung)

Das Museum von Kazanlāk verwahrt vier antike Kulturdenkmäler, die zu den interessantesten und seltensten Kunstwerken aus der Römerzeit im Gebiet Bulgariens gehören.

Die erste Plastik wurde in Kazanlāk entdeckt. Sie besteht aus einem Marmorkopf eines Brustbilds oder einer Statue, die einen jungen Mann fast noch im Knabenalter dargestellt hat. Sie ist aus wachsweißem feinkörnigem poliertem Marmor gearbeitet. Höhe 0,19 m, Breite 0,15 m. Das Bildnis des jungen Römers zeigt eine sehr interessante Mischung zwischen den strengen klassischen Formen und malerischen Elementen sowie individueller Wiedergabe der Bildniszüge mit einer Bestrebung zur Typisierung, was für die Plastikbildnisse im Zeitalter der Antoninen besonders typisch ist. Das Werk wird in das erste Viertel der zweiten Hälfte des 2. Jhs. datiert.

Die zweite Plastik ist ein Marmorkopf einer Statue in Lebensgröße aus feinkörnigem weißem Marmor mit polierter Oberfläche. Höhe 0,26 m, Breite 0,22 m. Dieser Marmorkopf wurde in Stara Zagora gefunden. Er ist das Werk eines großen Meisters, der einen erstaunlich realistischen, sehr interessanten Kopf geschaffen und den psychischen Zustand deutlich ausgedrückt hat. Der Gesichtsausdruck und die Behandlung des Bartes weisen auf den für das 3. Jh. typischen illusionistischen Stil hin. In der Darstellung des Haupthaars äußert sich aber ein Bestreben nach natürlicheren malerischen Formen, das an die Traditionen der nach Trajanus Decius zum Höhepunkt gelangten griechischen Klassik erinnert. Das ist der sogenannte Gallienische Klassizismus, der in diesem Kopf, vor allem im Gesichtsausdruck, völlig ausgeprägt ist. Dies veranlaßt zur Datierung in die Mitte des 3. Jhs. u. Z.

Die übrigen beiden Plastiken sind Marmorköpfe von Venus-Statuetten. Einer (Abb. 4) wurde im Dorf Jasenovo entdeckt. Der Fundort des zweiten (Abb. 3) ist unbekannt. Die gesamte plastische Gestaltung der Gesichter drückt das innere Wesen der Liebes- und Schönheitgöttin nach dem in der hellenistischen Epoche häufig vorkommenden Typ aus. Nach der Technik der Modellierung, dem polierten Marmor und der Verwendung des Drillbohrers sind diese Marmorköpfe der Venus römische Kopien aus der zweiten Hälfte des 2. Jhs.

²¹ Б. Филов. Новооткрити старини. — ИБАД, III, 1912 (13), с. 339, обр. 273.

²² И. Т. Кругликова, Т. М. Смирнова. Раскопки Горгиппии. — Археологические открытия 1968, М., 1969.

ГЛИНЕНИ КУПИ С ГРАВИРАНА УКРАСА И ГРЪЦКИ НАДПИС ОТ НИКОПОЛИС АД ИСТРУМ

Ана Балканска

При подновените през 1966/1968 г. разкопки в Никополис ад Иструм бяха направени проучвания на форума с принадлежащите към него сгради.¹ Разкопана бе южната част на одеона, разположен югозападно от форума, и бяха разкрити магазините, които се редуват по дължината на източната му страна.

Магазините са разположени от двете страни перпендикулярно на каменното стълбище, което слиза от форума на кардо максимум.² Тук в първото помещение от северната страна на стълбището попаднахме на интересна находка. При почистването на насипната пръст на дълбочина 0,20 м от повърхността на терена, непосредствено до външната източна стена на сградата бе разкрита хоросанова площадка с дебелина 0,20 м, останки от варница за по-късни поправки по поддържането на сградата, на чиято повърхност бе намерена малка бронзова монета от IV в. на н. е.³ Под хоросановия пласт черната насипна пръст бе наситена с културни останки. Всред масовия материал от фрагментирана строителна и друга керамика от римската епоха бяха намерени два незначителни по размери и външен вид керамични къса. Както изглежда от извивката на профила, те произлизат от два различни по големина, но близки по форма съда. Фрагментите показват, че съдовете не са се отличавали с изтънчена моделировка. Стените са относително дебели (8—9 мм). Фактурата обаче сочи грижливо обработена, доброкачествена глина, добила след изпичането здравина и розовокеремиден цвят. Отвън повърхността е гладка, със следи от тънък слой бледорозов лак. Отвътре тя е набраздена от жлебовете, получени при източването на глината на колелото.

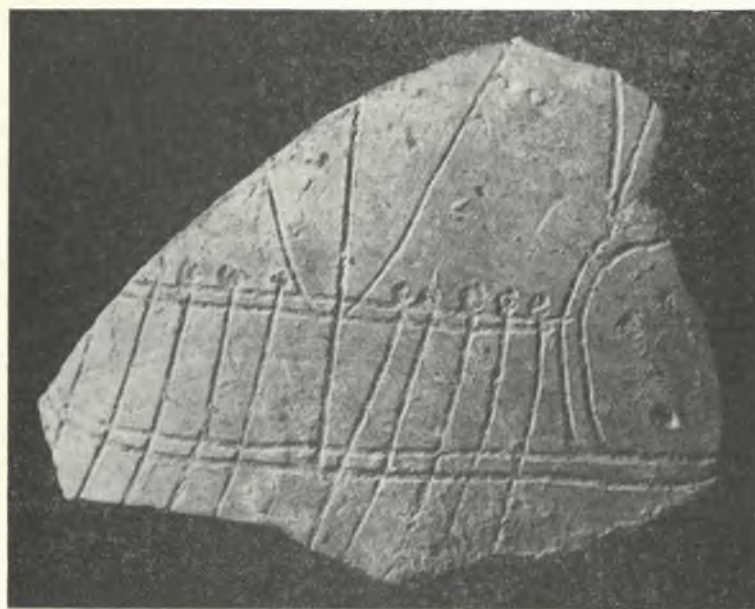
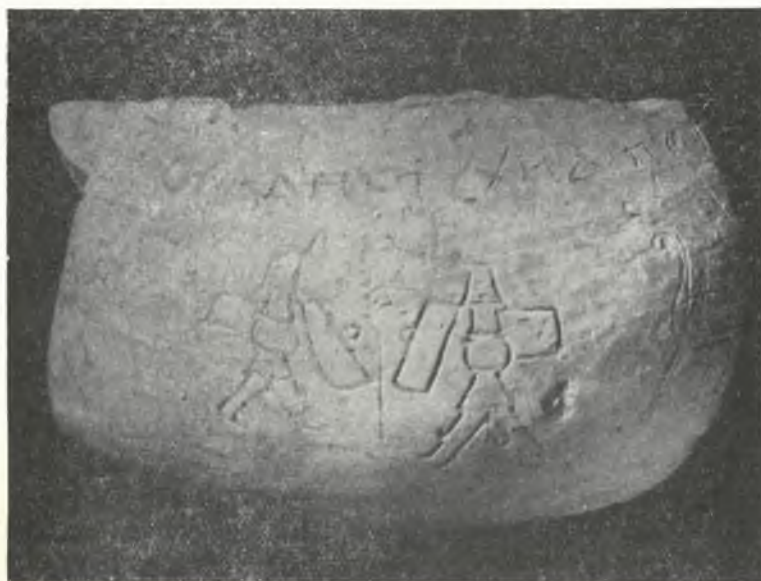
1. По-големият къс има четириъгълна форма с размери 10×6 см. Профилът на фрагмента показва, че това е къс от най-издутата част на съд със сферично тяло. Върху външната изпъкнала повърхност е запазена част от украсата на съда. Тя се състои от рисунка и гръцки надпис, врязани в глината с острие преди изпичането на съда (обр. 1а и 2а).

2. По-малкият къс има почти триъгълна форма с височина 4,5 см и основа 5,5 см. Профилът тук показва, че това е фрагмент от долна част на съд, както изглежда, по-скоро с конично тяло. Външната, почти плоска в този откъс повърхност е изцяло запълнена с част от гравирания рисунка, изпълнена по същия начин, както рисунката на другия фрагмент (обр. 1б и 2б).

¹ Разкопките се проведеха съвместно от Археологическия институт и музей при БАН и Института за паметниците на културата, под главното ръководство на с. н. с. Т. Иванов с колектив: н. сътрудници при ИПК Цв. Дремсизова, Д. Джонова и Д. Димитрова и А. Балканска от АИМ, с участието на студентките В. Стоилова от СДУ и А. Симеонова от ВПИ „Кирил и Методий“ във В. Търново. За основаването, историята и проучванията на града вж.: Б. Геров. Романизмът, II, ГСУИФФ, 47, 1952, 105 сл.; Т. Ivanov. Nikopolis ad Istrum. В: Antike und Mittelalter in Bulgarien. — ВВА, т. 21, стр. 279 сл.

² С. Бобчев. История на архитектурата. С., 1966, с. 355, обр. 717. с. 355, обр. 717 — отразени са резултатите до 1967 г.

³ Монетите са определени от Г. Кацарова, нумизмат при АИМ БАН.

Обр. 1. а,б — керамични фрагменти с гравирана украса
от Никополис ад Иструм

Abb. 1. а,б — Keramikfragmente mit gravierten Verzierungen
aus Nicopolis ad Istrum

Това, което на пръв поглед привлича вниманието при тези иначе съвсем обикновени, безлични керамични отпадъци, е необичайната за керамиката от римската епоха украса — линейно гравирана рисунка и в единия случай надпис към нея. При по-малкия съд, от който е запазен по-големият фрагмент, украсата е била разположена в широк фриз. Ограничен от две успоредни тънки врязани окръжности, той е обхващал околоръст съда в цялата височина на тялото. Върху така оформеното поле е нанесена с тънка, проста, но ясна и сигурна линия рисунката. Тя представлява композиция, в която централно място заема една гладиаторска сцена. Представена е двойка борещи се гладиатори. Изображението е схематично и същевременно много

Обр. 2. а,б — рисунка на керамичните фрагменти
Abb. 2. а,б — Zeichnung auf den Keramikfragmenten

типично. То отразява най-популярната представа за гладиатора, а именно гладиатор от тежката категория. Главата и шията са изцяло защитени от тежък, украсен с кичур пера шлем, със спусната на лицето маска. Четириъгълен голям щит осигурява отбраната на по-голяма част от тялото, най-вече голите гърди над пристегнатия с пояс кръст и леката платнена обвивка над бедрата. Изпод щита краката за разлика от ръцете са представени с двойна линия, покрити под коленете с кнемиди — кожена или метална защита. Нападателяното оръжие е къс нож, предаден с една права черта.⁴

Централната сцена — групата на борещите се гладиатори — е построена симетрично. Двете нападащи фигури, насочени една към друга, са разположени от двете страни на отвесно представено палмово клонче. За да се подчертае симетрията, дясната фигура държи щита в дясната ръка, а ножа в лявата. Такова положение не е нереално, тъй като леваци всред гладиаторите са засвидетелствувани в източниците.⁵

При цялата простота и наивност на рисунката отделни хрумвания поразяват по замисъл, а някои подробности — със своята изразителност. Възприетата симетричност не действа скованост. Тя е раздвижена чрез динамичния нападателен устрем, изразен в широката крачка напред и в замаха на ръцете, предадени само с една линия, като едната ръка е обхванала щита, а другата е сгъната в лакътя с насочен към противника нож. Живост на изображението придава различното положение на главата при двете фигури: при лявата тя е en face, отбелязано само с означаване на двата отвора за очите върху лицевата част на шлема, а при дясната тя е обърната в профил. В пресилените движения като че ли прозира хуморът на една карикатура. Своеобразно са пресъздадени, както на нас ни се струва, и обичайните победни знаци. Палмовото клонче наподобява дърво, а лавровият венец — слънце. Заедно с късата хоризонтална извита линия, която загатва планински хребет в далечината, тези отвлечени символи са превърнати в елементи на пейзажа, чрез който тук може би е представена алегория на щастието и благополучието.

Вдясно от групата на гладиаторите изображение на кораб в ход наляво, с вдигнати платна допълва композицията. Върху този фрагмент е запазена само предната му част. Откъсът от рисунка върху другия керамичен фрагмент представя средната част на също такъв кораб и допълва представата ни за типа на изображеното върху двата съда плавателно съоръжение. Това е лек, едномачтов кораб, с едно платно и един ред гребла. Носът е извит във вид на лебедова шия, на кърмата има малък заслон — комендантска каюта. Представеният тип е *artēmon* — лек плавателен съд, употребяван от 100 г. пр. н. е. до 400 г. на н. е. и по-късно.⁶ От този тип, увековечен в релефите на Траяновата колона,⁷ са били и корабите на Дунавския римски флот,

⁴ L. Robert. Les gladiateurs dans l'Orient Grec, Paris, 1940. 67—68.

⁵ Пак там, с. 70.

⁶ DS, t. IV₁, с. 34, об. 5280.

⁷ Fr. Moll. Das Schiff in der bildenden Kunst. Bonn, 1929. с. 27 сл.

който е играл важна роля във военно-стопанския живот на дунавските области.⁸ Явно добре познат и на населението навътре в равнината, този тип плавателен съд е послужил като образец за изображението.

Изображението на кораб върху двата керамични фрагмента ги свързва не само по стила на рисунката, която се отличава със своя примитивизъм, но и по общия замисъл на украсата. Ето защо може да се допусне, че това са два съда, близки по предназначение.

Завършек на украсата на съда с гладиаторската сцена е гръцкият надпис. Изписан е ясно и грижливо. Разположен в един хоризонтален ред, той явно е свързан по смисъл и значение със сцената, което увенчава. От него се четат изцяло първите две думи и началните 4 букви на третата дума: *Ovalης τῆς διπο[λίτης]*.

Първата дума Валес е производно на най-често срещаното у траките латинско лично име Валенс, което поради значението си на пожелание за сила и мощ е било носено повече от войници.⁹ В случая, както показва рисунката, то е име на гладиатор. Това, както и друго често употребявано всред войниците име Виктор, е обичайно също и за гладиаторите.¹⁰ Валес е наречен *διπολίτης*, т. е. „гражданин на два града“¹¹. Това ще рече, че той е получил почетно гражданство в два града, като награда за удържаните там победи — една традиция, засвидетелствувана в надгробни паметници на гладиатори.¹² Благопожелание, насърчение, едва ли не възглас означава дативът на втората дума *τῆς* — „На sluка!“, „Успех!“, „Щастие!“. И така, след като допълваме третата дума, от която са запазени само началните 4 букви, като *διπολίτης*, бихме предложили следния превод на текста: „Валес, гражданин на два града, на sluка!“ Изтъкван буквално, текстът означава насърчение. Но той би могъл да се тълкува и в по-широк, преносен смисъл, като благопожелание. В такъв случай Валес, известен с победите си любими на жителите на Никополис ад Иструм, в техните представи е олицетворение на победата, сполуката, щастieto. Може би също като символ на щастие и благополучие трябва да приемем и корабът отплавал на щастлив път, ако той няма някаква пряка връзка с изображението на гладиаторите.

И така елементите, които отличават новооткритата керамика от Никополис ад Иструм, са: гравиранията украса и гръцкият надпис към нея. Тези отличителни белези са присъщи на стъклото от римската епоха. Това ни насочи да потърсим сравнителен материал именно всред съвременните стъкларски изделия. В хода на тези дирения се натъкнахме на обстоятелството, че появата в отделни редки случаи на гравирания украса върху керамика от късната римска епоха (втората половина на III в. на н. е.) в Рейнската област (Майнц) се свързва и обяснява с влияние от гравиранията стъклени изделия на източнотръцките и североиталийските работилници от I—II в., разпространявани по търговски път.¹³ От друга страна, гръцките надписи, обикновено имена на представените митически или легендарни образи, които се срещат често върху гравиранията и шлифованото стъкло на рейнските работилници от II—III в. на н. е., са се появили тук под влияние на стъклото, внасяно през ранната императорска епоха от Гръцкия Изток.¹⁴ Особено характерни са обаче тези надписи за сирийските стъклени изделия, работени чрез издухване в калъп, при които надписът е съставка на релефната украса. През I—II в. на н. е. те са разпространени както в Италия и провинциите, така и в по-отдалечените области, като Северното Черноморие.¹⁵ Предназначени за разливане и пиене на вино, част от тях носят имената на производителите, а

⁸ Б. Геров. Цит. съч., с. 18, заб. 10, с. 59; Fiebigel, RE, III, 2647.

⁹ В. Бешевлиев. Проучвания върху личните имена у траките. С., 1965, с. 31.

¹⁰ В. Бешевлиев. Пак там; L. Robert. Цит. съч., с. 298.

¹¹ Според нас това е единствената подходяща по значение дума, вж: W. Pape, „Griechisch-Deutsches Handwörterbuch Bd. I, 3-о изд., с. 641.

¹² L. Robert. Цит. съч. с. 97, No 37 a; с. 138, No 90.

¹³ Fr. Fremersdorf. Figürlich geschliffene Gläser. — RGF, Bd. 19, с. 17, 3 а б. 1

¹⁴ Пак там, с. 22 сл.

¹⁵ A. Kisa. Das Glas im Altertum. Leipzig, 1908; III, с. 695 сл.; D. B. Harden. Romano-Syrian Glasses with Mould-Blown Inscriptions. — JRS, t. XXV, 1935, с. 163 сл.; Н. З. Кунина. Стекланные стаканы с греческими надписями в собрании Эрмитажа. В: Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. Л., 1968, с. 220 сл.

останалите — надписи-изречения, които съдържат благопожелания или по-скоро наздравии.¹⁶ Отделна група стъклени купи за пиене, чиято украса се състои от изображения на победни знаци, емблеми на арената, гладиаторски борби, надбягвания с колесници и пр., а надписите представляват насърчителни изречения, отправяни към състезателите, са обособени от някои автори под названието „победни купи“. Все повече обаче се утвърждава мнението, че те са разновидност на купите, употребявани за наздравица при пиршества.¹⁷ Надписът и сюжетът на рисунката, както и явната връзка помежду им приближават глинени купи от Никополис ад Иструм по тип към тези съдове.

Сирийските стъклени купи не могат да се датират по-точно освен в периода I—II в. на н. е.,¹⁸ като същевременно са налице податки за по-нататъшното развитие на типа и по редица признаци част от тях могат да бъдат отнесени към по-късната епоха, а именно втората половина на II в.—III в.¹⁹ Намерена в насип, в среда на фрагментиран масов материал, нашата находка също не може да се датира точно по съпровождащите я предмети. Естествено е този тип съдове да се появи всред керамиката по-късно от времето на най-широкото разпространение на стъклените образци, както при приведения по-горе случай за керамиката с гравирания украса от Майнц. Двата глинени съда от Никополис ад Иструм са по-близки по форма, по вид на надписа и епиграфски особености, колкото и несигурни да са те тук поради отклонението от официалния лапидарен шрифт и влиянието на курсивното писмо,²⁰ до сирийските чаши от по-късния период (II—III в.). Тази датировка съвпада и с общото историческо и икономическо развитие на Никополис ад Иструм.²¹ Както свидетелствува обилният епиграфски материал, втората половина на II в. и началните десетилетия на III в. са епохата на неговия най-голям разцвет.²²

Това дребно занаятчийско произведение представлява особен интерес като пряко и косвено отражение на своеобразния облик на живота на този град, който икономически и етнически е тясно свързан с Мала Азия.²³ Едва ли тези глинени съдинки се появяват като копие на вносни стъклени образци. По-скоро в тях виждаме оригинално местно възпроизвеждане на добре познат тип за битовите нужди на градското население. А в сюжета на украсата вероятно намират отглас забележителни събития от политическия и общественно-културен живот на града, пречупени през схващането и уменията на обикновения провинциален занаятчия.

¹⁶ D. B. Harden. Цит. съч., с. 163.

¹⁷ Н. З. Кунина. Цит. съч., с. 224.

¹⁸ D. B. Harden. Цит. съч., с. 182.

¹⁹ Пак там, с. 181—182.

²⁰ Пак там; Н. П. Сорокина. Стекло из раскопок Пантикапея 1945—1959. — МИА № 103, 230 сл.; Т. В. Блаватская. Надпись на сосуде из Киммерика. — КС, 1952, XLIII, с. 69 сл.

²¹ Б. Геров. Цит. съч., с. 115 сл.

²² Т. Иванов. Цит. съч.

²³ G. Mihailov. IGr Bulg II, № 660.

TONSCHALEN MIT GRAVIERTEN VERZIERUNGEN UND GRIECHISCHER INSCHRIFT
AUS NICOPOLIS AD ISTRUM

ANA BALKANSKA

(Zusammenfassung)

Im Jahre 1967 während der Ausgrabungen der römischen Stadt Nicopolis ad Istrum in der Provinz Thrakien wurde ein interessanter Fund geborgen. Er besteht aus zwei Scherben zweier keramischer Gefäße, von denen eines die Form einer Kugel oder eines Zwiebelkopfes und das andere die eines Kegels oder eines Fasses gehabt hat. Die Scherben fallen durch die Verzierungen auf: gravierte Zeichnung, auf einem der beiden Fragmente mit einer griechischen Inschrift begleitet. Nach der Form, Verzierung und Inschrift reiht die Verfasserin die keramischen Gefäße in den Typ der syrischen Glasschalen mit Reliefverzierungen und griechischen Inschriften ein, die mit einer Gußform im 1. bis 2. Jh. u. Z. gearbeitet wurden. Sie datiert die keramischen Gefäße annähernd in die zweite Hälfte des 2. bis zu den ersten Jahrzehnten des 3. Jhs. u. Z. und hält sie für eine eigenartige Leistung der örtlichen Töpferkunst.

ГЛИНЕНИ КАДИЛНИЦИ ОТ БУТОВО И ХОТНИЦА

Богдан Султов

През последните години на територията на Никополис ад Иструм бяха разкрити два големи центъра за керамично производство — единият в Бутово,¹ другият край Хотница². Те са възникнали след първата четвърт на II в. на н. е. и са продължили своето съществуване до средата на IV в.

По-голямата част от керамичната продукция, произвеждана в керамичните работилници в Бутово и край Хотница, принадлежи към широко разпространената през римската епоха червенолакова керамика. Нейното производство започва още през I в. пр. н. е. в Италия и Мала Азия. По-късно под влияние на италиейските и източнотръцките керамични центрове производството на червенолаковата керамика се разпространява по всички краища на огромната Римска империя.³ Така възниква и керамичното производство на територията на Никополис ад Иструм, чийто създатели са малоазийските преселници-занаятчии.

Напълно естествено е обстоятелството, че в производството на новосъздадените керамични центрове в Бутово и Хотница преди всичко са възпроизведени основните форми на източнотръцката керамика, но се срещат и съдове, напълно аналогични на съдовете, излезли от западно-римските грънчарски работилници. И накрая сред известна част от керамичната продукция в Бутово и Хотница се забелязват и известни различия и особености, произлезли от местните условия.

Едновременно с проучванията на керамичното производство в Бутово и край Хотница бяха извършени археологически разкопки и на антични селища⁴ и некрополи⁵, разположени в непосредствена близост с керамичните центрове. От всички проучени антични обекти произхожда голямо количество разнообразен керамичен материал, произведен в керамичните работилници в Бутово и край Хотница.

Между глинени съдове, открити в античните селища и некрополи, една малка част заемат глинени кадилници.

В зависимост от мястото и обстоятелствата, при които се откриват, глинени кадилници могат да бъдат разделени на две групи: а) кадилници за домашна употреба и б) кадилници, използвани при погребения.

¹ Б. Султов. Един занаятчийски център в Долна Мизия. — Археология, IV, 4, 1962, с. 30—34; B. Sul'tov. Un antico centro per la produzione di ceramiche artistiche. — Arte figurativa, 1963, p. 46—47; B. Rutkowski. Some remarks on the Roman pottery in Bulgaria. — Separatum ex. Acta Rei Cretariae Romanos fautores. V—VI, 1963—1964.

² Б. Султов. Новооткрит керамичен център при с. Хотница от римската и старобългарската епоха. — Археология, XI, 4, 1969, с. 12—24.

³ Т. Н. Книпович. Краснолаковая керамика первых веков н. э. из раскопок Боспорской экспедиции 1935—1940 гг. — МИА № 25, 1952, с. 289—326.

⁴ Б. Султов. Принос към античната история на Павликенския край — ИОМВТ, I, 1962, с. 7—20; непубликувани материали от Окръжния исторически музей във Велико Търново.

⁵ Б. Султов. Антични гробни находки от Великотърновски окръг. — ИОМВТ, IV, 1968, с. 42—55.

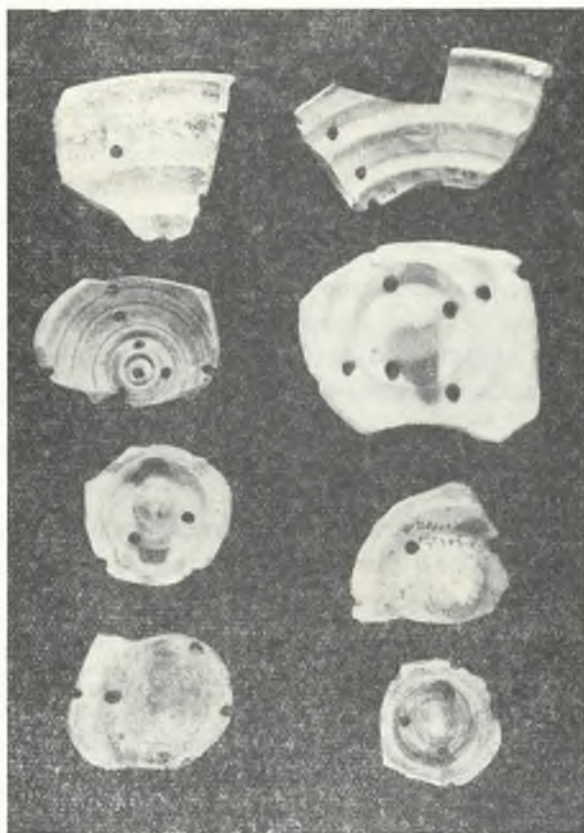
КАДИЛНИЦИ ЗА ДОМАШНА УПОТРЕБА

Кадилниците за домашна употреба представляват неголеми глинени съдчета с форма на пресечен конус. Те имат малко пръстеновидно столче и конусовиден израстък върху вътрешната страна на дъното. Стените отвън са гладки, а от вътрешната страна с дълбоки концентрични бразди. Върху цялата повърхност на съдчетата има пробити дупки с диам. от 0,5 до 0,7 см, разположени радиално на редици от дъното до удебеления и слабо завит навън ръб на венчето. Съдчетата са изработени от фина добре пречистена глина, която след изпичането е придобила светлокафяв цвят. Отгоре са покрити с лак, нанесен неравномерно върху горната и средната част на съда. Цветът на лака се колебае от светлокафяв, червеникавокафяв, кафяв до тъмнокафяв.

Този тип съдчета се откриват изключително сред разрушенията на антични сгради с монети от II—III в. (обр. 1).

Три съдчета, еднотипни на глинените съдчета с дупки и конусовидни израстъци, произведени край Хотница и Бутово, бяха открити в едно от помещенията на римската вила край с. Присово, Великотърновски окръг. Животът във вилата е започнал към II в. и е прекъснал към средата на III в.⁶ Съдчетата от присово са изработени от фина глина и са покрити с кафяв лак. Височината и диаметърът на първото е 8,7/14,7 см, на второто 7,4/14,3 см и на третото 6,8/13,7 см (обр. 2 а, б, в)

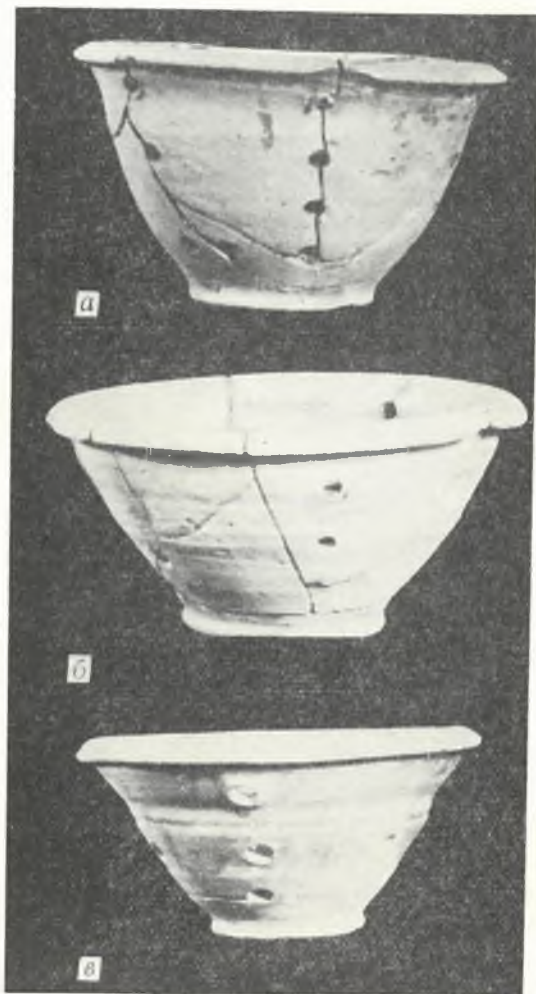
В едно от съдчетата имаше въглени и борова смола и стените бяха силно опушени. Следи от опушване се откриват и върху вътрешните стени на почти всички фрагменти от подобни съдчета, намирани от нас в античните постройки. Това показва, че този тип съдчета е бил използван за кадилници в домашните олтари.

Обр. 1. Фрагменти от глинени кадилници от керамичните работилници в Бутово и Хотница

Fug. 1. Fragments d'encensoirs en argile des ateliers de céramique de Butovo et Hotnica

⁶ Б. Султов. Една villa rustica край с. Присово, В. Търновски окръг. — ИОМВТ, II, 1964, с. 49—64, обр. 92.

Обр. 2. Глинени кандилници от римската вила
край с. Присово, Великотърновски окръг
Fig. 2. Encensoirs en argile de la villa près
du village Prisovo, dép. de Tarnovo

За пълното изгаряне на смолата в този тип кандилници голяма роля са играели дълбоките бразди, конусовидният израстък и радиално разположените редици от дупки. Браздите и конусовидният израстък са задържали въглените, а дупките са осигурявали постоянна вентилация (обр. 5 а).

Фрагменти от кандилници, аналогични на нашите, освен на територията на Никополис ад Иструм се откриват и при археологическите проучвания в Нове край Свищов.⁷ Този тип съдчета на юг от Балкана се среща рядко.⁸ Две глинени кандилници са публикувани само от с. Невестино, бившото с. Кадин мост (Кюстендилско).⁹

КАДИЛНИЦИ, ИЗПОЛЗУВАНИ ПРИ ПОГРЕБЕНИЯ

Първи вариант. Този тип съдове се срещат в два варианта. Съдовете от първия вариант са били изработвани на грънчарско колело от същата добре пречистена и изпечена глина, от която е била приготвяна и останалата фина керамична продукция. По форма приличат на разлати чаши с конична или сферична горна част, към която е прилепено допълнително високо цилиндрично столче, изработено на грънчарско колело.

⁷ Голяма част от керамичния материал, открит при археологическите проучвания в Нове, намира точни паралели с керамичната продукция от Бутово и Хотница (непубликувани материали от Нове).

⁸ Т. Герасимов. Отчетен доклад за извършените археологически проучвания в Пазарджишки окръг, изнесен на шестата отчетна конференция на Археологическия институт при БАН за 1960 г.

⁹ Йордан Иванов. Отчет за разкопките при Кадин мост (Кюстендилско). — ИАД, I, 1910, с. 188 и сл., обр. 52 и 53.

Обр. 3. Глинени кадилници: а, б — от керамичния център край Хотница; в — от керамичния център в Бутово; г — от античния некропол в м.Калвака край Бутово

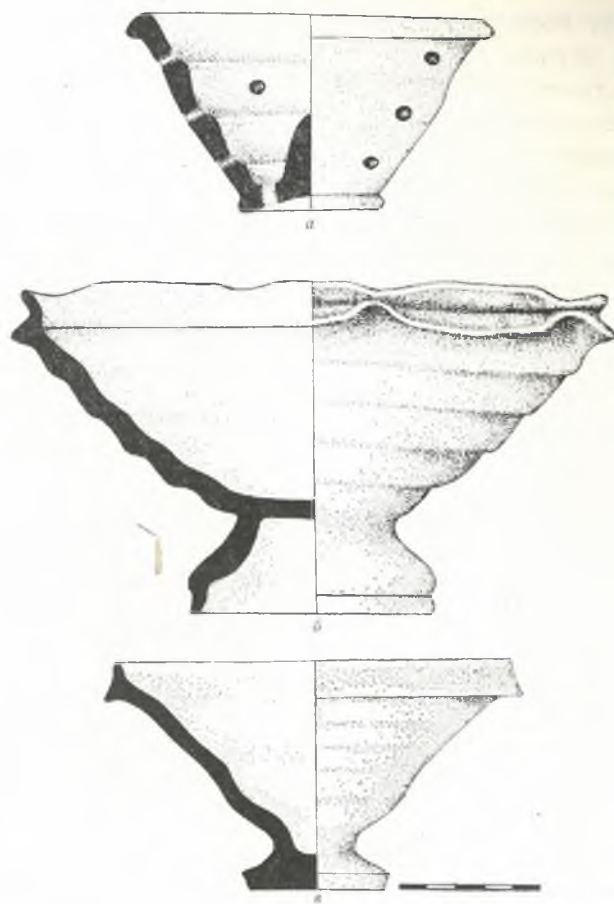
Fig. 3. Encensoirs en argile: а, б — de la région de Hotnica; в — de Butovo; г — de la nécropole du lieu dit Kalvaka près de Butovo

Обр. 4. Глинени кадилници: а — от керамичния център в Бутово; б — от античния некропол край новата поща в Бутово; в — от античния некропол край с. Хаджидимитрово, Великотърновски окръг

Fig. 4. Encensoirs en argile: а — du centre de Butovo; б — de l'ancienne nécropole près du nouvel office postal de Butovo; в — de l'ancienne nécropole près du village Hadzidimitriev, dép. de Veliko Târnovo

Характерно за този тип съдове е тяхната пластична украса, получена още на грънчарския кръг, чрез издълбаване на дълбоки успоредни бразди с остри ръбове, често прищъпнати с пръсти на отделни интервали, или насечени с къси напречни линийки, получени с помощта на зъбчато

Обр. 5. Глинени кандилници: *a* — от римската вила край с. Присово; *б, в* — от керамичния център в Бутово

Fig. 5. Encensoirs en argile: *a* — de la villa romaine près du village Prisovo; *б, в* — du centre de Butovo

колело. По този начин най-често е било украсявано венчето на съда, което завършва с отвесна или хоризонтална лента.

Производството на този тип съдове край Хотница започва още в първите години след създаването на керамичния център и продължава до края на II в. Формата на съдовете се запазва една и съща, като различие се забелязва само в големината. Височината на съдовете достига от 15 до 25 см, а диаметърът от 22 до 35 см (обр. 3 *a, б*).

В Бутово този тип съдове е по-малко разпространен. Неговото производство тук е било усвоено едва към средата на II в. и е продължило до началото на III в. (обр. 3 *в* и 5 *б*).

Тези съдове се откриват в грънчарските работилници и боклучните ями, непосредствено до грънчарските пещи. Всички съдове са без лаково покритие. Впоследствие изглежда, че те са били потапяни във варов разтвор, защото този тип съдове се откриват в античните обекти, изцяло покрити с тънък пласт от вар.

В т о р и в а р и а н т. Към началото на III в. само в Бутово¹⁰ започва масовото производство на глинени съдове, подобни на тези от първия вариант. Те са били изработвани също така на грънчарско колело, като запазват коничната форма и пластичната украса на горната си част, но изменят своето столче. То става по-ниско, плътно и е изработено едновременно с горната част (обр. 4 *a* и 5 *в*).

Съдовете от втория вариант са изработени от фина, добре пречистена глина, но вместо с вар отгоре са покрити с пласт от размита фина глина, която след изпичането е придобила светлорозов цвят.

Съдовете от двата варианта се откриват само в погребения. В могиления некропол в м. Калвака край Бутово,¹¹ съществувал от края на I до третата четвърт на II в., се намират глинени

¹⁰ Засага производството на този вариант съдове край Хотница не е установено.

¹¹ В южния край на с. Бутово се намира м. Калвака. Това е едно естествено възвишение, което днес се използва за глинена кариера на керамичния завод. Тук се намираха 8 надгробни могили. При направените проучвания

съдове от първия вариант заедно с различни предмети, поставени като гробни дарове и много плодове (фурми, смокини, орехи, лешници и др.) (обр. 3г).

Съдовете от втория вариант се откриват в некропола край Новата поща в Бутово.¹² Тук най-ранните погребения са от края на II в., а най-късните от средата на IV в. (обр. 4б).

Глинени съдове с варово покритие, подобни на съдовете от първия вариант, произвеждани в Бутово и край Хотница, се откриват предимно в Северна България в погребения от края на I в. до края на II в.,¹³ но се срещат и на юг от Балкана¹⁴.

Две съдчета, подобни на съдчетата от втория вариант, произхождат от погребение с монета от Каракала (211—217), открито край с. Хаджидимитрово, В. Търновски окръг¹⁵ (обр. 4в).

Разгледаните съдове от двата варианта са широко разпространени в западните римски провинции и в провинциите по Средния и Долния Дунав.¹⁶ Те се откриват в погребения от I до IV в. и се определят като съдове за кадене (Räucherschalen) и за поставяне на ястия, плодове и вино при погребването на мъртвите.

DES ENCENSOIRS EN ARGILE DE BUTOVO ET HOTNICA

BOGDAN SULTOV

(Résumé)

Des découvertes ont été faites au cours de ces dernières années sur les terres de la ville romaine de Nicopolis ad Istrum: ce sont deux centres de fabrication de céramique, l'un à Butovo, le second près de Hotnica. Ils ont été créés après le premier quart du IIe s. et ont continué d'exister jusqu'à la fin du IVe siècle.

L'auteur examine les encensoirs en argile fabriqués à Butovo et à Hotnica qu'il a découverts dans les centres antiques de diffusion du voisinage.

Les encensoirs, compte tenu du lieu et des circonstances de leur découverte, se divisent en deux groupes: a) encensoirs à usage domestique et b) encensoirs utilisés dans les sépultures.

Les encensoirs en argile à usage domestique se présentent sous la forme de petits récipients à protubérance conique sur l'intérieur du fond comportant des rangées de trous disposés d'une manière radiale.

Les encensoirs en argile utilisés dans les sépultures appartiennent à deux variantes. Les récipients de la première variante ont une forme qui ressemble à une tasse à fond plat, la partie supérieure étant soit sphérique, soit conique à laquelle est fixé un pied cylindrique haut. Ces encensoirs ont un décor sculpté et sont couverts de chaux.

Dès le début du IIIe s. on a créé à Butovo une production en masse de vases en argile semblables à la première variante. On a maintenu la forme sphérique et le décor sculpté mais modifié le pied. Celui-ci est devenu plus bas et est exécuté en une seule pièce en même temps que la partie supérieure. Ils sont recouverts d'une couche mince d'argile fine.

на 6 от тях бяха открити повече от 30 погребения, извършени чрез трупозгаряне в специално изкопани в земята ями.

¹² В. Султов. Антични гробни находки от Великотърновски окръг. — ИОМБТ, IV, 1968, с. 41—43.

¹³ В. Вълков. Антични некрополи в Свищовско. — Археология, VII, 1, 1965, с. 33, обр. 10б. Подобен съд произхожда от Гиген, сега в Окръжния музей — Плевен.

¹⁴ По сведения на н. с. Христо Буюклиев подобни съдове са открити в Августа Траяна и се пазят във фонда на Окръжния музей в Стара Загора.

¹⁵ Б. Султов. Цит. съч., с. 44—45, табл. II/9, 10.

¹⁶ R. Gavelle. Calices à encens. — OGAM, XIV, 6, 1952, p. 517 sqq.; Bálint Kuzsinszky. Das grosse römische Topferviertel in Aquincum bei Budapest. — Budapest Régiségei, XII, 1932, fig. 339; Экспектатус Бунсор, Погребалные обряды в некрополезия Новиадунжу. — Dacia, IV, 1960, p. 535, fig. 6, 8.

ЖЕРТВЕНИК С ПОСВЕЩЕНИЕ НА ЗЕВС ОТ ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Маргарита Ваклинова

В 1435 г. Фируз бей, вероятно тогавашен управител на Търново, построява джамия на хълма Царевец пред входа на Двореца. Пострадала при земетресението в 1913 г., тя е съборена до основи в 1960 г.

По време на разкопките през 1966 г. под основите на джамията се разкриха останките на голяма ранновизантийска сграда. Помещенията в южната ѝ част бяха запълнени от плътната маса на насип, образуван от отухлени кирпичи, натрошени тухли и керамиди и фрагментирани разнородни детайли от архитектурна украса, взети от друго място и преупотребени при строежа на разкриваната сега сграда. Входът води към вътрешния двор на постройката през коридор, в който между паднали на пода колони, бази, късове от овъглени греди от покривната конструкция, между другите материали се намери и един жертвеник. Той бе забит в изравнителния насип на пода на коридора, като стърчеше с 0,62 м и, изглежда, е служел за база на малката колонка от варовик (диам. 0,25), сега лежаща паднала до него.

Жертвеникът е изработен от доброкачествен варовик, произхождащ най-вероятно от кариерите при с. Хотница, недалеч от Велико Търново. Повърхността му е обгоряла и на места разрушена от огъня по време на пожара, от който е загинала сградата. Има призматична форма с обща височина 0,80 м. Абакът и базата имат квадратна форма със страна $0,43 \times 0,43$ м. В запазения горен ляв ъгъл има изпълнен в нисък релеф растителен орнамент. Текстът и изображението на мълния са вместени в почти квадратно поле с размери $0,30 \times 0,33$ м, а името на божеството е изнесено на леко профилирания навън пояс под абак в кубическата маса на алтара (обр. 1).

DEI,
ΕΛΙΟΣ
ΕΥΜΟΥ
ΣΟΣ
5. ΕΥΧΗ

Буквите от първия ред на надписа имат размери $0,03 \times 0,02$ м, а останалите букви са $0,024 \times 0,015$ м.

В правоъгълното поле на стеничката вляво от лицевата част са гравирани буквите ΜΒ, вероятно инициали на майстора, работил лицевия надпис и изображението.

Надписът е врязан и жлебът, образуван от длетото, с което си е служил майсторът, е с триъгълно сечение.

Релефното изображение на снопа мълнии, оградено от две страни с надписа, има размери: дължина — 0,215 и ширина — 0,15 м. То е изработено в нисък релеф, плоскостно, като подробностите са гравирани по повърхността. По форма мълнията е двойновретеновидна, усукана и прищипната в средата. Двата ѝ листовидни края са набраздени с къси, успоредни, опасващи я

Обр. 1. Алтар с посвещение на Зевс от Царевец
Fig. 1. Autel dédié à Zeus de Carevec

гравирани линии. Стрелите, излизащи от централната ѝ част в посока нагоре и надолу, са също в нисък релеф. Разпределени са по двойки от двете страни, заграждайки усуканото тяло на мълнията.

В надписа на новооткрития алтар се забелязват някои езикови особености, които би трябвало да се отбележат.

Итацистичната форма се среща често в паметници, определени като работени в Никополис ад Иструм.¹ Дателният падеж на *Zeus-Ai* е даден като *Aei*. Дългото *i* е предадено с дифтонга *Ei*. Това явление не се е наложило в атическата епиграфика преди II в. на н. е.²

Подобна какография се вижда и при изписване името на посветителя — латинското име *Aelius*. То е изписано на гръцки език и при това фонетично, като дифтонгът *AI* (или в латински език *AE*) е бил заменен с обикновено *E*. Това също е факт, който в Атина не е познат преди II в. на н. е.³ Изпуснато е и *v* в края на III лице, единствено число при думата *εὐχην*.

Същият начин на изписване на буквите се среща и върху жертвеник от Царевец, сега в музея в София.⁴ Една още непубликувана ара, открита пак на същото място, сега на хълма

¹ Й. Стефанова. Антични паметници от Nicopolis ad Istrum в Търново. — ГНАМПл, II, 1950, с. 90; M. Brischkoff, Neue Inschriften aus Nicopolis ad Istrum. — AM XLVIII, 1923, с. 96—98, 103—110, 112—113.

² S. Seinach. Traité d'épigraphie grécque. Paris, 1885. с. 264.

³ S. Reinach. Цит. съч., с. 266.

⁴ К. Иречек. Приложения към античната география и епиграфика на България и Румелия. — ПСп 1882/III, с. 57; G. Seure. Nicopolis ad Istrum. — Etude historique et épigraphique, RA, 1908, 2, с. 46, № 49; Я. Тодоров. Паганизмът в Долна Мизия през първите три века сл. Хр., С., 1928, с. 22; В. Бешевлиев. Епиграфски приноси, С. 1952, № 27, табл. XII₂; Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана на Хадриан до Константин Велики, II. — ГСУФФ, XLVIII, с. 383, № 491; G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repartae, II, Serdicae, 1958, с. 108, № 668.

сред другите материали, показва ръката на същия майстор-каменорез. Прилика в палеографско отношение има и при олтарите, отбелязани у Г. Михайлов под № 669 и 670. Правописни грешки и изпуснати букви има и в тези надписи.⁵

Олтарът е посветен на Зевс от *Ἐλιος*, наречен още *Εὐμονος* — благозвучен, прелестен, мил. Комбинацията между латинското име на посветителя и гръцкото име насочват към вероятността за неговия гръцки произход. От надписите, намерени в околностите на Търново, е известен преселник от Никея *Αἴλιος Κλαύδε[ο]ς*.⁶

Известни са значителен брой епиграфски паметници, намерени на Царевец, Трапезица и Момина крепост във Велико Търново, на гръцки и латински език, датирани в първите векове на н. е. и приписвани по произход на старините в Nicopolis ad Istrum. Не малко са и тези от тях, посветени на Зевс Керавнос⁷, с чийто култ може да се свърже и новооткритият жертвеник. Известни са и посвещенията на *Zeus Κεραυνος*, намерени в Долна Мизия.⁸

Nicopolis ad Istrum, основан в началото на II в. на н. е., заселен с колонисти най-вече от Мала Азия, създава на север от Балкана нов опорен пункт за гръцкия език. Там той има превес над латинския и дори понякога му влияе в лексикално отношение.⁹

Не е невероятно и *Aelius* да е преселник, принадлежащ към доста многолюдната витинска колония, създадена в града от самото му основаване.¹⁰ С това би могло да се обясни и особено разпространение на култа към Зевс Керавнос в района на Nicopolis ad Istrum, който в същността си е един малоазийски култ.

Епиграфските паметници от Никополис ад Иструм в по-голямата си част се отнасят към края на II в. на н. е.¹¹ Най-много са надписите и монетите от времето на римския император Септимий Север — края на II и началото на III в. на н. е., когато е и разцветът на муниципията Nicopolis ad Istrum. От края на I, в. на н. е. е и надписът с посвещение на Олимпийския Зевс и Хера Зигия, в който Б. Геров¹² и В. Бешевлиев¹³ четат името на посветителя *Αἴ[λιος]*. Това е и времето, в което Nicopolis ad Istrum е най-значителният център във вътрешността на Мизия и границите на територията му се определят приблизително по долното течение на Росица и средното течение на Янтра, на север към гр. Бяла, на запад — Бутово и Горско Косово, на юг до територията на Августа Траяна.¹⁴

Интерес предизвиква релефното изображение на вретеновидната усукана мълния с 4 чифта стрели върху олтара.

Силата на божествения огън е заложена в недрата на земята. Мълнията е негова проява. Мълнията е била божество, преди да стане атрибут на бога. *Κεραυνος* е бил обсебен от Зевс и той изразява чрез мълнията божествената си мощ. Като бог на мълнията Зевс е обожаван под названията *δοτράλαιος*, *κεραυνος* или *κεραυνοβόλος*, *βροντεὺς* и *βροντῶν*, а у римляните — Юпитер *Fuligator*, *Tonans*.¹⁵

В паметниците, датиращи от различни епохи, мълнията се явява в голямо разнообразие като тип — от прост и двоен тризъбец до крилати или безкрили вретеновидни тела с много стрели, клонки и пламъци. Гръцките майстори дори я превръщат в орнаментален мотив, в декоративен архитектурен елемент. Мълнията се среща често и върху паметници с изображения на орел, прихваната в ноктите му и символ на божествената сила или в ръцете на бога, вдигната

⁵ G. Mihailov. Op. cit. II, с. 109, № 669, 670.

⁶ G. Seure. Nicopolis ad Istrum. — RA, 1908, 2, с. 46, № 49; Я. Тодоров. Паганизмът..., с. 22.

⁷ G. Mihailov. Op. cit. II, с. 109, № 669, 670.

⁸ Ch. Danov. Eine neue Weihung an *Zeus Κεραυνος* aus Niedermösien. — ARW XXXIII, 1936, с. 166—169.

⁹ Б. Геров. Латинско-гръцки лексикални взаимоотношения II. — ГСУИФФ XLIII, С., 1947, с. 109—110.

¹⁰ Я. Тодоров. Паганизмът..., с. 99; G. Seure, Nicopolis ad Istrum. — RA, 1908, 2, с. 275.

¹¹ G. Seure. Nicopolis ad Istrum. с. 413 — счита 18 от намерените там надписи от II в.

¹² Б. Геров. Романизмът..., с. 383, № 491.

¹³ В. Бешевлиев. Епиграфски приноси. № 27.

¹⁴ Б. Геров. Романизмът..., I. — ГСУИФФ, XL, VII, 1950/51, с. 105.

¹⁵ Ch. Daremberg et E. Saglio. Dictionnaire des antiquités grécques et romaines. II, 2, 1896, с. 1352.

¹⁶ Известия на Археологическия и-т, т. 33

заплашително. Фантазията на античния майстор е неизчерпаема и трудно биха могли да се отделят типове мълнии в тяхното многообразие.¹⁶

Вретеневидната форма на мълнията се оказва като че ли най-удобна и приложима в статуйните изображения на Юпитер и на императорите през римската епоха.¹⁷

Този тип на мълния се вижда и в арата от Царевец, комбиниран с четири групи лъчи по две: за вятъра, за огъня, за градушката и за дъжда.

Бронзова статуетка от римската епоха, намерена в Разградско, показва застрашително заставалия с вретеневидна мълния в ръка Зевс.¹⁸

Като се занимава специално с тракийските превъплъщения на Зевс Керавнос, Ж. Сьор описва и три паметника от района на Никополис ад Иструм с изображения на Зевс с мълния в ръка.¹⁹ Изглежда, този култ се е радвал на значителна популярност в този район.

Без да се занимаваме с монетни типове в центрове във от днешните български предели или дори с монети, сечени в Пауталия и Сердика през римската епоха, на чиято гръбна стена има изображение на Зевс с мълния или само мълния, да се обърнем само към монети, сечени в първите векове на нашата ера в Никополис ад Иструм.

Зевс, застанал прав с мълния в ръка, се вижда изобразен на монети от Никополис ад Иструм на римските императори Макрин (217—218) и Диадумениан (218).²⁰ На монети, сечени при Елагабал (218—222), в същия град се среща изображение на орел, държащ в нокти мълния.²¹

Самостоятелни изображения на мълния върху монети не са рядкост. Върху релефни и скулптурни изображения обаче те не се срещат често.

Алтар на анонимен бог, произхождащ от Палмира, ни представя във висок релеф дясна ръка, стиснала крилата мълния. Датира се в първата половина на II в. на н. е.²² В Сирия са намерени и други паметници и изображения на мълния.²³ Върху жертвеник от Ansfelden, Горна Австрия, е изобразена голяма релефна мълния. Алтарът е посветен на Iovi Optimo Maximo.²⁴ Подобни паметници са намерени и на територията на Югославия.²⁵

Изображението на мълния върху алтар, намерен в Гроскротценбург (Ханау), е във форма на двоен тризъбец. Датираното точно посвещение е от 13 януари 221 г. на н. е. и е на Iovi Optimo Maximo.²⁶

Крилата мълния се вижда на релеф върху алтар от Страсбург.²⁷

Култът към божествения огън и към Зевс Керавнос или Юпитер Фулгуратор е бил широко разпространен през римската императорска епоха. Негови носители най-вероятно са били заселници, произхождащи от източните провинции на империята. Нашият посветител *Ἀέλιος Ἑρμοῦκος* е бил може би заселник от Изтока, а такива в муниципията Nicopolis ad Istrum не са били малко.

Олтарът е паметник, датиращ, наред с много други паметници от същия вид, намерени в същия район, от края на II и началото на III в. на н. е.

¹⁶ P. Jacobsthal. Der Blitz in der Orientalischen und Griechischen Kunst. Berlin, 1906; W. H. Roscher. Ausführliches Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie. Leipzig, 1890—1897, Jupiter in der Kunst, с. 754—761; A. B. Cook. Zeus. A Study in Ancient Religion, Cambridge, 1925.

¹⁷ Daremberg-Saglio. Dictionnaire, с. 1359.

¹⁸ Г. И. Кацаров. Антични паметници из България. — ИБАИ VI, 1930—31, 1932, с. 120, обр. 107а, б.

¹⁹ G. Seure. Les images thraces de *Ζεύς Κεραυνός*: *ΖΒΕΛΣΟΥΡΛΟΣ, ΓΕΒΕΛΕΙΖΙΣ, ΖΑΛΜΟΕΙΣ*. — REG, 1913, с. 228—233.

²⁰ Н. Мушмов. Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе. С., 1912. с. 72. № 1252, с. 75, № 1313, табл. VIII₁₇.

²¹ Н. Мушмов. Цит. съч., с. 79, № 1435.

²² K. Michalowski. Palmire. Warszawa, 1966, s. 80—82, обр. 90.

²³ J. B. Chabot. Choix d'inscriptions de Palmire. Paris, 1922, табл. XXIII₅; H. Bossert. Altsyrien. Tübingen, 1951, с. 36, № 531.

²⁴ R. Egger. Der Wettergott der Ostalpenländer, RAF, II, Klagenfurt, 1963, с. 258, обр. 8.

²⁵ CIL, III, 5186, 4032, 4108, 3328, 5145.

²⁶ W. Schleiermacher. Eine neue Benefiziarinschrift aus Großkrotzenburg, Kr. Hanau, Germania, 1961, 1/2, с. 166—168, обр. 1.

²⁷ Römer am Rhein. Köln. 1967. с. 206, табл. 61.

Каменоделецът с инициали МВ ще да е бил майстор от *quadratarii*, известни ни от законодателството на IV в.,²⁸ изчукачи на буквите в надписите. Не му е било чуждо и майсторството на *magmorgarius*-а, работещ релефи.

Можем да си зададем въпроса: при наличието на богатия, добре изработен каменен материал, при това богатство на архитектурни детайли, използвани като неизчерпаем източник на материал за строежа на ранновизантийския център на хълма Царевец, при очевидния подбор на материала при пренасянето му от *Nicopolis ad Istrum* на Царевец за вторична употреба в постройките, защо е било нужно вместо бази на колоните, а такива е имало много, да се носи по-голямата, по-тежка и по-неугледна и неподходяща в предназначението, което е трябвало да има в новата сграда, езическа ара? Не поставя ли това въпроса за местен или в непосредствена близост източник на материал за византийските строежи на Царевец, който е бил на територията на Никополис ад Иструм, но вън от градските му черти.

Засега със сигурни данни за живот точно по това време на хълма Царевец не разполагаме, но не може да се изключи възможността въпросният Елиус да е живял там или в близката околност на хълма. Би могло да се допусне и възможността посветителят да е притежавал през тази епоха — края на II в., имение някъде в околностите или дори в непосредствена близост на хълмовете, на които се е изградил по-късно ранновизантийският епископски център и средновековната българска столица, което засега за нас остава още неразкрито. Известно количество паметници, написани на гръцки език и намерени в този район, носят почерка на един майстор, който, може да се предполага, е работил дори там за задоволяване на местни нужди.

UN AUTEL DEDIE À ZEUS SUR LA COLLINE DE CARÉVÈC A TÂRNOVO

MARGARITA VAKIINOVA

(Résumé)

Cet autel a été découvert dans les ruines d'un édifice civil du Haut Empire.

Il est exécuté en calcaire et, a une forme prismatique et une hauteur de 0,80 m. L'abaque et la base sont carrées avec des côtés de 0,43 à 0,43 m. L'inscription est incisée sur la face de l'ara des deux côtés du faisceau de foudre en relief. Sur le mur à gauche on aperçoit gravées les lettres MB, probablement les initiales du sculpteur.

L'autel est dédié à Zeus puisqu'on y trouve la figure de Keravnos.

A juger de certaines particularités paléographiques et orthographiques cette inscription doit être datée de la fin du IIe et du IIIe s. de n. è.

Le culte de Zeus Keravnos répandu parmi la population de la région de *Nicopolis ad Istrum*, à l'époque romaine semble être dû aux colons d'Asie Mineure qui s'étaient établis dans ces parages et avaient créé au Nord du Balkan une nouvelle aire de contact de la culture linguistique grecque.

La représentation du faisceau de foudre que l'on rencontre assez rarement représenté sous une forme individuelle retient tout particulièrement l'attention de l'auteur.

Il est à supposer, que l'origine de l'autel est rattachée aux environs immédiats de Carévéc et même avec la vie qui avait existé sur cette colline.

²⁸ Cod. Theod. 134,2=Cod. Just. 10,66₁.

ИЗВЕСТИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ
BULLETIN DE L'INSTITUT D'ARCHÉOLOGIE
XXXIII, 1972

ПАМЕТНИЦИ НА ХЕРМЕС ОТ СТАРОЗАГОРСКО

Христо Буюклиев

Предмет на настоящото съобщение са четири паметника на Хермес, които се съхраняват в Окръжния исторически музей — Стара Загора. Три от тях са мраморни оброчни плочки, а четвъртият — кръгъл глинен модел, който обнародваме за втори път. Това бе наложено от непълното му интерпретиране в първата публикация.¹ Паметниците произхождат от Старозагорско.²

1. Плочка от неизвестно селище от Старозагорски окръг (обр. 1). Едрозърнест бял мрамор. Има трапецовидна, горе закръглена форма. Долният ляв ъгъл е леко отчупен, а релефът е доста заличен. Вис. 0,255, шир. долу 0,20, горе 0,17, деб. 0,03 м. Инв. № 2Сз 700.

Представя Хермес, прав, гол, насреща. Левият крак облекчен. Част от главата изчукана върху горната рамка. Косата е предадена като обща маса. Върху лявото рамо е праметнат единият край на хламидата, която сега почти не личи. В лявата ръка придържа кадучея, а в дясната, спусната надолу — кесията. Краката обути във високи ботуши. Вдясно от Хермес кръгъл жертвеник, над който се издига разклоняващо се горе стъбло. Пред жертвеника — петел, обърнат наляво. Зад краката на Хермес се вижда предната част на животно (овен или козел) в бяг наляво. На долната рамка следи от силно заличен надпис в два реда:

— — — ΥC. KAN
[— — — EY] XHN.

Плочката повтаря известните вече иконографски типове на Хермес.³ По-особено е само наличието на петела, който като атрибут на Хермес засега все още се явява твърде спорадично в нашите земи.⁴

2. Горна половина от плочка, намерена в м. Гаев рът, източно от с. Медово, Старозагорско (обр. 2). Дребнозърнест бял мрамор. Имала е трапецовидна, горе закръглена форма. Горният ляв ъгъл отчупен. Вис. 0,105, шир. 0,145 и деб. 0,04 м. Инв. № 2 Сз 1187.

Представя Хермес, запазен само до гърдите. Късо подстриганата му коса и лицето са силно заличени. През лявото му рамо е праметната хламида. Запазен е и горният край на кадучея, който е държал с лявата си ръка. Върху горната рамка е имало един ред гръцки надпис, сега много заличен. Чете се само: . . Φ. ΧΡΕΝΑ.

3. Два отломъка от плоча, представляващи горният десен и долният ляв ъгъл на плочката (обр. 3). Произхождат от западната част на неотдавна разкритата тракийска вила в района на

¹ Окръжен народен музей Стара Загора. Старо изкуство, С., 1965, № 65.

² За други паметници на Хермес от Старозагорско вж. Г. Кацаров, ГНМ, 1921, с. 149, № 2, обр. 132 (плочката от с. Колена) и D. Zontschev, AB, XL, 1953, p. 225 sqq., № 1, fig. 92 (плочката от с. Свобода).

³ От по-новата литература за разпространение на култа на Хермес в нашите земи вж. Я. Младенова, ГНАМП, IV, 1960, с. 182—183; Необнародвани паметници на Хермес.—Археология, IX, 4, 1967, с. 40—48 и там цит. лит.

⁴ Я. Младенова.—ГНАМП, IV, 1960, с. 183.

Обр. 1. Мраморна плоча на Хермес от Старозагорско
Fig. 1. Plaque en marbre d'Hermès de la région
de Stara Zagora

Обр. 2. Мраморна плоча на Хермес от с. Медово,
Старозагорски окръг
Fig. 2. Plaque en marbre d'Hermès du village Medovo,
dép. de Stara Zagora

новостроящия се язовир „Чаталка“⁵. Бяха намерени заедно с десетина плочки и статуйки с посвещения на Тракийския конник и Аполон. Едрозърнест бял мрамор. Имала е трапецовидна, горе закръглена форма. Вис. 0,25, шир. 0,165, деб. около 0,035 м. Инв. № 2Сз-ч 863.

⁵ За някои резултати от разкопките в района на язовир „Чаталка“ вж. Д. Николов и Хр. Буюклиев. Тракийски могилни гробове от Чаталка, Старозагорско. — Археология, IX, 1967, с. 19—31; Нови тракийски могилни погребения от Чаталка, Старозагорско. — Археология, IX, 3, 1967, с. 10—25.

Обр. 3. Мраморна плоча на Хермес от района
на язовир Чаталка, Старозагорски окръг
Fig. 3. Plaque en marbre d'Hermès de la région
du barrage Catalka, dép. de Stara Zagora

Чрез висок релеф е представен Хермес, прав, гол, насреща. Десният крак облекчен. Косата предадена като обща маса. Лицето силно заличено. През лявото му рамо е праметната хламида. Тя се спуска надолу и обгръща лявата ръка, с която придържа кадуцей. В дясната, протегната встрани ръка, държи кесията над висок, кръгъл и профилиран жертвеник. Върху запазената лява част от долната рамка следи от надпис в два реда. Чете се само:

AVC[— — — —]
[— —]VN[— — — —].

4. Кръгъл глинен модел за калъп (обр. 4). Произхожда от керамичната работилница на споменатата тракийска вила. Представлява кръгъл глинен диск с диаметър 0,10 и максимална дебелина 0,04 м. Изработен е от добре пречистена глина с розовожълт цвят след изпичането. На две места отчупен, без да е засегнато изображението. Долният край е леко деформиран, което се е получило най-вероятно в резултат на изпичането. Обратната страна е необработена и има леко заоблена форма. На най-изпъкналата част — две успоредни вдлъбнатини, които са получени още при формуването от притискането на пръстите на ръката. Лицевата страна е оброчена с нисък бордюр и вписана в него изпъкнала окръжност.

Полето в окръжността се заема от изображението, което представя Хермес, възседнал овен, в ход надясно. Релефът е изработен чрез отпечатване. Хермес е представен гол, наметнат с хламида, която при лявото рамо е закопчана с кръгла фибула. Тялото е в твърде неестествено положение: главата наляво, торсото насреща, а краката надясно. Вместо петазос, върху главата — шапка, наподобяваща шлем със зъбчат гребен. Лицето, което е представено в пълен профил, е

Обр. 4. Глинен модел с изображение на Хермес
от района на язовир „Чаталка“

Старозагорски окръг

Fig. 4. Modèle en argile avec la représentation
d'Hermès de la région du barrage Čatalka,
dép. de Stara Zagora

Обр. 5. Глинен модел с изображение на Хермес
от Аквинкум

Fig. 5. Modèle en argile avec la représentation
d'Hermès d'Aquincum

доста заличено. В дясната, протегната встрани ръка държи кесията, а в лявата, спусната надолу — кадуцей. Горната част на кадуцея е заличена. Заличени са китката на дясната ръка и част от кесията. Краката са боси.

Тялото на овена, леко огънато от тежестта на възседналия го Хермес, е покрито със стилизирани кичури вълна. При главата същият зъбчат орнамент, както при Хермес. Рогата са големи и извити напред. Устата е полуотворена.

И двете фигури са зле пропорционирани, което издава ръката на местен майстор. Особено бие на очи удълженото и несъразмерно голямо тяло на Хермес.

Вляво от изображението — следи от напълно заличен надпис, който очевидно е преминавал и в дясната половина на кръга.

Подобни глинени модели са известни от античната керамична работилница в Аквинкум.⁶ Напоследък такива бяха открити и у нас при с. Бутово⁷, В. Търновско. Установено е, че от тези модели са изработвани калъпи, които от своя страна са служили за отливане на декоративни плочки. Тези плочки имали предимно кръгла форма и били апликирани към стените на съдовете още преди тяхното изпичане. Така по някои от съдовете били изградени цели фризове от подобни медальони. Полетата на медальоните са запълвани предимно с митологични сцени. Съдовете с подобна украса са известни най-вече от Унгария.⁸

В иконографско отношение нашият модел стои най-близо до възпроизведения тук модел от Аквинкум (обр. 5). Той ни представя същия иконографски тип: Хермес, възседнал овен, в

⁶ K. Bálint. *Agazgyári római fazekastelep Aquincumban.* — Budapest régiségei, Régészeti és történeti évkönyv, XI, Budapest, 1932.

⁷ Б. Султов. Един занаятчийски център в Долна Мизия. — Археология, IV, 4, 1962, с. 30—34. Използвам случая да благодаря на колегата Б. Султов, който бе любезен да ми покаже голяма част от разкритите керамични материали при с. Бутово.

⁸ K. Bálint. *Op. cit.*, passim.

ход надясно.⁹ Присъствието на петел и скорпион върху плочката може да се обясни със специфичност в религиозните концепции.

В нашите земи иконографският тип „Хермес яздец овен“ е засвидетелствуван засега само в Югозападна България. Това са две мраморни статуйки (с. Мламолово¹⁰, Кюстендилско, и София¹¹) и една бронзова монета от Пауталия, сечена по времето на Гета (209—212).¹² Следователно с откриването на модела от района на язовир „Чаталка“ (в землището на с. Яворово, Старозагорско) обсегът на разпространението на този иконографски тип се значително разшири. Може да очакваме, че той ще се появи и на други места.

В литературата е възприето мнението, че тази иконографска характеристика на Хермес отразява скотовъдния характер на племената, които го изобразяват.¹³ Следователно, както още на времето бе отбелязано, в случая Хермес се явява като бог на пастирите и стадата, а може би още по-точно — като покровител на овцевъдството.

Не без основание някои изследвачи виждат известна заимственост от иконографията на Тракийския конник. Това особено ясно личи при статуйката от с. Мламолово.¹⁴ Смесването на Тракийския конник с други гръко-римски божества е факт, засвидетелствуван от редица оброчни паметници. По наше мнение този синкретизъм е добил своето най-високо проявление в годините след управлението на Траян (98—117). Това е и времето на масова колонизация на днешните български земи с преселници, които безспорно идват със своите култове. Задоволяването на религиозните нужди на тази разноетническа смесица предизвикала и култовия синкретизъм, проявлението на който между другото виждаме и в почти всички сфери на културния живот.

Датировката на модела се затруднява главно поради провинциалния характер на изображението. Ние обаче сме склонни да го отнесем към първата половина на III в. Основание за това виждаме в зъбчатия орнамент на шапката, който много напомня лъчестите корони върху монетните изображения от III в. За *terminus ante quem* ни служи разрушаването на вилата, респективно и на работилницата, през средата на III в.

⁹ К. Balint. Цит. съч., *passim*, обр. 236.

¹⁰ В. Добруски. Материали по археологията на България. — МСБ, XVIII, 1901, с. 785 и сл., № 97, обр. 56.

¹¹ С. Kazanow. AA, XLIV, 1929, p. 322 sqq., № 5, fig. 31.

¹² Beschreibung der antiken Münzen der Koeniglichen Museen in Berlin I, p. 205, № 38.

¹³ В. Добруски. Цит. съч., с. 786.

¹⁴ Пак там.

MONUMENTS D'HERMÈS DE LA RÉGION DE STARA ZAGORA

HRISTO BUJUKLIEV

(Résumé)

L'article porte sur quatre monuments avec la figure d'Hermès. Ce sont trois plaques votives en marbre et en modèle rond en argile. Les plaques en marbre répètent les types iconographiques d'Hermès connus de la littérature.

Le modèle en argile provient d'un atelier de céramique près d'une villa thrace récemment découverte située dans la région du barrage „Čatalka“ en voie de construction. La figure en relief représente Hermès monté sur un bélier se dirigeant à droite. De la main droite tendue Hermès tient la bourse et de la gauche le caducée (fig. 4).

Les analogies avec les monuments semblables, principalement à Aquincum ont permis d'établir que cette plaque servait de modèle pour couler des moules. Dans ces moules on exécutait des plaques décoratives qui étaient ensuite appliquées sur les parois des vases comme motif décoratif en relief.

Ce modèle se rapproche d'un spécimen d'Aquincum (fig. 5). En Bulgarie ce type n'est attesté que par deux statuettes en marbre (vill. Mlamolovo près de Kjustendil et à Sofia), ainsi que par une monnaie en bronze de Pautalia (Kjustendil) frappée au temps de l'empereur Geta (209—212).

L'auteur appuie le point de vue de V. Dobruski (V. Dobruski, *MCd.*, XVIII, 1901, p. 786) suivant lequel la représentation serait celle d'Hermès comme protecteur des troupeaux de moutons.

Ce monument doit être à son avis daté de la première moitié du IIIe siècle.

ИЗВЕСТИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ
BULLETIN DE L'INSTITUT D'ARCHÉOLOGIE
XXXIII, 1972

КОЛЕКТИВНА НАХОДКА НА МОНЕТИ И МЕДАЛИОНИ ОТ ПЛОВДИВ

Камен Колев

Към средата на юли 1964 г. при копаене основите на жилищен блок № 23 на бул. Л. Димитрова в Пловдив работниците попаднали на малко глинено съдче, съдържащо 21 римски императорски монети (НАМПл, инв. № 2328).

Съдчето е с бледочервен цвят, плоско дъно, крушовидна форма, тясна и къса шийка, хоризонтално устие с разширение навън. Украсено е с девет хоризонтални вдлъбнати окръжности. Има вис. 8,3, диам. на дъното 3,4, на устието 4,4 см, а на най-изпъкналата част на тялото 6 см, дебелина на стените 0,4 см (обр. 1). Вместо с капаче устието му било покрито с четири бронзови медалиона, сечени във Филипопол.¹ Монетите (2 бр. денари, 18 — антониниани и 1 бронзова колониална монета на Деултум) и медалионите са от следните римски императори

I. МЕДАЛИОНИ

Каракала (211—217)

1. Лице: AVT KAI M AVP CEVHPOC ANTΩNEINOC AVG. Брадат бюст на Каракала с лавров венец и ризница, обърнат гърбом, гледа надясно.

Опако: KOINON ΘPAKΩN AAEZAN ΠVΘIA, в отреза: EN ΦIAΠΠ/O. Императорът във военно облекло, прав, наляво, в дясната ръка държи патера над разпален жертвеник, а в лявата — дълго обърнато копие. Пред него колона със статуя на Аполон Кендризос, с патера в дясната и лък в лявата ръка. Вдясно Виктория, обърната наляво, с дясната ръка полага венец на главата на императора, а в лявата държи палмово клонче. Бронз, диам. 39/42 мм, тегло 36,89 г. Народен музей, София (инв. № 7335); Н. Мушмов, Античните монети на Пловдив, ГНБПл, 1924, стр. 258—259, № 367, табл. IX (инв. № 2327) (обр. 2а).

Елагабал (218—222)

2. Лице: A (VT K M) AVPHΛ ANTΩNEINOC CEB. Бюст на Елагабал с лавров венец, ризница и мантия, наляво.

Опако: MHTPOΠOΔEΩC ΦIAΠΠOΠOΔEΩC NE, в отреза: ΩKOPOV. Богинята на града с крепостна корона с три кули, седящи на трон, наляво. В дясната ръка протегнатата напред държи модел на храм с много колони, а в лявата — рог на изобилието. ↑ ↗. Бронз, диам. 38/40 мм, тегло 30,36 г. Народен музей, Пловдив (инв. № 2324) (обр. 2б).

3. Лице: AVT K M AVPHΛ ANTΩNEINOC CEB. Бюст на императора с лавров венец, ризница и мантия, наляво.

¹ Т. Герасимов. Монетни съкровища, намерени в България през 1964 г. — ИАИ, XXVIII, 1965, с. 249; К. Колев. Колективни находки на монети през последните години. — ГНАМПл, VI, 1968, с. 161.

Обр. 1. Глиненото съдче, в което
са били поставени монетите. III в.
Fig. 1. Le vase en argile contenant
les monnaies (IIIe s.)

Обр. 2. Медалиони : а — на Каракала ; б, в, г — на Елагабал
Fig. 2. Médailles : а — de Caracalla ; б, в, г — d'Elagabal

Опако: ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΝΕΩ, в отреза: ΚΟΡΟV. Херакъл гол, прав, наляво. С дясната ръка се подпира на кривак, а върху лявата е праметната лъвска кожа.[↑]↗. В горния ляв край медалионът е пропукал изцяло. Бронз, диам. 40/41 мм, тегло 31,13 г. Народните музеи в София (инв. № 6070) и Пловдив; Н. Мушмов. Цит. съч., стр. 272, № 465, табл. XI (инв. № 2326) (обр. 2_в).

4. Лице: AV (T K M) AVPNA ANTΩNEINOC CEB. Бюст на Елагабал с лавров венец и ризница, надясно.

Опако: ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΦΙΛΙΠΠΟΠΟΛΕΩΣ ΝΕΩ, в отреза: ΚΟΡΟV. Херакъл гол, прав, наляво. С дясната ръка се подпира на кривак, а върху лявата — свита в лакътя и поставена на кръста, е праметната кожата на Немейския лъв.[↑]↗. Бронз, диам. 38/39 мм, тегло 27,11 г. Н. Мушмов. Цит. съч., 272, № 464 (инв. № 2325) (обр. 2_г).

II. КОЛОНИАЛНИ МОНЕТИ

Гордиан III (238—244)

5. Лице: IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG. Бюст на императора с лъчеста корона и мантия, надясно.

Опако: COL FL PAC DEVLТ. Бонус-Евентус гол, прав, наляво, държи патера и клонче. Cohen², V, стр. 71, № 445 (обр. 3₁).

III. ДЕНАРИ

Александър Север (222—235)

6. Лице: IMP ALEXANDER PIVS AVG. Бюст на императора с лавров венец и мантия, надясно.

Опако: PROVIDENTIA AVG. Провиденция³, права, насреща, гледа наляво, държи два класа и рог на изобилието. Пред нея modius, пълен с класове. Cohen, IV, стр. 452, № 501 (обр. 32).

Гордиан III (238—244)

7. Лице: IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG. Бюст на императора с лавров венец и мантия, надясно.

Опако: SECVRITAS PVBLICA. Секуритас седнала на трон, наляво, в дясната ръка държи скиптър, а с лявата поддържа главата си. Cohen, V, стр. 58, № 340 (обр. 3₃).

IV. АНТОНИНИАНИ

Гордиан III (238—244)

8. Лице: IMP CORDIANVS PIVS FEL AVG. Бюст на императора с лъчеста корона и мантия, надясно.

Опако: AETERNITATI AVG. Сол с лъчест венец, полугол, прав, наляво. Дясната ръка вдигната нагоре. В лявата държи кълбо. Cohen, V, стр. 26, № 41 (обр. 3₄).

9. Лице: Надпис и образ, както при № 8.

Опако: LAETITIA AVG N. Летиция права, наляво, държи венец и котва. Cohen, V, стр. 33, № 121 (обр. 3₅).

² Н. Cohen. Description historique des monnaies frappées sous l'Empire romain. — Paris, t. I—VIII, 1880—1892.

³ Типът на PROVIDENTIA тук е подобен на този на ANNONA и трябва да се приеме като Провиденция. Срв. Cohen, IV, с. 452, заб. 1.

Обр. 3. Римски монети от Пловдив
Fig. 3. Monnaies romaines de Plovdiv

10. Лице: Също като при № 8.

Опако: ORIENS AVG. Сол с лъчест венец, полугол, държи кълбо в лявата ръка. Дясната вдигната нагоре. Cohen, V, 38, № 167 (обр. 3₆).

11. Лице: Също като при № 8.

Опако: VIRTUTI AVGVSTI. Херкулес гол, прав, надясно, с лъвска кожа, облегнат на кривак, поставен на скала. Дясната ръка опряна на хълбока, Cohen, V, стр. 67, № 404 (обр. 3₇).

Филип Араб (244—249)

12. Лице: IMP PHILIPPVS AVG. Брадат бюст на императора с лъчеста корона и мантия, надясно.

Опако: FORTVNA REDVX. Фортуна седи на трон наляво, държи кормило и рог на изобилието. Под трона колело. Cohen, V, стр. 100, № 65 (обр. 3₈).

13. Лице: IMP M IVL PHILIPPVS AVG. Брадат бюст на императора с лъчеста корона и мантия, надясно.

Опако: LIBERALITAS AVGG II. Либералитас, права, наляво, държи tessera и рог на изобилието пълен с плодове. Cohen, V, стр. 102, № 87 (обр. 3₉).

14. Лице: Надпис и образ, както при № 13.

Опако: ROMAE AETERNAE. Рома с шлем, седи наляво, държи Виктория и жезъл. Под нея щит. Cohen, V, стр. 111, № 165 (обр. 3₁₀).

15. Лице и опако: Както при № 14 (обр. 3₁₁).

Отация (жена на Филип Араб)

16. Лице: M OTACIL SEVERA AVG. Неин бюст с мантия, диадема и полумесец, който обхваща бюста отдолу, надясно.

Опако: CONCORDIA AVGG. Конкордия, седи наляво върху трон, държи патера и двоен рог на изобилието пълен с плодове. Cohen, V, стр. 144, № 4 (обр. 3₁₂).

17. Лице и опако: Както при № 16 (обр. 4₁).

Филип син (247—249)

18. Лице: M IVL PHILIPPVS CAES. Бюст на императора с лъчеста корона и мантия, надясно.

Опако: PRINCIPI IUVENT. Филип във военно облекло, прав, надясно, държи глобус и копие. Cohen, V стр. 166, № 54 (обр. 4₂).

19. Лице: Надпис и образ, както при № 18.

Опако: PRINCIPI IUVENT. Филип във военно облекло, прав, надясно, държи глобус и копие хванато напречно. Cohen, V, стр. 166, № 54 (обр. 4₃).

20. Лице: Както при № 18.

Опако: PRINCIPI IUVENT. Филип във военно облекло, прав, наляво държи глобус и се подпира на копие. Cohen, V, стр. 166, № 48 (обр. 4₄).

Деций Траян (249—251)

21. Лице: IMP C M Q TRAIANVS DECIVS AVG. Бюст на императора с лъчеста корона и мантия, надясно.

Опако: ABVNDANTIA AVG. Абонданция, права, насреща, изсипва своя рог надясно. Cohen, V, стр. 186, № 2 (обр. 4₅).

22. Лице: Надпис и образ, както при № 21.

Опако: ADVENTVS AVG. Императорът на кон, в ход наляво, държи жезъл. Дясната ръка вдигната напред. Cohen, V, стр. 186, № 6 (обр. 4₆).

23. Лице: Както при № 21.

Опако: VICTORIA AVG. Виктория в ход наляво, държи венец и палмово клонче. Cohen, V, стр. 197, № 111 (обр. 4₇).

Етрусцила (жена на Деций Траян)

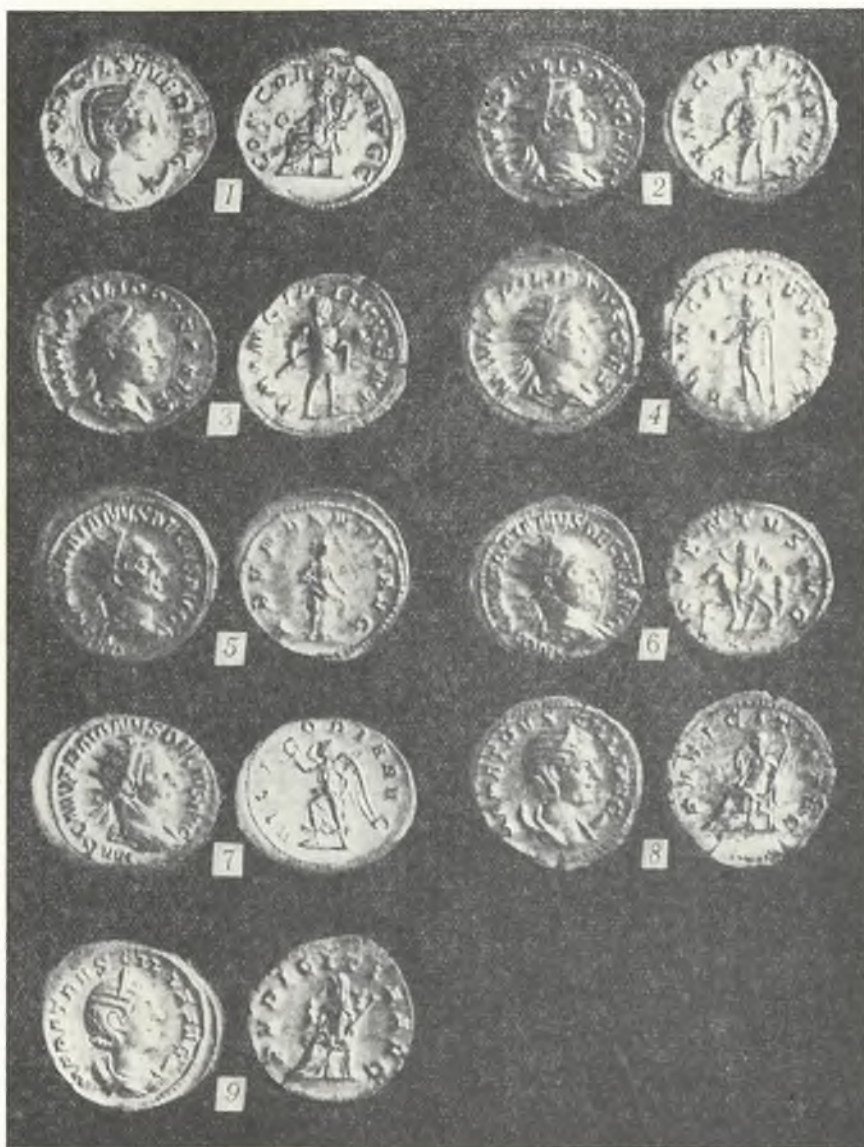
24. Лице: HER ETRVSCILLA AVG. Неин бюст с мантия и диадема, надясно. Отдолу бюстът е обхванат от полумесец.

Опако: PVDICITIA AVG. Пудиция седи наляво върху трон, държи воала си и жезъл хванат напречно. Cohen, V, 210, № 19 (обр. 4₈).

25. Лице: Надпис и образ, както при 24.

Опако: PUDICITIA AVG. Пудиция седи наляво върху трон, държи жезъл и воала си пред лицето. Cohen, V, стр. 210, № 19 (обр. 4₉).

От описанието на тази сравнително малка парична находка се вижда, че последни по време са монетите на император Деций Траян (249—251) и жена му Етрусцила. Следователно съкровището е било укрито в земята във връзка с готското нашествие от 250—251 г., за което съоб-

Обр. 4. Римски монети от Пловдив
Fig. 4. Monnaies romaines de Plovdiv

щават античните автори.⁴ Според Дексип, Филипопол устоял на упоритата готска обсада,⁵ но бил предаден от своя военачалник Приск.⁶ Според сведенията на Амиан Марцелин готите избили в града сто хиляди души.⁷ В тези трагични дни притежателът на въпросната находка е бил убит или пленен, за да остане неговото малко съкровище непокътнато в земята до наши дни. От това време от нашите земи са известни повече от 100 колективни монетни находки.⁸ От тях около 45 са намерени в Южна и Югозападна България, а останалите в Северна. Те говорят за размера, жестокостите и опустошенията по време на готското нашествие.

Монетната находка е интересна по своето съдържание. Прави впечатление, че са укрити като парично съкровище и бронзовите медалиони, които, както се приема, не са сили предназначени като платежно средство.⁹ Медалионите са едни от редките, но същевременно и най-интересни нумизматически материали. По-големи са от монетите — диаметърът им е около 40 мм. Отсечени в чест на Каракала и Елагабал,¹⁰ те са били давани като възпоменателни знаци както на по-изтъкнати императорски представители в провинцията, така и на местните първенци. Медалионите не били делова монета, служеща като платежно средство, а изпълнявали ролята на монета-плакат и монета за спомен. Но изглежда, че при известни условия, на пазара във Филипопол се е плащало и с тях, изпълнявайки ролята на медали-монети.¹¹ Това мнение се подкрепя и от наличието на бронзовата колониална монета на Деултум, използвана на местния пазар. Както показват колективните находки, произхождащи от Пловдив¹², монетите на Деултум са били употребявани и на филипополския пазар. Домашните монети не са били достатъчни, за да го обслужват.

Нашата находка е интересна и от чисто нумизматично гледище. Касае се за монетния тип, изобразен върху един от бронзовите медалиони (обр. 26). Върху досега известните медалиони на Елагабал, сечени във Филипопол, е предадено олицетворението на града като *πόλις νεοκόρος* с согопа *thuralis*, седящ наляво. В дясната ръка протегната напред държи модел на неокорския храм, а с лявата се опира на жезъл.¹³ Нашето изображение представлява един нов, неизвестен досега в нумизматиката вариант от този тип. Богинята на града е предадена по шаблонния начин — седнала на трон в царствена поза, тя предлага на Елагабал неокорски храм, който се е издигал на Джендемтепе.¹⁴ Но вместо царствения скиптър, върху който обикновено е поставена лявата ръка на богинята, тя държи в нея рог на изобилието. Много често върху филипополските монети се изобразяват фигурите на божествата, покровители на плодородието, с рог на изобилието.¹⁵ Но само върху една серия монети от голям номинал, сечена по времето на Антонин Пий (138—161), градската богиня е предадена с него.¹⁶ Нашето медалионно изображение е единствено известно засега по времето на Елагабал, където градската богиня се явява с този атрибут на плодородието.

⁴ Jordanes, *Getica*, § 101—103. Вж. Извори за старата история и география на Тракия и Македония, С., 1949, с. 430.

⁵ Извори за българската история, I, С., 1954, с. 11—13.

⁶ Jordanes. Цит. съч., § 103.

⁷ Am. Marcellinus, XXXI, 5, 17.

⁸ Вж. поредицата: Колективни монетни находки у ИАД и ИАИ, водена от Н. Мушмов и Т. Герасимов.

⁹ Н. Мушмов. Античните монети на Пловдив. — ГНБПл, 1924, с. 209.

¹⁰ Т. Герасимов. Бележки върху Питийските, Александрийските и Кендризийските игри във Филипопол. — Сб. Д. Дечев, С., 1958, с. 292 и 298.

¹¹ К. Колев. Два новопостъпили медалиона в пловдивския музей. — Археология, IX, 1967, кн. 3, с. 45.

¹² К. Колев. Колективни находки на монети. ..., с. 164—165.

¹³ Т. Герасимов, Бележки върху Питийските. ... с. 298, табл. II, № 1; Н. Мушмов. Цит. съч., с. 271 и сл., № 462, табл. XI; Народен музей. София (инв. № 5776); В. Pick. Die Tempeltragenden Gottheiten und die Darstellung der Neokorie auf den Münzen. — OJ, VII, 1904, 13 и сл.

¹⁴ Т. Герасимов. Монета на гр. Филипопол с изображение на един от хълмовете му. — ГПНБМ, 1937—1939, с. 164.

¹⁵ Н. Мушмов. цит. съч. № 45, 48, 51, 219—220, 257, 280, 505 и др.; К. Колев. Богатствата на Пловдивското поле и река Марица, отразени върху антична монета от Филипопол. — ГНАМПл, VI, 1968, с. 101 и 105.

¹⁶ Н. Мушмов. Цит. съч. с. 216, № 32—34, табл. II.

Поради липса на всякакви други данни засега не можем да подредим в хронологически ред медалионите с тези два варианта на един и същи тип.

При разгледаните тук медалиони лицевото изображение и това на опаката страна е почти в една отвесна ос (опакото е с малко, но постоянно отклонение вдясно). Еднаквото положение на лицето и опакото е много важно, понеже разкрива начина, по който работниците монеторезачи са манипулирали с печатите. Това е явно указание за един напредък в техниката на монетосеченето във филипополската монетарница, понеже двата печата са били прикрепени шарнирно един към друг.

Прави впечатление разнородността на находката — бронзови медалиони, денари, антониниани и колониални монети, сечени в един промеждутък от около 40 години. Както и при други находки, така и тук виждаме, че монетите на владетели, които отдавна са слезли от историческата сцена, продължават да служат като платежно средство и при следващите императори, които във връзка с неуспешни военни действия и неблагоприятни политически събития, последвани от икономически сътресения, изпитват остри финансови затруднения. При такива случаи не винаги трябва да очакваме, че монетите на по-ранните владетели са по-малко от монетите на управляващите непосредствено преди заравянето¹⁷, както показва и нашата колективна находка. Това съотношение на монетите зависи от ред причини — финансовото състояние на страната, необходимостта от парични знаци за задоволяване на вътрешната и външна търговия в момента, организацията на монетосеченето, продължителността на управлението на съответния император др.

TRÉSOR MONÉTAIRE ET MÉDAILLONS DE PLOVDIV

KAMEN KOLEV

(Résumé)

On a découvert à Plovdiv un petit vase en argile (fig. 1) contenant 21 monnaies (fig. 3 et 4) dont le détail est le suivant: monnaie coloniale de Deultum du temps de Gordian III (238—244) — une pièce; deniers: d'Alexandre Sévère (222—235) — une pièce, de Gordian III — une pièce; antoniniens: Gordian III — 4 pièces, Philippe Arabe (244—249) — 4 pièces, Otatilia (femme de Philippe Arabe) — 2 pièces, Philippe le fils (247—249) — 3 pièces, Decius Trajan (249—251) — 3 pièces et Etruscila (sa femme) — 2 pièces. Le goulot du vase était couvert par quatre médaillons de bronze frappés à Philippople (fig. 2) sous Caracalla (211—217) — une pièce et Elagabal (218—222) — 3 pièces.

Il est intéressant de relever qu'on a caché comme trésor monétaire aussi les médaillons de bronze qui n'avaient pas de pouvoir libératoire et n'étaient par conséquent pas acceptées comme un moyen de paiement. Il semble cependant que dans certains cas on pouvait s'acquitter à Philippople aussi avec ces médaillons.

Ces monnaies ont été enfouies dans la terre à l'époque de l'invasion des Goths (250—251).

¹⁷ Д. Николов. Монетна находка от с. Свобода, Старозагорско. — Археология, IV, 1962, кн. 3, с. 28.

ГЛИНЕНИ УРНИ С ИЗОБРАЖЕНИЕ НА ЧОВЕШКО ЛИЦЕ ОТ МИЗИЯ

Димитрина Митова-Джонова

В сбирките на Видинския, Свищовския и Плевенския музей се съхранява интересна римска керамика с пластична украса, изпълнена в примитивна техника. Тя е постъпила в музеите единично и обстоятелствата на откриването ѝ са случайни.

В гроб от некропола на Рациария е намерено глинено съдче, високо 7,5 см с диаметър на дъното, тялото и периферията 2,4, 5,6 и 4,8 см. Съдчето е източено на колело от недоброкачествена глина. Изпечено е до червено. Малка дръжка, сега отчупена, с елипсовидно сечение, излиза от периферията и стига до тялото. Дъното е масивно и чрез стесняване минава към тялото. Ново стесняване оформя периферията. Тя има прост профил, надобелена е и е издадена леко навън. Преди изпичането на съда от същото тесто върху тялото му са моделирани частите на човешкото лице — очи, нос, уста, вежди, брада и уши. Носът е месест и гърбав. Две резки в долната част очертават ноздрите. От двете страни на носа, малко ниско, са поставени очите. Те са оформени от два бадемови глинени налепа, прорязани по средата. Над тях, във висок релеф са поставени веждите. Отделните влакънца са предадени чрез коси нарязи. Устата е моделирана, както очите, само че е чувствително по-голяма. Под долната устна започва малка, остра брадичка, с отвесно падащи остри кичури, представени чрез отвесни нарязи. От двете страни на бузите са ушите, предадени посредством пластични, глинени дъги. Над веждите са прикрепени две пластични тела, несвойствени на човешкото лице. Те също имат коси нарязи и приличат на червеи или пиявици (обр. 1). Формата на съда, стеснена при дъното и периферията, като че е съобразена с пластичната украса. Стеснената основа действа като врат, а прибраната периферия — като чело. Най-развитата част на съда — тялото, съвпада с най-развитата част на лицето и съдът действа като пластична мъжка глава, със строго изражение и индивидуални черти.

Въз основа на керамичната техника съдчето от некропола на Рациария можем да отнесем към II—III в. на н. е.

При прокопаването на канализацията на Видин, в съседство с градската част на Бонония и в района на некропола ѝ, е намерено гърло на стомничка, с диаметър на периферията 0,4 см. То е било оформено като мъжка глава. Стомничката е с една дръжка с елипсовидно сечение, отчупена сега близо до основата си. Тясното гърло е разширено отведнаж и приема цилиндрична форма, право отрязана, без перифериен ръб. На срещуположната част на дръжката, към неизпечения още съд, от същата глина са моделирани в крайно примитивна техника очи, уши, нос и брада. Съдчето е източено на колело от доброкачествена глина, получила при изпичането хубав, червен цвят. Тези технически данни отделят съда от предримската епоха въпреки примитивната пластична украса и го отнасят към II в. на н. е. (обр. 2).

Във фонда на Свищовския музей се съхраняват два керамични фрагмента с пластична украса. Обстоятелствата на намирането им са неизвестни. Знае се само, че са от местността

Обр. 1. Урна от Рациария
Abb. 1. Urne aus Ratiaria

Стъклен, в чийто район е античният град Нове. Характерът на керамиката е също античен и връзката между Нове и фрагментите е безспорна.

Единият фрагмент, с максимални размери 7×10 см и с дебелина на стените 0,5 и 0,8 см, е от съд, източен от глина, примесена с пясък. Изпечен е до кафявочервено и принадлежи към горната част на тялото на съда. От дъгата на фрагмента е ясно, че от горната част надолу се преминава чрез мек овал. Тук именно, на най-видимата и изпъкнала част на съда, е поставена пластичната украса. Над нея е нанесен дебел пласт бяла ангоба. От лицето е запазено само окото и е очертано място, където е прикрепен носът. Окото е изработено много старателно. В бадемовидното легло, очертано от хубаво изтеглените клепачи, в нисък релеф, е поставен правилен, голям ирис. Носът е къс, чувствително разширен в долната част. Ако съдим по изработката на окото, можем да кажем, че пластичната украса при този съд е по-прецизна, макар и все още несвойствена на античната художествена традиция. На бузата под окото е поставен фалос, обърнат нагоре, изработен, както окото (обр. 3а). Въз основа на керамичната техника можем да отнесем съда, към който принадлежи фрагментът, към III—IV в. на н. е. По стените личат следи от опожаряване. Дали те са получени случайно или при употребата му, е трудно да се установи.

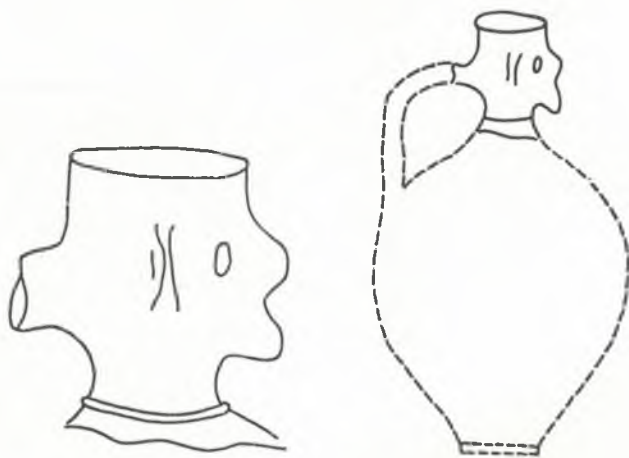
Вторият фрагмент има максимални размери 13×14 см. В горната част е дебел 1,1, а в долната — 1,5 см. Фрагментът е от гърлото на съда. То постепенно се разширява и чрез бързо изнасяне встрани преминава към тялото на съда. Източен е на колело от доброкачествена глина, добре почистена и омесена, получила след изпичането светъл червен цвят. Преди изпичането, по широкото гърло, високо под периферията, е поставена пластична маска-лице, изработена в груба, примитивна техника. Над нея по стените на целия съд е нанесена червена ангоба. Неестествено високият, тесен и прав нос преминава във високи, буйни вежди, с къси нарязи за представяне на влакнцата. Под тях две неоформени глинени топки, с неправилни вдлъбнатини в средата, представляват очите. Над веждите са поставени две извити тела, които следват формата на веждата. Те наподобяват телата от съдчето от Рациария, но върху тях вместо къси нарязи, са нанесени с кух инструмент малки кръгчета. В този си вид те приличат на змия или пиявица. На

дясната буза е поставено малко гущерче. Главичката му е почти под окото. Предните крака са изнесени встрани и захванати за бузата. Запазено е до задните крака (обр. 4а). Въз основа на керамичната техника можем да отнесем фрагмента към III—IV в. на н. е.

В експозицията на Окръжния исторически музей в Плевен се съхранява глинена урна с изображение на човешко лице, с отчупена част от периферията.¹ Тя е намерена в с. Байкал, на Дунавския бряг, западно от Ескус, при изкопна работа, заедно с глинена лампа и човешки кости и по всяка вероятност произхожда от разрушено погребение.

Урната е висока 17,5 см. Диаметърът на дъното ѝ е 6,3 см, на периферията — 10,4 см, а максималният диаметър на тялото е 11,5 см. Източена е на колело от добре пречистена глина и е изпечена до светлокафяв цвят. Горната ѝ част около периферията е покрита с червено-кафява ангоба, почти заличена от външната страна. Перифериен ръб подчертава плоското дъно. От него постепенно нагоре се изтеглят стените на съда, като се разширяват леко навън и след малко, късо стесняване, преминават в ниска, цилиндрична периферия (обр. 5).

Върху горната най-изявена част на съда, от същото глинено тесто, преди изпичането е моделирано човешко лице. Отделните части на лицето са поставени на места, строго съобразени с формата на съда. По този начин тя напълно е подчинена на пластиката и съдът се приема по-скоро като пластично произведение. Високи вежди с къси нарези, представлящи отделните влакънца, са поставени на мястото, където съдът е най-силно издаден така, както е при челото на човешката глава. Късо постригана и много старателно оформена брада започва от най-горната част на лицето и минава по стесняващия се надолу съд, съвсем подобно на брада, която е оставена само по най-долната част на долночелюстната кост, така че остава открита по-голямата част от лицето. Над тази брада, под долната устна, съвсем прецизно е моделирана втора, тясна, малка брадичка. Къси нарези, както при веждите покриват не само пластично предадената брада, но и окосмените, избръснати части около устата и мустаците. Очите са представени чрез бадемовидни налепи, прорязани дълбоко по средата. Чрез подобни налепи, самостоятелно моделирани, са представени и двете устни. Голям гърбав нос започва високо от челото, разделя веждите и излиза силно напред. Ноздрите са силно изрязани нагоре и носят получава твърде гротескна, но

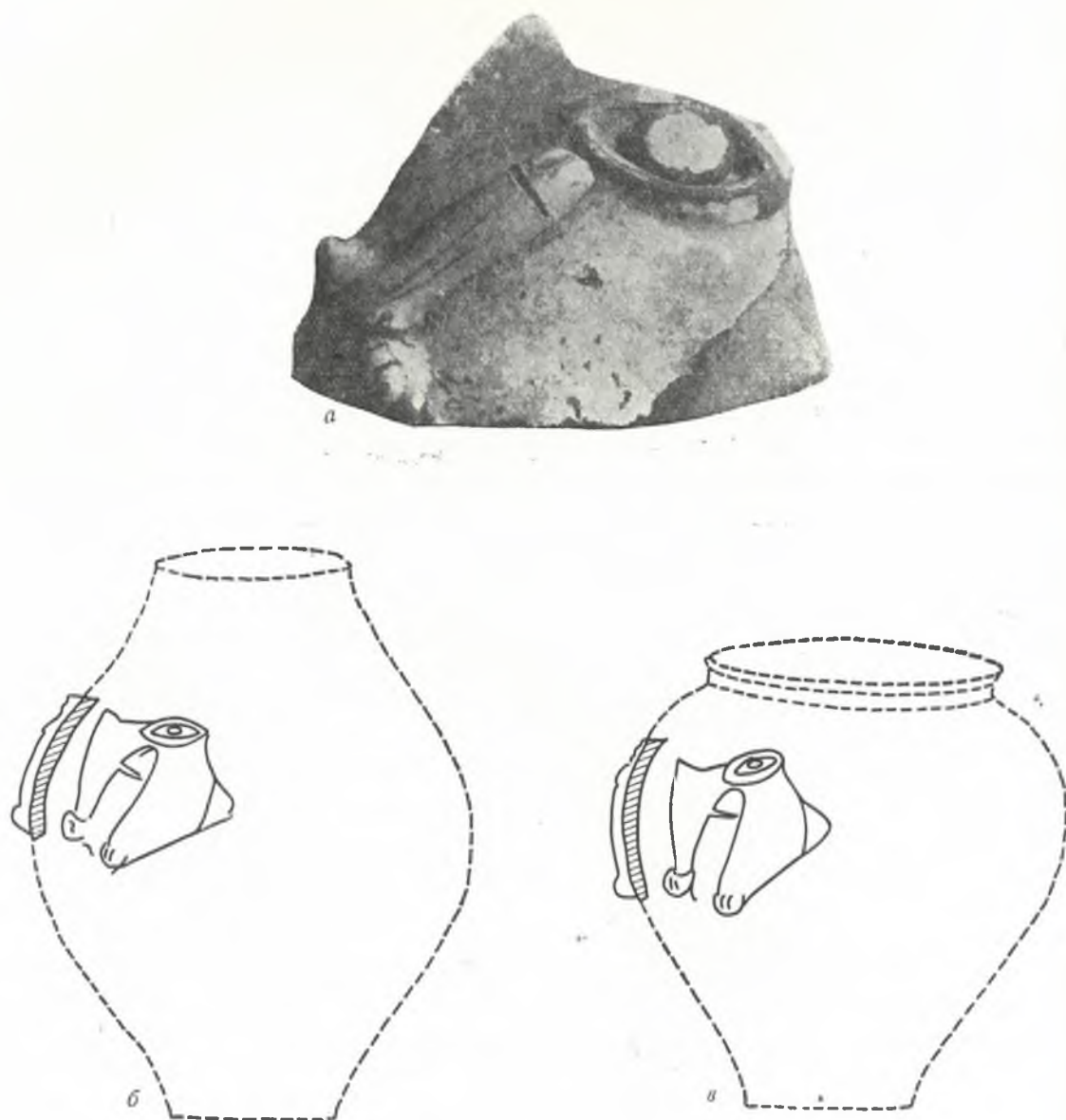
Обр. 2. Фрагмент от култова антропоморфна стомничка от Бонония, възстановка от автора

Abb. 2. Fragment eines kultischen anthropomorphen Kruges aus Bononia. Wiederhergestellt von den Verfasserin

¹ Е. Генцова. Фигурен глинен съд от с. Байкал, Плевенски окръг. — Археология, XI, кн. 4, 1969, с. 54—56, обр. 1а, 1б.

реалистична форма (обр. 5). Съвсем намясто са поставени ушите. Апотропейстично въздействие се получава единствено от носа, който освен неестествената си големина е извит силно наляво. Колкото и примитивна да е техниката на моделировката, лицето от урната носи подчертано портретни черти. Въз основа на керамичната техника урната от Байкал можем да отнесем към III в. на н. е.

Разгледаният материал, макар и повечето във фрагментарен вид, явно принадлежи към керамика с еднакво предназначение и затова има еднакви декоративни елементи, изпълнени в една и съща декоративна техника, въпреки че формата на керамиката е твърде различна. Но докато формата на урните от Рациария и Байкал е съвсем ясна, то за формата на останалите трябва да търсим аналогии въз основа на запазените фрагменти.

Обр. 3. а — фрагмент от урна-лице от Нове;
б, в — възстановка (от автора)

Abb. 3. а — Fragment einer Gesichtsurne aus Novae;
б, в — Wiederherstellung von der Verfasserin

Обр. 4. а — фрагмент от урна-лице от Нове; б — възстановка (от автора)
Abb. 4. а - Fragment einer Gesichtsurne aus Novae; б — Wiederherstellung
von der Verfasserin

Фрагментът от Бонония явно е от култова стомничка характерна за римското погребение.² Странна в случая е примитивната ѝ украса. Подобни стомнички с антропоморфно устие се срещат през античността, но те представляват не лица, а глава и са изпълнени в характерната за тази епоха художествена техника.³ Правени са обикновено в калъп. Монтирани са към източната стомничка преди изпичането и представляват глава на жена. У нас те не са познати. Най-често се срещат в западните римски провинции (обр. 2 б).

Първият фрагмент от Нове е от съд с по-големи размери. Той има разширено тяло и пластична маска-лице, поставена на най-изпъкналата му част (обр. 3 а). Подобни съдове, употребени като урни, са твърде характерни за Рейнската област и Британия. Те имат широко плоско дъно и развито тяло. Едни от тях завършват с удължено гърло, широко отворено, с право отрязан ръб, а други — остават широко отворени, без гърло, със сложно профилирана периферия (обр. 3 б, в). И при двата вида понякога има масивни, отвесни дръжки. В горната част на тялото си те имат пластични маски-лица, изпълнени в груба техника, затова в литературата са познати като урни-лица.⁴ Към лицето, на челото или бузата, в някои случаи са поставяни фалос и извити, дъговидни тела.⁵

² Ив. Велков. Нови могили находки. — ИБАИ, V, 1928—29, стр. 30, обр. 34; А. М. Mausel. Gräbhügelvorfunde in Osttraktien, — ИБАИ, XII, 1939, с. 184, обр. 222—223; Д. Митова-Джонова. Могили погребения от Видинско. — Археология, IV, кн. 3, 1962, с. 32 сл., обр. 7, 9, 10.

³ E. Gose. Gefäßtypen der römischen Keramik im Rheinland, Bonn, 1950, с. V, табл. 272—273; S. Loeschcke. Römische Gefäße aus Bronze, Glas und Ton im Provinzialmuseum Trier, Trierer Zeitschrift, III, 1928, VII, 6, 9; M. J. Bousquet. Circonscription de Rennes. — Informations Archéologiques, Gallia, XIX, 1961, кн. 2, с. 374, табл. 7; R. J. Charleston. Roman Pottery, London, 1955, с. 36, табл. 77; E. Krüger, P. Steiner, S. Loeschcke. Jahresbericht des Provinzialmuseums in Trier. — Trier Zeitschrift, Jahrgang 3, 1928, кн. 4, с. 181, табл. XI, 3, 5.

⁴ E. Gose. Цит. съч., с. 44, табл. 51, № 22—23, табл. 53, № 529; R. J. Charleston. цит. съч., с. 92; F. Oelmann. Die Keramik des Kastells Niederbieber, Materialien zur römisch-germanischen Keramik, Frankfurt a. M., с. 38, обр. 13, 3, с. 73, обр. 56, 57.

⁵ R. J. Charleston. Цит. съч., с. 92; E. Gose. Цит. съч.

Обр. 5. Урна-лице от с. Байкал до Ескус —
по Е. Генова

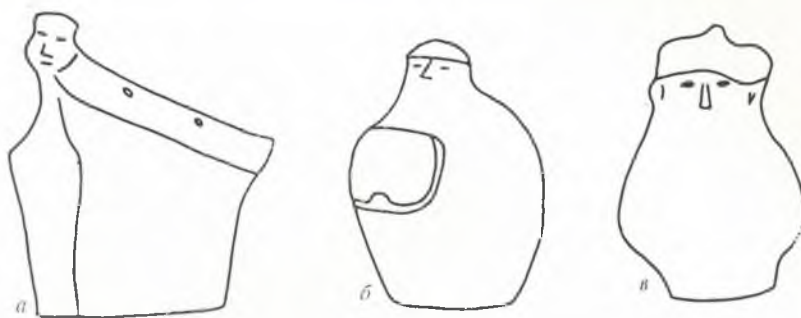
Abb. 5. Gesichtsurne aus dem Dorf Bajkal
bei Oescus (nach E. Genova)

При втория съд от Нове, както се вижда от извивката на фрагмента, маската-лице е поставена под периферията на широкото гърло (обр. 4 а). Тези данни насочват единствено към урните-лица от Нидербибер.⁶ Това е извънредно слабо застъпена керамика с крайно необичаен вид. Съдът има крушовидна форма. Разширеното тяло е стъпило на малки пъпковидни крачета. Гърлото е изтеглено високо и завършва с право отрязана периферия. Под нея започват две отвесни дръжки с елипсовидно сечение. В ограниченото от тях поле на гърлото е поставена пластичната маска-лице, а на срещуположната страна, ниско от тялото, излиза голям чучур, оформен като фалос (обр. 4 б). Изключително сходство между керамиката от Нидербибер и данните, които предлага фрагментът за формата на съда, за мястото на поставената пластична украса и за техниката и вида на тази пластика, дават основание да приемем, че съдът от Нове е аналогичен на съдовете от Нидербибер, че има тяхната форма и предназначение. След изясняването на вида и предназначението на разглеждания материал се вижда, че през римската епоха в Мизия се произвежда керамика, свързана с погребалния култ, която се характеризира с пластична маска — апотропейон.⁷ И докато формата на керамиката от Рациария и Бонония (малко съдче с една дръжка и стомничка) е добре позната на Балканите като погребален инвентар и само пластичното лице е ново, то тази от Нове остава изцяло чужда на синхроничните ѝ материали.

Съдове с пластична украса-лице се срещат у всички народи още от най-ранни времена. У нас от епохата на неолита от Азмашката могила произхожда малко съдче с пластично лице.

⁶ F. Oelmann. Цит. съч., с. 55, обр. 34.

⁷ Dechelette. Manuel d'archéologie, I, с. 594, фиг. 232; A. Nitu. Reprezentări umane pe ceramica cris și limază din Moldova. — Studii și cercetări de Istorie Veche, 3, 1968, с. 378 сл., фиг. 1, 2, 3.

Обр. 6. Урни — модели на къщи: а — от Зибенбурген; б — от Айлсдорф;
в — от Клайнкатц. Увеличени копия от автора по Фр. Беен
Abb. 6. Urnen—Hausmodelle: а—aus Siebenbürgen; б—aus Eilsdorf;
с—aus Klein-Katz; Vergrößerungen nach Abbildungen von Fr. Behn

В селищната могила от Хотница⁹ между материалите от каменно-медната епоха е намерен също подобен съд. Керамика с пластична антропоморфна украса се среща и през античността, но тя представлява не само лице, а цяла глава.¹⁰ Сега тя е изпълнена във висока, художествена техника. Пластичната глава е направена в калъп и монтирана и дооформена на грънчарско колело. Обикновено представлява глава на жена, богове и херои, има малки размери и е лишена от апотропейони. Само при съдчето от Пловдив, оформено като глава на медуза,¹¹ и това от Стоби¹² се явява отблъскващото лице и апотропейните дълговидни тела.

На Запад лицето като култов елемент е застъпено през тази епоха много по-широко. За пръв път го срещаме като апотропейон на модел на жилище от Седмиградско.¹³ Тук билото на двускатния покрив на урната-къща завършва с маска-лице, поставена като апотропейон (обр. 6 а). През бронзовата епоха като урна се среща модел на колиба с кръгъл план, с високо прорязана врата и с маска-апотропейон,¹⁴ поставена високо над вратата (обр. 6 б). Тази урна-модел на жилище може би е прототипът на урната-лице, при която е отпаднала само вратата. Така вероятно маската-лице навлиза като апотропейон в погребалния култ, за да получи през халщатската и латенската епоха особена популярност. Център на урната с пластично лице през първото хилядолетие пр. н. е. се смята Померания и устието на р. Висла (обр. 6 в.).¹⁵ Тук са намерени над 500 такива урни. Те се приписват на скандинавските народи и се свързват с вандалите¹⁶ и в тях се търси началото на портретното немско изкуство.¹⁷ Но докато тези тълкувания имат хипотетичен характер, безспорен е фактът, че център на урните-лица през тази епоха е Померания.

През I—IV в. на н. е. урната-лице измества своя център малко по-на юг — в Рейнската област и Британия. Тук келтите вече са се оттеглили и на тяхно място са се настанили немски племена. Урната-лице запазва и сега примитивната пластична маска-лице, макар че керамиката,

⁹ Н. Ангелов. Антропоморфен съд от Хотница. — Старото изкуство в България. т. III, Календар за 1968 г.

¹⁰ Ив. Велков. Новооткрити старини. — ИБАИ, VII, 1933, с. 412, обр. 169; Д. Цончев. Новооткрити старини. — ИБАИ, VIII, 1935, с. 455, обр. 277; Т. Иванов. Антична керамика от некропола на Аполония. — сб. Аполония, 1965, с. 152, табл. 282; М. Величкович. Katalog grčkih i rimskih terakota. — Narodni muzej Beograda, Antika III, MCMLVII, с. 90; В. Д. Блаватский. Античная археология, с. 145, обр. 66; М. Мирчев. Сбирка от теракоти в музея на гр. Варна. — ИВАД, X, 19, с. 42 обр. 94 а, б, табл. XXI.

¹¹ В. Найденова. Античен фигурен съд от Пловдив. — Археология, VII, 1965, кн. 2, с. 47, обр. 1—4.

¹² М. Величкович. Цит. съч., с. 120, табл. XXIX, 84.

¹³ Fr. Behn. Hausurnen. Berlin, 1924, с. 58—59, табл. 25 а, б, с.

¹⁴ Fr. Behn. Цит. съч., с. 106, табл. 16 d, e.

¹⁵ Dechelette. Цит. съч., II, 3, с. 1504, фиг. 689, 2, 3; Fr. Behn. Цит. съч.

¹⁶ Fr. Behn. Цит. съч., с. 113, и пос. там лит.; Dechelette. Цит. съч., с. 1506 и пос. там лит.; H. Seger. Ebers Reallexikon der Vorgeschichte. IV, I, 1926, с. 295.

¹⁷ Fr. Behn. Altgermanische Kunst. München, 1936, с. 8, обр. 8.

върху която е поставена, е изработена във висока, антична техника.¹⁸ Новите времена, народи и религии налагат и новите апотропейони — фалоса и дъговидното тяло, но независимо от това тя запазва характерния си облик. Като неин вариант се появява съдът от Нидербибер и малкото съдче, което поради размерите си прераства от урна в пластична глава след поставяне на маската.¹⁹ Същият култ налага поставянето на маската-лице и към стомничката от Бонония²⁰ и затова тя може да бъде разгледана като извор на урните-лица. Наред с урната-лице и тук, както на Изток, се произвежда типична римска керамика с пластична антропоморфна украса, но тя е коренно различна.²¹

В последно време урни-лица от римската епоха се срещат все по-често и по Дунавския лимес,²² но те имат подчертан портретен характер.²³ Тук те са пренесени може би от римски войници, набирани най-често от западните провинции.²⁴

Римски войници пренасят сигурно култа към маската-лице и в Мизия. През II—IV в. н. е., както вече видяхме, в Бонония, Рациария, Нове и Байкал, в непосредствено съседство с Ескус, се произвежда култова керамика с груби, пластични маски-лица, чиято връзка с урните-лица от Рейнската област е безспорна. Пренесена в различни времена и от различни райони на тази област, урната-лице тук се явява почти във всичките си разновидности и апотропейната маска от урната се появява на крушовидния съд с чучур, на малкото съдче с една дръжка и на култовата стомничка. Нещо повече — при фрагмента от Нове, единствен засега, на бузата е поставен като символ гушерът, съпровождащ апотропейните образи на медузата в гръцката вазова живопис и изрязван върху стените на урната-лице от предримската епоха.

¹⁸ E. Gose. Цит. съч.; Fr. Öelmann. Цит. съч.

¹⁹ Ch. Simonett. *Tesiner Gräberfelder*. — Monographien zur Ur- und Frühgeschichte der Schweiz, Basel, 1941, III, с. 160, № 9, табл. 15.3/3; E. Thomas. *Römische Villen in Pannonien*. Budapest, 1964, с. 320, фиг. CCIV; D. Dimitrijevič. *Necolico podataka o rimskom limesu u Istočnom Sremu, Limes u Jugoslaviji*, I, Beograd, MCMLXI, с. 97, сн. III; XXIV.

²⁰ E. Krüger, P. Steiner, S. Löeschke, E. Vorrenhagen. *Jahresbericht des Provinzialmuseums zu Trier*. — *Trierer Zeitschrift*, 5, 193, с. 174, табл. VIa.

²¹ E. Krüger. *Die Trierer Göttervase*. — *Trierer Zeitschrift*, Heft I, 1926, с. 16 сл., обр. 16, табл. II, 3, 4, и I, 1, 2; M. J. Bousquet. Цит. съч.

²² E. Thomas. Цит. съч.; D. Dimitrijevič. Цит. съч.; R. Noll. *Kunst der Römerzeit in Österreich*. Wien, 1949, с. 26—27, обр. 68.

²³ E. Thomas. Цит. съч.; D. Dimitrijevič. Цит. съч.; R. Noll. Цит. съч. и Керамиката от Рациария и Байкал.

²⁴ Б. Геров. Романизмът между Дунава и Балкана от Август до Хадриан. — ГСУФФ, XXXV, с. 45.

GESICHTSURNEN AUS MOESIEN

DIMITRINA MITOVA-DJONOVA

(Zusammenfassung)

Das Museum in Vidin und in Plevan verwahrt je ein kleines Gefäß und das Museum in Svislov mehrere Gesichtsurnenfragmente, die in Bononia (Abb. 1), Bajkal in der Nähe von Oescus (Abb. 5), Ratiaria (Abb. 2) und Novae (Abb. 3, 4) gefunden wurden. Nur die Gefäße aus Ratiaria und Bajkal stammen aus Bestattungen. Die Fragmente sind als Einzelfunde in das Museum aufgenommen worden.

Die Gesichtsurnen sind in den Balkanländern wenig bekannt. Die in dieser Arbeit behandelten Funde sind bisher die einzigen in Bulgarien. Trotz ihrer geringen Anzahl und Unvollständigkeit erwecken sie reges Interesse nicht nur durch die Mannigfaltigkeit der Form und der Größe, der Gefäße, sondern auch durch die technische Ausarbeitung der plastischen Maske. Das Gefäß aus Bononia ist klein, hat einen Henkel und zeigt die Form eines Menschenkopfes mit ausgeprägten Bildniszügen. Die Maske der Gesichtsurne aus Bajkal in analogem Stil ist an jenem viel größeren henkellosen Gefäß modelliert. Die Maske am kleinen Gefäß aus Bononia ist am erweiterten Gefäßhals in äußerst primitiver Technik gearbeitet, während die Fragmente aus Novae eine völlig neue Form und dekorative Technik aufweisen. Am ersten Fragment ist eine präzise gearbeitete Maske ohne individuelle Züge und am zweiten birnenförmigen Gefäß eine primitive Maske zu sehen.

Die in Bulgarien wenig bekannten Gesichtsurnen sind in der Römerzeit im Gebiet des Rheins und in Britannien weitgehend vertreten. Als fernen Prototyp können die Urnen mit Wohnungsmodellen und aus der vorrömischen Zeit Gesichtsurnen auf Pommern angeführt werden. Die als Apotropaion an der Wohnung aufgestellten Gesichtsurnen werden von den Skandinavischen Völkern übernommen, die sie bei ihrer Wanderung nach Süden bringen. Die zweifellose Analogie zwischen den Gesichtsurnen aus Moesien und den Urnen aus dem Rheingebiet zeugt deutlich dafür, daß sie von Norden nach Süden am Limes verbreitet wurden. Diese Verbreitung erfolgte wahrscheinlich durch römische Soldaten, die häufig aus den westlichen Provinzen geworben wurden.

1871

1872

1873

1874

1875

1876

1877

1878

1879

1880

1881

1882

1883

1884

1885

1886

1887

1888

1889

1890

1891

1892

1893

ПРОУЧВАНЕ НА АНТИЧНОТО СЕЛИЩЕ ПРИ С. СЪБРАНОВО,
НОВОЗАГОРСКО

Кирил Ис. Жуглев

В Новоагорския край има много селищни и надгробни могили, които говорят за съществуването на праисторически и антични селища в тази част на страната. Особен интерес в археологическо отношение представлява землището на с. Събраново, Новоагорско. Тук е имало живот още от праисторическо време. За това свидетелствува селищната могила Кабиюк. Неми свидетели за по-нататъшното продължаване на живота тук са оцелелите надгробни могили, които стърчат северно и западно от селото. Те са останали от големия некропол на античното селище, което се е простирало на два километра от селото в м. Караорман. От селищната могила,¹ античното селище и от неговия некропол са прибрани в Новоагорския музей интересни археологически материали.² За проучването на античното селище особено важни са следните находки:

1. Дръжка от голям разлат бронзов съд. Горната ѝ част представлява четвъртита хоризонтална плочка, а долният ѝ край преминава в две заоблени крачета, които са били запоеани за съда посредством кръгла пластинка (инв. № 2867а, обр. 1б).

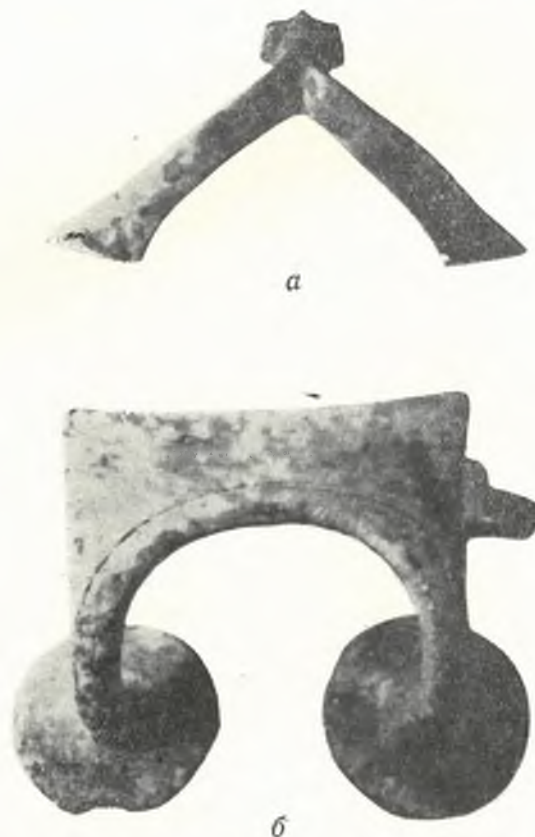
2. Дръжка от разлат бронзов съд. Тя се състои от две триъбести крачета, които отстоят едно от друго на 0,12 м и в горната си част се свързват така, че завършват с многостенна плоска пъпка (инв. № 2867, обр. 1а).

3. Юзда, направена от две странични плоски масивни железни пръчки, високи 0,075 м, които към единия си край са съединени с една хоризонтална обла неподвижна железна пръчка, дълга 0,12 м. Страничните плоски отвесни пластинки в единия си край са извити и снабдени с подвижни халки. В другия си край те имат кръгли дупки, които са прилепени до същия вид дупки на други две плоски странични пластинки. През тези дупки преминава подвижна хоризонтална обла железна пръчка, около която са нанизани малки подвижни халкички. От двете страни на юздата има по една широка бронзова плочка, висока 0,08 м и широка 0,045 м, която е излята в сложна, красива форма (инв. № 1485, обр. 2).

4. Бронзов начелник на оглавник, който се състои от една дъговидна предна част, дълга 0,175 м, и две странични плоски масивни пластинки, високи по 0,105 м. Дъговидната предна част има надлъжен изпъкнал ръб по средата. В средната си част начелникът е силно

¹ Между намерените тук материали особено важни са оръдията на труда, глинени съдове и идолната пластика, които датират от енеолита и бронзовата епоха (Вж. материали в Новоагорския музей, инв. № 1223—1236).

² Съгласно изискванията на нашата тема — проучване на селището като цяло, ние не се занимаваме с точното местонамиране на отделните находки, а ги разглеждаме общо като материали от цялото селище с неговия некропол. Изказвам благодарност на др. Митьо Кънчев, директор на Новоагорския музей, за оказаното ми съдействие на място при моята командировка, за това, че ми предостави да проуча и публикувам тези материали, както и за сведенията, които той ми даде за тяхното местонамиране.

Обр. 1. Бронзови дръжки на разлати съдове,
намерени в с. Събраново, Новозагорско
Eig. 1. Anses en bronze de vases évasés
découverts dans le village Sabranovo,
rég. de Nova Zagora

разширен до 0,072 м и има формата на два слети в основата си триъгълника с извити рамене (инв. № 1451).

5. Умбо, направено от мед. Около изпъкналата част на умбото има две врязани концентрични линии, а край ръба на неговата периферия — една врязана линия. Върху периферията има две срещуположни четвъртити дупки за прикрепване на умбото с пирончета. Умбото има масивна груба направа и е покрито с тъмнозелена патина. Външен диаметър 0,19 м, вътрешен — 0,115 м, височина на изпъкналата част на умбото 0,045 м (инв. № 2161, обр. 3). Изпъкналата част на умбото от едната страна е разрушена и пробита.

6. Бронзова апликация с квадратна форма със страна 0,30 м (обр. 4). В средата тя има кръгъл отвор с диаметър 0,10 м. Около него се очертава релефно изпъкнал квадратен ръб. Две от неговите срещуположни страни са украсени с нарязи, имитация на шнур, а другите две срещуположни страни — с яйцевиден орнамент (овули). Около този квадратен ръб цялата апликация е изпълнена с фигурна, растителна и други видове украса. В нея изпъкват човешки и животински фигури на змии, орли и др. Едно от изображенията представлява човешка фигура — Виктория (?), която държи елипсовиден щит (?), върху който са изписани в два реда буквите: VA и C. P. В периферията тя има малки дупки за прикрепване с пирончета (инв. № 2865).

7. Разлат бронзов съд с две неподвижни дръжки, кръгло устие с диаметър 0,17 м и плосък вдаден навътре ръб. Неговото тяло е плитко, излято заедно с подставката на дъното. Дръжките са залепени към ръба на устието. Те са извити в долните си краища, издигат се над ръба на устието и в горната си част имат изпъкнала пъпка. Съдът е украсен под ръба на устието с две концентрични врязани линии. Той е изкусно изработен от висококачествен бронз.

Дълбочина на съда 0,055 м, дължина на дръжките 0,16 м и диаметър на подставката на дъното 0,11 м. Голяма част от съда е разрушена (инв. № 2932, обр. 5).

8. Еднофитилна бронзова лампа с пръстеновидна дръжка и плоска подставка. Тя има масивно тяло със силно издаден напред фитилник. Около отвора на резервоарчето се издига релефно изпъкнал пръстен. Той е снабден с подвижно капаче, което има детелинообразна форма. В задната си част дръжката има листовидна украса. Лампата е много изкусно изработена от висококачествен бронз. Дължина на лампата с фитилника 0,125 м, височина 0,04 м и диаметър на дъното 0,042 м (инв. № 1472, обр. 6).

9. Еднофитилна бронзова лампа с кръгъл резервоар и къс фитилник. Дискът на лампата има малък кръгъл отвор. Неговата периферия наоколо е украсена с листовидни орнаменти, красиво изработени. Височината на лампата 0,052 м, диаметър на диска 0,64 м, диаметър на подставката 0,052 м (инв. № 1484, обр. 7).

10. Бронзов канделабър с кръгла подставка и разчленено тяло, състоящо се от заоблени красиви форми и концентрични линии. Горната част на находката липсва. Диаметър на подставката 0,12 м, запазена височина на тялото 0,18 м (инв. № 1486, обр. 8).

11. Бронзов канделабър с подобна форма, но изработена в по-друга техника. Диаметър на подставката 0,09 м, височина на находката 0,23 м (инв. № 1452).

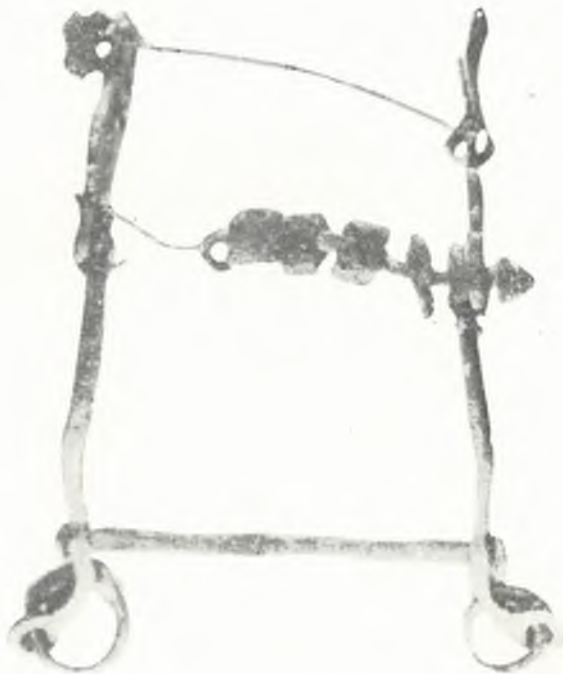
12. Медно котле със сферично сплескано тяло, права шия и издаден навън ръб на устието. От двете му страни има пръстеновидни уши за дръжката. Тя е плоска, в двата края извита нагоре и завършва във форма на стилизирани птичи глави. Височина на съда 0,105 м, диаметър на устието 0,11 м, на тялото на съда 0,13 м, на дъното 0,054 м (инв. № 1450).

13. Желязна обкова на лопата с дължина 0,25, ширина 0,16 м (инв. № 2753).

14. Железен сърп с плоска дръжка, дължина 0,24 и ширина 0,045 м (инв. № 2752).

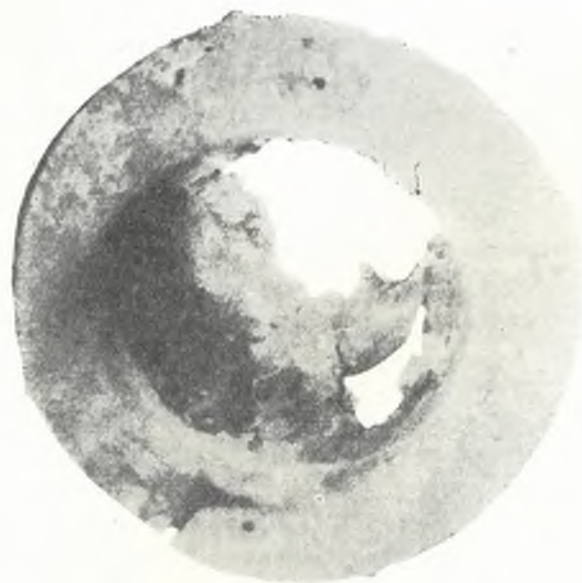
15. Железен косер с куха дръжка, дължина 0,43 и ширина 0,035 м (инв. № 2751).

16. Желязна пирустия с три крачета, височина 0,105 м (инв. № 2750).

Обр. 2. Желязна юзда от с. Събраново,
Новозагорско

Fig. 2. Mors en fer du village Sabranovo,
r g. de Nova Zagora

Обр. 3. Медно умбо от щит от с. Събраново,
Новозагорско
Fig. 3. Umbo en cuivre d'un bouclier du village
Sabranovo, rég. de Nova Zagora

Обр. 4. Бронзова апликация от с. Събраново,
Новозагорско
Fig. 4. Applique en bronze de village Sabranovo,
rég. de Nova Zagora

17. Железен сатър (?), дълг 0,23 м и широк 0,048 м (инв. № 2749).

18. Железен ключ с четири шипа, дълг 0,16 м и широк 0,02 м (инв. № 2749a).

19. Желязно длето в задната част притъпено, дължина 0,18 м, ширина 0,015 м (инв. № 2748).

20. Стъклено съдче със сплесната сферична форма и тънка шийка, която е отчупена. То има пръстеновидна подставка на дъното. Височина на тялото 0,055 м, максимален диаметър 0,075 м, дъното 0,035 м (инв. № 1474).

21. Лакримарий от светлозелено стъкло с отчупена шийка. Запазена височина 0,115 м, диаметър на дъното 0,034 м, диаметър на шийката 0,02 м (инв. № 1473).

22. Глинена стомна (обр. 9) със сферично тяло, плоска дръжка и фуниевидно устие, направена от добре изпечена червена глина. Височина 0,125 м, диаметър 0,095 м (инв. № 1593).

23. Сферично тяло от глинена стомничка с червен цвят. Диаметър 0,77 м (инв. № 2964).

24. Еднофитилна лампа от бледочервена добре изпечена глина с кръгло тяло, къс фитилник и пръстеновидна дръжка. Върху диска тя има неясна релефно изпъкнала украса и следи от обикновен червен лак. Дължина на лампата с фитилника 0,95 м, височина 0,03 м и диаметър на тялото 0,07 м (инв. № 1435, обр. 10).

25. Фрагменти от дълбок разлат съд, направен от добре изпечена сива глина. Той е украсен с концентрични релефно изпъкнали пръстени, между които има врязан орнамент от зигзагообразни линии (инв. № 3274).

26. Фрагменти от цедилки: а) част от устието на тялото, б) част от стената. Добре изпечена при първия сива, а при втория червена глина (инв. № 3275).

27. Фрагменти от стомни: а) част от тялото и дъното, б) дръжка с част от шията. Добре изпечена глина с бледочервен и керемиден цвят (инв. № 3287, 3282).

28. Фрагменти от гърнета: а) част от шията с дръжката, б) част от устието, в) част от шията и устието. Силно изпечена глина със сив, почти черен и със светлосив цвят (инв. № 3278, 3279, 3281).

29. Прешлен за вретено от светлосива глина с диаметър 0,04 м (инв. № 3284).

30. Колективна находка от 35 сребърни монети от Тасос (инв. № 1402, обр. 11).

31. Колективна находка от 9 сребърни монети от Гордиан III (инв. 1196, обр. 11).

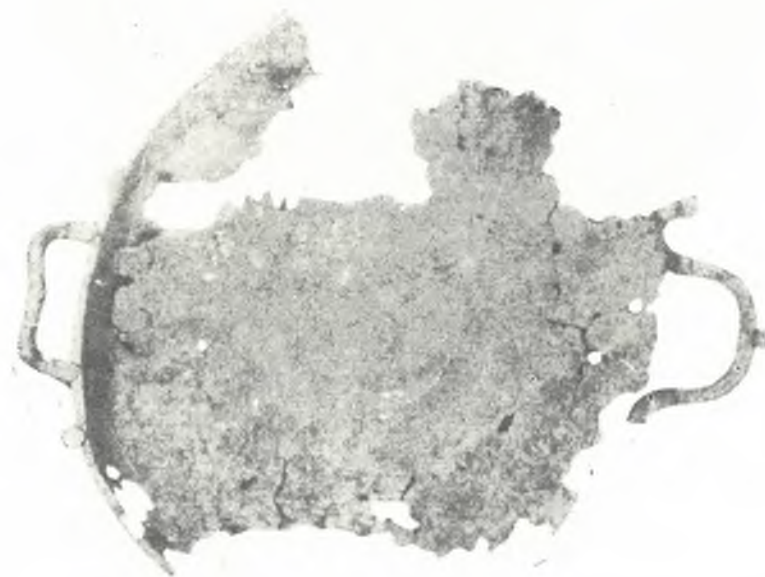
32. Колективна находка от 10 сребърни монети от Александър Север, Отацилия, Деций и от Етрусцила (инв. № 1400, обр. 11).

33. Единични находки от сребърни и бронзови монети от Филипопол във времето на Веспасиан и монети от Максимин и Филип Араба (инв. № 1257, 1212, 1215, обр. 11).

* * *

Това голямо разнообразие на археологическите и нумизматичните материали — земеделски, занаятчийски и домашни сечива, отбранително оръжие, конско снаряжение, разнообразни по форма и техника бронзови, стъклени, глинени съдове, бронзови канделабри, глинени и бронзови лампи, колективни и единични монетни находки от най-различно време — дава възможност да се разкрие и хвърли известна светлина върху историята на античното селище при с. Събраново.

В резултат на проучването на тези материали се установява, че най-ранни находки са бронзовите съдове № 1 и 2, от които са останали дръжките инв. № 2867a и 2867. Първият от тях (обр. 1б) със своите извънредно характерни дръжки има важни паралели още при глинени червенофигурни южноиталийски съдове,³ обаче за неговата датировка особено важен е съдът от Башова могила, Дуванли, с абсолютно същите дръжки, който съд се датира в края на V и началото на IV в. пр. н. е.⁴ Вторият съд (обр. а), който също така се отличава със своите особени дръжки, има още повече паралели, от които твърде важни са тези от нашите земи. Такива са находките от Требинище,⁵ с. Езерово, Първомайско,⁶ с. Дълбоки, Старозагорско,⁷

Обр. 5. Бронзов съд от с. Събраново, Новозагорско
Fig. 5. Vase en bronze du village de Sabranovo,
rég. de Nova Zagora

³ Е. Pernice, Gefasse und Geräte, p. 12, fig. 16.

⁴ И. Велков, ИАИ, VI, 1930—31, с. 8, обр. 9; Дуванли, с. 70, № 10, обр. 90.

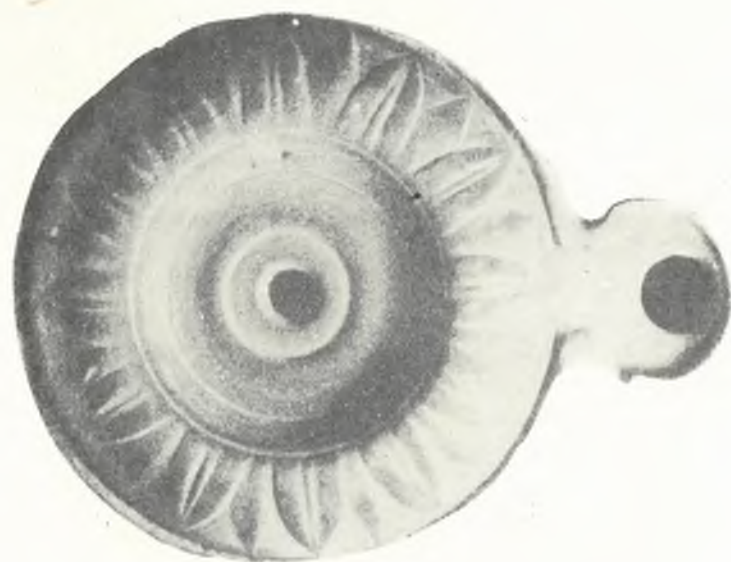
⁵ В. Filow, Treben'schte, Sofia, 1927, p. 74.

⁶ Б. Филлов, ИАД, III, 1912—13, с. 207, обр. 114; РП, IV, 1950, с. 221, обр. 16.

⁷ Д. П. Димитров, РП, IV, 1950, с. 216, обр. 13; ИАИ, VI, с. 51, обр. 36.

Обр. 6. Бронзова лампа от с. Събраново, Новозагорско
Fig. 6. Lampe en bronze du village Sabranovo,
rég. de Nova Zagora

Обр. 7. Бронзова лампа от с. Събраново, Новозагорско
Fig. 7. Lampe en bronze du village Sabranovo,
rég. de Nova Zagora

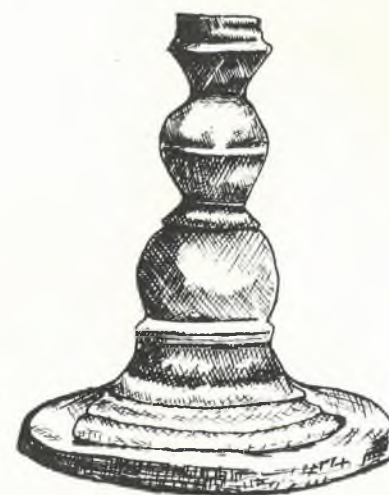
и с. Аязлар, Поповско,⁸ които се датират: първият в края на VI в., вторият в V в., третият в края на V и началото на IV в. и четвъртият в IV в. пр. н. е. Следователно тези находки спадат към по-старото гръцко производство на бронзови съдове до IV в. пр. н. е.⁹ и съдовете № 1 и 2 от с. Събраново ще трябва да поставим най-късно в V—IV в. пр. н. е.¹⁰

Тези находки като луксозни домакински прибори свидетелствуват, че в античното селище при с. Събраново през *класическо време* на желязната епоха не само е имало активен живот, но тук вече е съществувала и една богата върхушка с икономически възможности, които са й позволявали да се снабдява с твърде скъпа покъщнина чак от Гърция. Освен това като импортирана стока те говорят за наличието на търговски връзки с външния свят още през това ранно време.

⁸ И. Велков, ИАИ, V, 1928—1929, с. 51, № 2, обр. 72.

⁹ Б. Филов, ИАИ, IV, 1930—1931, с. 52.

¹⁰ Тези находки са от разрушен по-рано гроб, чийто инвентар е разпилян и изчезнал и от него само тези две дръжки са оцелели и донесени заедно с другите материали от училището в с. Събраново в Новозагорския музей.

Обр. 8. Бронзов канделабър от с. Събраново,
Новозагорско
Fig. 8. Candélabre en bronze du village
Sabranovo, rég. de Nova Zagora

През следващата *елинистическа епоха* в това отношение особено убедително говорят намерените в античното селище монети от втория период на Тасос (№ 30). Те показват, че икономическите връзки с Егейския свят продължават и през II—I в. пр. н. е.

Още по-интересни сведения за по-нататъшното развитие на селището дават находките от римско време. Между тях на първо място изпъкват конската юзда, начелникът на оглавник, умбото и апликацията (№ 3—6). Юздата (обр. 2) има аналогии в тракийските земи и в чужбина и от тях се вижда, че този тип юзда е употребяван до 50-те години от н. е.¹¹ Така че и находката от с. Събраново е от I в. от н. е. Начелникът от оглавник, като естествено свързан и намерен с юздата, също така спада към същото време. Паралели на медното умбо (обр. 3) намираме между находките от Караагач (Брестник), Поморийско,¹² с. Садово, Асеновградско,¹³ и с. Дебрен, Гоцеделчевско,¹⁴ които са датирани от I до II в. от н. е. и са останали от бойни щитове. Следователно и умбото от с. Събраново би могло да се постави в това време и също така то е част от боен щит, което значи, че тук имаме погребение на войн.

Бронзовата апликация (обр. 4) може да бъде или от ковчеже, или от щит, или от колесница.¹⁵ Стилът на нейната украса и начинът на изписването на буквите¹⁶ върху изображението на щит (?) сочат I в. от н. е. като времепроизводство на тази находка. Като се вземе пред вид всичко това и обстоятелството, че юздата, начелникът от оглавник и апликацията са от разрушено и разпиляно могилно погребение, се идва до извода, че е възможно тези находки да са от погребение на *тракийски войн* с неговото въоръжение, ездитен кон или колесница,¹⁷ извършено през I в. или най-късно в I—II в. на н. е.

Относно същото време говорят бронзовият съд № 7 и бронзовите лампи № 8 и 9. Този съд (обр. 5) както по цялата негова форма и техника, така и по формата и изработката на дръжката му е типична римска находка, чиито паралели намираме у нас в Пловдив,¹⁸ в

¹¹ И. Венедиков. Тракийската юзда. — ИАИ, XXI, 1957, с. 168, обр. 21. Вж. и ГПМ, II, 1950, с. 114.

¹² И. Велков, ИАИ, V, 1928—1929, с. 24, обр. 24.

¹³ К. Жуглев, Археология, V, 1965, кн. 4, с. 38, обр. 11.

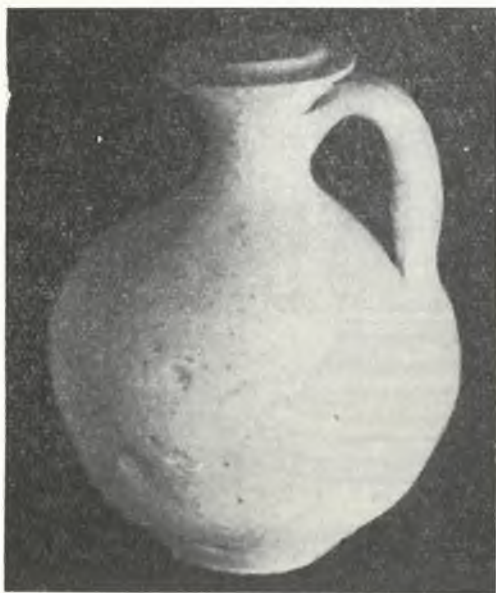
¹⁴ К. Жуглев. Тракийската колесница от с. Дебрен. Музеи и паметници на културата, 1968, кн. 3, с. 19, обр. 5.

¹⁵ Сигурно е от щит или колесница, защото е възможно да е имало умбо в средата на апликацията и освен това в нейната украса има военни мотиви.

¹⁶ Буквите VA. и C. P. вероятно изразяват съкратено името на притежателя или производителя. Едно вероятно разчитане би могло да бъде: VA/LERIUS/C/OHORS P/RIMA/. Вж. R. S a g n a t. Cours d'épigraphie latine. 1914, p. 7, 419.

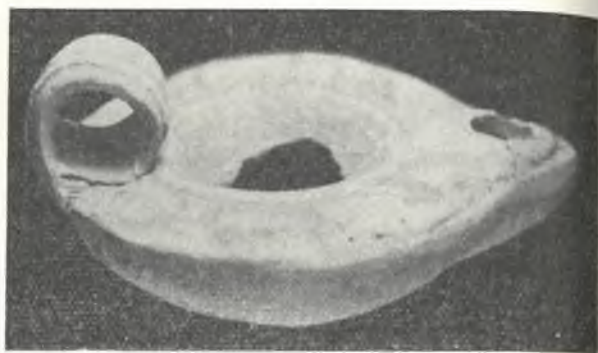
¹⁷ Сигурно останалите находки от това погребение са били разпиляни и изчезнали или недоизровени при постепенното „разрушаване на могилата във време на реголването на лозето“.

¹⁸ В. Дякович, Мсб, XXII—XXIII, 1906, с. 29, обр. 27.

Обр. 9. Глинена стомничка от с. Събраново,
Новозагорско

Fig. 9. Petite cruche en argile du village
Sabranovo, rég. de Nova Zagora

Обр. 10. Глинена лампа от с. Събраново,
Новозагорско

Fig. 10. Lampe en argile du village Sabranovo,
rég. de Nova Zagora

с. Мъдрец, Старозагорско,¹⁹ в Glesch, Германия²⁰ и особено между находките от I в. на н. е. в Помпей.²¹

Бронзовата лампа № 8 (обр. 6) също така е типично италиейско произведение, чийто най-близък паралел е абсолютно същата лампа, намерена в римската гробница от I в. на н. е., открита във Виза, Източна Тракия. Другата бронзова лампа № 9 (обр. 7) има пак същия произход и време. Това се вижда от нейната форма, техника и еднаквата ѝ украса с листовидната украса при сребърните чаши от Виза.²²

Най-после за наличието на живот през I в. на н. е. в античното селище при с. Събраново свидетелствува и там намерената монета на Филипол, сечена през времето на император Веспасиан (69—79 г.).

За *по-късно римско време* ценни сведения ни дават находките, открити в другото могилено погребение²³ от некропола на селището (№ 10—24) и от нумизматичните и археологическите материали, намерени в самото антично селище (№ 25—33). Особено важен между тях е бронзовият канделабър № 10 (обр. 8). Това е канделабър-свещник или канделабър — носач на лампа, нещо, което е трудно да се разбере окончателно, тъй като горната част на находката е отчупена и липсва. Тази находка има паралели между канделабрите-свещници в Панония²⁴ и канделабрите-носачи на лампи в Метрополитен музеум.²⁵ Той обаче има една съвсем точна аналогия при находките от с. Бутово, Великотърновско, където е намерен в керамична работилница един канделабър — носач на лампа. Тези две находки са напълно еднакви както в техните кръгли подставки, така и в цялото им тяло от горе до долу. Находката от с. Бутово е датирана в III в. на

¹⁹ Материали в Старозагорския археологически музей, инв. № 1253.

²⁰ H. Willers. Neue Untersuchungen. . . , S. 56, Abb. 33.

²¹ Материали в Помпейския археологически музей, проучени от автора в самия музей.

²² A. Masei, ИАИ, XIII, 1939, 170, 178, 189, обр. 196, 197, 209.

²³ Това могилено погребение също така е разрушено и разпиляно и само тези от неговите находки са дошли в Новозагорския музей. Според тяхната датировка то може да се постави в I—III в. на н. е.

²⁴ D. Ivanu. Die pannonischen Lampen. . . Tab. LXIII-10.

²⁵ G. M. A. Richter. Greek, Etruscan and Roman bronzes. . . с. 375, № 1310.

н. е.,²⁶ а от това следва, че би могло и канделабърът от с. Събраново да се постави в същото време. Възможно е обаче този канделабър да е и от по-ранно време, защото по техника и според неговите аналогии той спада към импортираните италиански изделия, които идват в нашите земи още от I в. на н. е. насам. Поради това той трябва да се постави в I—III в. на н. е.²⁷

Аналогии на железните земеделски оръдия на труда — сърпът и косерът (№ 14, 15), намираме в Мадара,²⁸ м. Аргатово, Преславско,²⁹ и с. Българин, Хасковско.³⁰ Първата от тези находки е поставена в римско време, втората във II в., а третата в IV в. на н. е.

Стъклените съдчета (№ 20, 21) имат паралели в чужбина,³¹ които се датират в I—III в. на н. е. У нас като най-близки техни аналогии може да се посочат находките от Стара Загора³² и с. Оброчище, Толбухинско,³³ от които първите две са поставени във II и III в., а вторите в III—IV в. на н. е.

Паралели на глинени изделия — четирите вида запазени и фрагментирани стомни (№ 22, 23, 27, обр. 9) и трите вида фрагментирани гърнета (№ 28), откриваме в Свиленград³⁴ от II в., с. Просеник, Бургаско,³⁵ от II в., с. Алтимир, Врачанско,³⁶ от IV в. на н. е., с. Добра лъка, Асеновградско,³⁷ и с. Коритен, Толбухинско,³⁸ от IV в. на н. е. Аналогии на глинена лампа (№ 24, обр. 10) намираме в Каварна³⁹ и в с. Оброчище, Толбухинско,⁴⁰ от III—IV в. на н. е., но като най-близки може да се посочат двата екземпляра от Асеновградския музей,⁴¹ и с. Лъки, Смолянско,⁴² датиран в IV в. на н. е. Следователно най-ранните паралели са от I в., а най-късните достигат до IV в. на н. е., а това значи, че находките от другото могилено погребение и от самото селище могат да се поставят в I—III в. на н. е.

Техниката на проучените материали показва, че те са *местно производство*. Това се потвърждава особено от случая с аналогията от с. Добра лъка, Асеновградско, която като дефектно изделие е явно доказателство за местния произход⁴³ на този вид находки. Доказва се и от наличието на обикновения лошокачествен червен лак върху лампата (№ 24) и нейните аналогии, характерен за местното производство, което особено се развива през III в. на н. е. и след това. Всичко това се съвпада и уточнява по време от намерените в това селище колективни и единични монетни находки (№ 31, 32, 33) от Гордиан III, Александър Север, Отацелия, Деций и Етрусила, тъй като и те са от III в. на н. е. (обр. 11).

²⁶ Датирането е направено по целия комплекс от находки от Б. Султов.

²⁷ Това убедително се вижда от обстоятелството, че местно производство напълно еднакви глинени канделабри би могло да се организира само по внесени по-рано образци от същия вид бронзови канделабри. Вторият канделабър свещник (№ 11) буди известно съмнение с неговата форма, близка до формата на съвременни канделабри-свещници, обаче според др. Митю Кънчев, директор на Новоагорския музей, и той е намерен заедно с другите римски материали в античното селище при с. Събраново. При това положение би трябвало да приемем, че този канделабър-свещник е провинциално производство от римско време и неговата прилика със съвременни свещници би могла да се обясни с голямата консервативност на формите при този вид канделабри, както е случаят и с бронзовите антични ксфи, чиято форма се запазила и при съвременните кофи.

²⁸ П. Мутафчиев, ИАД, IV, с. 265, обр. 242.

²⁹ Цв. Дремсизова, Археология, I, 1959, кн. 1—2, с. 76, 78, обр. 55.

³⁰ Д. Аладжов, Археология, VII, 1965, кн. 1, 44, 45, обр. 1.

³¹ A. Kisa. Das Glas im Altertum, 1907, III, 3; Н. Качалов, Стекло. М., 1959, с. 80; Г. Джингов, Археология, VII, 1965, кн. 4, с. 11—20, обр. 7, 9.

³² Хр. Буюклиев, Археология, VII, 1962, кн. 4, с. 46—48, 50, обр. 9б—в.

³³ Г. Тончева, Археология, IV, 1962, кн. 4, с. 55—56, обр. 4б—г.

³⁴ Т. Герасимов, ИАИ, XV, 1946, с. 183.

³⁵ М. Лазаров, Археология, IV, 1962, кн. 1, с. 47, 49, обр. 10.

³⁶ Б. Николов, Археология, III, 1961, кн. 4, с. 52, обр. 1а.

³⁷ К. Ис. Жуглев, Археология, VII, 1965, кн. 4, с. 40, обр. 7.

³⁸ К. Ис. Жуглев, Археология, VII, 1965, кн. 4, 56, 58, обр. 11а, 12а.

³⁹ Г. Тончева, Археология, IV, 1962, кн. 4, с. 55, 56, обр. 5.

⁴⁰ Г. Тончева, Археология, IV, 1964, кн. 4, с. 57, обр. 9.

⁴¹ К. Ис. Жуглев, Археология, VIII, 1966, кн. 4, с. 58, обр. 2.

⁴² Хр. Джамбов, Археология, III, 1960, кн. 3, с. 51, обр. 3.

⁴³ К. Ис. Жуглев, Археология, VII, 1965, кн. 4, с. 40; VIII, 1966, кн. 4, с. 60.

Обр. 11. Монети от с. Събраново, Новозагорско
Fig. 11. Monnaies du village Sabranovo,
rég. de Nova Zagora

По такъв начин се доразкрива животът в това селище и през римско време. Богатото погребение на тракийски войн още веднъж потвърждава съществуването на знатна *върхушка* и сочи, че тя през I в. на н. е. вече е много по-силна не само военно и политически, а и икономически, като живее много по-разкошно. Освен това вносът от луксозните бронзови съдове и изящно изработените лампи говори, че след елинистическата епоха външните *връзки* на този край се разширяват чак до Италия, а монетите като тази сечена в Филипопол показват, че едновременно с това през I в. на н. е. се развиват и вътрешните икономически отношения. Другите монети потвърждават същото и се установява, че през I—III в. на н. е. външните и вътрешните връзки стават все по-активни. Земеделските и домашните оръдия на труда свидетелствуват, че *върхушката* през I—III в. на н. е. вече има повече земевладелчески характер, а не военно-политически. Това съвпада и се потвърждава от политическата ситуация, тъй като сега римляните вече окончателно са покорили и напълно са се настанили в тракийските земи. Освен това местното производство на железни оръдия и особено това голямо разнообразие на керамични изделия свидетелствуват за едно широко развито *земеделие* и местно *занаятчиство*, като железарство, грънчарство и други, при които се копират италиански форми и се прилага римска техника в този край.

Общо взето, добитите данни от проучването на археологическите и нумизматичните материали разкриват, че тук се заражда живот още в праисторическо време и се развива до *новожелязната епоха* включително. Засега може да се уточни само това, че селището положително е

съществувало в енеолита, бронзовата и *новожелязната епоха* през класическо време в V—IV в. пр. н. е., през елинизма в II—I в. пр. н. е. и през римската епоха в I—III в. на н. е., като най-развито то е било през римско време.

ÉTUDE DU SITE ANTIQUE PRÈS DU VILLAGE SABRANOVO, RÉGION DE NOVA ZAGORA

KIRIL S. JOUGLEV

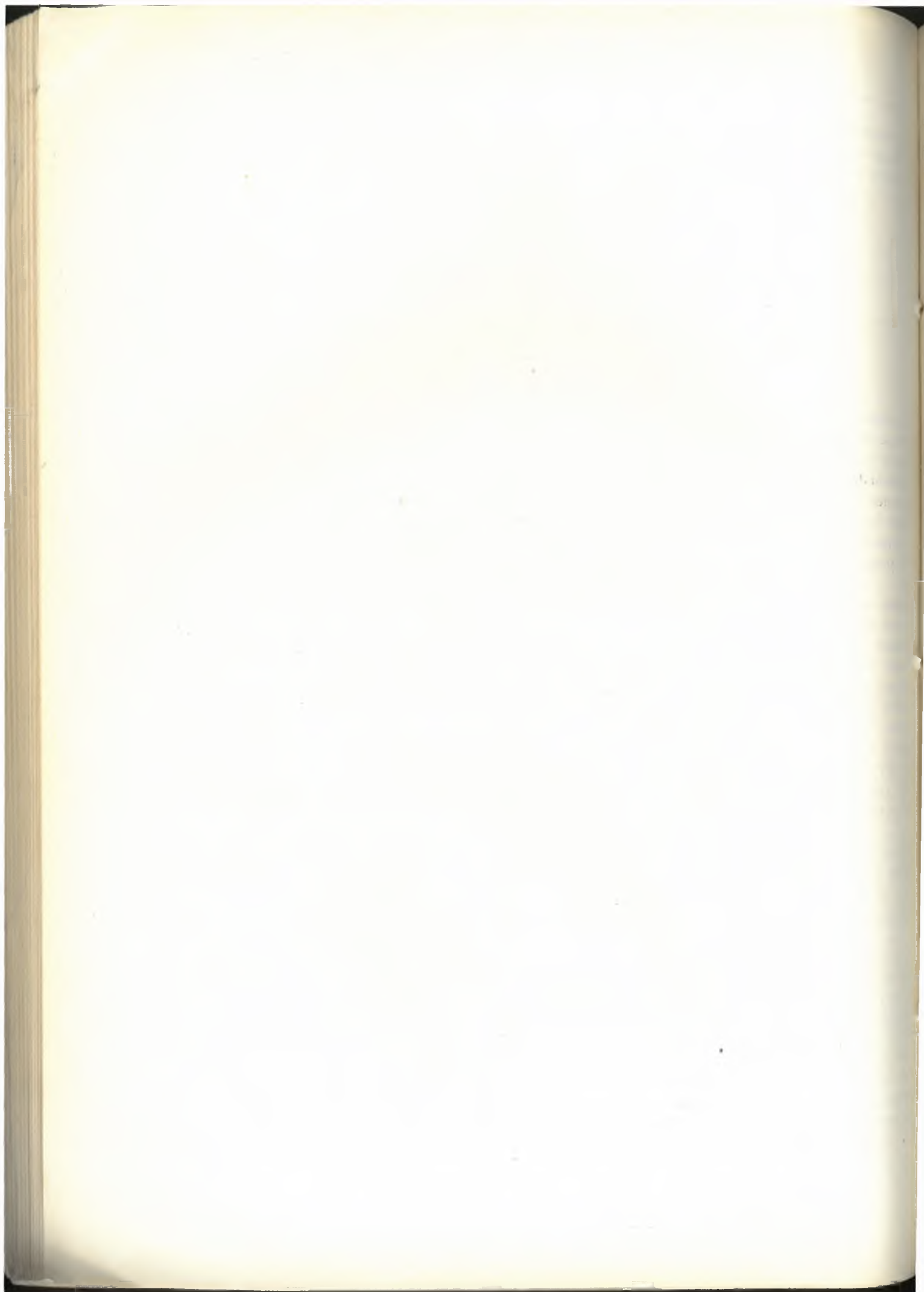
(Résumé)

Il existe dans la région de Nova Zagora de nombreuses tombes tumulaires qui appartiennent à d'anciens sites n'ayant par encore été étudiés. L'auteur s'est attaché au site antique près du village Sabranovo de la région de Nova Zagora. Un intéressant matériel archéologique y a été découvert — des outils, de vases en argile, des idoles sculptées, etc. (No. d'inv. 1223—1236) des temps pré-historiques, ainsi que des outils agricoles domestiques, des outils agricoles et domestiques, des armes de défense, des harnachements, une poterie très variée par sa technique et sa forme; ce sont des vases de bronze, de verre, d'argile, des candélabres et des lampes de bronze, des trésors monétaires (No. 1—33). Tout ce matériel par sa grande diversité, tant en ce qui touche la forme que l'époque, a mis ce site sous une nouvelle lumière et a contribué à en connaître l'histoire.

Le matériel archéologique et numismatique a permis d'établir la chronologie des trouvailles les plus anciennes : les outils, les vases en argile et les idoles (No. d'inv. 1223—1236) de Kabiuk sont de l'Énéolithique et de l'âge du bronze; les pièces du site antique et de sa nécropole — les vases en bronze (No. 1 et 2) — sont d'origine grecque du V—IVe s. av. n. è.; les monnaies (No. 30) sont de Thasos du II—Ier s. av. n. è.; le mors et la têtère, l'umbo de bouclier et l'applique du char(?) — No. 3—6 sont du Ier s. de notre ère et prouvent qu'un guerrier thrace y avait été inhumé avec ses armes, son cheval de bataille ou son char. Le vase en bronze et les lampes en bronze (No. 7—9) sont des produits italiens de luxe importés au Ier s. de n. è. La monnaie de Philippopolis (No. 33) est de la même époque. Le candélabre en bronze (No. 10) est un produit italien du I—IIIe s., le second candélabre en bronze (No. 11), les outils agricoles (No. 13—15), les produits en verre (No. 20, 21), les objets en argile (No. 22—28) sont une production locale provinciale également du I—IIIe s. Enfin les trésors monétaires (No. 31—33) sont ainsi du IIIe s. de n. è.

On a pu établir ainsi que la vie avait existé ici dès les temps pré-historiques et y a continué jusqu'à l'âge du fer récent inclusivement. Pour l'instant on ne peut affirmer avec certitude qu'un seul fait, notamment que ce site avait existé à l'Énéolithique, à l'âge du bronze et à l'âge du fer récent, au temps classique du V—IV s. av. n. è., pendant l'hellénisme du II—I s. av. n. è. et à l'époque romaine du I—IIIe s. de n. è.

A l'époque classique de la vie dans ce site s'est développée à tel point qu'une riche oligarchie était apparue. De plus, à cette époque, dans ces parages des relations commerciales avec la Grèce, étaient établies. Ces relations économiques avec le monde égéen ont continué d'exister aussi à l'époque hellénique. La vie de ce site était la plus intense à l'époque romaine. Au Ier s. de n. è. les relations économiques s'étaient étendues jusqu'en Italie et intensifiées aussi à l'intérieur entre les différents centres. L'oligarchie locale était devenue plus puissante et ses représentants se faisaient entendre non seulement avec leur riche mobilier, mais aussi avec leur chevaux et leurs chars, et édifiaient des monuments funéraires sous forme de tombes tumulaires. Cependant au IIIe s. l'existence avait changé. Elle avait déjà acquis un caractère agricole. L'agriculture et les métiers, tels que la ferronnerie et la poterie, s'y étaient développés.

ТЪРГОВСКИ ВРЪЗКИ НА СИРМИУМ С ТРАКИЯ ПО ВРЕМЕ НА ДЕЦЕНАЛИЯТА НА ИМПЕРАТОР ЛИЦИНИЙ

Теофил Иванов

Публикуваните две важни находки от България, свързани с чествуването на десетгодишнината (деценалията) от управлението на император Лициний (1 ноември 317 г.), едната от Червен бряг,¹ а другата от с. Свирково, Хасковски окръг,² представят ценен археологически извор за проучване на някои проблеми върху политическия и икономическия живот в провинциите Тракия и Крайбрежна Дакия по това време. Напоследък от съкровището от с. Свирково станаха известни още една сребърна плочка (кюлче) с пунктиран латински надпис и фрагмент от трети сребърен съд, напълно подобен на другите два съда, посветени на деценалията на Лициний. Тук те се публикуват за първи път.³

Повторното разглеждане на двете находки върху по-широка основа, като се съпоставят техните данни помежду им и с данните на други подобни по време, произход и предназначение находки от по-голям географски ареал, дава възможност да се утвърдят с нови доказателства вече изказани мнения, както и да се коригират някои неправилни изводи, за да се хвърли ярка светлина върху историята на нашите земи през управлението на Лициний по пътя на археологическите открития.

Находката от с. Свирково (м. Ениери) по своя състав и характер е единствена засега от нашите земи от римската епоха (обр. 1). За първи път се откриват заедно сребърни плочки (кюлчета) с пунктирани надписи и сребърни съдове с пунктирани надписи, изработени по случай чествуването деценалията на Лициний. Може би в бъдеще ще се намерят и други подобни паметници у нас. Състоянието на находката показва, че сребърните съдове са претърпели сериозни промени, понеже те са били прегънати и освен това отчасти начупени. Няма никакво съмнение, че в този момент те са престанали да изпълняват първоначалната си функция като блюда, а са представляли само ценен материал за претопяване и вторично използване.⁴ Възниква въпросът, дали сребърните плочки (кюлчета) и сребърните съдове имат някаква органическа връзка помежду си, например по отношение на техния произход, химически състав и време на изработване, или нямат.

Нека разгледаме най-напред двете сребърни плочки (кюлчета). Те имат напълно еднакви размери, форма, начин на изработване, химически състав, тегло и съдържание на пунктираните върху тях надписи. Те са излезли от една и съща работилница (официна), както потвърждават и самите надписи.

1. Сребърна плочка (кюлче) с форма на двойна бравда, дължина 0,189 м, ширина в краищата 0,061 и 0,063 м и в средата 0,044 м, дебелина в краищата 6 и 6,5 мм и в средата 8 мм.

¹ Л. Огненова. Сребърни съдове от деценалията на император Лициний. — ИАИ, XIX, 1955, с. 233 и сл.

² Д. Аладжов. Нови находки от деценалията на император Лициний. — Археология, III, 1, 1961, с. 47 и сл.

³ Тук изказвам благодарност на колегата Д. Аладжов, който ми преотстъпи новооткритите паметници да ги публикуваме. За мястото и обстоятелствата на намиране на находката от с. Свирково вж. Д. Аладжов. Цит. съч., с. 233.

Тежи 635 г. Химическият състав показва самородно чисто сребро със слаби примеси от други метали: сребро 97,65%, мед 0,6%, цинк 0,9% и желязо 0,3% (обр. 2).⁵

Върху лицевата страна на плочката надлъжно е разположен пунктиран латински надпис (дълж. 0,103 м), направен с върха на шило, който гласи:

Of(ficinator) Maximus f(aber) a Sir(mis) vas(cularius).⁶

Всички букви, с изключение на курсивната буква А, са главни. Височината им е: 3—4 мм, А, I и М — 6 мм и останалите букви — 7 мм. Изписването на буквите е твърде небрежно. Има само една лигатура на S и F (между Maximus и f(aber)). Липсват точки след съкращенията.

2. Сребърна плочка (кюлче), напълно подобна на предходната (обр. 3). Дължина 0,19 м, ширина в краищата 0,059 м, в средата 0,045 м, дебелина в краищата 4 и 5 мм и в средата 8 мм. Тежи 631 г. Химическият състав е следният: сребро 97,25%, мед 0,4%, цинк 0,55% и желязо около 0,1%. Новооткрита и тук се публикува за първи път.

Върху лицевата страна е изписан пунктиран надпис на латински език, който гласи:

Of(ficina) Maximi f(abri) a Sirmis.

Изписването на буквите и техните височини са същите, както при надписа върху първата плочка. Характерно е изписването на буквата F, чиито две успоредни чертички са наклонени нагоре. На три места е употребена точка като разделителен знак: след OF, MAXIM (вместо след MAXIMI) и пред SIRMIS.

Двата надписа съдържат кратки, но твърде ценни данни относно името на производителя на плочките (кюлча), неговата професия и място на изработване. Както свидетелствуват надписите и пълното сходство на плочките, те са били изработени от златаря Максим от град Сирмиум в Панония, обстоятелство, предадено по два начина: of(ficinator) Maximus и of(ficina) Maximi.

Обр. 1. Скица на местността Ениери при с. Свирково, Хасковски окръг, гдето е открита находката

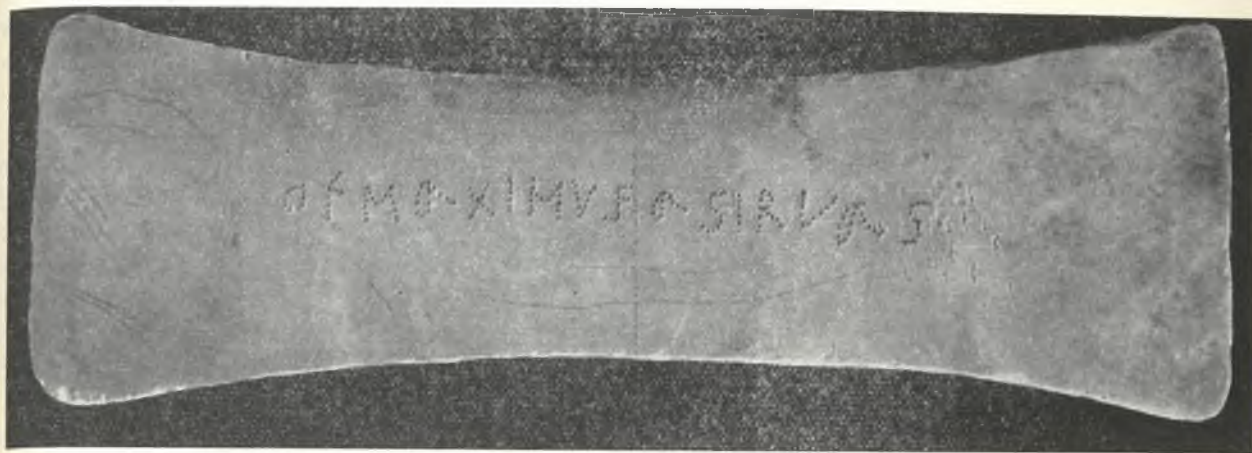
Abb. 1. Skizze der Ortschaft Enieri beim Dorf Svirkovo, Bezirk Haskovo, Südostbulgarien, wo der Fund entdeckt wurde

⁴ Д. Аладжов. Цит. съч., с. 47 и 50.

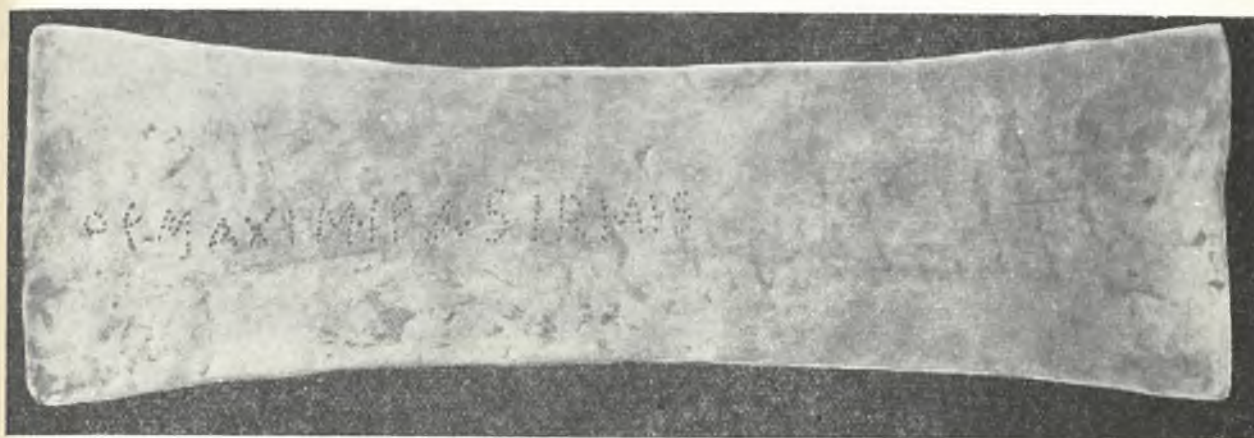
⁵ Пак там, с. 48, обр. 1 и 2.

Изказвам благодарност на В. Василев, химик при Археологическия институт и музей на БАН, който направи химическите анализи на всички предмети от находката от с. Свирково.

⁶ Д. Аладжов. Цит. съч., с. 48, бел. 2. Разчитането на надписа и допълването на името Сирмиум в статията му е наше. Тук предлаганото допълване Sir(mis) вм. Sir(mio) е по аналогия на надписа върху втората плочка.

Обр. 2. Сребърно кюлче № 1 от с. Свирково
Abb. 2. Silberbarren Nr. 1 aus dem Dorf Svirkovo

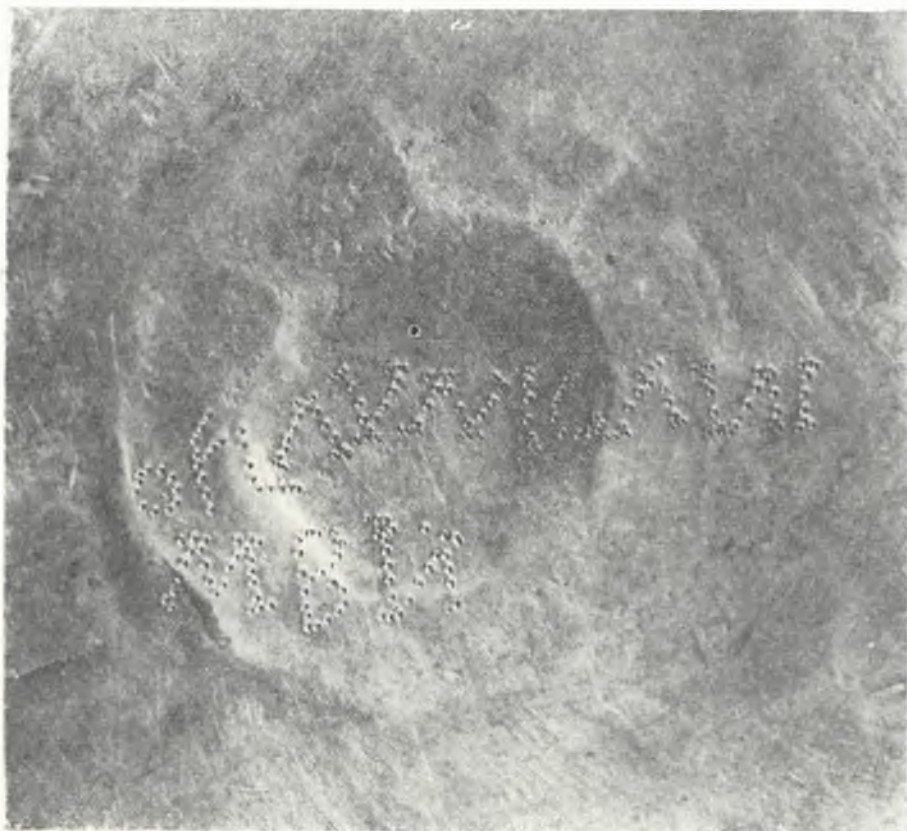

Обр. 3. Сребърно кюлче № 2 от с. Свирково
Abb. 3. Silberbarren Nr. 2 aus dem Dorf Svirkovo

В надписа върху първата плочка Максим се е подписал като *f(aber) vas(cularius)*, а в този върху втората плочка само като *f(aber)*. Несъмнено съзнателно е изпусната думата *vascularius*, която се е лесно подразбирала, понеже се е касало за производител на сребърни плочки (кюлча). В латински език думата *faber* означава общото понятие „производител“, „майстор“. За да се означава конкретната производствена дейност на даден занаятчия, към нея се е прибавяла друга дума, която е завършвала на *-arius* и се е образувала от името на предмета или съоръжението, произвеждани от занаятчията. Често пъти в такива случаи се изпуска думата *faber*, която се е подразбирала. Ще споменем само няколко типични примери като: *faber aurarius* — златар, *faber argentarius* — производител на сребърни съдове и предмети, *faber ferrarius* — железар или *faber navalis* — корабостроител и др.⁷ Терминът *faber vascularius* или само *vascularius* означава „производител на металически съдове (златни и сребърни)“. Във връзка с това значение заслужава да припомним *basilica vascularia auro et argento* в Рим.⁸ Обаче най-често

⁷ Daremberg-Saglio. DA, II, 2, p. 947 sqq.; Ruggiero. Dizionario epigrafico di antichità romane. I. Roma, 1895, p. 658, sqq.; RE, II, col. 706 (Oehler-Habel); RE, VI, 2, col. 1902—03 (Kornemann); H. Gummerus. Die römische Industrie. Wirtschaftliche Untersuchungen I, Klio, 1915, p. 129 sqq.

⁸ H. Gummerus. Op. cit., p. 129 sqq.

Обр. 4. Пунктиран надпис върху гръбната страна на сребърен съд от Червен бряг
Abb. 4. Punktierte Inschrift auf der Rückseite der Silberschale aus Červen brjag

vascularius е значело „производител на сребърни съдове и предмети“, какъвто е случаят при двете сребърни плочки (кюлчета) от с. Свирково. В някои надписи такъв занаятчия се нарича с точния израз *faber argentarius vascularius*.⁹

Двата термина *f(aber) vas(cularius)* и *f(aber)* върху сребърните кюлчета от с. Свирково имат точни паралели в колективната находка от коритото на р. Мачва в района на гр. Шабац, недалече на юг от гр. Сремска Митровица в Югославия (римския град Сирмиум). Находката се състои от шест сребърни кюлчета с форма на двойна брадва с пунктирани латински надписи, които съдържат имената на производителите и в един случай—мястото на тяхното изработване—Сирмиум.¹⁰ Тези кюлчета напълно приличат на нашите от с. Свирково по отношение на материала, формата, изработката, теглото, произхода, предназначението, характера на пунктираните надписи и палеографията на буквите. В случая ще споменем само надписите върху две сребърни кюлчета: 1. *O(fficina) Flav(ii) Nicani vasc(ularii)*¹¹ и 2. *Adimus f(aber) Sirm(ii)*.¹² Разчитането и допълването на думата *f(aber)* във втория надпис е наше. Шафарик, чийто препис е публикувал Момзен, е прочел във втория надпис буквата *F* като *P*, която има същата форма, както буквата *F* при втория надпис на кюлчето от с. Свирково. Думата *faber* се свързва органически със следващата дума *Sirm(ii)*, т. е. „в Сирмиум“.¹³ Примерите от Шабац показват, че двата термина

⁹ H. Gummertus, Op. cit., p. 136 sqq., nota 1.

¹⁰ CIL, III, 6331 a-f. Находката се намира в Народния музей в Белград.

¹¹ Ibidem, 6331 a.

¹² Ibidem, 6331 c.

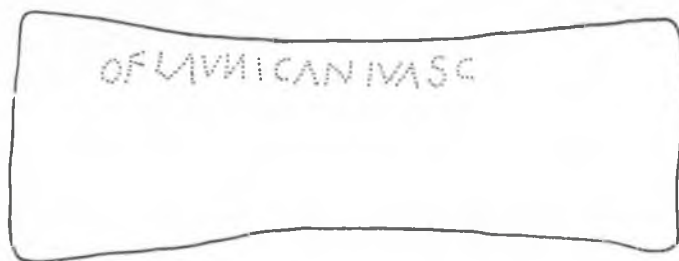
¹³ За подобен пример от Сирмиум вж. H. Willers. Die römischen Bronzeimer von Hemmcor nebst einem Anhang über die römischen Silberbarren aus Dierstorf. Hannover-Leipzig, 1901, p. 229. За пример от Хаусс вж. R. Laur-Belart. Der spätromische Silberschatz von Kaiseraugst/Aargau. Katalog. Basel, 1967, p. 22, № 5.

vascularius и faber са употребени като напълно равнозначни, понеже се срещат в надписи върху едни и същи сребърни кюлчета. Следователно става дума за производители на сребърни кюлчета и сребърни съдове.

Сребърните кюлчета от с. Свирково са били изработени в град Сирмиум, чието име в първия надпис е дадено в съкратена форма *Sir(mis)*, а във втория надпис в пълната форма *Sirmis* (abl. pl.). Вместо формата за множествено число би се очаквало формата за единствено число *Sirmio*. Изглежда, че в нашия случай формата в множествено число има по-широк териториален обхват, който включва не само самия град Сирмиум, но и неговата градска територия. Името на Сирмиум в множествено число (*per Sirmis* — acc. pl.) се среща у Йордан. Гетика, 292.¹⁴ В писмените извори Сирмиум е засвидетелствуван под следните най-често срещани форми: *Sermium*, *Sirmium*, *Syrmium*, *Syrmis*, *Sirmia*, *civitas Sirmia*, *civitas Sirmiensis*, *colonia Sirmiatium* и др.

Надписите върху сребърните кюлчета от с. Свирково показват, че те са били изработени в частната работилница на Максим. Във връзка с това бихме желали да припомним накратко какъв е характерът и смисълът на надписите върху кюлчетата изобщо. Почти винаги те имат надпис (щемпелуван или пунктир), който съдържа името на производителя и понякога неговото място на работа с цел да се гарантира чистотата на предлаганата за продажба сребърна плочка (кюлче), а по-рядко дори се означава и теглото ѝ, дадено в либри. По своя произход печатите биват държавни и частни. При кюлчетата, изработени в държавни работилници, имената на длъжностните лица, които отговарят за чистотата и теглото на изработеното кюлче, са щемпелувани. Дори обичайно е да се подпечатва с монетен образ на тогавашния император или съимператори. При частните надписи, които са най-често изпълнени с пунктир, се среща единствено името на производителя, а понякога и местоработата му, но липсва името на пробатора, т. е. на лицето, което е вземало проби от метала.

В археологическата литература са изказани различни мнения относно практическото предназначение на тук занимаващите ни сребърни кюлчета и характера на тяхната форма. Доскоро доминираше мнението, че тези кюлчета са друга форма на „пари“, „парични средства“¹⁵, като някои дори допълваха, че те са използвани при „големи плащания“, гдето се явяват непрактични дребните номинали на парите.¹⁶ Що се отнася до тяхната форма, едни учени смятат, че кюлчетата, с форма на скъсена или издължена двойна бравда, представят твърде старинната форма на парите.¹⁷ Несъмнено те имат пред вид предмонетната форма, когато кюлчета от мед, с форма на изопната в четирите краища животинска кожа, са служели за разменно средство. Други из-

Обр. 5. Пунктиран надпис върху сребърно кюлче от Шабач (Югославия)

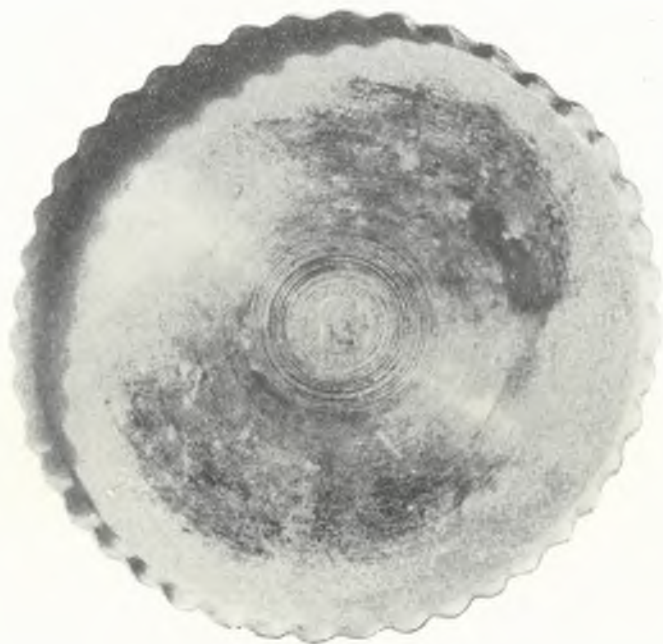
Abb. 5. Punktierte Inschrift auf dem Silberbarren aus Šabac (Jugoslawien)

¹⁴ Латински извори за българската история. I, С., 1958, С. 366.

¹⁵ H. Willers. Op. cit., p. 239.

¹⁶ W. Grünhagen. Der Schatzfund von Gross Bodungen.— Röm.-germanische Forschungen, 21, Berlin, 1954, p. 65 sqq.

¹⁷ Ebert. Reallexikon der Vorgeschichte, IV, p. 220 sqq., 235 (Geld).

Обр. 6. Сребърен съд от Червен бряг с образа на Лициний

Abb. 6. Silberschale aus Červen brjag mit dem Bild des Kaisers Licinius

следвачи смятат, че въпросната форма е удобна за привързване и транспортиране на кюлчетата.¹⁸ Несъмнено второто мнение не може да се поддържа. Трябва да се споменат също така кюлчетата с правоъгълна форма, които опровергават поддръжниците на последното становище.

Още с публикуването на първата част от находката от с. Свирково Д. Аладжов правилно се досети, че кюлчетата са служели за изработване на сребърни съдове с теглото на кюлчетата.²⁰ Това негово мнение беше възприето от Саламонсон.²¹ Напълно споделяме мнението на Д. Аладжов като единствено вярно в конкретния случай.

Сребърните кюлчета, с форма на къса двойна брадва, намерени досега в Европа, в това число и в римска Британия, са тежки половин или цяла римска либра, а тези с форма на издължена двойна брадва — две и повече римски либри. Обаче действителното тегло на една римска либра при кюлчетата не отговаря на теоретичното тегло на една римска либра — 327,45 г, а се колебае между 299 и 342 г. Кюлчетата от две римски либри тежат обикновено 620, 628, 635 г и др., като една либра се равнява на 310—317,5 г.²²

Двете сребърни кюлчета от с. Свирково тежат съответно 635 и 631 г, т. е. всяко равно на две римски либри в по-горе споменатото редуцирано тегло, съответно една либра равна на 317,5 и 315,5 г. За съжаление нито един сребърен съд от колективната находка от с. Свирково не е запазен напълно, за да можем веднага да съпоставим теглото на едно сребърно кюлче с това на един сребърен съд. Най-големият и най-тежък фрагмент от единия съд сега тежи само 400 г. В случая могат да помогнат готовите сребърни съдове от Червен бряг, два от които

¹⁸ H. Willers. *Op. cit.*, p. 234.

¹⁹ R. Laur-Belart. *Op. cit.*, p. 22, fig. 25.

²⁰ Д. Аладжов. *Цит. съч.*, с. 50.

²¹ J. W. Salomonson. *Zwei spätrömische Geschenk-Silberbarren mit eingestempelten Inschriften in Leiden.*— *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, 42, 1961, p. 63 sqq., 77.

²² J. W. Salomonson. *Op. cit.*, p. 65 sqq. и посочената литература, излязла до 1961 г.

Обр. 7. Образът на Лициний върху сребърен съд
от Червен бряг

Abb. 7. Das Bild des Kaisers Licinius auf einer
Silberschale aus Červen brjag

имат щемпелуван медалион с образа на Лициний и наоколо посветителен надпис по случай чествуването на неговата децения (1 ноември 317 г.). Единият съд тежи 620 г (равно на две римски либри, всяка по 310 г), вторият съд — 635 г (равно на две римски либри, всяка по 317,5 г) и третият съд (без медалион на Лициний) — 1260 г (равно на четири римски либри, всяка по 315 г).²³ Няма никакво съмнение, че от всяко сребърно кюлче от с. Свирково е могло да се изработи един сребърен разлат съд, каквито са намерените фрагментирани съдове, на брой шест, досега известни само три.

Тук бихме желали да припомним, че сребърните кюлчета от колективната находка от Шабак, сигнирани с името на златаря Флавий Никан, тежат по 628 г всяко,²⁴ т. е. почти толкова, колкото е теглото на всеки от двата сребърни съда с образа на Лициний от Червен бряг.

Върху гръбната страна на споменатите два съда от Червен бряг, направени по случай деценията на Лициний, е изчукан с пунктир следният надпис: O(fficina) Flav(ii) Nicanī MBN.²⁵ Това е техният производител, чието име срещаме върху двете сребърни кюлчета от колективната находка от Шабак. За единия надпис вече споменахме по-горе.²⁶ В конкретния случай по-голям интерес за нас представя вторият надпис, който е напълно еднакъв с гореспоменатия надпис върху сребърното блюдо от Червен бряг.²⁷ Палеографията е същата, дори е допусната една и съща правописна грешка при изписването на буквата N, предадена като И в единия надпис от Червен бряг (обр. 4)²⁸ и в надписа от Шабак (обр. 5). Всичко това показва по безспорен начин, че двата сребърни съда с образа на Лициний от Червен бряг са били изработени от златаря Флавий Никан, който е работил в Сирмиум. Името на град Сирмиум се среща върху

²³ Л. Огненова. Цит. съч., с. 234, № 2, обр. 2 а, с. 235 и сл., № 3, обр. 6 а, б и с. 233 и сл., № 1, обр. 1 а, б.

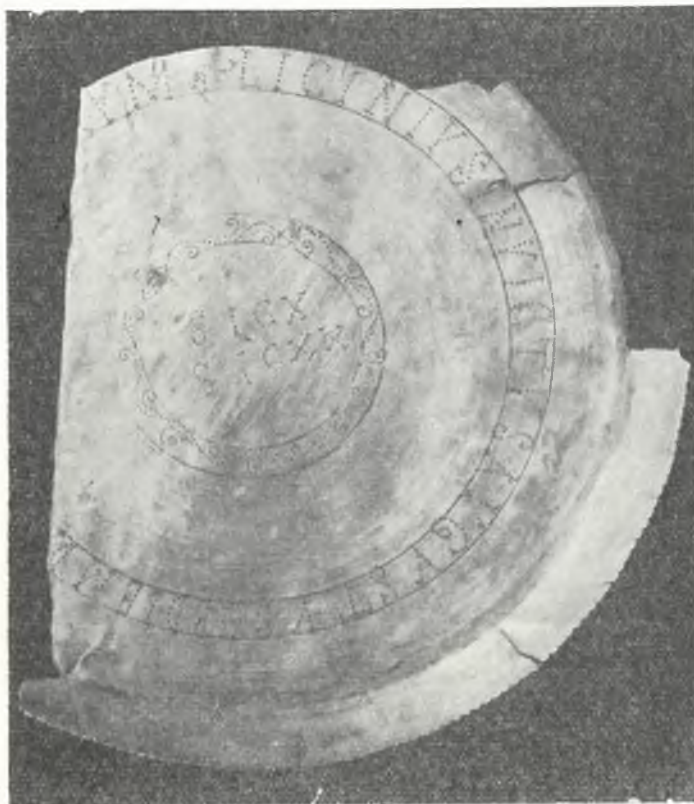
²⁴ H. Willers. Op. cit., p. 239.

²⁵ Л. Огненова. Цит. съч., с. 234 и сл.

²⁶ CIL, III, 6331 a.

²⁷ CIL, III, 6331 b.

²⁸ Л. Огненова. Цит. съч., с. 236, обр. 8 б.

Обр. 8. Фрагмент от сребърен съл № 1 от с. Свирково
 Abb. 8. Fragment der Silberschale Nr. 1
 aus dem Dorf Svirkovo

друго сребърно кюлче от находката от Шабац, с означението на друг златар, както беше отбелязано по-горе.²⁹ Следователно производителите на кюлчетата от находката от Шабац са били от Сирмиум.³⁰

В светлината на тези съпоставки трябва да се коригира мнението на Люба Огенова, първия издател на сребърните съдове от Червен бряг, която смята, че те са били изработени в Рациария дн.с. Арчар, Видински окръг), главния град на провинция Крайбрежна Дакия, от местния златар Флавий Никан.³¹

Медалионът с образа на Лициний и с латински надпис наоколо върху двете сребърни блюда от Червен бряг представя голям научен интерес (обр. 6 и 7). Образът на Лициний напълно съвпада с образа на императора върху монетите, сечени по негово време. Щом като златарят Флавий Никан е изработил сребърните съдове от Червен бряг, съвсем логично е да се допусне, че изчукването на монетния образ на Лициний е станало в държавна работилница в град Сирмиум. Тук може да се постави въпросът, дали матрицата за образа на Лициний върху сребърните съдове от Червен бряг е била изработена в самия Сирмиум или е била пренесена от друг град, в който са сekli по това време монети с образа на Лициний. Но същественото в случая е, че Сирмиум по време на чествуването на деценалията на Лициний (1 ноември 317 г. отпечатва монетен образ на Лициний. Следователно през 317 г. била организирана първата държавна монетарница в Сирмиум, която започнала да функционира във връзка с едно голямо по-

²⁹ CIL, III, 6331 с.

³⁰ H. Willers. Op. cit., p. 239.

³¹ Л. Огенова. Цит. съч., с. 242 и сл.

политическо събитие — деценията на Лициний, което било чествувано из цялата област, над която той е имал власт и поддръжници.

Флавий Никан, който отначало е бил частен златар, производител на сребърни кюлчета и на сребърни съдове, е подпомагал с дейността си първата държавна монетарница в Сирмиум. Изборът му не е бил случаен. Ако допуснем, че съкращението MBN отговаря на *m(agister) b(isselarius) n(umulariorum)*, както го разчита Л. Огенова,³² той е бил един от изтъкнатите и обществено признати златари в Сирмиум. Тази почетна титла Флавий Никан е получил още като частен производител на сребърни кюлчета и сребърни съдове, както показва сребърното кюлче от Шабац с името на Флавий Никан и съкращението MBN.

Доскоро се приемаше в нумизматичната литература, че Сирмиум е започнал да сече собствени монети едва през управлението на Константин I през 319—320 г. и дори малко по-късно.³³ Обаче напоследък Мария Алфолди установи, че златни монети с образа на Константин I са били сечени в Сирмиум още през втората половина на 317 г., като са били използвани матриците на монетарницата в Тицидум (Галия), която е прекратила сеченето на златни монети през първата половина на 317 г.³⁴

Изследванията ни върху сребърните съдове от Червен бряг с монетния образ на Лициний с нови доказателства потвърждават, разширяват и прецизират заключението на М. Алфолди в смисъл, че държавната монетарница в Сирмиум е била вече организирана и е функционирала в навечерието на деценията на Лициний — 1 ноември 317 г. Пред нумизматиката се откриват нови перспективи за допълнителни проучвания върху началото на монетосечението в Сирмиум.

За да приключим с въпроса за сребърните съдове от Червен бряг, трябва да споменем, че те са били подарени на служебно лице от селището при Червен бряг, което е имало заслуги към управлението и лично към императора Лициний. По такъв начин като подарък (*largitio*) те са попаднали в един населен пункт на Крайбрежна Дакия.

Нека отново се върнем към находката от с. Свирково и по-скоро към трите фрагментирани сребърни съда, които са били изработени по случай чествуването на деценията на Лициний. Те имат еднаква разлата форма като блюда с нисък перваз, чийто ръб е нарязан с чертички, докато този на съдовете от Червен бряг е вълнообразно извит (обр. 6). Размерите им са също еднакви — вътрешният диаметър на единия съд е 0,204 м, дебелина 0,01 м и височина на перваза 0,02 м, както и пунктираните латински надписи, изписани от едно и също лице. Бръшлянов лист отделя началото от края на надписа.

По периферията на съдовете от с. Свирково върви следният еднакъв пунктиран надпис, който при трите фрагментирани съда е различно запазен:

1. LICINIVS INVICTVS AVGVSTVS OB DIEM D[ECENNALIVM SVO]RVM (обр. 8).³⁵
2. LICINIVS INVICTVS AVGVSTVS [OB DIEM DECENNA]LIVM SVORVM (обр. 10).³⁶
3. [LICINIVS INVICTVS AVGVSTVS OB DIEM DECENNALI]VM SVORVM (обр. 9).³⁷

В малкия кръг в средата на съдовете от с. Свирково, украсен наоколо с ластар, включен между две врязани окръжности, се чете двуредният надпис: SIC X, SIC XX, с който на Лициний се пожелава да управлява както 10, така и 20 години (обр. 8 и 10).

Химическият анализ на сребърните съдове от с. Свирково даде много важни резултати. Беше установено, че съставът на среброто на всички съдове е един и същ и че той е еднакъв

³² Пак там, с. 242.

³³ RE, III, I (2. Reihe) col. 352; RE, Suppl. IX, col. 693 (A. Mócsy); M. Alföldi. Die constantinische Goldprägung. Untersuchungen zu ihrer Bedeutung für Kaiserpolitik und Hofkunst. Mainz.— Röm.-germ. Zentralmuseum, 1963, p. 81 sqq.

³⁴ M. Alföldi. Op. cit., p. 81, nota 4.

³⁵ Л. Огенова. Цит. съч., с. 242.

³⁶ Д. Аладжов. Цит. съч., с. 48, № 2, обр. 3.

³⁷ Д. Аладжов. Цит. съч., с. 48, № 3, обр. 4 и 5. Тук се публикува за първи път.

³⁸ Известия на Археологическия и-т, т. 33

с този на кюлчетата от същата находка.³⁸ От тези данни могат да се направят следните по-важни изводи:

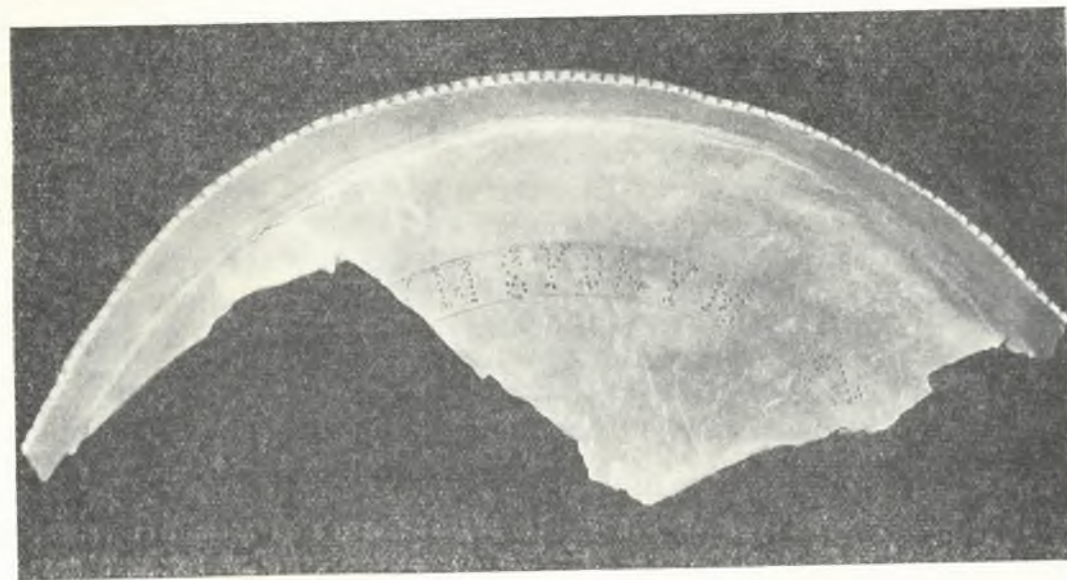
1. Местният майстор в Тракия (респективно в с. Свирково)³⁹ е използвал сребърни кюлчета, изработени в работилницата на Максим в град Сирмиум, и внасяни по търговски път у нас, като не е прибавял други примеси.

2. Известните досега три сребърни съда от с. Свирково са били изработени в една и съща занаятчийска работилница (официна), от едно и също лице, като са били използвани външените от Сирмиум сребърни кюлчета.

Ако сравним химическия състав на кюлчетата и съдовете от с. Свирково с двата сребърни съда с образа на Лициний от Червен бряг, ще видим, че златарят Максим от Сирмиум е употребявал почти самородно сребро, като неговите кюлчета са съдържали 97,2—97,7% сребро, докато златарят Флавий Никан от същия град е правел сребърни съдове, които са съдържали сребро 91%. Наложително е да се направи химически анализ на сребърните кюлчета от колективната находка от Шабац, за да се проучи въпросът за чистотата на среброто в кюлчетата и съдовете, произвеждани в Сирмиум през управлението (деценалията) на Лициний.

Сребърните съдове, свързани с деценалията на Лициний от с. Свирково, са били подарени на заслужили лица от Тракия, по-точно от градската територия на Августа Траяна, към която е спадало някога римското селище при с. Свирково. Обаче тяхното състояние при откриването показва, че те са престанали да служат като съдове-подаръци по случай деценалията на Лициний, а са били само суров материал за преработка. Неслучайно тези съдове отново са попаднали при лицето, което ги е било изработило. За това свидетелствуват откритите три сребърни кюлчета (засега липсва едно) от официната на Максим в Сирмиум, които имат напълно същия химически състав, както сребърните съдове от с. Свирково.

Палеографията на надписите върху сребърните кюлчета от с. Свирково и тази на сребърните кюлчета от Шабац е една и съща. Това е палеографията по времето на чествуването на

Обр. 9. Фрагмент от сребърен съд № 3 от с. Свирково
Abb. 9. Fragment der Silberschale Nr. 3 aus dem Dorf Svirkovo

³⁸ Съд № 1: сребро 97,2%, мед 0,3%, цинк 0,5% и желязо 0,5%; съд № 2: сребро 97,7%, мед 0,3%, цинк 0,85% и желязо 0,45% и съд № 3: сребро 97,7%, мед 0,6%, цинк 0,85% и желязо 0,3%.

³⁹ С. Свирково се намира наблизо до римската станция Арзус на пътя Филипол-Адрианопол. Вж. G. Mihailov, G Bulg., III, 2, p. 131.

Обр. 10. Фрагмент от сребърен съд № 2 от с. Свирково
Abb. 10. Fragment der Silberschale Nr. 2 aus dem Dorf Svirkovo

деценалията на Лициний. В подкрепа на това говорят и сребърните съдове от с. Свирково и от Червен бряг с посветителни надписи по случай тази годишнина. Следователно златарят Максим е работил през този период в Сирмиум и е разпространявал своите произведения навън от него, в това число и в Тракия. Тогава е творил и неизвестният по име златар в Тракия (с. Свирково), който е изковавал сребърни съдове от внасяните отвън сребърни кюлчета.

Възниква въпросът, кога съдовете и кюлчетата от с. Свирково са били поставени в глинените долии. За съжаление не разполагаме с научно проведени разкопки на мястото, гдето е била открита находката, които биха показали обстоятелствата на разрушаването на селището и причините за намирането на колективната находка. Трябва да се предположи, че тяхното поставяне в съдовете е станало след смъртта на Лициний в 324 г., когато властта била заета от Константин I. Тук няма да се спираме на последните събития, разиграли се между двамата съуправители, които завършили с окончателната победа на Константин I.⁴⁰ Подарените сребърни съдове по случай деценалията на Лициний след неговата смърт вече не били ценени от техните притежатели и те ги продавали като скъп метал. Така съдовете попаднали в с. Свирково. Те били заровени при някое нападение над Тракия.

Колективната находка от с. Свирково, Хасковски окръг, свидетелствува за преки търговски връзки между Сирмиум и Тракия през управлението на Лициний (308—324 г.), които не бяха известни досега нито по писмени, нито по археологически данни. А откриването на сребърни съдове в Червен бряг, изработени в Сирмиум, говори за разпространението на произведенията на художествените му занаяти вън от пределите на Панония, в това число и в Край-

⁴⁰ За политическите събития вж. RE, XIII, col. 228, sqq. (Seeck).

брежна Дакия. Това са преки доказателства за голямата роля, която Сирмиум е играл през IV в. както в политическия, така също и в икономическия живот на Римската империя.⁴¹

Възниква въпросът, откъде град Сирмиум се е сдобивал със самородно сребро за нуждите на своята занаятчийска промишленост. Досегашните изследвания на югославянските археолози и историци на античността установяват, че Сирмиум е доставял сребърна и оловна руда от областта *Argentaria* в римската провинция Далмация (сега Босня и Херцеговина). Центърът на споменатата област е бил град *Domavium* (днес Сребърница-Сасе), западно от средното течение на р. Дрин.⁴²

HANDELSBEZIEHUNGEN SIRMIIUMS MIT THRAKIEN ZUR ZEIT DES DECENNALIA DES KAISERS LICINIUS

TEOFIL IVANOV

(Zusammenfassung)

Im Jahre 1942 wurden in der Ortschaft Enieri, 2km südwestlich des heutigen Dorfes Svirkovo, Bezirk Haskovo, in Südostbulgarien zufällig zwei Silberbarren mit einer punktierten lateinischen Inschrift und sechs Silberschalen anlässlich der Decennalia des Kaisers Licinius (1. November 317) (Abb. 1) entdeckt. Der Fundort liegt in der Nähe der römischen *mutatio* Arzus an der diagonalen Straße Singidunum-Serdica-Philippopolis-Adrianopolis-Constantinopolis im Territorium der Augusta Traiana (heute Stara Zagora). Von diesem Fund wurden später im Bezirksmuseum von Haskovo nur die zwei Silberbarren und drei stark fragmentierte Schalen abgeliefert.⁴³

Der Verfasser der vorliegenden Untersuchung unterzieht die bisher bekannten Gegenstände des Fundes einer neuen Betrachtung und veröffentlicht den zweiten Silberbarren und die dritte Silberschale hier zum ersten Mal (Abb. 2, 3, 8—10). Er vergleicht den Fund aus dem Dorf Svirkovo mit zwei Silberschalen aus den Decennalia des Licinius, die in der Stadt Červen brjag in Nordbulgarien⁴⁴ entdeckt wurden, und mit den Silberbarren aus der Stadt šabac in der Nähe der römischen Stadt Sirmium (heute Sremska Mitrovica) in Jugoslawien. Zum ersten Mal stellt der Verfasser damit fest, daß zwischen Sirmium und Thrakien (bzw. dem Ort beim Dorf Svirkovo) zur Zeit der Decennalia des Licinius Handelsbeziehungen bestanden haben, die sich in der Einfuhr von Silberbarren aus Sirmium nach Thrakien äußerten, aus denen örtliche Goldschmiede Gefäße hergestellt haben. Auf dem einen Silberbarren aus dem Dorf Svirkovo ist folgende Inschrift zu lesen: *Of(ficinator) Maximus f(aber) a Sir(m)s vas(cularius)* (Abb. 2). Auf dem zweiten nichtveröffentlichten Silberbarren ist die Inschrift *Of(ficina) Maximi f(abri) a Sirmis* (Abb. 3) eingetragen. Die Silberbarren wurden von dem Goldschmied Maximus aus Sirmium hergestellt.

Die erhaltenen drei fragmentierten Silberschalen aus dem Dorf Svirkovo weisen je zwei lateinische Inschriften auf, und zwar eine an der Peripherie und eine in der Mitte des Gefäßes. Ursprünglich hatte die Inschrift an der Peripherie folgenden Wortlaut: *LICINIVS INVICTVS AVGVSTVS*

⁴¹ За Сирмиум вж. статията в *Tabula Imperii Romani* (TIR). Blatt Aquincum-Sarmizegetusa-Sirmium Budapest, 1968, p. 103.

⁴² E. Pašalić. О античком rudarstvu u Bosni i Hercegovini, Glasnik Zemaljskog muzeja, IX, 1954, с. 60—72. Antička selja i komunikacije i Bosni i Hercegovini. Sarajevo, 1960. p. 73: Production of Roman Mines and Iron-Works in West Bosnia. — *Archaeologia jugoslavica*, VI, 1965, p. 84—85. Дължим да изкажем благодарност на колегата си Мая Павлич-Пешикан от Археологическия институт в Белград, която прави разкопки в Сирмиум, и беше любезна да ми предложи библиография върху областта Аргентария.

⁴³ Д. Аладжов. Нови находки от деценалията на император Лициний. — *Археология*, III, 1, 1961, с. 47 и сл.

⁴⁴ Л. Огненова. Сребърни съдове от деценалията на император Лициний. — *ИАИ*, XIX, 1955, с. 233 и сл.

OB DIEM DECENNALIVM SVORVM (Abb. 8—10). Die Inschrift in der Mitte an der Vorderseite der Silberschalen ist zweireihig und lautet: SIC X, SIC XX (Abb. 8, 10).

Der Verfasser stellt fest, daß die chemische Zusammensetzung der Silberbarren und der Silberschalen aus dem Dorf Svirkovo ein und dieselbe ist: Silber 97,2 bis 97,7 % mit unbedeutenden Beimischungen von Kupfer, Zink und Eisen, d. h. fast Feinsilber. Diese Tatsache zeugt für den gleichen Ursprung des Fundes vom Dorf Svirkovo. Die Zusammenbiegung und Zerstückelung der Silberschalen und deren Verwahrung mit den Silberbarren in zwei Dolia aus Ton erfolgte erst nach dem Tode des Kaisers Licinius (324). Nach diesem Datum wurden die Silberschalen aus dem Dorf Svirkovo nur noch als für die Verarbeitung bestimmtes Metall betrachtet und hatten daher die Bedeutung von Silberbarren.

Der Verfasser weist in seiner Arbeit nach, daß die beiden Silberschalen mit Medaillons des Kaisers Licinius, die von lateinischen Widmungsinschriften umgeben sind, aus einem zufälligen Fund in der bulgarischen Stadt Červen brjag stammen in der Werkstatt (Oficina) des Goldschmieds Flavius Nicanus aus der Stadt Sirmium hergestellt worden sind, wie aus den punktierten lateinischen Inschriften an der unteren Schallenseite, der gleichen Paläographie und dem auf der einen Silberschale aus Červen brjag (Abb. 4) und auf dem Silberbarren aus Šabac in Jugoslawien (Abb. 5) falsch als I geschriebenen Buchstaben N hervorgeht. Das ist derselbe Goldschmied Flavius Nicanus, dessen Name auf den beiden Silberbarren aus Šabac punktiert eingetragen ist (siehe CIL III, 6331 a, b). In der ersten Veröffentlichung des Fundes von Červen brjag (von L. Ogenova) wurde die Ansicht geäußert, daß diese Silbergefäße in Ratiaria (heute Dorf Arčar, Bezirk Vidin), der Hauptstadt der Provinz Dacia Ripensis, hergestellt worden sind und daß Flavius Nicanus ein dortiger Goldschmied gewesen ist.

Flavius Nicanus aus Sirmium hat sowohl Silberbarren als auch Silberschalen zur Zeit der Decennalia des Licinius angefertigt. Seine Erzeugnisse, die der Kaiser und angesehene Persönlichkeiten verdienten Amtspersonen in den römischen Provinzen geschenkt haben, sind auch bis zum römischen Ort bei Červen brjag vorgedrungen, der zum Territorium der Provinz Dacia Ripensis gehörte.

Der Verfasser stellt fest, daß das Bildnis des Kaisers Licinius auf den beiden Silberschalen aus Červen brjag dem Kaiserbildnis auf den Münzen ähnelt (Abb. 6, 7). Er gelangt zur Schlußfolgerung, daß Flavius Nicanus die Tätigkeit des in Sirmium geschaffenen staatlichen Münzhofes unterstützt hat, der seine Tätigkeit unmittelbar vor den Decennalia des Licinius (1. November 317) aufgenommen hat. Der Anfang der Münzenprägung in Sirmium wurde bis vor kurzem in das Jahr 320 und später datiert. Erst letztlich stellte Maria R. Alfoldi fest, daß Goldmünzen mit dem Bildnis Konstantin I. in Sirmium während der zweiten Hälfte des Jahres 317 geprägt worden sind, wobei der Graveur des Münzhofs in Ticinum (Gallien) herangezogen wurde und auch Matrizen aus demselben Münzhof Verwendung fanden, der seine Tätigkeit in der ersten Hälfte des Jahres 317 eingestellt hat³.

³ Maria R. Alfoldi. Die constantinische Goldprägung. Untersuchungen zu ihrer Bedeutung für Kaiserpolitik und Hofkunst. Mainz. — Röm.-germ. Zentralmuseum, 1963, XI, p. 81 sqq.

ЗЛАТЕН ПРЪСТЕН С МЪЖКИ ПОРТРЕТ ОТ IV В. НА Н. Е. ОТ ЯМБОЛ

Александра Димитрова

През 1966 г. при прокопаване на канал в югоизточната част на Ямбол, квартал „Авренска махала“, били открити два зидани гроба с богат погребален инвентар.¹ Вероятно те са принадлежали на някой от собствениците на богати имения, разположени около античното селище под днешния Ямбол. Нашето внимание беше привлечено от златния пръстен (обр. 1). Пръстенът има масивна обла халка (размери 30×26 мм) и елипсовиден щит, в който е поместена полска гема от николо (размери 14×10 мм). Покрая той е обрмен със зрънчест орнамент. От двете страни на щита халката е украсена с две големи и две по-малки тълчета. Тази форма на пръстени, при които перловият орнамент е широко използван за украса на халката или щита, е типична за първата половина на IV в. на н. е.²

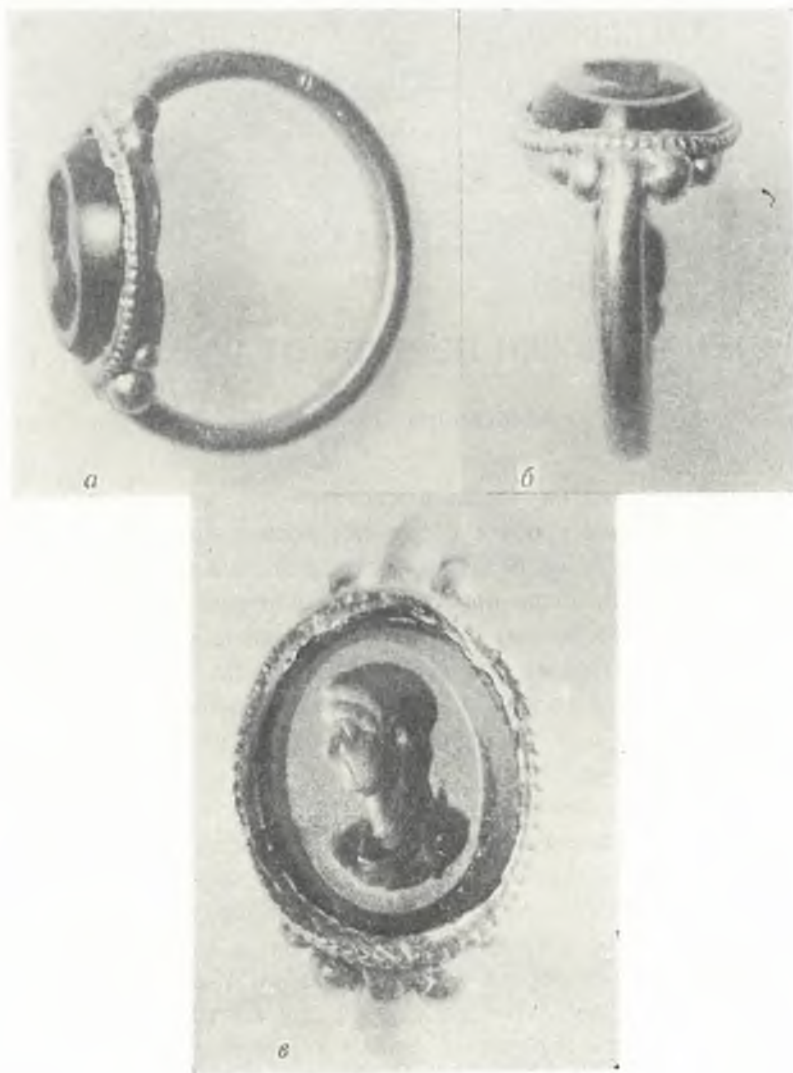
Върху гемата-печат е изобразен бюст на мъж в зряла възраст полуобърнат наляво (на гипсовия отпечатък надясно) с поглед напред (обр. 2). Косата е къса във вид на плътна неразчленена маса. Вчесана напред, тя пада ниско на челото в линия, която повтаря извивката на веждите, образувана от натежалото чело. Лицето е голобрито, ушите са съвсем открити и големи, долепени до черепа. Със смела, обобщена резба и своеобразна техника гравьорът е предал характерните особености на образа. Едва докосвайки повърхността на камъка, той е разчленил плоскостта на лицето на няколко едри форми, при които някои от детайлите свършено изчезват. Носът е голям и гърбав. Брадата е малка и повдигната нагоре. Очите и устата са само загатнати чрез очертаване на техните полета. В замяна на това мускулите на шията са извънредно живо и пластично третирани. Раменете са покрити с плащ. Енергичното изражение на лицето, гърбавият нос, натежалото чело заедно с характерните дъги на веждите разкриват особености, характерни за портретната пластика след времето на тетрархията. По своите иконографски особености портретът върху нашата гема стои най-близо до портретите на Константин Велики,³ макар че портретите върху геми и камеи понякога твърде много се отличават от изображенията върху монетите.⁴ И все пак най-близка база за сравнения ни предлагат монетите на

¹ Пръстенът се намира в Окръжния исторически музей в Ямбол, инв. № I 749. Заедно с него при погребения били намерени цели и фрагментирани стъклени съдове, които по форма се отнасят към първата половина на IV в. на н. е., фрагменти от глинени съдове, отнасящи се към същата епоха, една златна кръстовидна луковична фибула и др. Сведенията дължа на Ж. Попов, уредник на Археологическия отдел в Окръжния музей в Ямбол, комуто изказвам своята благодарност.

² F. Henkel. Die römischen Fingerringe der Rheinlande. Berlin, 1915, XIV, p. 274, 276; Marshall. Catalogue of Finger Rings in the British Museum. London, 1907, p. 87—88, tabl. XIV, № 509, 511, 513; М. Мирчев. Късноримският некропол на Одесос. — ИВАД, VIII, 1951, с. 95, обр. 146.

³ J. Bernoulli. Römische Ikonographie II 3, p. 213.

⁴ R. Delbrueck. Spätantike Kaiserporträts. Berlin-Leipzig, 1933, p. 68. За портретите на Константин върху геми вж.: G. Richter. Catalogue of engraved Gems. Roma, 1966, tabl. IX, 500; H. Furtwängler. Beschreibung der Geschnittenen Steine. Berlin, 1896, p. 993; M. Maximova. "Trajanocameo der Ermitage". AA 1928, p. 300 sqq.

Обр. 1. Златен пръстен от Ямбол
Abb. 1 Goldring aus Jambol

Константин и неговите наследници. Многобройните емисии от монети, сечени в Рим, Константинопол или другаде, отразяват не само промяната в неговата политическа кариера като пълководец и държавник, но са и отражение на онези изменения във външността му, породени от изминалите години. Според мнението на специалистите⁵ към първата група монети се отнасят изображенията на Константин като цезар, още съвсем млад и с къса брада. Втората група отразяват провъзгласяването му за август (307 г.) и покоряването на Италия в 312 г. Тези събития „създават епоха“ в портретите на императора. Монетите, посветени на тези събития, го представят по-мъжествен и с по-строги черти на лицето. Косите са малко по-дълги и падат по-ниско на челото. Както Адриан през II в. на н. е., подражавайки на гръцките философи, въведе модата на дългата брада, така и Константин два века по-късно, през IV в. се обърна към първите римски императори и възстанови модата на голобрадото лице.⁶

⁵ J. Babelon. *Le portrait dans l'antiquité*. Paris, 1942, p. 160.

⁶ J. Bernoulli. *Op. cit.*, p. 12, 36—37.

Обр. 2. Мъжният портрет върху гемата
(гилсов отпечатък)

Abb. 2. Gemmenbildnis eines Manne
(Abdruck)

Юбилейната фризура, свързана с виценалията на Константин през 325—326 г., го представя с гладко вчесана напред коса и с по-близки до реалността черти на лицето.⁷ Сега в същност се създава официалният тип на императора в изкуството, който скоро завладява цялата империя.

През 330 г. столицата била окончателно преместена във Византион. Новата столица, която в чест на императора Константин I била наречена Константинопол, е не само най-главният политически център, но и най-главно средище на духовния живот в империята. Медалионът, създаден в чест на това забележително събитие, отбелязва последната блестяща фаза в официалната, константинополска вече, прическа на императора. Косата се спуща по-ниско на тила. Хоризонталната линия на вчесаната напред и разчленена на снопчета коса също е слязла по-ниско на челото. Все същият енергичен и волеви израз на лицето откриваме и тук.

Както се вижда, портретът на изображения върху нашата гема е силно повлиян от портретите на Константин от последното десетилетие на неговия живот. Без съмнение този начин на разположение на кичурите коса над челото и формата на носа намират пълна аналогия именно в типа на Константин. От познатите ни изображения особено характерни в това отношение са двата медалиона на Константин от Солун от 325 и 327 г.⁸ Не по-малко интересен пример по отношение на прическата ни поднася портретът на Констанс от Сисция (Сисак) от 337—338 г.,⁹ където императорът е представен с вчесана напред във вид на плътна, неразчленена маса коса, падаща ниско на челото, а отзад на малки снопчета, покриващи тила. Носът е силно извит, орлов. Що се отнася до моделирането на челото, близка аналогия ни предлага известната статуя

⁷ R. Delbrück. Op. cit., tabl. 2, 21.

⁸ J. Fagerlie. Roman and Byzantine Medallions in the Collection of the American Numismatic Society, Museum Notes, 15, New York, 1969, с. 87, tabl. XV, 29—30.

⁹ J. Fagerlie. Op. cit., tabl. XV, 31.

на Константин от арката в Рим,¹⁰ където натежалите надвежни мускули са предадени по начин, съвсем близък до този на гемата. Стилът на гемата е до крайна степен опростен и лаконичен. С опитността на добър майстор гравьорът е успял да отдели и подчертае най-характерното в портрета на този мъж. Лицето е третирано плоскостно, с тенденция към обобщаване. В израза усещаме строгия и мъжествен характер на изображения. Устата и очите съвършено изчезват в широките очертания на полетата около тях и ни се струва, че резбата е незавършена. Това обаче е привидно и то не нарушава общото впечатление за един цялостно завършен в художествено отношение портрет, защото в същото време обработката на шията, брадата и гърдите показват голямо майсторство в предаването на формите. Това ни навежда на мисълта по-скоро за една особеност в стила на гравьора, отколкото за незавършеност на гемата. За майстора на гемата е характерен монументалният стил. Той опростява пределно формите, за да акцентира максимално особеностите в портрета на изображавания. По своите особености неговото изпълнение стои много близко до т. нар. стил „populaire“, чие голямо разпространение започва във втората половина на III в. и съвпада с периодите на остри социални кризи в Римската империя.¹¹ Липсата на достатъчно близки по отношение на техниката аналогии ни затруднява да отговорим на въпроса, откъде произхожда гемата, но особеностите на стила и характерът на резбата придават на нашата гема някои специфични отлики, които подсказват, че това ще да е някой голям провинциален център, по всяка вероятност на Балканите.

През късноимператорската епоха пръстени с портретни изображения са били рядкост и са служели като почетен знак. Те са били подарявани при определени случаи на отделни заслужили лица или даже градове като израз на заслуга и доброжелателство.¹² Според едно сведение на Константин Порфирогенет, Константин Велики подарил на гражданите на Херсонес един златен пръстен-печат със своя образ като знак на покровителството си над тях.¹³ Е. Томас ни съобщава за един златен пръстен-печат от Brigetio, който според нея трябва да е бил подарен като почетен знак на някой офицер от местния гарнизон.¹⁴ Аналогичен пример ни предлага железният пръстен от музея в Камник, Словения. Върху желязната плочка на пръстена е прикрепена сребърна пластинка с гравирани портрет и надпис покроя *ABUNDANTI*. Според формата и стила на прическата пръстенът се свързва с династията на Константин Велики и се датира в средата на IV в.¹⁵ Това е сигурно указание, че пръстенът от Ямбол хронологически е по-ранен от пръстена от Камник и не по-късен от тридесетте години на IV в. на н. е.

Пръстенът от Ямбол произхожда от богато погребение. Обстоятелството, че между погребалните дарове на погребаните е намерена и една *vasa diatrite*, чийто брой в литературата доскоро не надхвърляше двадесет, е едно указание за знатния произход на погребаните.

Подобно на посочените примери, много е вероятно и нашият пръстен да е принадлежал на някой заслужил гражданин или отличил се офицер, с който той да е бил удостоен приживе

¹⁰ D. Facenna. Costantino I, Enciclopedia dell'Arte Antica, II, p. 877, обр. 1140.

¹¹ A. W. Byvank. Les origines de l'art du Bas-Empire. BABesch, 1964, p. 5.

¹² S. Reinach. Antiquités du Bosphore Cimmérien. Paris, 1892.

¹³ Constantinus Porphyrogenitus, De administrando imperio, 53, 251, Budapest, 1950.

¹⁴ E. Thomas. Archäologische Funde in Ungarn. Budapest, 1956. p. 242.

¹⁵ M. Wikl-Zupančič. Kasnoantični prstan s portretom. — Arheoloski vestnik, XIX, Ljubljana, 1968, c. 145, tabl. I, 1—3.

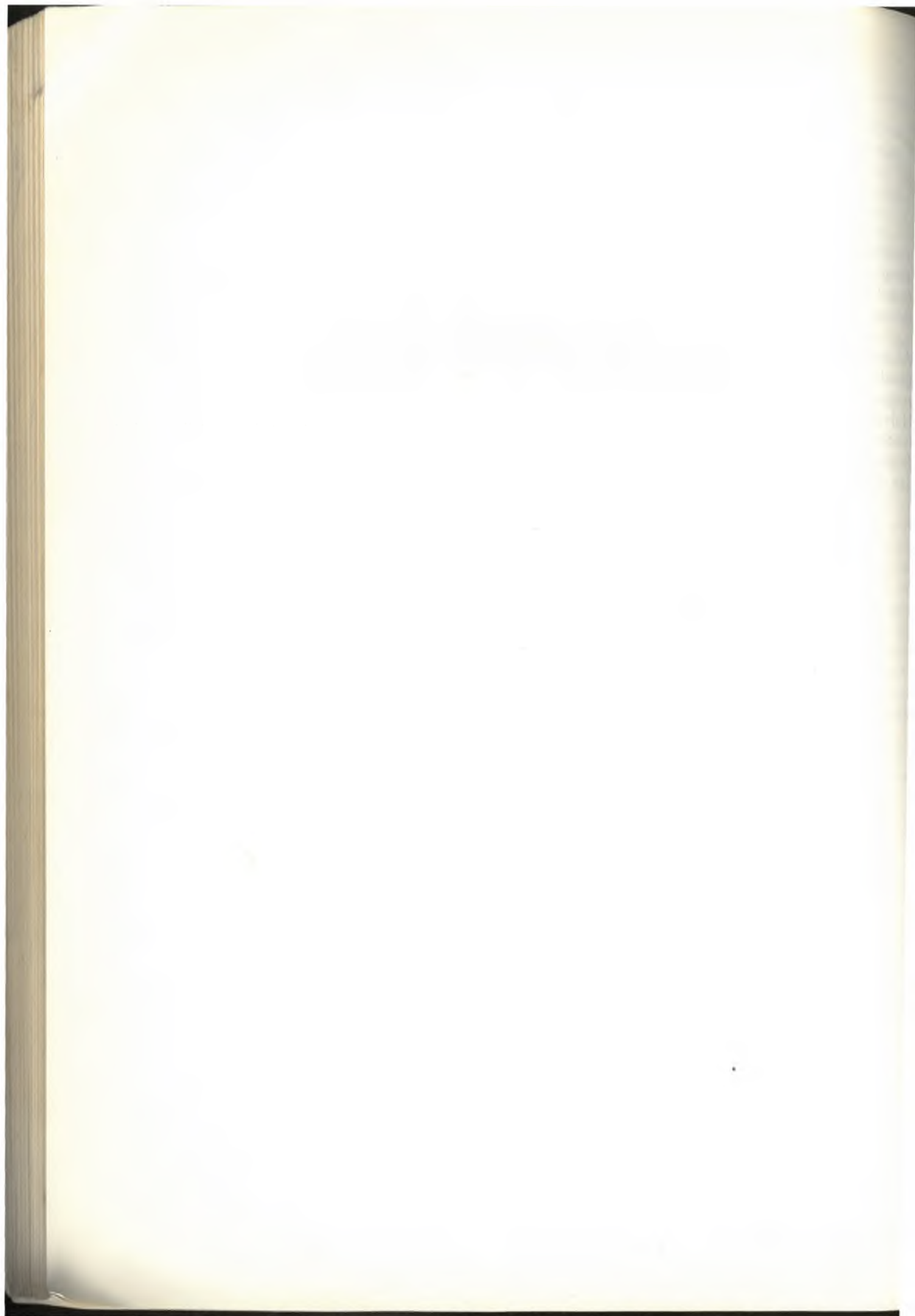
GOLDRING MIT DEM BILDNIS EINES MANNES AUS DEM 4. JH. U. Z. AUS JAMBOL

ALEXANDRA DIMITROVA

(Zusammenfassung)

Im Historischen Bezirksmuseum der Stadt Jambol befindet sich ein Goldring, der aus einem zufällig im südöstlichen Stadtteil entdeckten reichhaltigen Grab stammt. Der massive abgerundete Ring (30×26 mm) ist mit einem ellipsenförmigen Schild versehen, in dem eine flache Gemme Nicolo (14×10 mm) eingelegt ist. Der Schild ist mit einem aus Körnern bestehenden Kreis eingerahmt. Zu dessen beiden Seiten sind am Ring je zwei große und zwei kleine Kugeln zu sehen (Abb. 1).

Die Gemme stellt das Brustbild eines Mannes im reifen Alter im Halbprofil nach links (auf dem Abdruck nach rechts) dar, der nach vorn blickt (Abb. 2). Das kurze Haar ist als dichte, nicht aufgegliederte Masse wiedergegeben. Die große Nase des bartlosen Gesichtes zeigt einen Höcker. Die Augen und der Mund sind nur durch die Umreißung der entsprechenden Flächen angedeutet, die Halsmuskeln dagegen sehr lebendig und plastisch behandelt. Die Schultern tragen einen Umhang. Nach den ikonographischen Merkmalen und dem Stil der Ausführung ist das Gemmenbildnis aus Jambol am meisten mit den Bildnissen Konstantin des Großen verwandt. Auf diese Zeit deutet auch das übrige Begräbnisinventar hin, das aus einer kreuzförmigen Fibula und einer Vasa diatrite besteht

MENSA SACRA OT NICOPOLIS AD NESTUM

Мария Чичикова

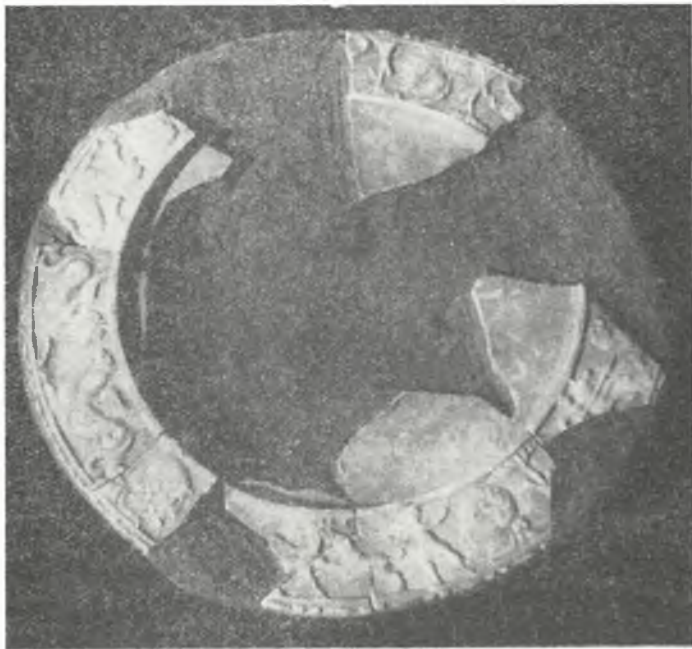
В музейната сбирка на Втора политехническа гимназия в гр. Гоце Делчев се палят фрагменти от мраморна маса с богата релефна украса по периферията. Досега у нас са известни малък брой паметници от този вид, които обикновено се свързват с раннохристиянския култ и представят интерес за проучването на късноантичното изкуство в нашите земи, на което и самият юбилей е посветил редица студии.

Мраморната маса е намерена в Nicopolis ad Nestum, чиито развалини са разположени на левия бряг на р. Места, на около 6 км източно от гр. Гоце Делчев, при с. Заграде, сега слято със с. Гърмен.¹ Подробности по обстоятелствата на намирането не са известни. Знае се само, че е открита всред рушевините на някаква постройка, разположена в северозападната част на античния град, включена в границите на крепостните стени. От масата са запазени 8 фрагмента, предимно от нейния бордюру, които дават възможност да се възстанови не само нейната форма, но и по-голямата част от релефните сцени на рамката. Три от фрагментите се съединяват много добре, надясно от тях липсва малка част, нови четири фрагмента прилягат един до друг и остава един фрагмент, който е заемал мястото приблизително между първия и седмия фрагмент. Масата представя плитък поднос с кръгла форма и диаметър 1,15 м (обр. 1). Изработена е от бял мрамор с хубаво полирана горна повърхност и гладка гръбна страна. Дъното, по-голямата част от което липсва, е леко вдлъбнато, плоско, с дебелина 1 см. По периферията му обикаля бордюру, широк 15,5 см, който се издига 2,5 см по-високо от него. Релефната украса върху бордюра е включена между две тесни гладки ленти, а външният край на цялата маса е обхванат от астрагалов низ, съставен от голям астрагал с вретеновидна форма, редуващ се с две по-малки перли.

Релефите върху рамката представят композиция от четири сцени — три ловни и една с фантастични морски животни, които са разделени от четири човешки глави — две мъжки и две женски. Централно място заема сцената с трите морски животни, от двете страни на която са разположени ловните сцени. Първото морско животно, предната част на което представя неопределено двукопитно животно с криле, е обърнато наляво. То е налпало риба откъм опашката (обр. 2). Надясно от него следват две морски чудовища — крилат морски бик и крилата морска пантера, разположени хералдически. Задната част на телата и при трите животни продължава като змиевидна опашка, завита спираловидно и завършваща с трилистна перка. Крилете са островърхи и прикрепени към тялото с триделни перки. Върху предните крака на животните е означена козина (обр. 3). Композицията е ограничена с две глави. Надясно от животните е представена глава на мъж, в профил надясно, с къса, заострена брада и мустаци и с дълбок островърх калпак, под който се подават един ред спираловидно завити къдрици. Облечен е с дреха, която прави три гънки около врата (обр. 4). Пред главата, до горната рамка на

¹ Паметникът ми бе предоставен за публикуване от др. Любен Димитров, учител по история и завеждащ музейната сбирка във Втора гимназия в гр. Гоце Делчев, комуто изказвам сърдечна благодарност.

релефа, има следи от листна корона на дърво. След дървото е започвала нова сцена, чието начало липсва. Върху запазените три фрагмента е представен елен, надясно, с обърната назад глава, нападнат от куче, което се е хвърлило отпред върху елена, като е захапало ухото му (обр. 5). Зад кучето следва роб-гончия, в бърз ход наляво, с разперени встрани ръце. Облечен

Обр. 1. Мраморна менза от Никополис на Места
Fig. 1. Table d'autel en marbre de Nicopolis ad Nestum

Обр. 2. Фрагмент от централната сцена — глава на младеж
(Аполон) и фантастично морско чудовище
Fig. 2. Fragment de la scène centrale — tête de jeune homme
(Apollon) et un monstre marin

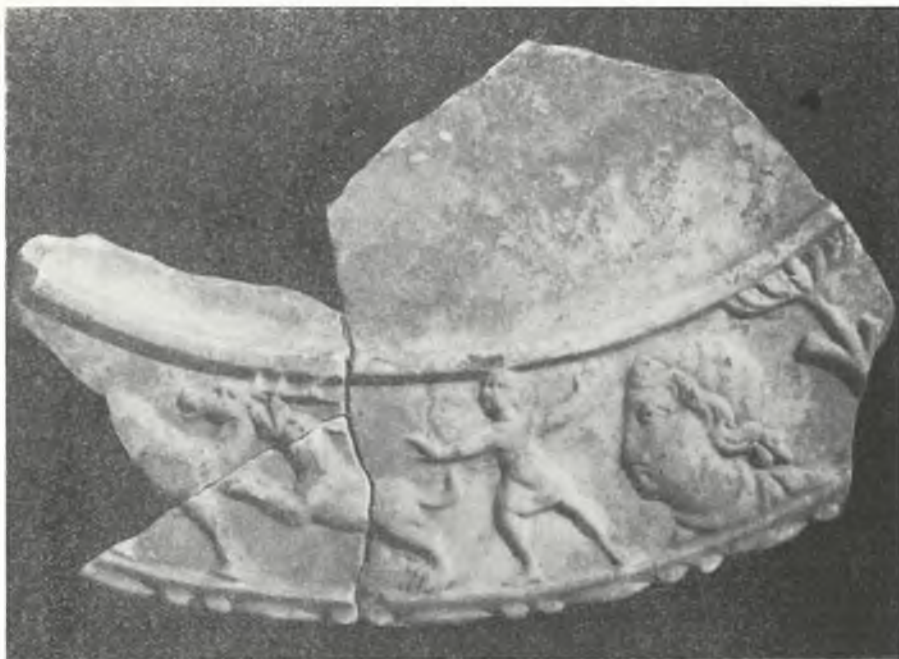
Обр. 3. Фрагмент от същата сцена — две морски чудовища
Fig. 3. Fragment de la même scène — deux monstres marins

Обр. 4. Мъжка глава — Хефест
Fig. 4. Tête d'homme — Hephaistos

е в къса препасана туника с дълги ръкави. Тялото е предадено *en face*, а лицето в профил. При окото личи употребата на свредел. Зад роба има изображение на женска глава в профил наляво (обр. 6 и 7). Косата, вчесана гладко, се спуска на схематично очертани снопчета, навити на руло около лицето и превързани на тила. Зад главата — дърво с два отсечени клона и горе с широка корона от листа. Долната част на дървото липсва.

Върху следващия фрагмент е изобразена нова ловна сцена — конник, препускащ надясно, с дълго копие в дясната ръка, промушва в шията бавно движеща се наляво пантера. От ездача са запазени горната част и предната половина на коня, а от пантерата — главата, шията и малка част от тялото с изнесен напред десен крак. Пантерата е обърнала глава назад, защото по

Обр. 5. Ловна сцена
Fig. 5. Scène de chasse

Обр. 6. Детайл от същата сцена — роб и женска глава — Артемида
Fig. 6. Détail de cette scène — un esclave et une tête de femme — Artemis

всяка вероятност е била нападната и от тази страна (обр. 8). И наистина върху следващия фрагмент, който принадлежи на същата сцена, се вижда задната част от тялото и опашката на кон обвърнат наляво. Няма съмнение, че симетрично на първия конник втори конник-ловец е нападнал пантерата отзад. Върху същия фрагмент е представена глава на жена в профил надясно, с шлем

Обр. 7. Детайл от същата сцена — роб и куче, нападнало елен
Fig. 7. Détail de cette scène — un esclave avec un chien, attaquant un cerf

Обр. 8. Конник-ловец, нападащ пантера
Fig. 8. Chasseur-cavalier, attaquant une panthère

с висок гребен. Облечена е с наметало, което прави дълбоки гънки около врата (обр. 9). От двете страни на главата са представени дървета — стволът на първото, с два отсечени клона, е увенчан горе с листна корона. Второто дърво има широк дънер, един отрязан клон и листна корона, която наподобява стилизирани палмови листа. Пред дървото се вижда дълга опашка и

Обр. 9. Женска глава с шлем — Атина
Fig. 9. Tête de femme coiffée d'un casque — Athènes

заден крак на диво животно — лъв или пантера. Тук е започвала нова ловджийска сцена, която не се е запазила. Сцената е била ограничена с глави — отляво женската глава с шлем, отдясно с глава на младеж в профил наляво. Косата му наподобява плътна шапка. Лицето от носа надолу е отчупено. Запазено е лявото рамо с част от дрехата.

Мраморната маса от Nicopolis ad Nestum принадлежи на една група паметници, които притежават редица общи, характерни черти.² Те имат най-често кръгла, полукръгла или сигмаподобна форма, а по-рядко четвъртита. Всички са изработени от бял мрамор и представляват големи, плитки табли с диаметър от 1,10 до 1,50 м, с леко вдлъбнато дъно, над което се издига бордюр с ширина от 12 до 16 см. Той може да бъде гладък, без украса или да носи само киматион. При някои се среща скулптирана украса във форма на мидени черупки или арки, а при трети бордюрът е украсен с пояс от релефни фигурални изображения, ограничени от външния край с астрагалов орнамент. Голяма част от тези паметници са намерени във или близо до старохристиянски базилики. Това обстоятелство, както и скъпият материал и сюжетите на декорацията дават основание на всички изследвачи да смятат, че тези мраморни табли имат религиозно предназначение. В повечето случаи те се тълкуват като раннохристиянски олтарни маси³ —

² E. Kitzinger. A marble Relief of the Theodosian Period. — DOP, XIV, 1960, p. 22 и пос. лит.

³ Cabrol-Leclercq. Dictionnaire, XVe, col. 1952 sqq.; A. I. Παλλας. Τεμάχια μαρμαρίνων τραπέζων μετ' ἀγαλμάτων παρυσῆς, 'Αρχ. Ἐφημ., 1930, p. 90 sqq.; I. M. Παργεα. Το παλααιοχριστιανικὸν θυσιαστήριον. Ἐν Ἀθῆναις. 1940, p. 26 sqq., p. 50 sqq.; A. A. Barb. Mensa sacra. Der Marmordiscus von Donnerskirchen. — ÖJh., XXXIX, 1952, p. 7 sqq. Mensa sacra. The round Table and the Holy Grail. — Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, XIX, 1956, N 1—2, p. 40 sqq.; Fr. Gerke. Der Tischaltar des Bernard Gilduin in Saint Sernin in Toulouse. — Abh. der. Akad. der Wiss. und der Literatur, Geist. und Sozialwiss. Klasse, 1958, No 8, p. 462 sqq.; E. Kitzinger. Op. cit., p. 24, nota 19, където е посочена литература за различните мнения относно предназначението на мраморните маси; A. Grabar. Sculptures byzantines de Constantinople (IV—Xe siècle), Paris, 1963, p. 23 u 24; Klaus Vessel. Altar. — Reallex. zur byzantinischen Kunst, I, 1966, p. 116, sqq., O. Nussbaum. Zum Problem der runden und sigmaförmigen Altarplatten. — Jahrbuch für Antike und Christentum, u. 1961. p. 18 sqq.

mensa sacra, или плочи на светия олтар — *mensa altaris*, които са възприели формата на античната езическа маса, употребявана във всекидневния живот или в култа.⁴

Освен като олтари такива мраморни маси са били поставяни и при гробовете на мъчениците — *mensa martyrium*, *τάπεζα μαρτύρων*.⁵ Върху тях е слагана храната при погребалните угощения, устройвани в памет на мъченика на неговия гроб, или се е извършвало светото причастие. Според Сотирос и Орландос върху тези мраморни подноси са поставяни даровете, донесени от християните за олтара. Това са т. нар. *τάπεζα προθέσεως*.⁶ Е. Томас ги сочи като култови предмети, типични за източнокристиянския ритуал, и допуска, че са играли определена роля в *лития* — благославянето и освещаването на храната в църквата.⁷ Кицингер е твърде въздържан по отношение тълкуването на предназначението на мраморните маси, тъй като много малка част от тях е намерена при редовни разкопки. Той е съгласен, че някои от тях са имали погребално предназначение, а други са служели като олтари, но отхвърля връзката им с главния олтар. Той е по-склонен да ги смята за вторични олтари, свързани с някаква второстепенна част от църковната мобелировка.⁸ Що се касае до екземпляра от Колекцията в Dumbarton Oaks, Кицингер допуска, че е употребяван за полагане на дарове или е бил във връзка с кръщението.⁹

За мраморната маса от Никополис също трябва да се приеме, че е била използвана в християнския култ. Твърде е възможно развалините на сградата, в сред които е била намерена, да принадлежат на старохристиянска базилика. Известно е, че градът е бил епископски център. В близката му околност са намерени основи на две раннохристиянски базилики, украсени с подови мазайки. Тези паметници, както и намерените случайни находки от капители с кръстове, раннохристиянски надписи и др. свидетелствуват не само за широкото проникване на новата религия в Никополис, но и за големия културен разцвет на града през късноантичната епоха.¹⁰

Находките от мраморни маси с фигурална релефна украса на бордюра, с които нашият паметник стои в най-тясна връзка, са твърде многобройни и произхождат главно от областите на Източното Средиземноморие: Кипър, Сирия, Мала Азия, Египет, Северна Африка, Балканския полуостров. Незначителен брой фрагменти са намерени в Италия, Панония и Крим. Michon прави първи опит да систематизира всички известни нему фрагменти от този вид, като описва в две последователно излезли студии 40 фрагмента, разпределени по местонаходища.¹¹ При публикуването на два фрагмента от Панония Е. Томас също прави общ преглед на мраморните маси. Тя разглежда 35 фрагмента, от които само 14 не се срещат у Мишон. Кицингер допълва списъка с още 22 новооткрити фрагмента, една част от които още не са публикувани. Към списъка на Кицингер може да се прибави един фрагмент от мраморна маса, намерен в Одрин, който се пази в Одринския музей. Представена е женска глава, в профил, с шлем, зад главата — дърво, а пред нея — легнала коза¹² и фрагментите с библейски сцени в Ермитажа¹³ и от Остия.

⁴ W. Deonna. Mobilier délien. Tables antiques d'offrandes avec écuelles et table d'autel chrétien. — BCH LVIII, 1934, p. 76 sqq.

⁵ 'Α. 'Ορλανδοῦ 'Η ἐνλοοτέρος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκανῆς, vol. II, Athenai, 1951, p. 480 sqq.; R. Krauthemer. Mensa coemeterium-martyrium. — Cah Arch, XI, 1960, p. 28 sqq.; E. Kitzinger. Op. cit., p. 25 sqq. и пос. лит.

⁶ Γ. Α. Σωτηριόῦ Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος. — Αρχ. Εφημ., 1929, p. 233 и sqq.; 'Α'Ορλανδοῦ Op. cit. с. 486.

⁷ E. Thomas. Bruchstück einer frühchristlichen Marmortischplatte mit Reliefverzierung aus Csopak. — Acta antiqua Acad. Scient. Hung., III, fasc. 3, 1955, p. 271.

⁸ E. Kitzinger. Op. cit., с. 27—32.

⁹ За повечето маси се приема, че са лежали на вертикален крак, подобен на поставките на античните каменни легени, но някои са били вградени в пода.

¹⁰ В. Иванова. Стари църкви и манастири в българските земи. — ГНМ, 1922—1925, с. 558; Б. Геров. Проучвания върху западнотракийските земи през римско време. — ГСУ, ФФ, LIV, 3, 1959/60, с. 220 сл.

¹¹ E. Michon. Reberds de bassins chrétiens ornés de reliefs. — Revue biblique, XII, 1915, p. 484—540; XIII, 1916, N 1—2, p. 121—168.

¹² Сърдечно благодаря на проф. М. Vickers от Университета в Бенгази, Либия, за сведенията и цветния диапозитив, който ми показва.

¹³ Изложени във Византийския отдел на Ермитажа; R. Colza. Le sculpture e la probabile zona cristiana di Ostia e di Porto. — Rendiconti della Pontificia Accademia Romana Archeologia, XXXVII, 1964—1965, p. 242 sqq.

Обр. 10. Фрагмент от мраморна менза от с. Арчар, Видински окръг
Fig. 10. Fragment d'une table d'autel en marbre du village Arčar, dép. de Vidin

Напоследък станаха известни и няколко нови паметника от България, с които броят на намерените у нас мраморни маси нарасна на осем. Освен фрагментът от Видин, намиращ се във Виена и публикуван още от Мишон, и прекрасният екземпляр от Варна, посочен у Кицингер, от България произхождат и следните паметници:

1. Фрагмент с изображение на женска глава, намерен при разкопките в Сандански.¹⁴
2. Фрагмент с изображение на амур върху делфин от разкопките в Сепарева баня (античната Германия), ръководени от Т. Иванов.
3. Фрагмент с ловна сцена, случайна находка от Кюстендил (Пауталия).¹⁵
4. Фрагмент с ловна сцена от разкопките на Царевец (Велико Търново).¹⁶
5. Фрагмент с случайна находка от с. Арчар (Рациария). Пази се в Народния археологически музей в София, инв. № 3137, и има размери 0,28×0,12 м. Представена е мечка, надясно, голято захваща двукопитно животно (сърна), повалено на земята. Отляво се подава главата на друга мечка. Отдясно са запазени стволът на дърво и задната част на диво животно в ход наляво. Изработката е много хубава. Изображенията са живи и пластични (обр. 10).

Общо фрагментите от мраморни маси с релефна фигурална украса наброяват около 87. Релефните изображения са твърде разнообразни по характер и според сюжета се разпределят в три главни групи. Към първата спадат мотивите с митологически характер, които са най-малобройни. Известни са само 8 фрагмента, от които 2 са намерени в България (Видин¹⁷ и Сепарева баня). Върху фрагментите от втората група (около 31 на брой) са възпроизведени християнски или библейски сюжети, между които преобладават старозаветните.¹⁸ Между плочите от тази група особен интерес представя масата от Salona, сега в музея в Загреб,¹⁹ със сигмаподобна форма и украса от арки върху бордюра, в които са представени апостоли и евангелисти и от Остия. Един рядък екземпляр с християнски сюжет е и фрагментът от Варна. М. Мирчев тълкува изобра-

¹⁴ Т. Иванов, Д. Серафимова и Н. Николов. Разкопки в Сандански през 1960. — ИАИ, XXXI, 1969, с. 174, обр. 57.

¹⁵ Фрагменти № 2 и 3 са споменати у Т. Иванов, Д. Серафимова и Н. Николов. Цит. съч., с. 174.

¹⁶ Сведенията дължа на ръководителя на разкопките др. Н. Ангелов, за което му благодаря.

¹⁷ Rev. bibl., XII, 1915, No. 7. Масата от Видин е имала форма на сигма, както личи от запазения долен десен ъгъл, в който има изображения на жена с корова muralis на главата. Върху страничния бордюр е представен млад сатир или овчар с pedum, седнал върху скала, а на долния пояс — божество в колесница, теглена от кентаври.

¹⁸ A. Grabar. Op. cit., p. 20.

¹⁹ DOP, XIV, 1960, fig. 12.

жението като мъж, увенчаващ Нике с венец.²⁰ Герке реконструира целия мотив като процесия от апостоли начело с Петър и Павел, носещи венци. В центъра на процесията две Виктории поддържат Венеца на победата.

Между първата и втората група се поставя една междинна група, в чиято украса са застъпени главно ловни сцени, изобразяващи преследвани или разкъсващи се животни и ловци, които улучват животно или се връщат от лов, носейки убито животно. Първоначално сюжетите на тази група са били наречени езически, но още Мишон изтъква, че те се срещат в украсата както на езически, така и на християнски паметници, поради което ги преименува „неутрални“. Тази група е най-многобройна, включва около 47 фрагмента. Към нея освен плочата от Никопол спадат екземплярите от Сандански, Кюстендил, Арчар и Царевец.

Характерна особеност на украсата на мраморните маси от третата група представят изображенията на глави и бюстове. От известните досега 18 фрагмента с изображения на глави 16 са свързани с ловни сцени, 1 с митологическа (Видин) и 1 с библейска (Салона). По местонамиране те се разпределят по следния начин: 4 фрагмента от Египет,²¹ 4 от Гърция (о. Тера,²² о. Родос,²³ Амфиса,²⁴ Навпли²⁵), 1 от Европейска Турция (Одрин) и 3 от България (Никополис, Сандански и Видин), 2 от Югославия (Салона и Доклеа²⁶), 1 от Херсонес²⁷ и 3 с неизвестен произход. Екземплярите от Тера и Никополис на Места показват, че на една маса са били изобразявани по 4 глави — две мъжки и две женски, разположени на кръст. Произходът на този мотив обикновено се търси в украсата на металните съдове, в която изображенията на маски заемат централно място. В по-ранните съдове маските имат ясно подчертан бакхически характер но впоследствие започват да се изменят и заместват от глави на божества или от обикновени глави и бюстове.²⁸ При мраморните маси от третата група главите играят вече второстепенна роля. Централна тема в композицията на украсата сега се явяват ловните сцени и животинските групи, а главите служат само да отделят сцените една от друга. Ксюнгопулос е наклонен да приеме, че главите върху масата от о. Тера символизират четирите годишни времена, и смята, че образите са инспирирани от предмети за всекидневна употреба като монетите и гемите. Снайдер търси връзката между мраморните маси и монетите в металните съдове. Главите от други мраморни фрагменти се тълкуват като божества. Така при плочата от Родос Орландос тълкува мъжката глава с брада като Зевс или Посейдон, докато двете глави върху един фрагмент от Египет се обясняват като Атина и Аполон.²⁹ Главата с шлем върху масата от Никополис също може да се определи като Атина,³⁰ а главата на младеж срещу нея — като Аполон. Възможно е и втората женска глава от нашата маса, която има същата прическа като една от главите върху таблата от Тера, да изобразява богиня и в такъв случай логично е да я свържем с Аполон и да я определим като Артемида. Характерно и за трите глави от нашата маса е, че лицата са представени в профил, докато окото е дадено en face. Зеницата е предадена пластично

²⁰ М. Мирчев. Нови епиграфски паметници. — ИНМБ, II, (XVII), 1966, с. 76, обр. 11; Fr. Gerke. Op. cit., p. 457, nota 1, fig. 10.

²¹ G. A. Snyder. The so-called Putcal in the Capitoline Museum at Rome. — JRS, XIII, 1923, p. 57, tabl. II; Rev. bibl., XIII, 1916, N 26, fig. 22; 'Α. Ευγγεροπόλου Πλάτ τραπέζης χριστιανική. — 'Αρχ. Έφημ., 1914, p. 75 sqq., fig. 10 и 13.

²² 'Α. Ευγγεροπόλου Op. cit., p. 70 sqq., fig. 1—9.

²³ 'Α. Κ. Ορλάνδου Παλαοχριστιανικά λειψάνα τής Ρόδου. — 'Αρχείον τών βυζ. μνημείων τής Ελλάδος, 1948, 6, с. 18 sqq.

²⁴ 'Α. Ευγγεροπόλου Προστέχει και επανωρθώσεις εις τὰ περί πλακῆς τραπέζης χριστιανικής. — 'Αρχ. Έφημ., 1914, p. 260, fig. 1.

²⁵ Rev. Bibl., XII, 1915, No 10, fig. 10.

²⁶ Schriften der Balkankommission, VI, 1913, p. 152, fig. 94.

²⁷ Bull. de la soc. des antiquaires de France, 1920, p. 253 и sqq.

²⁸ Fr. Drexel. Alexandrinische Silbergefäße der Kaiserzeit. — BJB, 118, 1909, p. 210 sqq.; G. A. Snyder. Op. cit., p. 62; D. E. Strong. Greek and Roman Gold and Silver Plate, London, 1966, p. 172, 182, 194 sqq.

²⁹ 'Αρχ. Έφημ., 1914, с. 75, обр. 13.

³⁰ Шлемът е от типа, изобразен на фрагмента от Берлин, № 1766а, срв. Snyder. Op. cit., p. 57, № 5, обр. 2.

чрез вдлъбнатина, направена със свредел. Външният край на окото също е моделиран чрез малка триъгълна дупчица. По същия начин с триъгълна вдлъбнатина са изразени очите на животните. Въпреки че чертите на лицето са типизирани, физическият тип се отличава с някои особености. Долната част на лицето е скъсена за сметка на горната, носът е силно удължен и разширен при ноздрите, което доближава главите до семитския антропологически тип. По същия начин са третирани главите от Сандански и Херсонес. На обобщаващата трактовка на трите глави на божества се противопоставя реалистичното третиране на четвъртата глава, която е мъжка. Косата е стилизирана във вид на охлювообразно завити къдрици, които образуват венец около тясното дълго лице. Същият начин на стилизиране на косата срещаме и при други скулптурни паметници, намерени у нас, което се обяснява с въздействието на един архаичен стил, пренесен в нашите земи през късноримската епоха от Изток.³¹ На главата мъжът носи дълбока островърха шапка (pilos). Тази форма шапки се срещат при някои от народите, изобразени на Траяновога колона, при даките, представени на *Trophaeum Traiani*. С pilos се изобразяват много често източни елинистически владетели и Одисей.³² Обстоятелството обаче, че три от главите върху нашата маса са на божества, ни дава основание да очакваме, че и четвъртата глава ще бъде маска на бог. Най-вероятно е тя да представлява Хефест, бога ковач, който се явява върху фигуралните паметници с брада, мустаци и пилос, негов характерен атрибут.³³ В полза на такова тълкуване говори и главата на Атина от мраморната маса, разположена срещу Хефест. Връзката между двете божества като покровители на изкуството и занаятите е добре известна.³⁴

Макар и да тълкуваме главите като маски на божества, трябва да отбележим, че те са загубили вече първоначалното си значение на богове и в образите им не трябва да търсим религиозен смисъл, а само декоративно значение.

Освен глави в украсата на мраморната маса от Никополис са използвани, както видяхме, и фантастични морски животни. Този декоративен мотив се среща във всички клонове на римското изкуство живопис, мозайки, релефи. Особено често с фризове от фантастични морски животни се украсяват металните съдове.³⁵ Дрексел търси произхода на този мотив в малоазийско гръцкото изкуство, откъдето се възприема от елинистическата и по-късно от александрийската торевтика. При мраморните маси са известни 9 случая с изображения на морски животни, за които невинаги може да се установи със сигурност с коя група украса са били свързани. Както показва нашият паметник, този мотив не е бил чужд на масите, украсени с неутрални сюжети. Най-често обаче морският тиасос се изобразява при библийски сюжети, а именно при сцената Ион с кита. Стилът на животинските фигури от Никопол показва близост с крилатите химери от Лаодикея (Фригия) и с морското животно върху един фрагмент от Египет. Що се отнася до композицията, най-близък паралел представя плочата от Дидима, при която също са представени 3 животни, две от които в хералдическа поза.³⁶

Останалите три сцени от украсата на мраморната маса от Никополис имат за сюжет лов на диви животни — елен и пантера. Една от сцените е силно повредена и не може да се установи дали не представя в същност преследващи се диви животни — мотив, който се среща върху 23 фрагмента от мраморни маси. При тях са представени предимно лъв или пантера, които разкъсват сърна, в по-редки случаи магаре. Изобразява се и куче, преследващо сърна

³¹ Д. П. Димитров. Особеностите на римския портрет в Тракия и Македония. — ГСУ, ИФФ, XXXIX, 1942/43, с. 15 и сл.

³² A. Furtwängler. Die antiken Gemmen. Leipzig—Berlin, 1900. I, tabl. XXXI, 24; II, p. 154; K. Weitzmann. The survival of mythological Representation in early christian and byzantine Art and their impact on Christian Iconography. — DOP, XIV, 1960, p. 47, fig. 3, p. 48, fig. 4.

³³ Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale, III, p. 234, 235; AM, 69/70, 1954—1955, p. 67 sqq.

³⁴ В България е известна една мраморна плоча от с. Колена, Старозагорско, с изображение на Атина, Хефест и Хермес. Срв. Г. Кацаров. Антични паметници из България. — ГНМ, 1921, p. 150, обр. 132 и пос. литература.

³⁵ Fr. Drexel. Op. cit., p. 227, sqq.; H. Willers. Die römischen Brouzezier von Hemmoor. Hanover-Leipzig 1901, c. 37, 55, tabl. IX, 1.

³⁶ A. Grabar. Op. cit., p. 19, tabl. IV, 1.

или глиган. Върху плочата от Тера, един фрагмент от Египет и фрагментът от Рациария съзнателно се разкъсва от мечка.

Върху други 6 фрагмента са представени ловци, обикновено въоръжени с копие, които промушват животно — сърна, лъв и др. При три фрагмента се среща сцената връщане от лов — мъже носят привързано на прът убито животно — сърна или глиган. В повечето случаи ловците са представени голи. Само върху масата от Родос и един фрагмент от Аркадия³⁷ те са облечени в къс хитон, както робът от нашата маса. Ловци на кон почти не се срещат.

Изобразяването на ловни сцени е любима тема в римското изкуство, станала особено популярна през III в. Тя е широко застъпена в украсата на саркофазите, гдето може да се проследи от края на II до IV в.³⁸ Върху саркофазите от Константиново време често се изобразява самият император, обиколен от придружвачи и гончии.³⁹ Като конник-ловец е изобразен и тракийският Херос, върху чиито оброчни плочки срещаме често и фризове с борби на животни — лъв или куче нападат елен или глиган, лъв похваля бик и др.⁴⁰ Фризове от животински изображения и ловни сцени украсяват и металните съдове. В репертоара на античните мозайки ловните сцени също са предпочитан сюжет.⁴¹ Доро Леви убедително показва, че ловните мотиви са били традиционни и общи за гръко-римското изкуство, и търси произходът на тези сцени, представени върху саркофазите и мозайките, в класическите изображения на митологическите епизоди на Калидонския лов, особено при сцената ловец на кон, нападащ животно.⁴² Според други тези мотиви водят своето начало от стария Ориент, по-специално Персия. Lavin⁴³ приема, че тази хипотеза важи само за късноантичния период, когато ловните сцени могат да се гледат като характерен момент в ролята, играна от Ориента при формирането на ранносредновековното изкуство. Не бива да ни учудва, че мраморните олтарни маси, заедно с формата на езическите метални табли възприемат и езическите декоративни мотиви. В края на III в. въвеждането на езически теми и композиции в украсата на християнски паметници е обичайно явление. Раннохристиянското изкуство намира вдъхновение и средства за изразяване на своите идеи в античното изкуство.⁴⁴ Известни са редица християнски паметници — реликварии, медальони и др. предмети, украсени с митологически образи, пояси от преследвани се животни или ловни сцени.⁴⁵ Сега обаче езическите сюжети придобиват ново символично значение. Така например, докато ловните сцени върху езическите саркофази от III в. се вдъхновяват от римския идеал за мъжественост и храброст, в ловните сюжети от християнския период трябва да търсим друг смисъл. Може би те символизират могъществото на владетеля на света и победата му над лошите сили.⁴⁶

Що се касае до датата на мраморните маси с фигурална украса и съществуват различни мнения, които обаче не се отличават съществено едно от друго. Преобладава схващането, поддържано от Мишон, Снайдер, Кицингер и Грабар⁴⁷, че масите, украсени с неутрални сюжети, са били произвеждани от втората половина на III до края на IV в. Само Е. Томас разширява границите на този период от началото на III до VI—VII в. Т. Иванов⁴⁸ също датира фраг-

³⁷ A. I. Pallas Op. cit., p. 91 sqq., fig. 1.

³⁸ D. E. Strong. Roman Imperial Sculpture. London, 1961. p. 67 fig.

³⁹ G. Rodenwaldt. Ein spätantike Kunstströmung in Rom. — RM, XXXVI /XXXVII, 1921/ 22, p. 84.

⁴⁰ G. Kazarov. Die Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Budapest, 1938.

⁴¹ Fr. Drexel. Op. cit., p. 223; H. Willers. Op. cit., табл. VI, 1; W. Grünhagen. Der Schatzfund von Gross Bojungen. Berlin, 1954, p. 45; J. W. Brailsford. The Mildenhall Treasure. London, 1964.

⁴² Doro Levi. Antioch Mosaic Pavements. Princeton-London, 1947. I, p. 237 sqq.

⁴³ I. Lavin. Antioch Hunting Mosaics and their Sources. — DOP, XVII, 1963, p. 197 sqq.

⁴⁴ J. M. C. Toynbee. Pagan Motifs and Practices in Christian Art and Ritual in Roman Britain, Christianity in Britain 300—700. Leicester, 1968.

⁴⁵ E. Thomas. Op. cit., p. 272; A. Grabar. Un médaillon en or provenant de Mersine en Cilicie. — DOP, VI, 1951, p. 27—49; Un reliquaire provenant d'Isaurie. — Cah. Arch., XIII, 1962, p. 56 sqq.

⁴⁶ A. Grabar. — DOP, VI, 1951, p. 49.

⁴⁷ A. Grabar. Sculptures byzantines de Constantinople, p. 23, е на мнение, че масите с неутрални и митологически сюжети не трябва да се датират по-късно от IV в. поради иконографски притани и стилови белези.

⁴⁸ Т. Иванов, Д. Серафимова, Н. Николов. Цит. същ., с. 175.

ментът от Сандански от времето на Юстиниан I, което ни се струва много късно. Според нас този фрагмент трябва да се свърже с постройката от по-ранния пласт, който Иванов датира правилно от III—IV в. От V в. обикновено се датират масите, украсени с религиозни сюжети, като екземплярите от Варна и Салона.

При сравняването на масата от Никополис на Места с другите фрагменти от мраморни маси се вижда, че по стила и третирането на главите и човешките фигури тя стои най-близо до фрагментите в музея в Хилдесхайм, в Берлин⁴⁹ и от Херсонес, които се датират от края на III — началото на IV в. Робърт-гонция открива връх масата от Родос, датирана от Константиново време. А в мозайките от Константиновата къща в Антиохия среща същия тип конник, галопиращ напред, насочил копието си срещу животно.⁵⁰ Много близки по композиция ловни сцени с изображения на ловци на кон, атакуващи диви животни или ловци, облечени с къси туники, които водят кучета, намираме върху голям брой подови мозайки от III—IV в. в Северна Африка.⁵¹

Стиловите белези на релефната украса върху масата от Никополис на Места също ни насочват към епохата на Константин. Макър и занаятчийско произведение, което не притежава висока художествена стойност, масата се отличава с пластично и грижливо моделиране на декоративния пояс. В изображенията, особено на ловците, въпреки известна несъразмерност в пропорциите, ясно се долавят класицистични елементи, характерни за изкуството от началото на IV в. Късите коси при мъжете и прическата на едната женска глава с коси, покриващи ушите и прибрани на тила, отговарят на модата на Константиновия период.⁵²

Накрая остава да се засегне въпросът за центровете на изработване на мраморните маси. Като изхождат предимно от местонамирането им, голяма част от досегашните изследвачи сочат Египет като главен център на производство, откъдето масите са разпространявани и в другите провинции (Ксюнгопулос, Томас и др.). Други смятат, че наред с Египет такива маси са изработвани и в малоазийски ателиета (Мишон и Снайдер). Грабар⁵³ приема, че заедно с градовете от Мала Азия и Константинопол е бил важен производствен център. Основание за това му дава както местоположението на столицата като средище, което лесно се е свързвало с останалите провинции, така и стиловата близост между мраморните маси и други релефи от Константинопол. Кицингер отнася фрагмента от Dumbarton Oaks към изкуството на Теодосий I и допуска че е работен в Константинопол.

Едно разпределение на мраморните маси по местонаходища показва, че от всички 87 фрагмента около една четвърт — 22, са намерени в Египет и Северна Африка, 6 — в Италия, 2 в Панония, 3 в Югославия, 8 в България, 6 в Европейска Турция, 17 в Гърция и островите, 9 в Мала Азия, Сирия и Месопотамия, 2 в Херсонес и другите — от неизвестен произход. Разпространени предимно в района на Източното Средиземноморие, мраморните маси принадлежат на области, в които елинистическите културни традиции са били много живи. Нуждите на новата християнска религия са наложили възприемане на формата на езическата маса и широкото ѝ изработване, което едва ли е било възможно да се ограничи само в един или два центъра. По всяка вероятност е имало различни ателиета в Египет, Мала Азия, Сирия и Константинопол, които са работили паралелно и взаимно са си влияели. Твърде е възможно на Балканския полуостров да е имало още един център, който е лежал на запад от Константинопол, както може да се съди по фрагментите, намерени в Югославия и югозападните области на България. Този център е могъл да бъде Солун. Градът е бил резиденция на Галерий до смъртта му в 311 г.⁵⁴ През това време тук се развива високо художествено творчество, създават се монументални ар-

⁴⁹ G. A. Snyder. Op. cit., с. 57, fig. 2 и табл. II (№ 1811 и 1812).

⁵⁰ Doro Levi. Op. cit., p. 236.

⁵¹ J. Lavin. Op. cit., p. 123, 139, 233, fig. 20, 21, 79 и 80.

⁵² Д. П. Димитров. Портретът върху античните надгробни плочи от римско време в Североизточна Македония. — ИАИ, XII, 1939, с. 45.

⁵³ A. Grabar. Sculptures byzantines de Constantinople, p. 22.

⁵⁴ A. G. Byvanck. Les origines de l'Art du Bas-Empire. — BABesch XXXIX, 1964, p. 13.

хитектурни и скулптурни паметници и работят много каменоделски ателиета. От Солун по течението на Вардар и Струма мраморните маси са могли лесно да проникнат на север до Дунава и даже до Панония по пътя, който ни сочат фрагментите от Сандански, Сепарева баня, Кюстендил, Арчар, Сириум. Що се касае до масата от Никополис на Места, който лежи малко на страна от Солун, може да се приеме, че е изработена в местно ателие. За наличието на местни каменоделски работилници и за широката им дейност красноречиво говорят намерените тук надгробни плочи.⁵⁵ Не е изключено Солун да е оказал влияние на никополската продукция, толкова повече, че между двете области, както това е установено при надгробните паметници, е съществувало близко културно-художествено единство.

MENSA SACRA DE NICOPOLIS AD NESTUM

MARIA ČIČIKOVA

(Résumé)

L'auteur publie une table de marbre découverte d'une manière fortuite à Nicopolis ad Nestum, localité située sur la rive gauche de la Mesta à 5 km à l'Est de la ville Goce Delčev (Nevrokop) près de l'actuel village Gärmen (Zagrade). De cette table 8 fragments subsistent qui permettent de reconstituer la forme et la plupart des scènes en relief sur le bord. La table était ronde et avait un diamètre de 1,15 m. Le décor en relief sur le bord large de 15 cm représente trois scènes de chasse et une composition avec des monstres marins. La place centrale est occupée par la scène avec les trois animaux marins — le premier d'entre eux étant une bête à sabot bifurqué en train d'avaler un poisson et les deux autres — un taureau ailé marin et une panthère ailée disposés dans l'ordre hiérarchique. A droite de ces bêtes est représentée une tête d'homme, coiffé d'un bonnet devant lequel se déroule une scène de chasse — un chien attaquant un cerf et un esclave-rabatteur les bras étendus. La scène de chasse suivante est précédée par une tête de femme et un arbre. On y aperçoit un chasseur à cheval, une longue lance à la main en train de transpercer le cou de la panthère poursuivie par un autre cavalier. Suit de nouveau une tête de femme coiffée d'un casque. Celle-ci est flanquée des deux côtés par des arbres. De la troisième scène il ne subsiste d'une petite partie du corps d'une bête sauvage. A gauche la scène était séparée des monstres marins par la tête d'un jeune homme. Ce genre de monuments que l'on rencontre surtout dans les régions de la Méditerranée orientale sont considérées comme des tables d'autels paléochrétiens. Des tables de marbre semblables étaient placées aussi auprès des tombes des martyrs. Il est permis de supposer que notre table de Nicopolis ad Nestum avait servi au culte chrétien. Il est donc fort possible que les ruines de l'édifice où cette table fut découverte aient appartenu à une basilique paléochrétienne. On sait que la ville avait été pendant l'Antiquité tardive le siège d'un évêché.

Aux tables de marbre connues à ce jour décorées d'une ornementation figurale en relief et systématisées par Michon, E. Thomas, E. Kitzinger on peut ajouter un fragment se trouvant au musée d'Andrinople, sur lequel est représentée une femme coiffée d'un casque, un arbre et une chèvre couchée; et les fragments de deux tables d'Ostie; l'Ermitage de Léningrad détient trois fragments avec des scènes bibliques et en Bulgarie on a découvert de nouveaux fragments trois lors des fouilles pratiquées à Sandanski, Sèpareva Banja (Germania), et Carevec (Tárnovo), ainsi que deux trouvailles fortuites à Kjustendil (Pautalia) et dans le village Arčar (Ratiaria). Le nombre total des fragments de tables d'autel en marbre s'élève ainsi à 87 exemplaires. Celle de Nicopolis ad Nestum appartient au groupe aux sujets neutre du décor où les scènes de chasse ou d'animaux que l'on poursuit constituent le thème principal de

⁵⁵ Д. П. Димитров. Цит. съч., с. 67.

la composition. Les motifs décoratifs de ces tables sont puisés généralement parmi ceux des vases en métal. Les têtes sont interprétées comme des masques de divinités ayant cependant perdu leur signification religieuse. La tête casquée de notre table pourrait représenter Athéna et les deux autres celle d'Apollon et d'Artémis. La quatrième tête se distingue par sa facture réaliste et s'identifie avec Hephaïstos. Quant aux scènes de chasse elles étaient le thème favori de l'art romain très en vogue au IIIe s. et largement répandues pour l'ornementation des sarcophages, des mosaïques et des vases en métal. Les tables en marbre en épousant les formes des tables en métal ont adopté aussi les motifs décoratifs païens auxquels cependant on a prêté une nouvelle signification. Il se pourrait bien que dans les scènes de chasse de la période chrétienne on ait voulu suggérer d'une manière symbolique la puissance du maître du monde et sa victoire sur les forces du mal.

En comparant la pièce de Nicopolis ad Nestum avec les autres fragments de tables de marbre, il apparaît que par le style et la facture des têtes et des figures humaines elle se rapproche le plus des fragments de Hildesheim et de Berlin qui sont datés de la fin du IIIe s. — début du IVe s. On rencontre sur les pavements de mosaïque du IIIe — IVe s. des scènes de chasse très proches par leur composition. Les indications fournies par le style du décor en relief de la table de Nicopolis nous orientent vers l'époque de Constantin. Bien que ce soit l'œuvre d'un simple artisan sans une valeur artistique exceptionnelle, cette table se distingue cependant par un modelage plastique et soigné de la bordure décorative. Les figures, surtout celles des chasseurs, malgré certaines inexactitudes dans les proportions portent des tendances classisantes caractéristiques de l'art du début du IVe siècle.

Une distribution des tables de marbre par les lieux de leur découverte a montré que sur un total de 87 fragments — 22 ont été trouvés en Égypte et en Afrique du Nord, 6 — en Italie, 2 en Pannonie, 3 en Yougoslavie, 8 en Bulgarie, 6 en Turquie d'Europe, 17 en Grèce et dans les îles de l'Archipel grec, 9 en Asie Mineure, Syrie et Mésopotamie, 2 dans la Chersonèse, les autres restent d'origine inconnue. On peut difficilement concevoir que toutes ces tables aient été exécutées dans un ou deux centres seulement. Selon toute vraisemblance divers ateliers d'Égypte, d'Asie Mineure et de Constantinople fabriquaient ces pièces parallèlement en s'influençant réciproquement. Il est fort possible qu'un second centre ait existé dans la Péninsule balkanique, situé quelque part à l'Ouest de Constantinople, or ce centre ne pouvait être que Salonique. De Salonique en longeant le Vardar et la Struma, ces tables ont pu pénétrer au Nord du Danube et en Pannonie. Salonique était alors la résidence de Galerius. On y créait à cette époque des œuvres architecturales et des sculptures monumentales et de nombreux tailleurs de pierre y travaillaient. Pour ce qui est de la table de Nicopolis ad Nestum il convient de relever que cette ville était située un peu à l'écart de Salonique, aussi est-il permis de supposer qu'elle fut exécutée dans un atelier local. L'existence d'ateliers de tailleurs de pierre et leur intense activité au IIe, IIIe, s. et pendant la première moitié du IVe s. est attestée par les nombreuses stèles funéraires y découvertes. Il n'est pas exclu que Salonique ait exercé une influence sur la production de Nicopolis, ceci d'autant plus qu'entre ces deux régions une certaine coïncidence de vues existait dans le domaine culturel et artistique. Il est aisé de le constater par les monuments funéraires.

ЕДНА ТВОРБА НА МЕСТНО НАРОДНО ИЗКУСТВО ОТ КЪСНОРИМСКАТА ЕПОХА

Магдалина Станчева

Една необичайна по характера си теракота — глава на мъж — бе открита през 1966 г. при разкопки на късноримска villa rustica в новоизграждащия се софийски квартал „Стефан Караджа“.¹ Необичайността на тази керамична скулптура се състои в това, че тя не е творба на професионален майстор, а на любител. Пресъздаден е извънредно живо и изразително образът на човек от народа, вероятно селянин.

Главата е висока 6 см (обр. 1). Но, както показва отчупването при мястото на шията, тя е била част от цяла фигурка или бюст. Липсващата част е счупена отдавна и не се намери при разкопките.

Запазеното представлява глава на възрастен мъж с малка шапчица. Шапчицата е моделирана отделно, отчупила се е на мястото на слепването и се намери отделена от главата. Това позволява да се направят известни наблюдения за начина на изработването.

Главата е моделирана от парче сравнително чиста, но не добре омесена глина. В лома на шията структурата на материята показва нагънатите вълнообразни пластове, получени при неколкратно омачкване на меката глина в ръка. При оформянето на главата личат гънките от

Обр. 1. Мъжка глава от теракота
Fig. 1. Tête d'homme en terre cuite

¹ Резултатите от тези разкопки са докладвани на XII отчетна археологическа конференция. Те не са цялостно публикувани. Вж. съобщенията в Археология, IX, 1967, кн. 3, с. 72. Музеи и паметници на културата, 1967, кн. 3, с. 62.

притискането на глината и даже отпечатьци от кожата на пръстите. Също такива отпечатьци се забелязват и по вътрешната страна на шапчицата.

При моделирането създателят на тази фигурка си е служел и с някакво твърде тънко острие, което при работния връх е имало диаметър, не по-голям от 2 мм, както може да се заключи от следата, която то е оставило върху глината. Най-вероятно то е било медно или бронзово шило.

Главичката е изцяло покрита с глеч. Глечта е положена направо върху глината, без ангоба под нея. Тя има неравен жълтозеленикав цвят с лек метален отблясък.

Изпичането на глинената фигурка не е равно — във вътрешността глината е запазила сивия си цвят, а повърхностните пластове са добили охро-розов цвят.

Образът е пресъздаден твърде грубо, но е доста изразителен. Лицето е леко удължено. Наклонената на една страна шапчица откива част от челото. Очните кухини са подчертани с две почти закръглени вдлъбнатини, над които изпъкват веждите. Самият гледец на окото е направен с шило — дълбоко пробитите дупки с тъмната сянка, която ги изпълва, се налагат веднага. Носът, сега малко олющен, е моделиран грубо. Той е леко изгърбен. Страните на лицето са неравни, едната скула е по изпъкнала. Към устата бузите сякаш хлътват. Устата е предадена леко разтворена, малко изкривена. Над нея много добре са очертани големи мустаци, а в долния край на лицето — брада. И мустаците, и брадата са дооформени с острието така, че да се получат едри неравни снопчета.

Шапчицата, която мъжът носи на главата си, е наклонена към дясното ухо. Както твърде добре е предадено и чрез дебелината ѝ, и чрез формата ѝ, и чрез прокараните тук-там къси бразди, очертаващи сякаш отделни снопчета, това е едно малко, прилепнало към главата кожено калпаче.

Общото впечатление е, че е пресъздадено състарено, измъчено лице на селянин. Може би без да е умишлено търсено, това впечатление се подсилва особено от несиметричността на скулите и от полуотворената леко изкривена уста. Дълбоките отвори на очите прибавят израз на напрежение, на някаква подтискана тревога.

Опитът да се обясни поне до известна степен тази творба изисква, разбира се, преди всичко да се постави тя в определена историческа среда и обстановка. Естествено нейната датировка е свързана с датировката на целия археологически комплекс, в който е намерена. Но в този комплекс се открояват ясно два главни периода: времето до загиването на голямото и цветущо имение — *villa rustica* — и времето, когато в неговите развалини се настаняват нови обитатели, които преустройват някогашните стопански сгради в жилища. Загиването на имението по редица археологически данни, включително монетни находки, може да се постави в последните десетилетия на III в. Новоустроените жилища се датират с монети от IV в. и от първата половина на V в.² По местонаходището си разглежданата тук керамична скулптура се отнася към този втори период на живот на това място. Новите обитатели, по наше мнение, като се основаваме на находките, са местно население, което заема изоставеното имение и се устройва тук по своему.³ Към твърде сигурните датирани указания на целия комплекс от находки на обекта ще добавим и това, че глечта, с която е покрига разглежданата тук глава, е характерна именно за тази епоха.

Много трудно и като че ли невъзможно е да се облекнем за обяснението на нашата скулптура на синхронни паралели. Подобна находка от нашите земи не ни е известна. Без съмнение теракотовата малка скулптура у нас има своите солидни традиции и сигурно установено местно производство, красноречиво свидетелство за което е например разкриването на късноримския център на керамично производство до с. Бутово.⁴

² Определянето на монетите, повечето от които бяха в лошо състояние и нечетливи, бе направено от проф. Т. Герасимов, за което и тук му изказвам благодарност.

³ За това ново население вж. М. Станчева. За тракийското население в Софийско през IV—V в. — ИИД. XXVII, 1970, с. 255—266.

⁴ Б. Султов. Един занаятчийски център в Долна Мизия. — Археология, IV, 1962, кн. 4, с. 30—31.

Но публикуваната тук скулптура, която би могла да се отнесе към категорията на реалистичните жанрови творби, така широко застъпени в теракота, се отделя по редица белези от това, което ни е известно. По начина си на изработката тя е единична, моделирана на ръка творба, а не създадена в калъп.⁵ Нейния създател е познавал грънчарската техника, но не и техниката на изработване на теракотови фигурки на калъп. Той е разполагал с глина, глеч и пещ. Неговите ръце са създали един жив образ, който сигурно е по-скоро събирателен, но който също така може да носи и портретни черти. Трябва да се отбележи, че това не е една неопределена мъжка глава, а образ с твърде ясна възрастова, битова и даже социална характеристика. Подробностите, изразени по един малко неумел, но твърде красноречив начин, са недвусмислени.

Без съмнение зад тази керамична скулптура стоят традициите на занаятчийски похват и техники в областта на теракотата. Но ние бихме сбъркали, ако се опитаме да свържем този образ с това, което ни е известно от римската теракотова скулптура. Той е твърде различен от нея. Зад нашата фигурка стоят традициите на друго изкуство, изкуството вероятно на местното тракийско население. За съжаление ние твърде малко го познаваме в епохата, на която принадлежи тази творба.

Именно в това се състои и големият интерес, който тя представлява. Това не е творба на школуван майстор на теракотовата скулптура. Но тя е дело на човек, комуто не липсва нито наблюдателно око, нито умение да се изрази чрез глината. Творбата е произведение на човек от народа, вероятно на грънчар. Сюжетът е също така човекът от народа. Тази малка скулптура ни предава образа на един селянин от околността на Сердика. Тя ни открива черти на физическия му облик — грубовато лице с големи мустаци и твърде дълга, леко заострена брада. Тя ни открива елемент на неговото облекло — прилепналото към главата му малко накривено кожено калпаचे.

Но освен това тази творба е и извънредно експресивна. Тя предава душевното състояние, душевната характеристика на този сердикийски селянин. Този ефект е постигнат може би неволно, без да е търсен от автора, но той е налице. Със силата на своето непринудено художествено въздействие нашата теракотова скулптура се нарежда между малкото местни произведения на изкуството, които не носят подражателен характер.

⁵ При опита да търсим паралели на нашата глинена статуетка в по-широки граници, вън от нашите земи, сред находки от други римски провинции, не се натъкнахме на нещо близко до нея. Разбира се, далеч не можем да считаме, че сме изчерпали възможностите в това отношение. Но същевременно, по наше мнение, в случая прилагането на класическия метод при археологическите изследвания би бил твърде формален. Дори откриването на твърде близко по характер керамично скулптурно произведение би било случайност и то не би обяснило нашата находка, ако този паралел не е намерен в аналогична обстановка.

UNE ŒUVRE DE L'ART POPULAIRE LOCAL DU BAS-EMPIRE

MAGDALINA STANCEVA

(Résumé)

L'article porte sur une tête d'homme en terre cuite sculptée, découverte lors des fouilles entreprises pour la mise au jour d'une villa rustique près de Serdica. Cette petite tête a été modelée à la main et couverte d'une glaçure jaune-verdâtre. Elle a 6 cm de haut. La figure d'un paysan à moustaches et barbe coiffé d'un petit bonnet de fourrure est rendue d'une manière très expressive. Les différents détails montrent qu'il s'agit d'un paysan.

Cette sculpture n'a rien de commun avec les traditions des terres cuites modelées dans un moule. C'est un exemplaire unique de son espèce vraisemblablement de la main d'un céramiste local, une oeuvre d'un homme du peuple qui a rendu les traits d'un homme de son propre milieu. Elle est datée de l'époque, allant du IV—Ve s. et peut-être attribuée aux habitants thraces qui s'étaient établis à cette époque dans la villa abandonnée par les propriétaires.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ РАЗКОПКИ НА КЪСНОАНТИЧНАТА
КРЕПОСТ ПРИ С. ВОЙВОДА, ШУМЕНСКИ ОКРЪГ

Ат. Милчев и Ст. Дамянов

През 1968 и 1969 г. се проведеха системни разкопки¹ в късноантичната крепост в м. Хисаря, на 1 км югоизточно от с. Войвода, Шуменски окръг, с цел да се проучи по-основно. Тази крепост е разположена на неголямо възвишение с триъгълна форма, отделено от югоизток, югозапад и север със стръмни склонове, спускащи се към двете малки рекички. Само от запад крепостта не е природно защитена и това е наложило известно удебеляване на стената, а впоследствие — построяване на втора крепостна стена. Естественият укрепен терен е използван в древността за изграждане върху него на мощна крепостна стена.

Крепостта става известна на нашата археологическа наука още в 1905 г., когато К. Шкорпил публикува за първи път нейния план в албума към сборника „Абоба Плиска“. Резултатите от направените от него проучвания и от малките му сондажи в североизточната част на оградената площ, както и находките от повърхността и от споменатите сондажи той публикува в посочения сборник. Планът на крепостта, който дава К. Шкорпил,² се оказва неточен, особено след като бяха разкопани от нас част от крепостната стена, една порта и две кули. Този план не бе съставен въз основа на системни археологически разкопки, а само по очертанията, личащи върху терена вследствие на разрушенията на крепостните стени и кулите, които са образували малки ями и насипи във форма на вал и ров. По-късно след публикацията на К. Шкорпил тази крепост става известна с откриването на един интересен латински надпис, който привлякна вниманието на специалистите епиграфи.³ При обработване на земята във вътрешността на крепостта са намирани също много и разнообразни по характер находки, от които са обн. само малка част.⁴

През 1963 г. м. Хисаря е била обработвана от ТКЗС с дълбока оран от 0,60 до 0,80 м за засаждане на овощни дръвчета. При това са били унищожени ценни архитектурни детайли, части от сгради, оръдия на труда и оръжия, битови предмети, произведения на изкуството, накити и др. Същата година сътрудници на Шуменския окръжен музей са направили няколко сондажни изкопа, разположени във вътрешността на крепостта. Резултатите от тях са вече обнародвани.⁵

¹ Разкопките бяха ръководени от проф. А. Милчев и н. с. Ст. Дамянов с участието на бригада студенти от Философско-историческия факултет при Софийския университет „Климент Охридски“ — специалност история, профил археология.

² Сб. Абоба-Плиска, ИРАИК, X, 1905, с. 57, табл. XIII, 2.

³ М. Niedermann. Notes sur une inscription métrique latine, trouvée à Voivoda. — ИАИ, 14, 1940—1942, р. 1 и сл.; Г. И. Кацаров. Антични паметници из България. — ИАИ, IV, 1926—1927, с. 105 и сл.

⁴ И. Моллов. Находки при с. Войвода. — ИАИ, III, 1925, с. 241.

⁵ Цв. Дремсизова — В. Антонова. Разкопки на градището при с. Войвода, Шуменско. — Археология 1967, кн. 3, с. 30—43.

Обр. 1. Северозападната част на крепостната стена в м. Хисаря при с. Войвода, Шуменски окръг
Fig. 1. Tronçon Nord-Ouest du mur d'enceinte du lieu dit Hisarja près du village Voivoda, dép. de Šumen

В продължение на много години местното население и селяните от околните села са се снабдявали със строителни материали — добре обработени каменни блокове, мраморни капители, плочи и тухли, които са използвани за строеж на обществени сгради, чешми и частни жилищни постройки. Това особено ясно може да се установи в самото с. Войвода. При неговото обхождане открихме многобройни архитектурни фрагменти, вградени в къщите и оградите на селските дворове. Независимо от тези разрушения, направени от селяните, вътре в крепостта през последните 30—40 години, смятаме, че при едни системни археологически разкопки този обект ще ни даде възможност да се изяснят редица въпроси за характера на крепостните съоръжения, градоустройството, материалната култура и изкуство, както и за бита на населението, живяло в крепостта през различните исторически епохи и особено през късната античност.

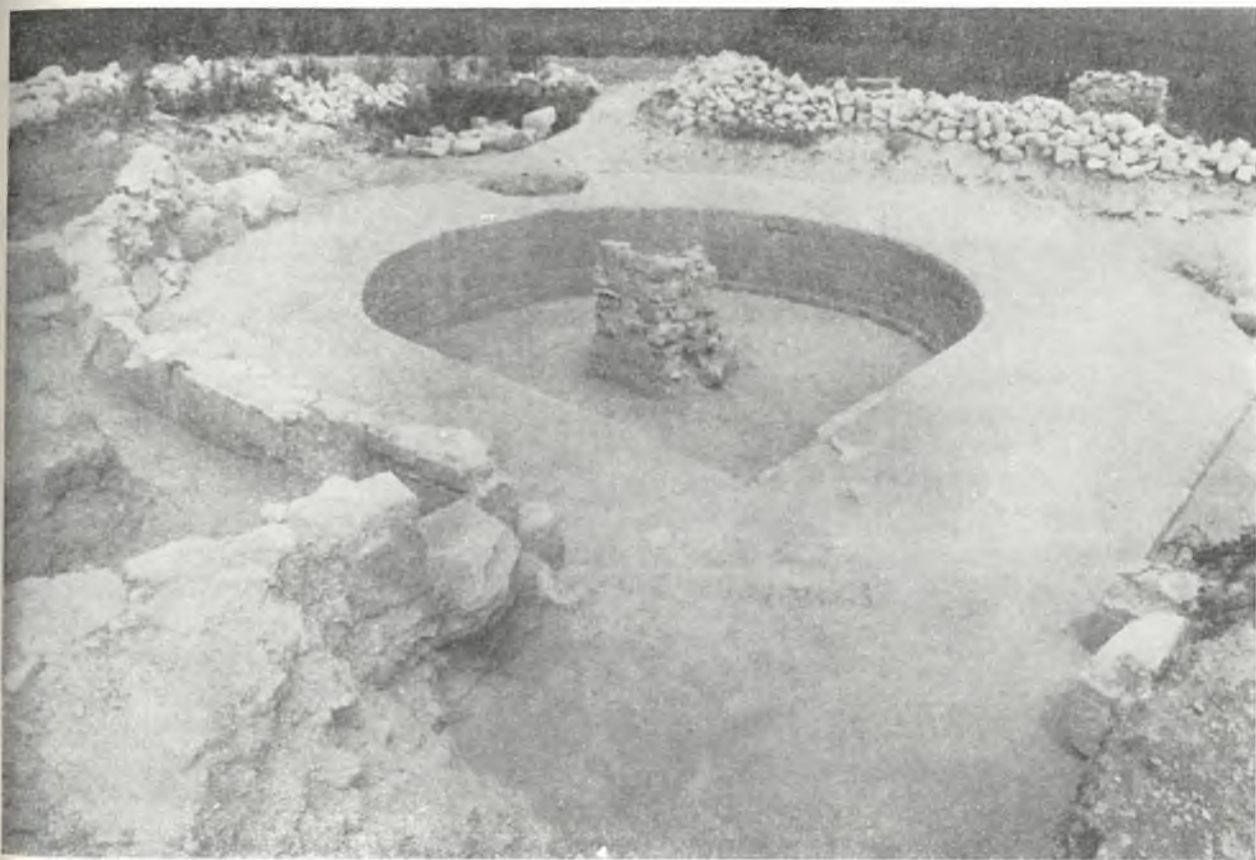
Предприетите тук редовни археологически разкопки бяха наложени от обстоятелството, че тази крепост се намира само на 10 км от първата българска столица Плиска и чрез тях ще могат да се изяснят редица спорни въпроси около някои късноантични строителни материали, откривани в Плиска, относно крепостните съоръжения и влиянието на късноантичното наследство върху нашето ранно средновековие. Крепостта в м. Хисаря заема около 100 дка площ и има неправилна петоъгълна форма.

Кула 1. Започнахме разкриването на крепостните стени от северозападния ъгъл на крепостта (обр. 1). Тук бе разкрита ъглова кула. Това ни даде възможност да установим и отчасти да проследим северната и особено западната крепостна стена. Тази кула бе разкрита под огромен насип, образуван при разрушаването ѝ на дълбочина 2,50 до 3,50 м от съвременната повърхност. Голямата дебелина на насипа е дала възможност да се запазят сравнително добре както стената, така и кулата, без селяните да имат възможност да вадят оттук лесно каменните блокове, за да ги използват като строителен материал.

Кулата има ветрилообразна форма (обр. 2). Нейните стени от изток и север са продължение на пресичащите се куртини. От юг и запад кулата има полукръгла извивка. Отвътре тя е изградена от дребни каменни блокчета, добре обработени от лицевата страна и грижливо замазани от четирите страни с фуги от бял хоросан. Отвън кулата е изградена от големи каменни блокове, обработени само от лицевата им страна. Между тях се получава тясна фуга. Пълнежът между двете лица е от ломени камъни, споени с хоросан, примесен със счукана тухла. Дебелината на стената на кулата е 3,05 м.

От вътрешното лице са запазени пет реда блокчета. Отделните редове имат средна височина 25 см, а размерите на блокчетата са 25 до 20 см. Фугите между тях са 5 см, а някъде намаляват до 2 см. Те са релефни и на места върху замазката на фугите има хоризонтални и вертикални плитко вдълбани линии. Целият зид на кулата над петте реда блокчета е добре подравнен и замазан с бял хоросан. Нагоре стената е издигната от редове тухли, редуващи се с редове камъни (опус микстум). На места от вътрешната и външната страна е запазен по един ред тухли, а там, където те липсват, личат техните гнезда в хоросана.

Външната страна на кулата не е открита на същата дълбочина. Разкопан е само редът от блокчетата под тухления ред. Така са градени северната и източната страна, докато западната и южната, които са най-уязвими при нападение на врага, са построени от един ред каменни блокове с размери 1,70×0,90 м или 1,00×0,70 м. Над тях с малък отстъп навътре следват редове от малки каменни блокове. Подобен начин на градеж на кулите наблюдаваме в Абритус.⁶

Обр. 2. Кула 1 в северозападния ъгъл на крепостта
Fig. 2. Tour No. 1 avec l'angle Nord-Ouest de la forteresse

⁶ Т. Иванов. Укрепителната система на Абритус. — Археология, 1974, кн. 4, с. 22, обр. 3—4.

Голямото количество тухли и каменни блокчета, нападали вътре и вън от кулата, потвърждават, че градежът над основата е бил „опус микстум“. Външният ѝ диаметър е 13,60 м, а вътрешният — 7,50 м.

В средата на кулата има стълб с четвъртито напречно сечение (обр. 2). Той е изпълнявал функцията на колона, която е поддържала по-горния етаж. Стълбът е изграден от средни по размери камъни, споени с бял хоросан. Запазени са четири реда. Под тях следват плочи, споени с кал. Блоковете на стълба не са обработени и самият строеж е твърде груб. Прави впечатление, че строежът на долните редове е още по-груб от този на горните. Много от каменните блокове имат червен цвят, дължащ се на силно опожаряване. Страните на стълба имат размери — $1,50 \times 1,38 \times 1,55 \times 1,32$ м. Запазената височина е 1,70 м.

Наличието на каменен стълб говори, че кулата е била най-малко двуетажна, като етажите са били разделени помежду си с дървени греди. Тя е била покрита с керемиди. При опожаряването ѝ в нея са нападали керемиди (тегули и имбрицес) от покрива, а също и части от обгорели греди. Разкриването на северозападна ъглова ветрилообразна кула коригира публикувания от К. Шкорпил план на крепостта, върху който тя бе отбелязана като кръгла. Подобни ветрилообразни кули са открити в Абритус⁷, Хисаря⁸, Ятрус⁹ и др., които са датирани в края на III и началото на IV в.

Западна крепостна стена и порта. Южно от ъгловата кула I открийме част от западната крепостна стена (обр. 3). Тя има запазена височина от 1,10 до 1,50 м. Външното ѝ лице е от големи каменни блокове с размери от $0,75 \times 0,55$ до $0,80 \times 0,60$ м. В тази част на стената са запазени четири реда блокове, а при портата — шест реда. Те са добре обработени и прилепват плътно един към друг.

Вътрешното лице е запазено на по-малка височина и е от по-дребни, добре обработени блокчета, подобно на вътрешността на ъгловата кула I. Емплектонът е изграден от ломени камъни, споени обилно с бял хоросан, примесен с жълти счукани тухли. Дебелината на стената е 3,25 м.

Само на 7,25 м южно от ъгловата кула I се откри порта, която не е централната порта на крепостта (обр. 4). Тя не е отбелязана в плана, публикуван от Шкорпил. Изградеча е от по-дребни каменни блокове.

Обр. 3. Част от крепостната стена
Fig. 3. Partie du mur d'enceinte

⁷ Т. Иванов, Цит. съч., с. 21, обр. 1.

⁸ К. Маджаров. Нови разкопки и проучвания на Хисарската крепост. — ИАИ, 25, 1967, с. 117.

⁹ Т. Ivanov. Die Festungsmauer von Iatrus. — Klio, 1966, 47, s. 33, tafel. I.

Обр. 4. Порта на западната крепостна стена
Fig. 4. Porte du mur d'enceinte Ouest

Широчината ѝ е 3,45 м. Портата е ограничена от праг, висок 0,15 м. Проходът е настлан с настилка от големи неправилни каменни блокове, върху които личи коловозът, широк 1,25 м. Ширината на прорезите, направени от колелата на каруците, е средно 0,15 м (обр. 5). Настилната води от прохода на портата към вътрешността на града, като продължава и вън от прохода на запад на протежение 4,40 м, а след това прекъсва. Каменната настилка е подредена върху подложка от чакъл. В ъглите в прага на портата има две четвъртити дупки (лагери) с размери $0,17 \times 0,19$ и дълбочина 0,08 м, служещи за отвесните оси на двукрилата врата.

При портата различаваме два строителни периода. Първоначалната ѝ ширина е 3,45 м. От двете страни на настилната на прохода на разстояние 3 м са разположени два зида с цокъл от два реда блокове. Над тях зидът е от каменни блокчета. Те са декоративно оформени от две симетрично разположени ниши, изградени от тухли. Нишата на десния зид е изцяло запазена, а другата е почти напълно разрушена. Запазената ниша има форма на полуцилиндър, който в горната си част е засводен. Висока е 1,70 м, като само цилиндричната ѝ част е 1,46 м. При основата си тя е дълбока 0,55 и широка 0,92 м. Изградена е от специално изработени тухли, дълги 0,29 м и дебели 0,04 м (обр. 6.) Нишата на срещуположния зид е имала същите размери, но е силно разрушена.

Пред нишата на десния зид има пиласър (обр. 6), който е на разстояние 0,80 м от настилната. В основата си той е широк 0,59 м и е с профилирани ръбове, широки 0,09 м. Върху горната му повърхност, по средата, е издълбана правоъгълна дупка с размери 0,07 и 0,08 м и с дълбочина 0,07 м. Като имаме пред вид симетричността на нишите, можем да допуснем, че и срещу другата е имало подобен пиласър, който сега липсва.

Към втория строителен период на портата отнасяме четирите зида, разположени от двете страни на прохода. Два от тях са разположени до първоначалния зид с цел да го подсилят, тъй като той е дебел само 0,80 м. Това е станало след голям пожар, следи от който личат върху камъните на вътрешното лице на първоначалния зид. Вторичните зидове са дълги 1,70 м. От тях са запазени 6 реда блокчета, след което отпочва пояс от тухли (обр. 7). Раз-

Обр. 5. Проходът из портата с каменната настилка и прага
Fig. 5. Passage de la porte avec le pavement en pierre et le seuil

Обр. 6. Ниша в дясната страна на прохода на портата
Fig. 6. Niche du côté droit du passage de la porte

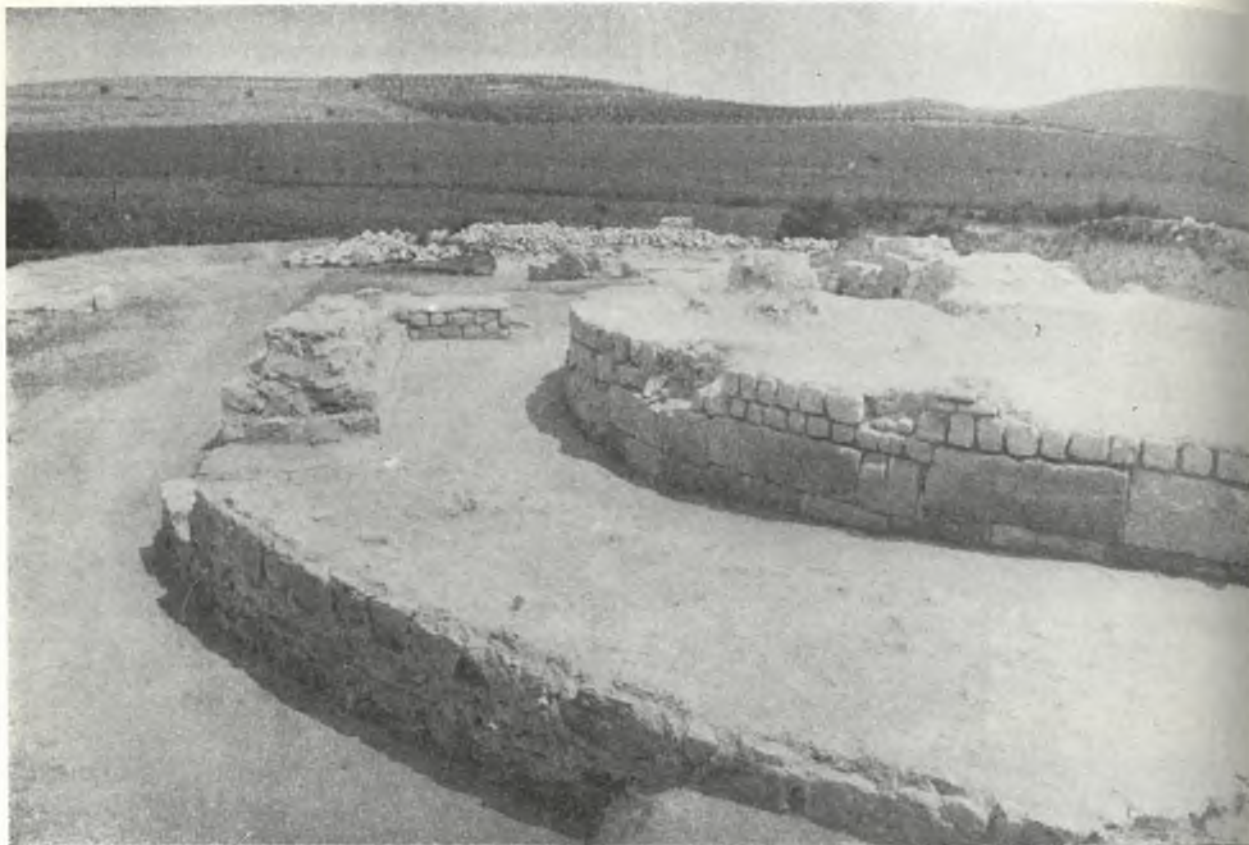

Обр. 7. Част от крепостната стена
Fig. 7. Part'e du mur d'enceinte

мерите на блокчетата са 22×19 см до 27×20 см. Те са свързани помежду си с хоросан със слаб примес от жълта тухла. Фугите са небрежно замазани и отстъпват по качество на фугировката на югозападната кула 1. Тухлите в поясите имат размери $31 \times 33 \times 5$ см. Фугите между тях имат дебелина, еднаква с тази на тухлите. Стените, успоредни на прохода, са дълги 2,10 и 2,25 м и са високи 1,40 м. Те са градени в „опус микстум“ — 6 реда камъни се редуват с три реда тухли. В южната стена на прохода има специално изработено легло, което служело за прибиране на гредата, затваряща двукрилата врата. Това легло има квадратно сечение със страна 0,23 м и е оформено от трите страни с камъни, а отгоре е покрито с тухли.

Кула 2. Вдясно от портата крепостната стена се проследява на разстояние 6,45 м. Тук тя е градена също от блокове със сравнително големи размери — от $0,92 \times 0,60$ м до $0,65 \times 0,60$ м. В тази част са запазени само два реда блокове (обр. 8).

Кула 2 има U-образна форма. Външната ѝ ширина е 18,50, а вътрешната — 11,90 м. Дебелината на стената е 3,30 м (обр. 8). Засега вътрешността на кулата не е разкрита. Тя има цокъл от едри блокове с размери от $0,85 \times 0,50$ до $1,13 \times 0,81$ м. Над него следват 6 реда малки блокчета с размери от $0,17 \times 0,30 \times 0,19$, а над тях започва тухлен пояс, от който е запазен един ред тухли с размери $0,17 \times 0,30 \times 0,05$ м. Следователно и тук е използвана смесената зидария. Спойката между тухлите е от бял хоросан.

Обр. 8. Част от кула 2
Fig. 8. Partie de la tour No. 2

На разстояние 4,22 м от северния ъгъл на кулата след 6 реда блокчета следват три реда тухли, поставени вертикално с дебелината си към фасадата на стената. Тухлите са одялани ромбовидно. По този начин се е получило декоративно оформление на стената във форма на полукръг с дължина 0,57 и височина 0,33 м.

Емплектонът на стената е от ломени камъни, споени с хоросан. Теренът, на който е построена кулата, е силно денивелиран и това се е отразило и на градежа. Така например на една и съща височина от юг над цокъла има един ред блокчета, след което следват тухлените редове, а на север, както казахме, това става едва след шестия ред.

Кула 2 се отличава от откритите досега у нас U-образни кули в Ятрус¹⁰, Абритус¹¹ и при Нове¹² по своята овална форма, при която ширината надвишава издадеността ѝ. В посочените обекти кулите са датирани от втората половина на III или началото на IV в. от н.е.

Разглежданата част от западната крепостна стена, двете кули и портата са твърде близки на крепостните кули и портата от Ятрус, където също от двете страни на прохода на портата няма фланкиращи кули (обр. 9). Там на еднакво разстояние от двете страни на портата се намира по една кула — при нас това са кули 1 и 2. Тези две кули, макар и отдалечени от портата, имат предназначение главно да я охраняват.

¹⁰ Т. Иванов. Разкопки на кастела Ятрус през 1962 г. — Археология, 1963, кн. 4, с. 9, обр. 3.

¹¹ Т. Иванов. Укрепителната система на Абритус. — Археология, 1966, кн. 4, с. 22, обр. 5.

¹² Д. П. Димитров, М. Чичикова, Б. Султов и Ал. Димитрова. Археологическия раскопки в восточном секторе Нове 1963 год. — ИАИ, XXVIII, 1965, с. 45, обр. 3.

Втора крепостна стена. На разстояние 2,40—3 м пред кула 2 бе разкопана втора крепостна стена от средно големи блокове, свързани с бял хоросан. Тя е дебела 1,85 м (обр. 9). На разстояние 12,60 м по права линия на запад от портата се откри порта и на втората стена. Сега тя е много лошо запазена и личи само южната ѝ страна. При това тази страна е точно срещу южната страна на портата на първата крепостна стена, така че може да се предположи, че и тя е имала същата ширина — 3,45 м. Запазена е дупката за отвесната ос на едното крило на вратата. От кули 1 и 2 към втората крепостна стена излизат зидове, които се свързват конструктивно с нея. Зидът при кула 1 е силно разрушен и долепен до извивката ѝ, а оттук върви на запад втората крепостна стена. Зидът е запазен само в основата си, и то — един ред камъни, споени с бял хоросан, примесен с парчета жълта тухла. Този зид е дебел 1,80 м. На 2 м от кула 1 той прекъсва и го проследяваме само по хоросанената подложка. От северната страна на кулата има подобен силно разрушен зид, при който над два реда каменни блокчета са запазени два реда тухли (обр. 9). Вероятно този зид се е свързвал с втората крепостна стена, която е минавала пред кула 1, каквато установихме и при кула 2. Зидът пред кула 2 е унищожен.

От север до кула 2 при нейната извивка се долепя зид в посока на запад, който има същото предназначение. Той не се различава от описаните по-горе, но е по-добре запазен и достига до втората крепостна стена. Тук се оформя малко помещение с правоъгълна форма и с размери 4,80×4,50 м. То има две врати от север и юг. Северната врата е широка 2 м и води към двора между двете порти, а южната е широка 1,30 м и води към прохода между кула 2 и втората крепостна стена. За стени на това помещение са използвани от юг — зидът, допиращ се до кула 2, от север — зидът, перпендикулярен на прохода на вратата, а от запад — втората крепостна стена (обр. 9). От изток стената е изградена от ломен камък и кал, което показва, че това помещение е било оформено по-късно. Наличието на многобройни фрагменти от керемиди по пода на помещението показва, че то е имало солидно покритие. Двете врати и начинът на оформлението му говорят, че се касае за караулно помещение. На нивото на пода бяха открити 92 силно повредени дребни медни монети от императорите Теодосий II (408—450), Марциан (450—457) и Лъв I (457—477), а също дръжка от рог с врязан орнамент.

По този начин между двете порти и кули 1 и 2 и между двете крепостни стени се образува вътрешен двор с почти квадратна форма и размери 17,02×15,60 м.

Землянки над крепостните съоръжения. Над южната стена на кула 2 на дълбочина 1,20 м се откри под на землянка. Той е от жълта трамбована глина. В него се установиха 5 дупки от колове. Под пода на тази землянка се разкри втора. Тук също добре личи глинената замазка. Намерени са две дупки от колове. При по-нататъшното разчистване на 10 см под второто ниво се откри трето, също с тънка глинена замазка и две дупки от колове. Разликата между първото и третото ниво е около 20 см. В третата землянка се откри огнище. Добре личи кръглата му форма и замазка от светлочервен цвят. И на трите нива бяха намерени малко количество фрагменти от ранносредновековна керамика, примесени с късноантични. Това е лесно обяснимо, тъй като землянките са били прерязани при вадене на камъни от кулата от селяните през последните 30—40 години.

Строителни материали. В насипа, покриващ отбранителните съоръжения, бе открито голямо количество строителен материал, нападал безредно при пожар. Той може да се разпредели в седем големи групи: 1) големи каменни блокове с лицево одялване; 2) дребни, почти квадратни блокчета, също с лицево одялване; 3) ломен камък; 4) тухли и тухлени фрагменти с жълт цвят; 5) покривни керемиди — тегули и имбрицес; 6) бял хоросан, примесен предимно с едро счукана жълта и червена тухла; 7) кирпич, изпечен при пожара. Откриха се и части от овъглени дървени греди. Строителният материал е бил използван навсякъде според терена.

Особено внимание заслужават тухлите и тухлените фрагменти, тъй като много от тях имат печати на четири различни притежатели на тухларници. Върху всички фрагменти и цели тухли личат следи от две-три бразди, правени с пръст. Те започват или от ъглите на тухлите

и се пресичат обикновено в средата, или са разположени по някакъв друг начин. Браздите са служели за по-здраво захващане на хоросана за тухлата.

Казахме вече, че засега при разкопките на крепостта са открити четири вида тухли с печати. Прави впечатление обстоятелството, че тухлите с печат DVLES са неколккратно повече, отколкото останалите. Досега при разкопките са разкрити 431 броя цели или фрагментирани тухли с този печат. Те са позитивни, вдлъбнати. Има обаче и няколко, които са също позитивни, но изпъкнали, релефни. Макар и малко на брой, те ни дават основание да твърдим, че приетото при нас определение за военните и частните печати не е напълно правилно и че конкретно не може да се постави рязка граница между изпъкналите и вдлъбнатите печати и не може да се твърди, че първите били само военни, а вторите — изключително частни. От тухлите с този печат, намерени досега при Войвода, може да се направи и друго важно наблюдение, че височината на буквите върху печатите е различна. Така например височината на буквата D при някои е 2,5 см, при други — 3,5 см, при трети — 2,1 см. Същото откриваме и при буквата V — размерите тук са съответно 4,0; 3,5 и 3 см, докато при L те са 3,5; 3,0 и 2 см. При буквата E те са 3,5; 3,3; 3,0 и 2,7 см, а при T — 3,3 и 3,0 см. Разликата във височината на буквите съответствува на дължината и височината на печатите на тухлите. Дължината варира между 12 и 15,5 см, а височината — между 3,5 и 4,5 см. Тези наблюдения ни дават основание да приемем със сигурност, че в случая се касае за няколко вида печати. Това говори за продължително и доста голямо по обем производство на тухларницата на Дулес. Районът на разпространение на тухлите с този печат е включвал и днешното село Войвода. Тухларницата се е намирала може би недалеч от крепостта при това село.

Вторият вид частни печати с DIOIISIS са върху 79 цели и фрагментирани тухли. Печатите са позитивно-негативни, вдлъбнати. Негативно са предадени три букви — N и двете букви S. Останалите 5 букви са позитивни. При тези печати наблюдаваме също различие във височината на буквите, която варира между 2,2; 3,2; 5,0 и 3,5 см. Следователно и тук са употребявани различни печати.

Печатът MERCVRIS е изпъкнал позитивен. Броят на тухлите с този печат е 53. Тук установихме също различие във височината на буквите, които варират между 2,5 и 3 см. Дължината на щампата се движи между 16,5 и 17,5 см, а нейната височина е различна — 2,7; 3,3; 3,5 и дори 3,9 см.

Последният печат ANICETVS е изпъкнал и позитивен. Намерени са досега 65 цели и фрагментирани тухли с този печат. При него буквите T и V са дадени в лигатура. Разликата във височината на буквите при тези печати е сравнително малка. Тя варира между 2,1 и 2,5 см. Върху малко от тухлите личат запазени целите печати и е трудно да се правят изводи дали дължината и височината на всички печати е еднаква или не.

Установява се известна разлика и в размерите на тухлите. За съжаление обаче малко от тях са изцяло запазени, за да могат да се правят обобщаващи изводи в това отношение. Смятаме обаче, че имаме основание да говорим за отделни серии тухли с различни размери. В бъдеще, при натрупване на по-изобилен и по-добре запазен материал, съпоставяйки горепосочените материали, ще можем да достигнем до по-точни и по-сигурни данни в тази насока. Обектът обещава да даде изобилен тухлен материал, който ще бъде привлечен в бъдещите проучвания на строителната керамика от с. Войвода. Тогава ще имаме възможността да локализираме евентуално по-точно и по-сигурно тухларските работилници в този важен в археологическо отношение район.

Като строителен материал, но по-рядко срещаме и кирпича. Той, изглежда, е бил употребяван при всички случаи само от вътрешната страна на кулите, и то в техните горни етажи, тъй като в приземния етаж на разкритата и сравнително добре запазена кула 1 не открихме в зидарията кирпич *in situ*. Намираме го главно в насипните пластове от разрушения. Изглежда, че при някакъв пожар отделните екземпляри са се изпекли добре. Те са били изработвани от глина, примесена силно със слама и в това отношение не се различават от кирпичите, открити в други антични крепости у нас.

Всички керемиди както тегулите, така и имбриците, бяха открити без изключение във фрагментирано състояние. Въпреки многобройния материал не може да се каже нищо определено за техните размери. Няма съмнение обаче, че поради намирането им в голямо количество в кули 1 и 2 и в караулното помещение те са били използвани в покривните им конструкции.

Битови материали. Поради това, че се копае около крепостните стени и свързаните с тях отбранителни съоръжения, битовите материали са малко. Независимо от това обаче те дават представа за времето на интензивен живот на крепостта. Керамиката се среща в най-голямо количество във и около кула 1, при двете порти и в караулното помещение. Навсякъде тя носи белезите, характерни за късноантичното производство. Особено много е разпространена типичната за V—VI в. „гребенчата керамика“, известна ни и от Нове¹³, Ятрус¹⁴, склада за зърнени храни при Мадара и редица други археологически обекти. Между откритите фрагменти попаднахме и на части от капачета. В долните пластове на кула 1 се откри и сивочерна керамика, типична за III—IV в. Не се откри нито един цялостно запазен съд с изключение на една амфора от кула 1, фрагментите от която са слепени и ни дават формата и размерите на съда. Подобна амфора е намерена и в Ятрус.¹⁵ Откриха се и пет еднофитилни лампички, като само две от тях са цели, а останалите — фрагментирани. Те произхождат от кула 1 и са с характерна за лампичките релефна и врязана украса.

При кули 1 и 2 са открити и няколко глинени прешлена с цилиндрична форма. Двете им основи са плоски. Те имат кръгло надлъжно сечение.

Между откритите железни предмети преобладават гвоздеите. Открити са 20—30 в кула 1 и върху настилка при портата.

Близко до портата се откри желязна стрела с втулка и чук-брадва, който има дължина 14,5 см, ширина на работната част — 5,2 см, а на ударната част — 2,5 см. Отворът за дръжката е елипсовиден с диаметър 2,5 см. От всяка от двете му страни излиза шип за стабилизиране на дръжката, който е висок по 1,5 см. Пак при портата са намерени 2 железни шила и халки за затваряне на вратите.

Стъклените предмети, открити досега, са малобройни. Намерени са столчета за чаши, изработени от синьо или зелено иридирано стъкло.

Открити са и костена дръжка и пластинка от кост. Дръжката е покрита с врязан орнамент. Подобни предмети са откривани и на други места у нас.¹⁶

При банката на портата е открита фибула от бронз с двупластинчатата пружина.¹⁷ Иглата ѝ липсва. Втора фибула с високо извит лък е открита върху настилка на портата. И при нея иглата липсва.

От казаното дотук могат да се направят няколко извода. Материалите и начинът на градеж показват, че първата крепостна стена е строена през IV в. от н.е. Това се потвърждава и от аналозите с Ятрус, Абритус, Нове и др. Същата дата важи и за свързаните с тази стена съоръжения, в които обаче са правени по-късни преправки и добавки (стълба в кула 1 и подсилващите зидове при портата). По всичко личи, че тези поправки са свързани с някои общи ремонти на крепостта.

Втората крепостна стена е по-късна. Затова съдим по начина на свързване на преградните стени, излизащи от нея за кулите. Те се допират до кулите, без да са свързани конструктивно с тях. Монетите от караулното помещение уточняват приблизителната датировка — първата половина на V в. от н.е. Тези монети са от Теодосий II (408—450), Марциан (450—457) и Лъв I

¹³ Д. П. Димитров, М. Чичикова, Б. Султов. Археологические раскопки в восточном секторе Нове в 1962 г. — ИАИ, XXVII, 1964, с. 234, рис. 20 и рис. 30.

¹⁴ G. Bockisch B. Böttger. Spätromische und frühbyzantinische Keramik. — Klio, 47, 1966, s. 243, № 346.

¹⁵ Пак там, s. 248, Bild. 32.

¹⁶ Й. Иванов. Кюстендилският Хисарлък и неговите старини. — ИАД, VII, 1919, с. 110—111, обр. 88; Д. Цончев. Археологически вести. — ГНАМП, II, 1950, с. 22.

¹⁷ Фибулы юга европейской части СССР. — Археология, СССР, Свод археологических источников, вып. Д1-30, с. 76 и сл., обр. 4, 7.

Обр. 10. Фибули
Fig. 10. Fibules

457—477). Построяването на тази стена е било наложено във връзка с евентуално опожаряване на крепостта, когато тя е трябвало да подсили отбранителната ѝ способност.

Монументалните крепостни стени, портата и кулите, които бяха разкрити и проучени, се свързват с първия строителен период — края на III и началото на IV в. Голямото пространство, заключено от крепостната стена, и нейната монументалност, говорят недвусмислено, че тук някога се е издигал значителен късноантичен градски център. Той се е намирал на важния път между Абритус (при Разград) и Марцианополис (при Девня). Засега името на града не можем да установим с положителност. Предполагаме само, че тук се е намирала евентуално крепостта Диней, спомената у Прокопий Кесарийски (IV, 11), (VI в.) в неговия списък на крепостите в Мизия, разположени около древния Абритус.¹⁸

Откритите материали, главно тухли на частни производители с печати, намерени в голямо количество, говорят красноречиво, че тук са се намирали тухларници. Откриването на тухли със същите печати в Плиска ни дават възможност да твърдим, че те са били донесени от разрушената вече през VI в. крепост от Войвода и че са били вторично употребени при изграждане на монументалното строителство на Плиска през ранното средновековие. Трябва да се има пред вид, че Плиска се намира само на 8 км от Войвода. Освен това се установи, че късноантичната строителна традиция на крепостта във Войвода продължава, макар и с незначителни изменения и през ранното средновековие в Плиска.

Досегашните разкопки хвърлиха светлина и върху друга, неизвестна страна от живота на селището в крепостта при с. Войвода. Откритите тук три землянки говорят красноречиво, че през периода на Първата българска държава тук е имало ранносредновековно българско селище, разположено върху самите крепостни стени. И тук следователно се повтаря известната ни вече картина на възникване на ранносредновековни селища върху развалините на късноантични крепости, какъвто е и случаят при Абритус, Ятрус, Нове и др.

Резултатите от двегодишните ни проучвания дадоха възможност да установим нови данни за късноантичното културно наследство и да проследим до известна степен приемствеността между античността и ранното средновековие в нашите земи.

¹⁸ Д. Дечев, П. Кацаров. Извори за старата история и география на Тракия и Македония, София. 1949, с. 447.

FOUILLES ET RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES DE LA FORTERESSE
DE L'ANTIQUITÉ TARDIVE DU VILLAGE VOIVODA (DÉP. DE ŠUMEN)

A. MILČEV ET S. DAMJANOV

(Résumé)

L'article porte sur la campagne de fouilles menées en 1968—1969 par le prof. A. Milčev et S. Damjanov dans la forteresse située près du village Voivoda (dép. de Šumen) (fig. 9). Les résultats obtenus font pour la première fois l'objet d'une publication. Les travaux ont été concentrés autour du mur d'enceinte et ses ouvrages de défense. Deux tours — No. 1 et 2 — furent mises au jour, ainsi qu'une partie du mur et de la Porte et le second mur d'enceinte, sa Porte et le corps de garde (fig. 9).

La tour d'angle Nord-Ouest No. 1 a une forme en fer à cheval (fig. 2). Elle est en bon état de conservation. Son diamètre extérieur est de 13,60 m, l'intérieur de 7,50 m et l'épaisseur de 3,05 m. Les parements intérieurs comportent plusieurs rangs de moellons surmontés d'une bande de briques. Les joints sont bien exécutés et sont en saillie. Extérieurement, aux endroits vulnérables, le mur est en gros blocs de pierres surmontés de moellons légèrement en retrait. Les parements des deux faces sont lisses. La tour est munie d'une poutre centrale de section carrée qui soutenait l'étage supérieur. A la base cette poutre comporte des dalles grossièrement équarries, scellées avec de la boue, et surmontées à leur tour des rangs de pierres liées avec du mortier blanc.

Le mur Ouest est conservé jusqu'à une hauteur de 1,10 m — 1,50 m, son épaisseur est de 3,25 m (fig. 3); il est construit tout comme la tour No. 1, l'emplecton est en cailloutis liés avec des morceaux de tuiles jaunes concassées.

La porte de ce mur n'a pas été indiquée sur le plan de Scorpil et n'était pas connue jusqu'ici. Elle est située à 7,50 m de la tour No. 1 (fig. 4). Le passage est pavé de gros blocs irréguliers de pierres posées sur un soubassement de cailloux. Les traces des ornières laissées par les chariots sont encore visibles sur le revêtement qui est large de 1,25 m alors que la largeur des bandages des roues des chariots est de 0,15 m (fig. 5).

La largeur initiale de la porte avait été de 3,45 m. Elle fut par la suite ramenée à 3 m au moyen de deux murs de 2 rangs de blocs surmontés de moellons. Ces murs ont rétréci la porte et renforcé les murs initiaux de la porte. Ils comportent comme éléments décoratifs deux niches de part et d'autre, dont celle de droite est entièrement conservée, affecte une forme semi-cylindrique et mesure 1,7 m de haut, sa profondeur à la base est de 0,55 m et sa largeur à la base de 0,92 m (fig. 6). La niche de gauche, placée symétriquement, n'est pas bien conservée et n'avait pas les mêmes dimensions ni la même forme. Chacune des deux niches était précédée d'un pilastre à arêtes apparantes.

Les auteurs attribuent les deux passages parallèles en opus mixtum (6 rangs de pierres et 3 rangs de briques) à la seconde période de construction. L'un des passages comporte encore le lit sur lequel venait pivoter la porte. Il était construit des trois côtés avec des pierres et revêtu de briques.

La tour No. 2 est en forme de fer à cheval, son diamètre extérieur est de 17,80 m, l'intérieur de 11,40 m et l'épaisseur de 3,20 m. Extérieurement la tour est munie d'un socle de gros blocs (fig. 8) surmontés de 6 rangs de moellons et d'une bande de briques disposés à certains endroits verticalement par rapport à la façade ce qui crée un aspect extérieur décoratif (fig. 8 et 9).

On a découvert sous ce mur d'enceinte à 2,40—3 m de distance un second mur bâti en blocs de taille moyenne, liés avec du mortier blanc (fig. 3 et 9). Son épaisseur était de 1,85 m. Symétriquement à la porte du premier mur d'enceinte on a mis au jour une autre porte en mauvais état ayant la même largeur que la précédente — 3,45 m. Des tours No. 1 et 2 partent des murs fortement endommagés rattachés au second mur d'enceinte (fig. 9).

A l'encoignure de la tour No.2 est accolé un mur dirigé vers l'Ouest qui forme une pièce de $4,80 \times 4,50$ m nommée conventionnellement le „corps de garde“ (fig. 9). Ses murs sont en pierrailles dont le liant est de la boue. Elle a deux entrées, — au Nord et au Sud. On a recueilli sur le sol des monnaies byzantines des premiers trois quarts du Ve s. (408—477). La date la plus reculée de cet édifice remonterait ainsi selon les auteurs à la seconde moitié du Ve siècle. Entre les deux portes et les tours il se forme une cour intérieure de $17,03 \text{ m} \times 15,60 \text{ m}$ (fig. 9).

Au-dessus du mur Sud de la tour No.2 on a découvert les planchers superposés de 3 huttes bulgares de haut Moyen Âge dont les murs avaient un enduit de terre et des trous pour y introduire des pieux. La hutte No.3 avait une partie d'un foyer. Les fragments de céramique peu nombreux qu'on y a trouvés appartiennent à la haute Antiquité, mais sont mélangés à des tessons de l'Antiquité tardive. Les huttes ont été détruites par les paysans en enlevant les pierres du mur.

Les briques, surtout celles avec des marques, sont très abondantes. On y a découvert 4 espèces d'estampilles d'artisans particuliers: DVLES 431 pièces, DIONISIS 79 pièces, ANICETVS 65 pièces et MERCVRIS 53 pièces. Les nombreuses estampilles avec le nom de Dules permettent de supposer que la briqueterie de cet artisan était située dans les environs immédiats. Les briques trouvées à Pliska portant la même marque ont été probablement transportées de la forteresse de Voïvoda et remployées dans les constructions monumentales de Pliska.

Le matériel d'usage domestique recueilli lors de ces fouilles est nombreux: des fragments de céramique, une amphore, une hache en fer, un manche en os décoré, 2 fibules (fig. 10), etc. Tous ces objets remontent à l'Antiquité tardive et doivent être mis en relation avec la première période de construction de la forteresse.

Le second mur d'enceinte, sa Porte et le corps de garde appartiennent à la seconde période de construction de la forteresse, ainsi que les réparations de la Porte du premier mur d'enceinte et le pilier de la tour No.1. Les monnaies de la pièce du corps de garde sont de la même époque (408—477).

Le nom ancien de la forteresse du village Voïvode n'est pas encore établi. Il se pourrait que ce fut la forteresse Dineïa. Selon toute vraisemblance un établissement de type urbain avait existé à cet endroit.

L'article se termine par des conclusions générales. Il apparaît que des briquetiers étaient installés à cette époque à cet endroit et que les briques avec des estampilles au nom de Dules avaient été transportées à Pliska et réemployées, enfin qu'un site avec des huttes y avait existé pendant le Haut Moyen Âge. Les résultats de ces recherches ont fourni de nouvelles données sur le patrimoine culturel de l'Antiquité tardive dans cette aire et permis d'établir dans une certaine mesure la continuité entre l'Antiquité et le Haut Moyen Âge dans les terres bulgares.

КОЯ СГРАДА Е КРУМОВИЯТ ДВОРЕЦ В ПЛИСКА

Стамен Михайлов

В доклада си пред IV Международен конгрес по византология, състоял се в София през 1934 г., Кр. Миятев, вдъхновен от английския професор Бъри, формулира една нова теория за цариградския произход на монументалната архитектура в Плиска.¹ Още тогава той посочи, че като се тръгне от сигурно установените факти, ще е необходимо преди всичко да се определи мястото, което заемат старобългарските архитектурни паметници сред останалите паметници на средновековната гражданска архитектура. Неговата бележка, че направеното в това отношение „едва ли може да задоволи по-строгите научни интереси“², беше съвсем правилна. Разрешаването на по-сложните въпроси предполагаше предварително изясняване на фактите. За съжаление тези факти и до ден-дневен не са фиксирани с нужната точност, а това дава възможност да се правят погрешни заключения. Трябва откровено да признаем, че и след обнародването на споменатата статия на Кр. Миятев разрешаването на засегнатите от него въпроси не се придвижи много напред. Положително все пак беше това, че с появата на тая статия се обезсили до голяма степен антинаучната теория за сасанидския произход на старобългарската монументална архитектура.

Смятам за излишно да разглеждам тези теории по същество. Моята задача е съвсем конкретна: искам да направя опит да свържа едно писмено известие за опожаряването на първата българска столица с някои данни от археологическото проучване на Големия дворец или Тронната палата. Касае се за така наречените *ήλιακὰ*, споменати във Ватиканския анонимен разказ за превземането на Плиска от Никифор I в 811 г.,³ които съм склонен да открия именно в този дворец, а не в по-старата сграда, която се намира под него. Тук трябва да отбележа, че когато Кр. Миятев създаваше теорията за решаващото цариградско влияние върху монументалната архитектура в Плиска, допускайки, че Тронната палата е изградена по образца на Магнаура в Цариград,⁴ той не можеше да знае някои подробности около Тронната палата, които бяха установени от разкопките, направени по-късно. И така теорията на Миятев беше изградена върху основата на крайно оскъден археологически материал. Но така или иначе тази теория беше създадена и трябваше да се доказва. За нея си спомни авторът ѝ, когато през 1936—1937 г. започна разкопки около Големия дворец. По този случай в отчета, който обнародва за тези проучвания, той писа: „... още в 1934 г., като сравних нашия Голям дворец с известната Магнаура в Цариград и като посочих много общи черти между тях, аз добавих и следната фраза: „Ако бъдещите разкопки в Плиска разкрият пред Големия дворец и следи от хелиакон,

¹ Кр. Миятев. Der Grosse Palast in Pliska und die Magnaura von Konstantinopel.—Actes du IVe Congrès International des Etudes byzantines, IAI, X, 1936, S. 136—144.

² Пак там, стр. 136.

³ Ив. Дуйчев. Нови житийни данни за похода на Никифор I в България през 811 г.—Сп БАН, LIV, 1936, с. 149.

⁴ Кр. Миятев. Цит. съч., с. 143.

портик и открита стълба, ние ще имаме пълно право да кажем, че в Плиска ние сме намерили точно копие на Магнаура.⁶

При разкопките, които тогава предприе Кр. Миятев, бяха открити основи на по-стара сграда — три пъти по-голяма от Големия дворец, изграден върху нейните развалини.⁶ Тази по-стара сграда Кр. Миятев нарече Крумов дворец, ръководейки се от желанието да смести тези две монументални постройки в първата половина на IX в. Като археологически аргумент в подкрепа на тая теза той посочи факта, че при разкопките са открити много горели материали, обстоятелство, което е в съгласие с писмените известия за опожаряването на Крумовия дворец. Разбира се, този аргумент не може да бъде решителен, тъй като не е само дворецът на Крум, който е бил разрушен при пожар. Но има и нещо повече. Сградата под Големия дворец не е разкопана цялостно и необичайният ѝ план, очертан само от хоросанената подложка на нейната субстракция върху една площ от 4718,26 кв. м, буди основателни съмнения що се отнася до неговата точност.⁷

Заедно с четирите кули, разположени симетрично по две, съответно към източната и към западната ѝ стена, старата сграда представлява точен квадрат. Между нейния план и плана на Големия дворец няма нищо общо. Освен хоросанената подложка от старата постройка са запазени и отделни зидове, в един от които е вграден блок с латински надпис.⁸ Намерени са и римски тухли с печати. Но в случая тези находки не ни интересуват. За нас е важно да узнаем как е изглеждала сградата под Големия дворец. На този въпрос, въпреки оскъдните археологически данни, се е опитал да даде отговор Кр. Миятев. Сградата според него е била дървена, но с каменни основи.⁹ Това заключение ми се струва неприемливо, тъй като основите на старата сграда са така солидно изградени, както и тези на Големия дворец. Мъчно може да се допусне, че са носили дървена конструкция основи от quadrova зидария с дължина на блоковете до 1,50 м и при това със солидно укрепване на почвата под тях чрез пилоти.¹⁰ Смятам, че авторът е съвсем неубедителен, когато сравнява старата сграда под Големия дворец с Атиловия дворец, изчезнал напълно четири века преди въпросните строежи в Плиска и за който не разполагаме освен с твърде несигурните и непълни данни на римския пълководец Приск. Неуместно е и сравнението с Текфур сарай от Цариград, тъй като в случая имаме явен анахронизъм.

Тук ще се спра по-скоро на текста от анонимния ватикански ръкопис, в който се говори за *ήλιαχά* в жилищата на българската столица. Текстът гласи: *ἀνελθὼν εἰς τὰ ἀμφοδὰ τῆς ἀλλῆς, διακινῶν εἰς τὰ ήλιαχά τῶν οἰκημάτων* (в превод: и като се изкачи на улиците (или коридорите) на двора (или палата), разхождаше се по чардаците на жилищата).¹¹ И така думата *ήλιαχά* е преведена тук с чардаци. Разбира се, тя може да означава и балкон, което по същество не изменя смисъла. Трябва веднага обаче да отбележим, че при разкопките на предполагаемия Крумов дворец не са открити никакви материални следи, които биха ни дали основание да говорим за чардаци или балкони при тая сграда. Въпреки това Кр. Миятев, като излиза от съобщението на анонимния Ватикански ръкопис и от огромната площ, която заема сградата, е склонен да допусне съществуването на такива чардаци. По този повод той пише: „Ето защо аз съм наклонен да свързва чардаците (*ήλιαχά*) на Крумовия дворец по-скоро с дървената архитектура, отколкото с терасите и ложите на средиземноморските каменни сгради“¹². Бедата е там, че чардаците в

⁶ Кр. Миятев. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска.—ИБАИ, XIV, 1940—1942, с. 106.

⁷ Кр. Миятев. Крумовият дворец..., с. 176.

⁸ Пак там, с. 109.

⁹ Пак там, с. 185.

¹⁰ Пак там, с. 125—126 и 130.

¹¹ Тук заслужава да се отбележи и тази подробност, че хоризонталното сечение на гнездата за пилоти е приблизително квадратно със страна до 10 см (срв. Кр. Миятев. Крумовият дворец..., с. 110), т. е. подобно на пилотите от Големия басейн, върху чиито развалини също е построена монументална българска сграда. В българските монументални строежи гнездата за пилоти имат възкръгло сечение.

¹² Пак там, с. 118, заб. 1.

¹³ Пак там, с. 126. Вж. също с. 130.

старата сграда са напълно измислени. Такива подробности на суперструкцията не е възможно да се установят на базата само на един план, който при това е несигурен.

Не стои така въпросът обаче с Големия дворец. Понеже от тази сграда са запазени високи стени и следи от стълба към горния етаж, няма съмнение, че такъв етаж е съществувал. Той е имал формата на трикорабна базилика.¹³ Приземният етаж също е използван за задоволяване на практически нужди, а не е служел само за субструкция на горния, както мисли Кр. Миятев. Това най-добре се вижда от многобройните отвори, които има тая сграда и които при една субструкция са напълно излишни.

При допълнителните разчиствания, които направи Ст. Маслев покрай източната стена на двореца, се откриха бази от симетрично разположени колони, които безсъмнено са поддържали съществуващ на това място балкон, на който е излизала и главната стълба за горния етаж.¹⁴ Така бе установено с положителност, че входът откъм южната фасада е бил действително второстепенен, а главният, както и трябваше да се очаква, се е намирал точно в оста на източната порта на крепостната стена. Това откритие според мен има пряко отношение и към тълкуването на израза *ἡλιακά*. Монументалният балкон с тържествена стълба към него (навярно двураменна) е бил твърде внушителен и по всяка вероятност от типа на терасите и балконите в средиземноморските каменни сгради, а не на дървената архитектура, както е склонен да мисли Кр. Миятев. Като имаме пред вид този капитален археологически факт — наличието на тържествена стълба с балкон или тераса, ние имаме пълно право да изкажем предположението, че единствената засега монументална постройка в Плиска, към която приляга да се отнесе цитираният по-горе текст на Ватиканския ръкопис, е именно Големият дворец, изпълняващ ролята на тронна палата.

Това предположение се подсилва и от още един факт. Касае се за обиколния зид около Големия дворец, открит от Кр. Миятев при северната и западната стена на сградата.¹⁵ През 1949 г. аз също установих съществуването на тази солидна каменна основа откъм западната страна на двореца.¹⁶ По своя градеж тя не се отличава от основите на самия дворец — големи дялани блокове, свързани със здрав хоросан, съдържащ голямо количество счукана тухла, а почвата под тази основа — укрепена с пилоти. Така бе установено, че около Големия дворец е имало не зид, който се е издигал във височина, а каменна основа, състояща се от два реда блокове с обща височина 0,80 м и ширина 1,50 м. Тази основа, както и целият дворец, лежат върху развалините на споменатата вече голяма сграда с квадратен план. Солидното устройство на тази околоръстна основа ме наведе още през 1949 г. на мисълта, че това не е тротоарна настилка, а здрава основа, която, без да се издига на височина като истински зид, е имала предназначението да поддържа някаква тежест. Сравнително плитките основи показват, че натоварването не е било така голямо, както при зидовете на двореца. От друга страна, здравият градеж на тази каменна основа и укрепването на почвата под нея с пилоти е сигурно указание, че натовареността не е била и съвсем незначителна. Като имах пред вид тези съображения, изказах предположението, че околоръстната основа около Големия дворец е поддържала „някакъв портик или нещо подобно“¹⁷. Струва ми се, че ще бъде твърде правдоподобно, ако си представим този портик като открита еркерна конструкция, носена от колони. Така или иначе не може да има съмнение, че едно подобно устройство, което намира своите най-близки аналогии в средиземноморската гражданска архитектура,¹⁸ е привлякло вниманието на анонимния автор, описал ни пребиваването на Никифор I в Плиска. Тази еркерна конструкция, заедно с тържествената стълба

¹³ Кр. Миятев косвено допуска, че и старата сграда под Големия дворец е базиликална постройка, но за това предположение не посочва никакви основания (срв. пак там, с. 126).

¹⁴ Ст. Маслев. Поправки и добавки към плана на „Тронната палата“ в Плиска. — ИАИ, XX, 1955, с. 266 сл и обр. 2 и 3.

¹⁵ Кр. Миятев. Крумовият дворец. . . , с. 119—121 и обр. 187.

¹⁶ Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска (1948—1951). — ИАИ, XX, 1955, с. 112.

¹⁷ Пак там, с. 112.

¹⁸ L. de Beylié. L'habitation byzantine, Grenoble — Paris, 1902, с. 41—46.

и монументалния балкон към източната фасада, може с пълно основание да бъде причислена към сградите, снабдени с чардаци, наречени във Ватиканския ръкопис *ḥliakā*.

Ако направените дотук разсъждения са правилни, то следва, че сведението на анонимния Ватикански извор относно наличието в Плиска на сгради с чардаци се отнася преди всичко за Големия дворец, а не до сградата, която се намира под него. А оттук следва изводът, че Крумовият дворец ще трябва да се идентифицира по-скоро с Тронната палата, т. е. с Големия дворец, отколкото с голямата квадратна сграда, която се намира отдолу, както мислеше Кр. Миятев.

Към подобно заключение ни насочва не само фактът, че данни за чердаци и балкон са засвидетелствувани археологически само при Големия дворец. Тук имам пред вид и някои други съображения. Така сам Кр. Миятев признава, че „Новият дворец е строен със същите материали и по същия начин, както и стария. Дори може да се приеме, че блоковете и тухлите от единия са употребени за другия.“¹⁹ Всичко това може да е вярно, но то още не доказва, че по-старата сграда е именно дворецът на Крум. Това не се доказва и от знаците по камъните, първо, защото ние не знаем кога тези знаци са изрязани върху блоковете — при първичната или при вторичната им употреба и, второ, защото много от тях се срещат и в предибългарски строежи, та е твърде рисковано да ги обявим за чисто българска сигнатура, както прави Кр. Миятев.²⁰ Що се отнася до леглата от скоби с форма на лястовича опашка по блоковете, те безспорно са реминисценция на елинистическо-римски строителни традиции и в никой случай не могат да се считат характерни за българската архитектура.

Склонен съм да приема твърдението, че новият дворец е изграден в голямата си част или изцяло с блоковете на стария. Но с това нищо не се доказва. Освен това мъчно може да се обясни защо Крум не е предприел веднага възстановяването на двореца, а е чакал това да направи Омуртаг. И още по-необяснимо е защо големият строител Омуртаг, сключил 30-годишен мир с Византия, и следователно създал условия за мирно строителство, построява три пъти по-малък дворец от двореца на неговия баща, който при това, както е известно, води нескончаеми войни с Византия и естествено не са били налице нормални условия за голяма строителна дейност. Необяснимо е също защо изобщо не е бил възстановен старият дворец такъв, какъвто е бил преди опожаряването, което е било сравнително по-лесно, отколкото да се вадят из основи неговите камъни. Такова изваждане на камъни е характерно за заварени сгради, към които строителят подхожда само като към източници, доставящи необходимия му строителен материал. При това не трябва да се забравя, че и старата сграда е била масивно изградена — от дялани блокове и тухли, както и всички други монументални постройки в Плиска.²¹

В българската столица Никифор прекарал само няколко дни, през което време той пирувал, радвайки се на своята победа. Неизвестният автор на бележката към Ватиканския ръкопис пише по този случай: „Като прекарал няколко дни, той напуснал резиденцията на безбожния Крум и оставяйки я, опожарил всички жилища заедно с оградата от поставени едно до друго дървета.“²² От приведения цитат се вижда, че Никифор опожарил Плиска в последния момент, т. е. когато я напускал. Оттук можем да извадим заключението, че най-много са пострадали дървените палисади, с които е бил укрепен валът, а също така и дървените части на някои сгради. Но в никой случай не е допустимо пълно разрушаване на монументалните сгради и особено на Големия дворец. Ако това би станало, то не можеше да не бъде отбелязано и дори подчертано от високомерните гръцки историци, съобщаващи за тази бляскава победа на византийското оръжие.

¹⁹ Кр. Миятев. Крумовият дворец, с. 115. Това твърдение на Кр. Миятев впрочем противоречи изцяло на неговата теза, че Големият дворец бил дървена постройка.

²⁰ Пак там, стр. 115.

²¹ Виж тук, заб. 19.

²² Ив. Дуичев, Нови житийни данни за похода на Никифор I в България, с. 149. Тук даваме подобрен превод от същия автор (Вж. ГИБИ, т. IV, с. 11—15).

Недопустимо е също да се мисли, че Омуртаг не би се повлиял при изграждането на новия дворец от двореца на баща си, което е много по-естествено и по-приемливо, отколкото предположението, че е копирап Магнаура в Цариград.

В заключение трябва да кажа, че по повдигнатите тук въпроси ще може да се говори с по-голяма сигурност, след като се разкопае сградата под Тронната палата. Що се отнася до тълкуването на думата *ήλιακά* от анонимния Ватикански разказ, то засега предложеното тълкуване от Ив. Дуйчев, което считам за правилно, най-точно се свързва с археологическите данни, които имаме за Големия дворец (Тронната палата). Насочвайки в тая посока изследването, съвсем не смятам за безспорно доказано, че Крумовият дворец е именно Тронната палата, но ясно е, че за едно такова доказване се открива възможност.

На бъдещите разкопвачи на старата сграда под Тронната палата предстои сериозната задача да потвърдят или отхвърлят формулираната тук научна хипотеза относно идентифицирането на Крумовия дворец в Плиска.

QUEL ÉDIFICE EST LE PALAIS DE KRUM A PLISKA

STAMEN MICHAÏLOV

(Résumé)

L'auteur soumet à une critique sérieuse l'opinion admise jusqu'ici dans les milieux scientifiques suivant laquelle le grand édifice qui se trouvait sous les fondations du Grand palais de Pliska avait été le palais du khan Krum incendié en 811 par Nicéphore Ier. A son avis cette identification n'est pas appuyée par des faits archéologiques tant soit peu convaincants.

L'auteur prend pour point de départ de son étude l'expression *ήλιακά*, que l'on rencontre dans un récit anonyme de la Bibliothèque Vaticane. Il montre que cette expression a été correctement traduite par les mots „balcons“, „erker“, „čardac“. L'existence de ces éléments architecturaux dans l'ancien édifice sous les fondations du Grand palais n'est fondée que sur des suppositions, non appuyées par des faits. Tout au contraire pour des balcons et des constructions en encorbellement au Grand palais on dispose de preuves matérielles très précises.

On a découvert sur le côté ouest du palais, exactement en face de l'entrée de la Porte Est de la ville intérieure, les traces d'un grand balcon auquel on accédait par un escalier monumental. D'autre part les murs qui ceinturaient le palais étaient doublés de solides fondations de pierre dont le sol sur lequel elles reposaient était consolidé par des pilotis. Selon l'auteur c'est la base qui soutenait la construction en encorbellement.

Comme le Grand palais est l'unique construction de Pliska pour laquelle on dispose de données pertinentes de l'existence de balcons et „d'erker“ l'auteur est enclin à admettre que le mot *ήλιακά* du manuscrit anonyme de la Vaticane peut être attribué avec le plus de probabilités à cette bâtisse, et non pas au grand édifice dont les fondations se trouvent au-dessous, et qui jusqu'ici n'ont pas été bien précisées.

Aussi doit-on plutôt identifier le Palais de Krum avec le Grand palais (le Palais du trône), soit avec l'édifice plus récent de cet endroit.

НОВИ НАХОДКИ ОТ ПРЕСЛАВСКА РИСУВАНА КЕРАМИКА

Йорданка Чангова

В началото на този век беше открита за първи път у нас в Патлейна рисуваната керамика, която предизвика голям интерес всред българските учени и в чужбина.¹ Новооткритата патлейнска керамика беше главно декоративна, предназначена за архитектурната украса на постройките, и трапезна — съдове, в много по-ограничено количество.² Оттогава с всяка измината година разкопките в Преслав ни предоставят все нови и нови находища, които разкриват не само богатството на орнаментиката и художествения усет на майсторите, но те показват също тяхната голяма специализация и висотата, до която е достигнал този художествен занаят. През последните две десетилетия бяха открити нови работилници за рисувана керамика и големи количества декоративна керамика, различна от известната ни досега от Патлейна, Кръглата църква и Двореца.³ Значително се увеличи и броят на фрагментите от съдове. Този факт е особено важен, тъй като той показва едно по-широко навлизане на този вид художествена керамика в битата на гражданите от Велики Преслав. През последните години известен брой фрагменти от съдове добихме от разкопките в м. Селище.⁴ В Гражданската постройка, чиито останки лежат недалеч от Радула чешма, се намериха късове от паница, които позволиха да се възстанови формата и цялостната ѝ украса.⁵ В същност тази паница е четвъртият по ред съд, който можа да се възстанови изцяло. Останалите съдове са ни представени от по-големи или по-малки фрагменти, от които често е трудно да се съди както за формата на съда, така и за украсата му.

Малки по размери са и фрагментите от съдове, които се откриха при разкопаването на Гражданския комплекс в Селище и които са предмет на настоящата статия. Независимо от това, те заслужават внимание, защото ни позволяват да надникнем в богатия репертоар на преславските майстори-художници, да установим нов вид декоративни мотиви, използвани за украса на съдовете.

Всички късове от този обект са от съдове, които са източени от една и съща глина — чиста, на цвят бледокремава. Те са били снабдени с различно високи столчета, които са имали и различен диаметър. Рисунките са грижливо направени, като контурът е теглен направо върху светлия цвят на глината с черна или тъмнокафява боя. След това рисунката е била оцветена. При някои съдове за фон е била използвана розова боя, която в много тънък пласт е била поставена върху чирепа. Контурните линии са смели, често теглени с много свободна ръка. Украсата се състои от геометрични мотиви, изображения на птици и хора.

Няколко къса от една паница (обр. 13,5) ни дават възможност отчасти да добием представа за украсата ѝ. Съдът е бил снабден със столче, високо 1,8 см при диаметър 11 см. Стол-

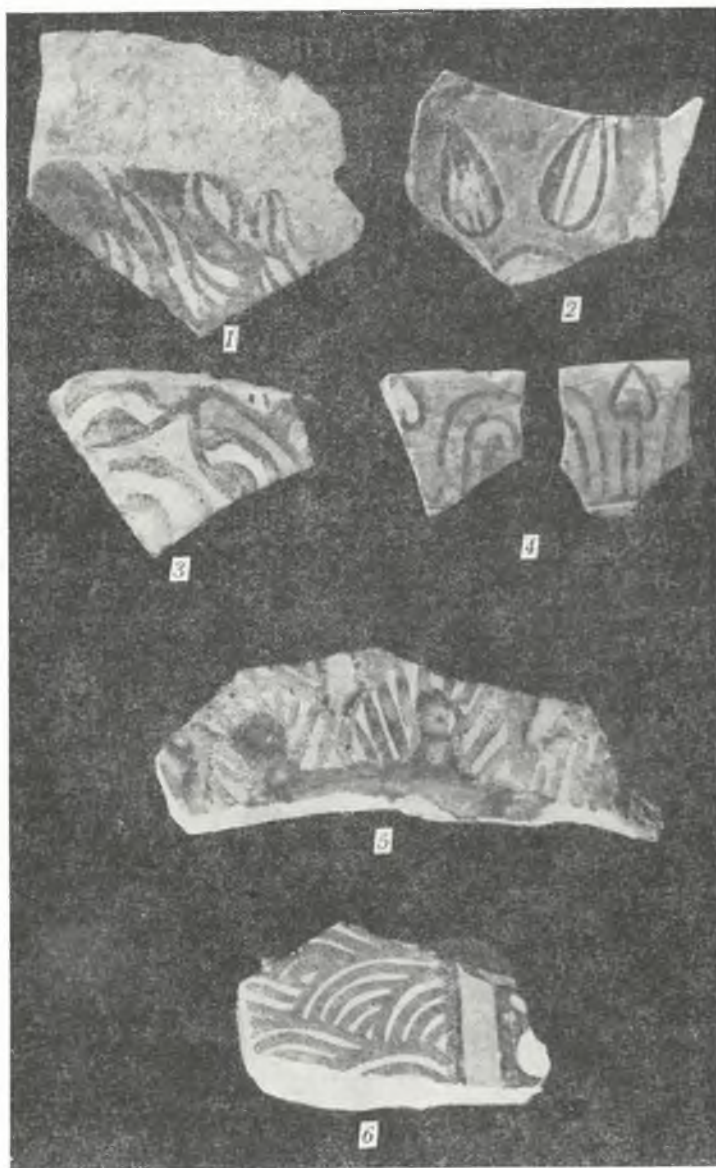
¹ Ю. Господинов. Разкопки в Патлейна. — ИБАД, IV, 1914, с. 113—128.

² К. Миятев. Преславската керамика. София, 1936. с. 46.

³ И. Акрабова. Декоративната керамика от Тузлалъка в Преслав. — РП, III, 1946, с. 101—128.

⁴ Й. Чангова. Гражданска постройка в м. „Селище“ в Преслав. — ИАИ, XXXI, 1969, обр. 24, 25.

⁵ Пак там, обр. 26.

Обр. 1. Фрагменти от съдове с геометрични мотиви
Fig. 1. Fragments de vases à motifs géométriques

чето и дъното отвън са покрити с жълта глазура. Отвътре върху дъното в кръг с диаметър 10,5 см е нанесен геометричен мотив. Контурните линии са теглени с дебела четка с тъмнокафява, почти черна боя. По известни части е запазена жълтата глазура, с която мотивът е бил оцветен. Около него на дъното е следвал мотивът „паунова опашка“, с който са били украсени отвътре и самите стени на съда (обр. 2). За съжаление цветните глазури са изпаднали, а се е запазила само жълтата, с която е било оцветено самото око. Кръгът от „паунова опашка“ ни е добре познат от декоративната керамика от плочки, произхождащи от Кръглата църква⁶, но по съдове досега този мотив не беше засвидетелствуван.

Пак от декоративната керамика от Кръглата църква е взет и друг един мотив (обр. 1₂)⁷, разположен във вътрешността на паницата. Мотивът се състои от четири листовидни фигури,

⁶ К. Миятев. Цит. съч., с. 24, обр. 16.

⁷ Пак там, с. 26, обр. 23 и табл. VII, 15, 17.

които са били оцветени с розова боя и пръстен в средата, затворени в правоъгълна двойна рамка. Между листовидните фигури има по една черна точка от боята, с която са теглени и контурните линии. Фонът е жълта глазура. Изглежда, че ако не за фон, то поне в декорацията на съда нашироко е била използвана розовата боя, видно от нашия фрагмент.

Към мотивите, които са взимствувани от декоративната керамика, следва да отнесем и фрагментите на обр. 14,6. Единият фрагмент обр. 1 представлява част от дъно на съд, снабден с ниско столче (вис. 1,5 см), върху което е нанесен с черна боя люспест мотив. Освен жълтата глазура, с която е оцветена тясната 0,5 см рамка, други цветни глазури няма. Подобен мотив срещаме върху рамки с полуцилиндрична форма от Патлейна,⁸ но по-рядко от другите мотиви. Другите фрагменти (обр. 14) са от периферията на паница, която е била украсена с двойни закръглени арки, които се редуват с високи стъбла, завършващи с по един сърцевиден мотив. Подобни арки като фриз се срещат често в декоративната керамика,⁹ но при нас те играят ролята на бордюр, както е в украсата на едно гърне от Патлейна.¹⁰

С голяма свобода е третиран мотивът на обр. 11. С дебела свободна четка с черна боя са теглени контурните линии, а след това, изглежда, че орнаментът е бил покрит с жълтокафява глазура, която е запазена само на места. И този фрагмент е част от дъно на паница със столче. Трудно е да се определи обаче характерът на украсата, т. е. дали се касае за някакъв геометричен мотив или което е по-вероятно, за част от перата на птица.

Изключителен интерес представляват частите от плосък съд (обр. 3). Съдът е имал столче с диаметър 10 см. Както по сюжета на украсата, така и по свободното третиране на орнамента той се отличава от всички известни досега съдове от типа преславска рисувана керамика. Върху нашите късове (част от дъното с част от стените) личи благославяща десница, по-голямата част от която заема стените на съда. По периферията е имало бордюр от геометричен мотив, изпълнен с черна боя върху розов фон. Ръката е третирана плоскостно и линейно по най-прост начин. Нейната форма е предадена чрез тъмнокафяви линии, изтеглени направо върху

Обр. 2. Графична възстановка на част от украса на съд

Fig. 2. Reconstitution graphique d'une partie du décor d'un vase

⁸ К. Миятев. Цит. съч. табл. XXVII₄

⁹ Пак там, с. 28, обр. 30, и с. 29, обр. 31.

¹⁰ Пак там, с. 49, обр. 61.

Обр. 3. Част от съд с изображение
на благославяща ръка

Fig. 3. Partie d'un vase avec
la main bénissante

естествения светлокремав цвят на съда, който служи и като основен фон. Четката е тънка и сигурна. Художникът има верен усет за формата. Той рисува доста точно пръстите и дори ноктите. Пръстите са тънки и изящни. Чрез леката розова боя, която е сложена покрай контурните линии, е направена моделировката. С използването на червената боя, употребена като сянка, с надебеляването на контурите на известни места, с изключително тънките линии, чрез които художникът изобразява свитата благославяща ръка, той моделира формата, като ѝ придава известна пластичност. В тази ръка, която е явно част от допоясен образ на някакъв светец който е заемал не само дъното, но и плоските равни стени на съда, художникът е дал простор на своите творчески възможности. Той ни е поднесъл произведение, което поражда с изящните линии и тънката четка. То се явява като представител на преславската живопис през Х в.

Досега човешки изображения се срещаха само върху плочки.¹¹

И при тях човешките образи са третирани плоскостно и линейно и като сянка е употребена червена боя. При нашата ръка обаче розовата боя като че ли се прелива постепенно с фона, с което се получава по-пластичен образ. Нашият съд с човешко изображение е първи от този вид. Твърде възможно е той да е бил употребяван в църквата във връзка с някакви религиозни обреди или тайнства.

Като заключение може да се каже, че художествената керамика от Гражданския комплекс в м. Селище не само допълва репертоара от мотиви на преславските майстори-художници, но ни поднася и нещо съвършено ново и неочаквано, каквото е изображението на светец върху съд. Художествените качества на изображението ни дават основание да го приемем по-скоро като произведение на живописца, отколкото на художествен занаят.

¹¹ К. Миятев. Цит. съч., табл. III—10; табл. XIX и табл. XX₃—4; Й. Чангова. Цит. съч., обр. 24₁—6.

NOUVELLES TROUVAILLES DE LA CÉRAMIQUE PEINTE DE PRES LAV

JORDANKA ČANGOVA

(Résumé)

Dans cet article l'auteur examine des fragments de vases du type de la céramique peinte de Preslav, découverts dans le complexe urbain du lieu dit Selište à Preslav. Tous les fragments sont en argile pure de couleur crème clair. La peinture est posée directement sur la couleur naturelle du vase. Les contours sont brun foncé ou noirs. Les motifs étaient coloriés avec des glaçures de couleur. Sur certains fragments on rencontre des motifs empruntés à la céramique décorative (fig. 1_{2, 3, 4, 5, 6} et fig. 2), sur d'autres des oiseaux (fig. 1₁). Un fragment de vase plat (fig. 3) sur lequel est peint une main droite bénissante, apparemment faisant partie d'une figure en buste de saint, retient tout particulièrement l'attention. La facture de la main est plate et linéaire. Le modelage est obtenu seulement par la couleur rose qui est posée comme une ombre autour des lignes de contour brun foncé. Les qualités artistiques de cette œuvre nous incitent à la considérer comme un spécimen de la peinture de Preslav du Xe siècle.

НАКИТИ ОТ СРЕДНОВЕКОВЕН БЪЛГАРСКИ НЕКРОПОЛ КРАЙ С. ТРИ ВОДИЦИ, ПЛОВДИВСКО

Христо Джамбов

Разположено в подножието на северните родопски склонове, село Три водици (Текир, Текира) е получило името си от трите големи карстови извори, които неотдавна бяха каптирани и водите им отведени за индустриални нужди в град Нови Кричим. При каптажа на изворите са открити следи на стара постройка с неизвестно предназначение.¹

Между с. Три водици и съседната гара Огняново се намират останките на неизследвано още праисторическо селище с изобилен керамичен материал, разпръснат по повърхността при разораване на горните културни пластове.²

От местността „Баба баири“ са известни мраморни оброчни плочи на Тракийския конник, на Епона и на Артемида, свързани с някогашното съществуване на стари тракийски светилища в този район.³

Тук е открита също една значителна находка от медни корубести монети, сечени от византийските императори Мануил I Комнин, Андроник Комнин и Исак II Ангел.⁴

Посочените археологически материали свидетелствуват за почти непрекъснат живот през всички епохи в този плодороден край, оросяван от водите на древния Хебър (дн. р. Марица).

През пролетта на 1968 г., на половин километър западно от с. Три водици, трудово кооперативно земеделско стопанство устройва временна тухларна работилница за свои строителни нужди. Работниците започнали да разкопават пръстта с булдозер на едно пространство от около 1 декар, за да правят тухли. На дълбочина около един метър и половина от сегашния терен се появили очертанията на няколко стари гроба. За съществуването на некропол тук няма предания сред жителите на селото и не са отбелязани от това място никакви археологически находки. Беше ни известна само една медна корубеста монета на Андроник Комнин, намерена случайно на повърхността на терена в южната покрайнина на некропола. Мястото за първи път се разкопава на такава дълбочина, вследствие на което се е попаднало на гробовете. Булдозерът разрушил почти всички засегнати гробове и работниците успели да приберат само част от откритите в тях находки. При нашето посещение работата на обекта беше спряна. Направиха се възможните в случая археологически наблюдения и констатации, като се издириха допълнително някои дребни находки, попаднали в събраната на купчина пръст край тухларната машина.

¹ Д. Цончев. Антични паметници от Южна България — ГНМПО, I, 1954, с. 281—294.

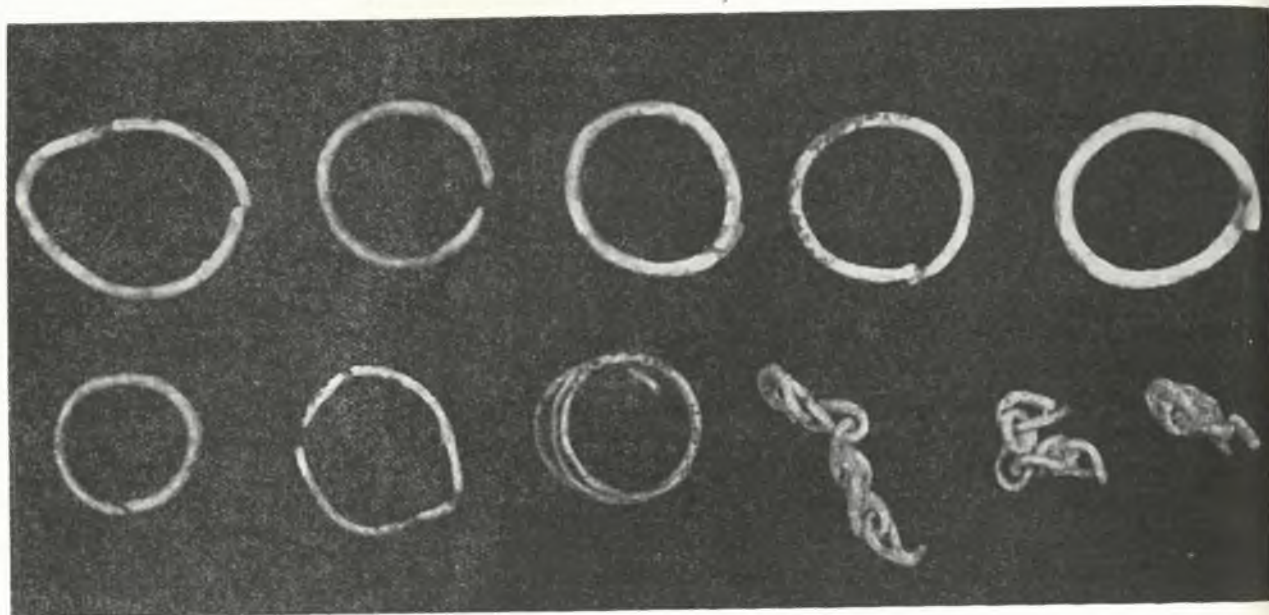
² При едно посещение на селищната могила заедно с н. с. Ат. Пейков събрахме от повърхността голям брой фрагменти от праисторически керамични съдове, които се датират в границите от неолита до латена. Пътят е засегнат и разрушил южната част на могилата.

³ G. Kazarov, Un nouveau monument du Cavalier thrace—RA 1937, II, p. 39—42; Chr. Danov. Antike Denkmäler in Bulgarien. — ИБАИ, XI, 196—206.

⁴ Т. Герасимов. Колективни находки на монети през 1940 г. — ИБАИ, XIV, 1940/1942, с. 282—285.

Обр. 1. Керамични фрагменти от некропола при с. Три водици
Fig. Fragments de céramique de la nécropole près du village Tri Vodici

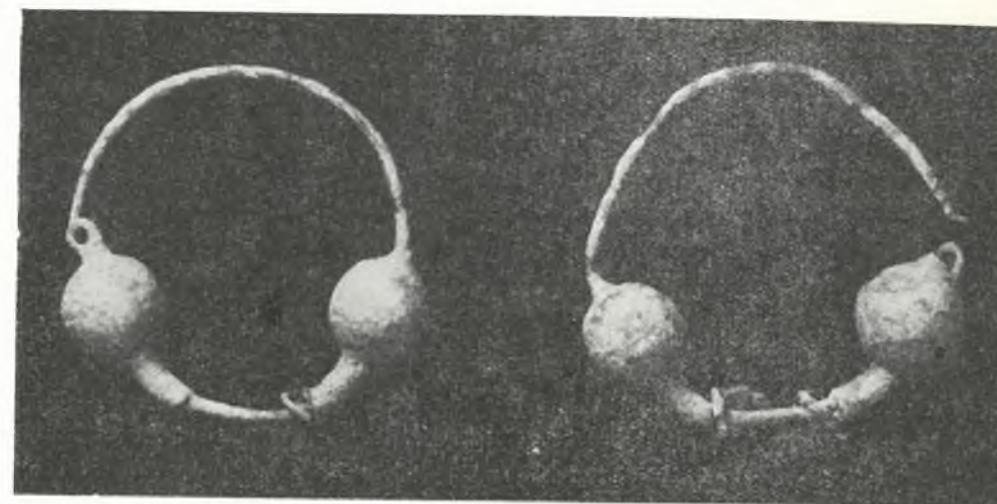
Обр. 2. Бронзови обеци от некропола при с. Три водици
Fig. 2. Boucles d'oreilles en bronze de la nécropole du village Tri Vodici

Погребенията са извършени чрез трупополагане без специално устройство на гробовете. Всички гробове са ориентирани по християнски изток—запад с неизбежните отклонения в зависимост от сезона. В изкопа се наблюдаваха малко фрагменти от битова керамика, която по техника на изработка и украса е сходна с познатите средновековни видове (обр. 1). Предадените ни от работниците и намерени от нас находки в пръстта са предимно накити от женски погребения.

I. Обеци. Седем броя бронзови халкички, без украса по тях, направени от объл тънък тел. Краищата на някои от тях обикновено се застъпват. Диаметърът им е от 2 до 2,5 см (обр. 2). Един екземпляр е направен от по-тънък объл тел, навито спираловидно в три реда. Подобни спирали от 3 до 5 реда са намерени в Гоцеделчевско и на други места в страната.⁵ Халкичките са едни от най-често срещаните накити в средновековните български некрополи.⁶

⁵ С. Георгиева. Средновековни некрополи в Гоце Делчевско. — Родопски сборник, т. I, София, 1965, с. 161 обр. 285.

⁶ С. Георгиева и Д. Бучински. Старото златарство във Враца. София, 1959, с. 18, табл. IV, 1; Ек. Манава. Разкопки на средновековна църква в Кърджали. — Археология, V, 1963, с. 77, обр. 4а; Ж. Въжарова и В. Чачева. Средновековен некропол при с. Албаница, Благоевградски окръг. — Археология, II, 1968, с. 28, 4 б; Г. Кацаров. Разкопки в Св. Кирилово. — ИАД, III, 1912, с. 314; С. Георгиева и Р. Пешева. Средновековен

Обр. 3. Бронзови обеци от некропола при с. Три водици
Fig. 3. Boucles d'oreilles en bronze de la nécropole près du village Tri Vodici

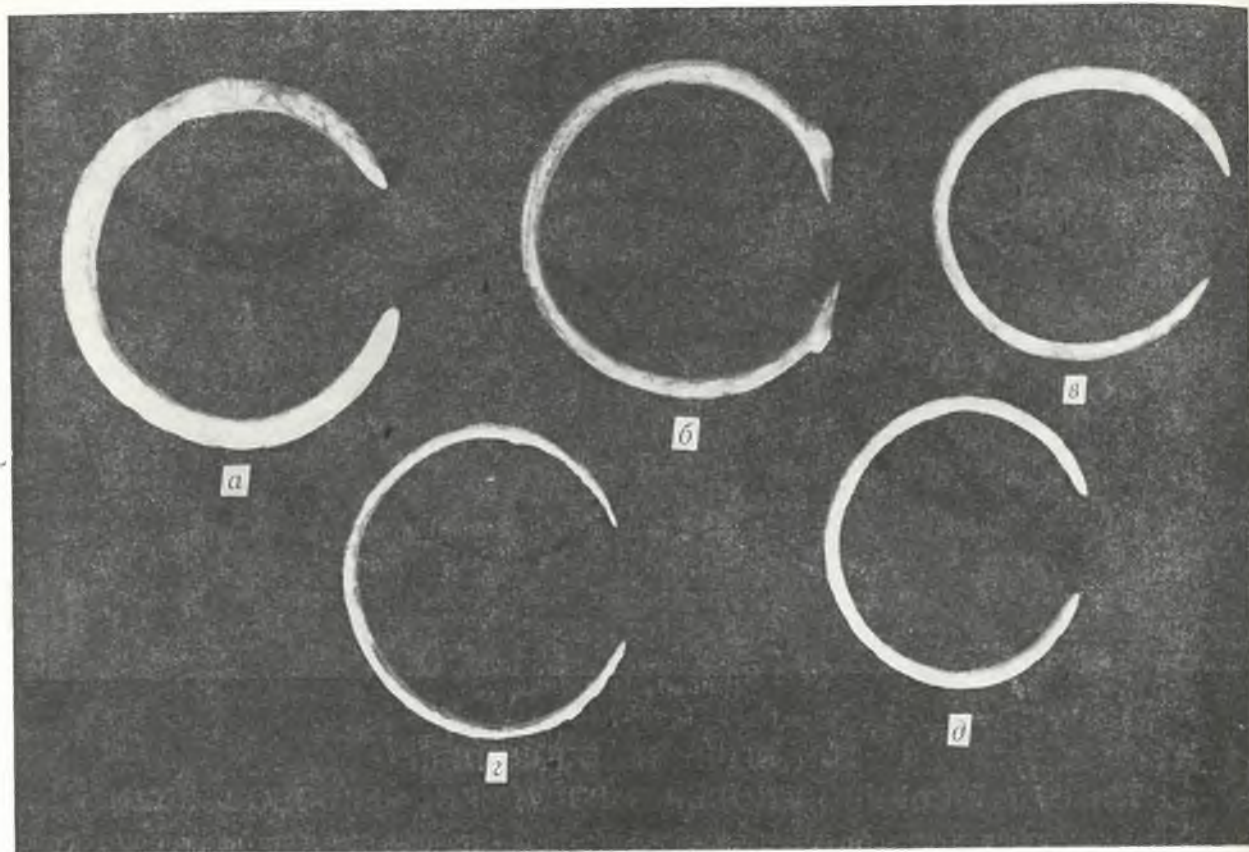

Обр. 4. Медна гривна от некропола при с. Три водици
Fig. 4. Bracelet en cuivre de la nécropole près du village Tri Vodici

Приема се, че някои от тези халкички са били носени и като пръстени, тъй като при редовни разкопки са били намирани, нанизани на пръстите.⁷

Два броя (чифт) бронзови обеци, които представляват отворени елипсоидни халки с диам. около 3 см (обр. 3). Тънкия объл тел, от който са направени, завършва в единия край със скоба, а в другия с кукичка за закачване. На долната им част са нанизани за украса по две кухи сферични зърна. Между тях са се спускали синджирчета и някакви други висулки, от които засега са останали само няколко халкички. Към тази украса вероятно принадлежат български некропол край Ловеч. — ИАИ, XX, 1955, с. 547—548, обр. 42; А.т. Милчев. Археологически разкопки и проучвания в долината на Средна Струма. — ГСУФИФ, т. 53, кн. 1, 1960, с. 443—444, табл. 59, обр. 1 и табл. 60, обр. 1 а.

⁷ С. Георгиева и Р. Пешева. Цит. съч., с. 546—548; А.т. Милчев. Цит. съч., с. 443—444.

Обр. 5. Бронзови гривни от некропола
Fig. 5. Bracelets en bronze de la nécropole

няколко по-дребни стъклени маниста, които представляват прищърпнати многостаени тръбички. Три екземпляра имат цилиндрична форма и зелен цвят. Възможно те да са от отделна огърлица. По повърхността на обеците личат слаби следи от позлата. Подобен вид накити са откривани и на други места в България.⁸

II. Метални гривни. Медна гривна, направена от полуобъл масивен тел, с отворени и леко изтънени краища (обр. 4). Тялото е украсено с насечки и релефни четиригълници. Диаметър 5,5 см, дебелина 0,75 см. Напълно сходна е по размери и техника на изработка с една гривна от гроб, разкопан в махалата Върбов дол, близо до Мадан.⁹

Гривна с диаметър 6,5 см, дебелина 0,06 см, ширина 0,06 см. Направена е от масивен бронзов тел с почти четвъртито сечение (обр. 5). Отворените ѝ краища са леко стеснени и заострени, имитиращи змийски глави. Отгоре украсата се състои от врязани напречни и надлъжни линии и точки, а от страни на места са поставени само коси нарязи. Подобни гривни са познати най-вече от средновековни некрополи в Родопите.¹⁰

⁸ Ж. Въжарова. Славяно-българско селище край с. Попина, Силистренско, БАН, София, 1964, с. 51 и сл.; Ек. Манова. Археологически проучвания в района на Златоград. — Археология, IV, 1964 кн. 4, с. 20 и сл.; Ж. Въжарова и В. Чачева, Цит. съч., с. 27 и сл.; С. Георгиева. Средновековни некрополи в Родопите. — Родопски сборник, т. I, София, 1965, с. 139, обр. 1; С. Георгиева и Р. Пешова. Цит. съч., с. 542; Н. Николов. Средновековни български накити от гр. Сандански. — Музеи и паметници на културата, 1967, кн. 1, с. 14, обр. 1.

⁹ С. Георгиева. Средновековни некрополи..., с. 139, обр. 10з. Таза гривна ни беше предадена от свещеника в село Три водици, който я е изкопал край построения близо до некропола параклис.

¹⁰ С. Георгиева. Средновековни некрополи..., с. 160, обр. 27₄ и с. 161, обр. 28₉; Д. Аладжов. Накити от могилено погребение при с. Овчарово. — Археология, I, 1959, кн. 3—4, с. 69, обр. 2.

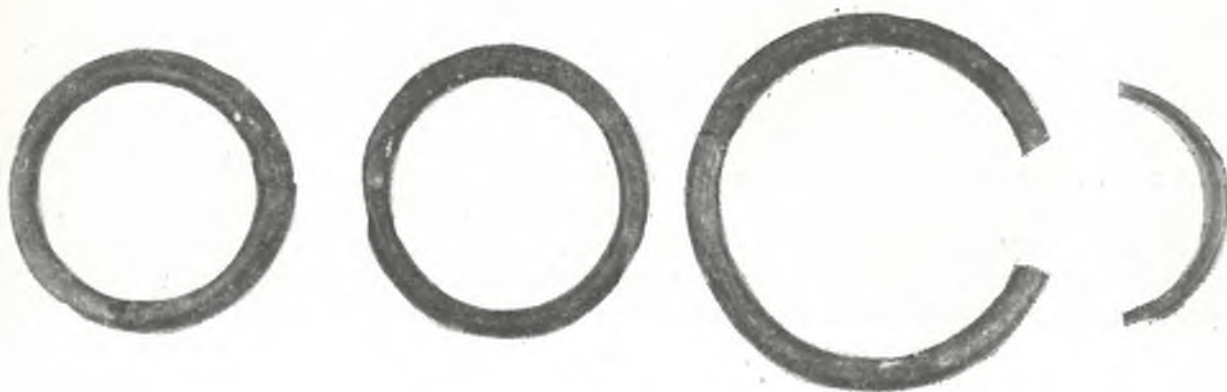
Бронзова гривна с отворени краища, стилизирани във форми на животински глави, наподобяващи глава на морско конче (обр. 5 б). Направена е от полуобъл тел, като отвън е украсена с дълги врязани линии. До стилизираните глави на животните се забелязват къси нарязи за украса. Диаметър 5,7 см, ширина 0,07 см.¹¹

Три бронзови гривни, направени от плоско изтеглена пластинка. Отворените им краища са силно изтънени и заострени. По тялото им липсва украса, само на една от тях се забелязват следи от леко врязани линии. Диаметър от 5 до 5,5 см (обр. 5 в, г, д). Това са също едни от често срещаните накити в средновековните български некрополи.¹²

III. Стъклени гривни. Две затворени гривни, направени от черно стъкло, с почти кръгло сечение на тялото. Само при спойката сечението им е почти квадратно. Диаметър 5—5,4 см (обр. 6 а, б). Малките им отвори показват, че са предназначени за детска ръка.

Стъклените гривни от подобен вид са широко разпространени във всички краища на българските земи.¹³

Затворена гривна, направена от черно стъкло с кръгло сечение. Диаметър 7 см. Счупена е на три части, от които едната липсва (обр. 6 в).

Обр. 6. Стъклени гривни от некропола
Fig. 6. Bracelets en verre de la nécropole

Обр. 7. Стъклени гривни от некропола
Fig. 7. Bracelets en verre de la nécropole

¹¹ С. Георгиева. Средновековни некрополи . . . , с. 158—163; С. Станчев, Й. Чангова и Хр. Петков. Некрополът в м. Кайлъка при Плевен. — Археология, III, 1961, кн. 1, с. 39.

¹² С. Георгиева. Средновековни некрополи . . . , с. 157, обр. 24₃ и пос. там лит.

¹³ Йорд. Чангова. За стъклените гривни в средновековна България. Изследвания в памет на К. Шкорпил, 1961, с. 179 и пос. там лит.

Част от стъклена гривна. За разлика от горните три екземпляра тя е направена от синьо стъкло с плоско сечение и отвън е канелирана. Широчина на стъклената лента 1 см (обр. 6 г).

Две затворени гривни. Имат грапава повърхност и са усукани от черна, сива и винено-червена стъклена паста. Диаметър 5,5 см (обр. 7 а, б).¹⁴

Затворена гривна, усукана от едноцветно тъмно стъкло с кръгло сечение на тялото. Диаметър 5,4 см (обр. 7 в).

Народният археологически музей в Пловдив притежава значителна колекция от средновековни накити, подобни на описаните по-горе. Повечето от тях са намирани случайно, а по-малко при разкопки. Досега не е отделяно достатъчно внимание на тяхното проучване и обнародване, но без съмнение те имат важно значение за опознаване материалната култура и изкуство на населението от Южна България през средновековието. За тях подготвяме отделна публикация. Тук ще посочим само няколко местонаходища.

От селищната могила „Топра асар“ при с. Борец (Салалии), Пловдивско, където е съществувал средновековен некропол, произхождат 11 различни по цвят стъклени гривни, инв. № 52 НАМП.¹⁵ Две от тях с диаметър 8 и 5,5 см са намерени в гроб, разкопан в м. „Беглишки хамбар“ точно от с. Ново село, Пловдивски окръг, инв. № 1687 и 1698 на НАМП. При с. Наничери, Пловдивски окръг, в м. Големите могили са изкопани 11 затворени стъклени гривни, направени от обло тъмносиньо стъкло с диаметър 6,65 см, инв. № 3987 на НАМП, една стъклена усукана гривна с диаметър 9 см, инв. № 3988 на НАМП и част от плоска стъклена гривна с оцветена външна повърхност, инв. № 3989 също на НАМП. При изкопи на канализация в Пловдив, ул. „Г. Мамарчев“ № 3 са открити три обли стъклени гривни, инв. № II 132 на НАМП. При разкопки в района на с. Ръжево Конаре са открити десетки стъклени и метални гривни във вторично извършени средновековни погребения в стари тракийски могили. Спасителните разкопки в този район се проведеха от Народния археологически музей на Пловдив през 1968 г. и резултатите от тях още не са обнародвани.¹⁶

Находките от некропола при Три водици, както и тези, намерени в останалите селища на Пловдивски окръг, показват пълно сходство с редица подобни материали, откривани на други места в България. Относно датирането им към началната граница ни насочват бронзовите халкички, както и обеците с нанизани сферични украшения. Много от тези видове, без особени промени, се срещат най-много през Втората българска държава.

Погребенията, открити в разкопаната част от некропола край с. Три водици, са извършени от българско християнско население, за което показват най-вече накитите, намерени в тях. Въз основа на направените паралели датировката на тези накити може да се отнесе в границите от XI до XIII в.

¹⁴ Йор. Чангова. Цит. съч., с. 182.

¹⁵ Б. Дякович. Могилата „Топра асар“ при с. Салалии. — Псп, XX, 1908, кн. 69, с. 362—392; Разкопките на могилата Топра асар (Пловдивско). — БСб, XVI, 1909, с. 451—455.

¹⁶ Сведенията дължа на ръководителя на разкопките П. Детев.

PARURES D'UNE NÉCROPOLE BULGARE DU MOYEN ÂGE DE „TRI VODICI“
(RÉGION DE PLOVDIV)

HRISTO DŽAMBOV

(Résumé)

A l'extrémité est du village „Tri Vodici“ (dép. de Plovdiv), des briquetiers ont buté par hasard sur une ancienne nécropole. L'excavatrice a détruit plusieurs tombes. Quelques-uns des objets qui s'y trouvaient ont été recueillis par les ouvriers, d'autres ont dû être recherchés parmi l'amas de terre. Ce sont surtout des parures provenant de sépultures de femmes, telles que: boucles d'oreilles, bracelets en verre et en métal. Deux paires de boucles d'oreilles retiennent surtout l'attention de l'auteur. Elles sont confectionnées en fil de fer à section arrondie très mince. À la partie inférieure sont enfilées deux boules sphériques, ainsi que d'autres pendentifs. Plusieurs autres bracelets en métal qui se terminent par des têtes d'animaux sont aussi très intéressants, ainsi que quelques bracelets en verre. Dans les nécropoles médiévales des terres bulgares et surtout sur le versant nord des Rhodopes on a trouvé des exemplaires semblables qui présentent des analogies avec ces parures.

Ces objets de „Tri Vodici“ proviennent de nécropoles chrétiennes dont les sépultures appartiennent à la population bulgare du XI—XIIIe s. Ce sont autant de témoignages de la culture et de l'art bulgares au Moyen âge.

ИЗВЕСТИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ
BULLETIN DE L'INSTITUT D'ARCHÉOLOGIE
XXXIII, 1972

СРЕДНОБЪЛГАРСКИ НАДПИС ОТ ПАТРИАРШИЯТА НА ЦАРЕВЕЦ

Никола Ангелов

През 1964 г. при археологическите разкопки и проучвания на средновековната българска патриаршия на хълма Царевец във Велико Търново се откри част от среднобългарски надпис, който по своята палеография и съдържание представлява важен паметник с голямо историческо и езиково значение.

Надписът е издълбан върху мраморен корниз и е бил поставен на видно място в патриаршеската църква (обр. 1). Този мраморен архитектурен елемент е намерен употребен вторично като строителен материал в един подпорен зид, който ограничава и подкрепя от север стръмния път към вътрешността на патриаршеския комплекс. Този подпорен зид е граден с ломени камъни и кал, в която има фрагменти от средновековна керамика. Той се долепя до друг подпорен зид, който, за разлика от първия, е граден с бял хоросан. В калния зид наред с мраморния корниз се откриха още много други архитектурни елементи и детайли, също употребени вторично като строителен материал. Върху някои от тях има врязани кръстове, а върху други — части от среднобългарски надписи. Всички тези вторично употребени архитектурни елементи и детайли произхождат от разрушената патриаршеска църква.

От всичко това следва изводът, че оригиналният средновековен подпорен зид е този с белия хоросан, с какъвто са строени всички сгради и съоръжения в патриаршията. Подпорният зид на кал по своето положение се явява втори и е граден след разрушаването на първия зид и патриаршеската църква. Това са доказателства, че след разрушаването на патриаршеската църква останалите сгради продължили да бъдат използвани. Това разрушаване приемаме да е извършено на 17.VII.1393 г., когато турците превзели столицата. За това събитие и за използването на патриаршията от турците притежаваме и писмени сведения.

От похвалното слово за патриарх Евтимий, написано от Григорий Цамблак, съвременник и свидетел на последните битки за столицата Търновград, е известно, че след превземането ѝ турците заели патриаршията и използвали нейните постройки за свои нужди, като изгонили от там патриарх Евтимий.¹

По всяка вероятност първият подпорен зид е бил разрушен през време на сраженията и се нуждаел от ремонт, за да може да се използва пътят към вътрешността на комплекса. Поради тези причини станало необходимо да бъде изграден наново. При това ново изграждане остатъците от стария зид не били унищожени, а запазени, като долепили новия зид до тях. При повторното изграждане в него са били използвани като строителен материал много архитектурни елементи и детайли от разрушената патриаршеска църква.

Надписът се състои от три реда. Корнизът, върху който е издълбан, е направен от дребнозърнест мрамор с тъмносини жилки в него. Двата края на корниза са отчупени. Поради тази причина и надписът не е запазен изцяло.

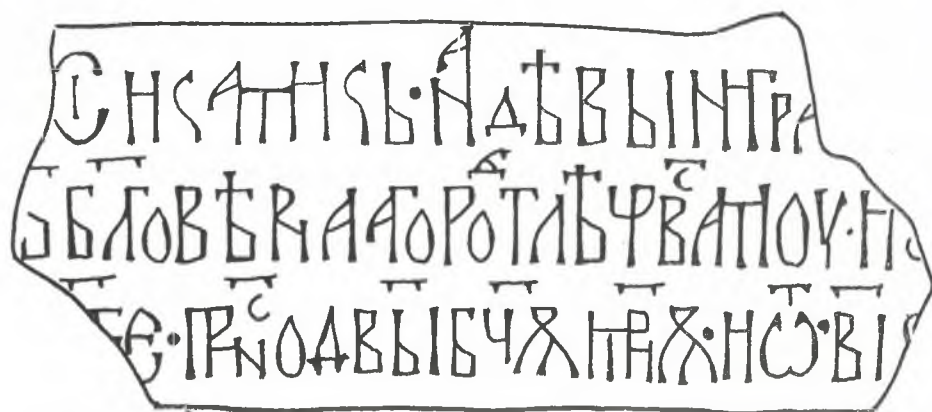
¹ В. Сл. Киселков. Митрополит Григорий Цамблак. С., 1943, 54.

Обр. 1. Мраморен корниз със среднобългарски надпис от патриаршията на Царевец във Велико Търново

Abb. 1. Marmorgesims mit mittelbulgarischer Inschrift aus dem Patriarchengebäude auf dem Carevec-Hügel in Veliko Tarnovo

В запазената си част корнизът има дължина 26 см, ширина 21 см и дебелина 10 см. Само лицевата страна е обработена и украсена, върху която се намира и надписът. Надписното поле е широко 10,5 см и е гладко полирано. От горната страна се ограничава от релефен вит орнамент, широк 5,5 см. Върху опаката страна се забелязва полепнал бял хоросан. Това показва, че корнизът е бил взидан и се е виждала само лицевата страна. На кое място в патриаршеската църква е бил зазидан този надпис, в притвора или по външната фасада, не може да се отговори с положителност поради вторичната употреба.

Надписът е със стеснено лигатурно уставно писмо. Буквите са твърде добре изписани и художествено оформени. Дълбът им има триъгълно сечение. Височината на буквите в отделните редове е различна: на първия ред 22 мм, на втория 21 мм, на третия ред 20 мм.

Първият ред започва с главната буква С, която е по-висока от останалите букви в реда. Това би могло да бъде началото на надписа. Обикновено в началото на подобни надписи има

кръстен знак. В края на първия ред ломът минава през средата на една буква. Запазената част от нея показва, че това може да бъде само буквата *а*. Тя заедно с предходните две букви образува сричката *гра*. Това съчетание може да се допълни *гра(аѣ)* от думата *грааѣ*, съгласувана с предходното прилагателно *аѣымн*. В началото на втория ред е запазена само една петлица от буква и над нея част от хоризонтална чертичка с малко клинче, обърнато надолу. Тези елементи могат да произхождат от главната буква *Б*, от *Ь* и от *Ѣ*, а чертицата с клинчето или от знак за съкращение или хоризонтална хаста на последната буква. В първия случай, ако е главно *Б*, с тази буква трябва да започва ново изречение и вторият ред. При това положение се събират две еднакви съгласни една след друга. Ако буквата е *Ь*, това е краят на предходна дума със знак за съкращение отгоре. При третия случай предходната дума трябва да бъде в местен падеж. Хоризонталната хаста обаче е твърде високо поставена над реда. В повечето случаи при нашия надпис тя се поставя наравно с реда. За нас по-приемливо е второто предположение. На края на втория ред липсва малка част от буквата *н*. След нея запазената дъгичка може да принадлежи на *о* или *ѡ*. В началото на третия ред се чете буквата *т* в лигатура с друга буква. В края на третия ред има част от буквата *ѡ*.

Всички букви в запазената част от надписа се изписани твърде нагъсто. Някои са предадени с по-малки размери, за да се вмести в междините, както и за образуване на лигатурите.

В лигатури са буквите *СІ, НК, АМНК, НА, ННГ* на първия ред

ЛГ, РН, ЛГ, ЦР, АМ на втория ред

ПРН, МРН на третия ред. В запазената част на надписа има 12 (13) лигатури. Те се състоят от по четири, три и две букви. За отбелязване е, че сливане в лигатури не става само на букви от една дума, но и от две съседни думи. Така например лигатурата в края на първия ред се състои от три букви, взети от две съседни думи—*ННГ*.

Друга особеност е надписването на букви над редовете. Такива случаи има във втория ред при думата *радиѣѣ*, гдето *а* е поставена над думата. В *цѣѣѣ* на втория ред *с* е поставена също отгоре. На третия ред *с* при *принѣѣѣ* и *т* при *ѡт* също са поставени над думите.

При изписване на отделните букви се наблюдават следните особености:

А се състои от една отвесна хаста и втора наклонена, извита малко в дъга. Наклонената хаста е по-къса от отвесната. При лигатура винаги е с по-малки размери от самостоятелната, но се спазва главното уставно писмо.

Б се среща два пъти в запазената част от надписа. И в двата случая петлицата представлява добре очертан неправилен четириъгълник.

В е начертана в по-късната си форма характерна с разделените си петлици. Последните са неправилни четириъгълници. Долната петлица е винаги по-голяма от горната.

Г е съставена от отвесна и хоризонтална хаста, които образуват прав ъгъл. Хоризонталната хаста завършва с малко клинче, обърнато надолу.

Д е изписана правилно с еднакви по дължина наклонена хаста — начин, присъщ на по-късния период от средновековието.

Є е с правилно издължена дъга с хоризонтална чертичка в горната половина.

Ѣ обикновено е по-висока от другите букви в реда. Петлицата е неправилен четириъгълник подобно на буквите *Б* и *В*. Хоризонталната чертичка в горната част на буквата завършва в двата края с по едно малко клинче, обърнато надолу.

Н и *І* се срещат едновременно. По-често се употребява *Н*. Хоризонталната съединителна чертица е в горната половина на буквата.

IS се състои от една отвесна хаста и една втора отвесна част, извита подобно на латинската буква *S*. Двете части на тази буква не са свързани.

Л във всички случаи е подобна на буквата *А*, но без хоризонтална чертичка. Отвесната хаста е по-дълга от наклонената и се издава нагоре.

М се среща три пъти в надписа и само в лигатури. Състои се от три отвесни хасти, от които средната е по-къса от страничните. В горната половина трите хасти са съединени с хоризонтална чертичка, от която започва надолу средната хаста.

Н — съединителната наклонена чертичка се намира в горната половина на буквата.

О се среща пет пъти в надписа. Горният край е слабо заострен. Това заостряне е останало от по-старото изписване на тази буква, когато тя е била заострена в двата края.²

П е изписана стеснена съгласно изискванията на тясното лигатурно уставно писмо.

Р подобно на буквите Б, В, Б има неправилна четириъгълна петлица.

Т и С не се различават от днешното им изписване. Хоризонталната чертичка на Т завършва в двете си рамена с по едно малко клинче, обърнато надолу.

Ч в горната половина е по-голяма. При изписването ѝ каменоделецът е издълбал най-напред една малко наклонена хасти и след това е прибавил втора по-къса, която се свързва с малка чупка с първата.

Ч в двата случая е с удължена втора отвесна хасти.

Ъ е с неправилна четириъгълна петлица подобно на другите букви с петлици.

Ж се среща два пъти. Малката ъглополовяща отвесна хасти не започва от ъгъла, а от дясната наклонена хасти.

Ѡ се среща като малката ръкописна буква, въпреки че писмото в целия надпис е уставно. Това е единственото отклонение от възприетия начин на писане в този надпис.

По начина на изписване на отделните букви с изброените по-горе характерни особености, по многото лигатури, съкращения и надписване на букви над редовете, нашият надпис трябва да се отнесе към края на XIII и началото на XIV в. Най-близки паралели намираме в Търновския царски надгробен надпис от 1388 г.,³ надписа върху саркофаг от Тетовско,⁴ надписа на Иван Асен II в църквата Св. Четиридесет Мъченици във В. Търново⁵.

След развързване на съкращенията и лигатурите надписът се чете в запазената част по следния начин:

СѦН КАМѦКЪ НА ДѦВѦИИ ГРА(ДЪ)... ЪБЛ(А)ГОВѦРНАГО РОД(Н)Т(Е)ЛѦ Ц(А)РС(Т)ВА МОУ Н... ..Е ПРИСНОД(Ъ)ВЪ Б(О-ГОРОДН)ЦЖ М(А)РЖ Н ѠТ КІ

Макар лявата и дясната половина на надписа да са отчупени и да са дошли до нас само няколко думи от средата на текста, все пак по тези запазени думи може да се долови общият смисъл на този надпис. На първия ред освен „този камък“ се чете ясно името на един български град „Девин град“. Във втория ред прочитаме „на благоверния родител на моето царство“. На третия ред „приснодева богородица Мария“. Тези запазени думи и изрази дават възможност за някои предположения във връзка с тълкуването на надписа.

В надписа се говори за благоверния родител на един български цар. От друга страна, този благоверен родител е свързан както с „този камък“ (надписа), така и с „Девин град“. Изразът „моето царство“ е свързан с дворцовия царски ритуал през средновековието. Царят говори за себе си винаги в трето лице. Този начин на изказване е присъщ само за документи, които излизат от царската канцелария. Между тези документи на първо място са грамотите, давани от българските царе на чуждите търговци, в които този израз е обичаен и се среща твърде често.⁶ В епиграфски паметници този израз се среща по-рядко. За първи път го намираме в надписа на Иван Асен II в църквата „Св. Четиридесет Мъченици“⁷ и за втори път в нашия надпис.

² Ст. Станчев, В. Иванова. Надписът на Чъргубиля Мостич. С., 1955, 53, табл. 5.

³ Ив. Гошев. Търновски царски надгробен надпис от 1388 година. С., 1945.

⁴ Пак там, табл. VI.

⁵ Пак там, табл. V.

⁶ Г. А. Ильинский. Грамоты болгарскихъ царей. М., 1911.

⁷ В. Н. Златарски. История на българската държава през средните векове. Т. III. С., 1940. 592—593.

Мануил Фил, византийски писател, споменава крепостта *Διαβαῖα* или *Дѣвѣнна*, когато изброява крепостите, които Михаил Глава превзел през време на похода му срещу българите в 1278 г. Според Златарски тази крепост се намирала в западната страна на Котленския проход при Железните врата.⁸ Тази малка крепост в Източна Стара планина е отдалечена твърде много от тогавашната столица на България и не бихме могли да я свържем с името на някой от българските царе през средновековието. Според нас крепостта *Дѣвѣнъ градъ* трябва да се търси някъде наблизо до столицата Търновград. В непосредствена близост до средновековната столица, на десния бряг на р. Янтра, срещу хълма Царевец, се намира друга скалиста височина известна днес с името „Момина крепост“. През турското робство тази местност се е наричала „Къз-хисар“. Българското име „Момина крепост“ е съвременен превод на турското „Къз-хисар“. Ние смятаме, че под името „Къз-хисар“ се крие средновековното название *Дѣвѣнъ градъ*. На български „къз“ значи момиче, девица, а „хисар“ — крепост, град. Подобно превеждане на български названия от средновековието на турски език намираме в името на квартала на чуждите търговци в средновековната столица — „френкхисар“. Под това име трябва да се търси средновековното име на квартала, което вероятно е било „град на франките“. С името франки, френки или фрѝзи българите наричали всички чужди търговци, които търгували в нашата страна през XIII и XIV в. (дубровничани, генуезци, венецианци). След превземането на столицата и настаняването си в нея турците превеждали на своя език и други части на града и околността. Така например хълмът Царевец, върху който се издигала крепостта Царевград Търнов, те нарекли с името „Хисар“, т. е. град, крепост.

Археологическите разкопки, извършени през 1942 г. върху Момина крепост, показаха, че там е имало ранновизантийска крепост от VI в.⁹ По-късно направените разкопки (1962—1963 г.) дадоха изобилни данни, от които се вижда, че освен през VI в. тук е имало интензивен живот и през XII—XIV в.¹⁰ По това време тази крепост е носела името *Дѣвѣнъ градъ*.

От надписа става ясно, че през Втората българска държава *Дѣвѣнъ градъ* е бил владение на някоя от царстващите фамилии в Търновград. По този начин може да се обясни произходът на нашия надпис, поставен в патриаршеската църква в столицата от един български цар в чест на благоверния си родител. Засега не притежаваме други по-конкретни данни за идентифицирането на *Дѣвѣнъ градъ* с днешната местност до В. Търново Момина крепост. Не притежаваме също така и никакви данни за името на този български цар.

На последния ред се чете ясно изразът *приснодѣвѣ богородицѣ марнѣ*. Дали се отнася за църква, посветена на Богородица или за друго нещо, не може да се изясни в запазенения текст. Със сигурност може да се каже, че не е във връзка с патриаршеската църква, тъй като тя носи името „Възнесение господне“.

Като епиграфски и езиков паметник от XIII и XIV в. надписът от патриаршията е твърде важен документ. Той изхожда, както вече се установи, от царската канцелария и отразява официалния стил и език на епохата. Има всички характерни особености на тясното лигатурно уставно писмо от XIII и XIV в., разпространено твърде много в Балканския полуостров.¹¹ В нашия надпис каменоделецът достига до художествена разработка и усъвършенствуване в изписването и оформянето на отделните букви и лигатури.

По броя на лигатурите в съотношение с броя на буквите (20 %) нашият надпис се доближава до Асеновия надпис от църквата „Св. четиридесет мъченици“ (33 %) и до надписа от 1388 г. (31 %).¹² Намаляването на лигатурите в края на XIV в. е закономерно явление. Техният брой постепенно намалява, за да изчезнат съвсем през следващите столетия.

⁸ Manuelis Philae Carmina ed. Miller, t. II. Parisiis, 1957, 169—287; В. Н. Златарски. Цит. съч., 561.

⁹ Ив. Велков. Разкопките на момина крепост до Търново. — ГИМ VII, 1942, 61—71.

¹⁰ Непубликувани материали в Окръжния исторически музей — Търново.

¹¹ Ив. Гошев. Цит. съч., с. 41.

¹² Пак там, с. 43.

MITTELBULGARISCHE INSCRIPT AUS DEM PATRIARCHENGEBÄUDE
AUF DEM CAREVEC-HÜGEL

NIKOLA ANGELOV

(Zusammenfassung)

Bei den archäologischen Ausgrabungen des Patriarchengebäudes auf dem Carevec-Hügel in der Stadt Veliko Tŕrnovo wurde im Jahre 1964 einen Teil einer mittelbulgarischen Inscript entdeckt. Paläographisch und auch inhaltlich ist sie ein bedeutendes, historisch und epigraphisch sehr aufschlußreiches Denkmal (Abb. 1).

Die in enger Ligatur-Unzialschrift auf einem Marmorgesims eingemeißelte, nur teilweise erhaltene Inscript war von einem bulgarischen Herrscher zu Ehren seines Vaters oder seiner Mutter in der Patriarchen-Kirche auf dem Hügel Carevec aufgestellt. Einer der beiden Eltern besaßen ein Anwesen in „Devingrad“.

Dem Verfasser zufolge befand sich die mittelalterliche Stadt „Devin Grad“ in unmittelbarer Nähe der Hauptstadt des mittelalterlichen Bulgariens. Er identifiziert diese Stadt mit der Festung „Momina Krepost“ auf einer felsigen Anhöhe am rechten Jantra-Ufer dem Carevec-Hügel gegenüber.

Der Name des in der Inscript erwähnten bulgarischen Zaren ist nicht festzustellen.

Diese Inscript ist ein seltenes epigraphisches Denkmal, das von der Kanzlei des Zaren verfaßt wurde und die offizielle Sprache sowie den höfischen Stil jener Zeit bekundet. Sie zeichnet sich durch alle typischen Besonderheiten der engen Ligatur-Unzialschrift im 13. und 14. Jahrhundert aus, die auf der Balkanhalbinsel weit verbreitet war.

ИЗВЕСТИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ
BULLETIN DE L'INSTITUT D'ARCHÉOLOGIE

XXXIII, 1972

СРЕДНОВЕКОВНИЯТ ГРАД ЧЕРВЕН. ПРОБЛЕМИ И ПРОУЧВАНИЯ

Соня Георгиева

Средновековните градове представляват важен проблем при изучаването на българската история през средновековието. За съжаление оскъдните писмени сведения, достигнали до нас, не дават възможност да се разрешат редица въпроси, свързани с техния произход, развитие, градоустройство, материална и художествена култура.

Археологическите проучвания, предприети през последните години на редица средновековни градове, дават резултати, които показват, че е възможно да бъдат осветлени широк кръг въпроси, останали неизяснени досега. Едни от тях са въпросите за началото и различните етапи на застрояването и укрепяването на градовете. Ценни данни в това отношение дадоха археологическите проучвания на средновековния град Червен. Макар и да са още в своето начало, те допълват и доуточняват историческите сведения, с които разполагаме за този град.

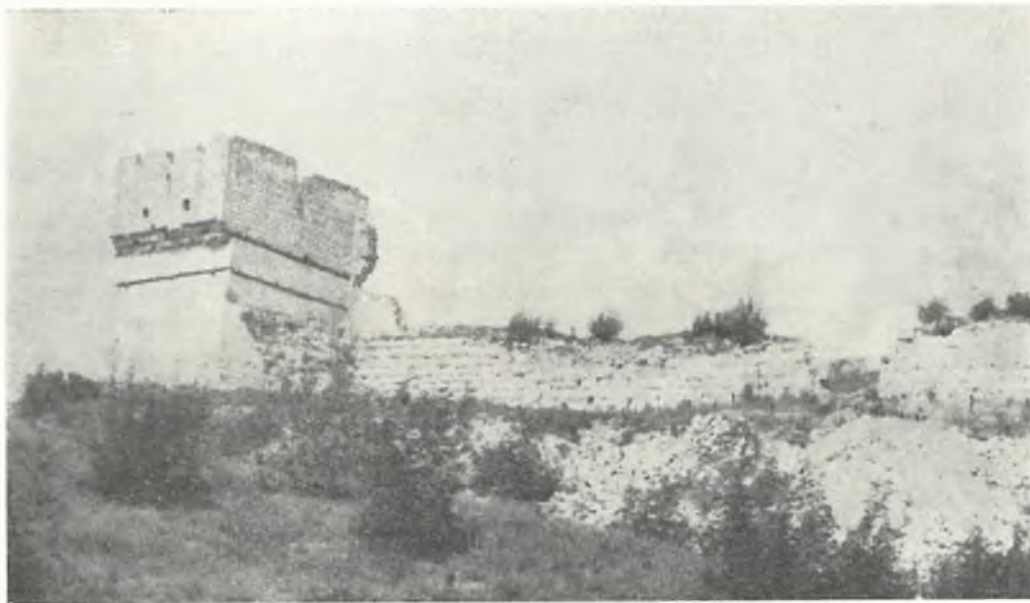
За първи път името на Червен се споменава в един летопис с легендарен характер, в която се предават събития от българската история до XI в. включително. В нея се казва, че Червен заедно с градовете Несебър и Шип били създадени на българската земя от цар Гаган, по прякор Оделян, който царувал 28 години.¹ Тук вероятно става дума за Петър Делян, внук на Самуила, който през 1040 г. вдигнал въстание в Югозападна България и чиято власт траяла само една година. Явно е, че данните в този летопис не се покриват с историческите факти. Петър Делян е действувал в Югозападна България и е царувал само една година, през което време не би могъл да основе три града в три различни краища на България. При това Несебър е бил град с многовековна история и непрекъснат живот. Обаче обстоятелството, че летописът приключва със събития от българската история от времето на византийското владичество, показва, че авторът е живял по това време и че Червен му е бил известен тогава наред с Несебър и Шип. Следователно още през XI в. Червен е съществувал като някакво селище от градски тип.

Друго сведение за Червен има в синодика на цар Борила, издаден във връзка със събора срещу богомилите в 1211 г. В славословията за българските владетели и духовни лица наред с имената на митрополитите на Преслав, Ловеч, Средец, Дръстър и др.² се споменават имената на трима Червенски митрополити — Неофит, Калиник и Захарий. Това сведение показва, че Червен е бил седалище на митрополит през Втората българска държава. За това свидетелствува и названието, запазено и досега в титлата на Русенската митрополия — Червендоростолска, която наследила двете предишни митрополии — на Червен и на Силистра (ант. Дуросторум, Доростол), след като Русе се издигнал като голям пристанищен град по време на турското владичество.³

¹ П. Динев, К. Куев, Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. София, 1961, с. 247.

² Пак там, с. 284.

³ К. Иречек. Княжество България. II. Пътувания по България, Пловдив, 1899, с. 267.

Обр. 1. Западната крепостна стена на цитаделата от външната страна
Abb. 1. Westliche Festungsmauer der Zitadelle. Außenansicht

Обр. 2. Входът на западната крепостна стена
Abb. 2. Eingang an der westlichen Festungsmauer

Името на Червен е отбелязано и в житието на Теодосий Търновски, написано от цариградския патриарх Калист във връзка с пребиваването на Теодосий в един манастир до този град.⁴

Във византийските хроники името на Червен не е запазено. То се споменава само в поемата на византийския поет Михаил Глава Тарханиот по време на похода му в България срещу Ивайло през 1279 г. В стремежа си да унищожи Ивайло и неговата войска Михаил Глава завзел крепостите Преслав, Ловеч, Червен и Видин и обсадил Ивайло в крепостта Пристрия, която Иречек идентифицира с Дръстър.⁵

⁴ В. Киселков. Житието на Теодосий Търновски като исторически паметник, София, 1926, с. 6.

⁵ Х. Лопарев. Византийский поэт Мануил Фил к истории Болгарии в XIII—XIV вв., С.-П., 1891, с. 53.

Обр. 3. Запазената кула на западната крепостна стена
Abb. 3. Wehrturm an der westlichen Festungsmauer

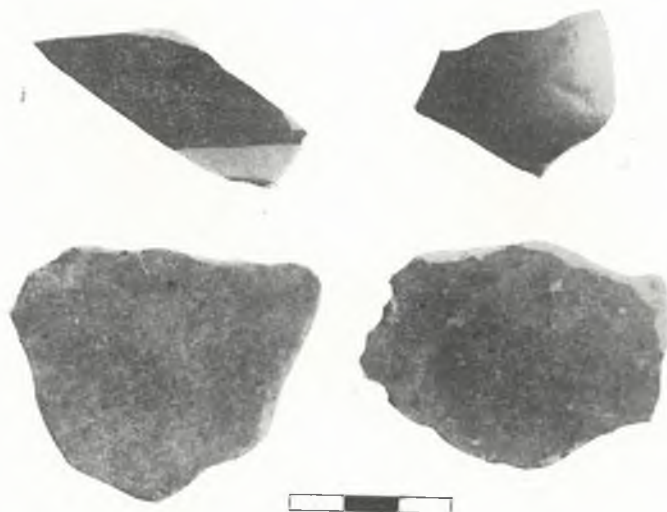
Обр. 4. Каменарски знаци — кръстове върху квадри
от крепостната стена
Abb. 4. Steinmetzzeichen: Kreuze auf Quadern
der Festungsmauer

Турският хронист Мехмед Нешри от началото на XVI в. дава сведение за падането на Червен под турска власт. Градът бил превзет от турците при похода на великия везир Али паша в Северна България през 1388 г.⁶

През първите десетилетия на турското робство в крепостта на Червен е имало турски гарнизон, което се вижда от турски документи от XV в.⁷ Скоро обаче градът останал отдалечен от главните пътища на турската империя и съвсем западнал. На негово място се издигнал пристанищният град Русе, макар че в турски документи от XVIII в. той все още се споменава

⁶ Гл. Елезовић. Огледало света или историја Мехмеда Нешрије, Београд, 1957, с. 42.

⁷ Р. Стойков. За някои неясности и грешки в поселищната ни литература. — ИПр, XV, 1959, кн. 1, с. 105.

Обр. 5. Фрагменти от вносна чернофирнисова керамика и местна тракийска керамика от I хилядолетие пр. н. е.

Abb. 5. Fragmente eingeführter Schwarzfirniskeramik und örtlicher thrakischer Keramik aus dem 1. Jahrtausend v. u. Z.

като център на нахия (административна област по това време) наред с Шумен, Търново, Плевен, Ловеч, Враца и др., вероятно по традиция от преди.⁸ По времето на турския пътешественик и географ Хаджи Калфа от първата половина на XVII в. градът бил в развалини и до него имало бедно християнско село.⁹ Споменът за град Червен обаче бил жив в многобройните предания и легенди, разказвани от околното население. Така например стръмната каменна стълба, която се спуска от замъка към кладенеца до реката Черни Лом, и до днес се нарича „царската стълба“, като се разказва, че царската дъщеря слизала по нея, за да си пълни менците с вода от кладенеца. Много предания има и за големи съкровища, които били скрити в подземни галерии, намиращи се под останките на града. За тези предания споменава унгарският пътешественик Ф. Каниц, преминал по нашите земи в началото на XIX в. Той нарича Червен Чернови, тъй както това име се предава обикновено в турските документи по време на робството, обаче правилно свързва развалините при с. Червен със средновековния град, описан от Хаджи Калфа, като коригира немския преводач на Хаджи Калфа — Хамер, който смята, подведен от името Чернови, че руините, за които говори Хаджи Калфа, са били при селото Черна вода, отстоящо на 2 км от Русе. Ф. Каниц отбелязва, че за окончателното разрешаване на този историко-географски въпрос са необходими археологически разкопки, при които би могло да се установи със сигурност дали и средновековните кули на разрушената крепост не стоят върху римски основи, както той предполагал, но поради липса на време не могъл да установи.¹⁰

С името на Червен се свързват два епиграфски паметника. Единият е гръцки надпис, намерен в развалините на една църква в Шумен, който е датиран от Х в.¹¹ В него е дадено името *Τζβωvίος*, което още Т. Успенски и К. Шкорпил идентифицират с Червен.¹² Вторият надпис, също

⁸ Извори за българската история. II. Турски извори, серия XV—XVI в., София, 1966, с. 325—327.

⁹ Мустафа бен Абдулах Хаджи Калфа. Румелия и Босна. — АППР I, 1938, кн. 2, с. 90.

¹⁰ F. Kanitz. Donau-Bulgarien und der Balkan. Leipzig, 1880, с. 345.

¹¹ V. Beschewliew. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien, Berlin, 1964, с. 41.

¹² Т. И. Успенский. Надписи староболгарские. — ИРАИК, X, 1905, с. 239; Альбом, табл. XIVI, 3; К. Шкорпил. Опис на старините по течението на река Русенски Лом, София, 1914, с. 31; В. Бешевлиев допуска за по-вероятно, че се касае за фамилно име, произлязло от името на същия град.

Обр. 6. Фрагменти от керамика от епохата
на римското владичество

Abb. 6. Keramikfragmente aus der Römerzeit

на гръцки език, се е намирал в сградата на общината в Русе (сега в Соф. археолог. музей, инв. № 1088). Той е върху надгробен паметник и в превод гласи: „(Тук почива) монах и архидякон на епископ Николай, който му беше и чичо. Той почина в 6379 година (т. е. в 870 г.) четвърти индиктион, пети октомври, петък, при Михаил, прославен княз и приятел на Христа.“¹³ Първият издател на надписа е отбелязал, че паметникът произлиза вероятно от Червен.¹⁴ В инвентарната книга на Археологическия музей в София в графата за местонахождението с друг почерк е добавено също „вероятно от Червен“. Белгийският учен Грегوار, който се занимава с този надпис, заявява, че местонахождението на надписа не е сигурно и смята, че той произлиза по-скоро от Преслав, като неправилно отбелязва, че този град е столица на Бориса.¹⁵ Някои автори въз основа на този с несигурно местонахождение надпис смятат Червен за едно от епископствата на Бориса, основани от него след покръстването на България.¹⁶ В. Мавродинова намира мнението, че Червен е бил епископски център още при Бориса, за прибързано.¹⁷ П. Мутафчиев оспорва становището, че Червен е съществувал през Първата българска държава, понеже не е засвидетелствуван в писмените паметници от това време. Той допуска, че този град е бил основан „в епохата непосредствено преди създаването на Второто царство“, т. е. по времето на византийското владичество.¹⁸ Н. Мавродинов датира Червен от Първата българска държава, като смята, че той първоначално е бил славянско селище и вижда в него характерните черти на такова селище.¹⁹ От времето на Първата българска държава той датира и църквата, която е била разкопана в средновековния град още през 1912 г. от В. Златарски.²⁰ К. Миятев

¹³ H. Gregoire. Une inscription datée au nom du roi Boris-Michel de Bulgarie. — Byzantion, XIV, 1939, с. 227—234.

¹⁴ E. Kalinka. Antike Denkmäler in Bulgarien. Schriften der Balkankommission. — Antiquarische Abteilung IV, Wien, 1906, с. 290.

¹⁵ H. Gregoire. Цит. съч., с. 234.

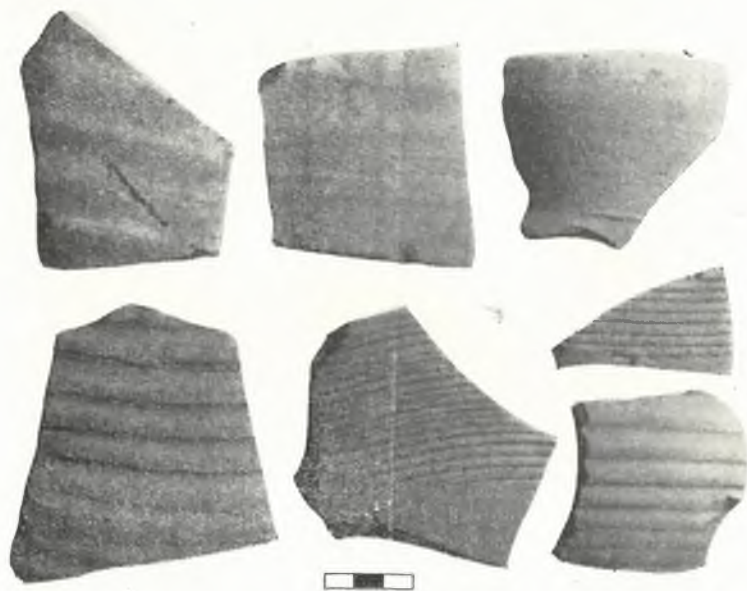
¹⁶ Д. Цухлев. История на българската църква. I. София, 1911, с. 368, заб. 2; В. Златарски. История на българската държава през средните векове I. 2. София, 1927, с. 213, заб. 3.

¹⁷ В. Иванова. Стари църкви и манастири в българските земи (IV—VI в.). — ГИМ, V, 1922/1925, с. 464.

¹⁸ П. Мутафчиев. Произходът на Асеновци. — МПР, IV, 1928, кн. 4, с. 28.

¹⁹ Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство, София, 1959, с. 90 и сл.

²⁰ Пак там, с. 107.

Обр. 7. Фрагменти от керамика от ранновизантийската епоха
Abb. 7. Keramikfragmente aus der frühbyzantinischen Zeit

дава Червен като типичен пример на феодален град от Втората българска държава.²¹ От това време той датира и църквата, разкопана от В. Златарски.²²

При наличието на тези оскъдни и несигурни сведения започнаха археологическите проучвания на средновековния град Червен. Пръв К. Шкорпил е направил историко-археологическо описание и план-скица на останките на града и е дал също план и кратко описание на разкопаната от В. Златарски църква.²³ През 1952 г. са били направени частични разкопки в западната част на града, гдето са били разкрити няколко пещи за претопяване на желязна руда и работилница за обработване на желязо, в които са били намерени материали и монети от Втората българска държава.²⁴

През 1962 г. започнаха редовни археологически разкопки в цитаделата на града, която се е намирала в североизточната по-висока и по-недостъпна част на рида, върху който е бил изграден средновековният град. Този дълъг и тесен скалист рид е продължение на Червенските възвишения и е ограден от три страни от реката Черни Лом. Тясна седловина разделя същинската част на града от цитаделата, пред която е бил издълбан изкуствен ров. Освен от стръмните и високи скали цитаделата е била охранявана от крепостни стени, от които преди разкопките стърчеше само една четвъртита кула, достигнала сравнително добре запазена до нас. В процеса на разкопките, проведени през последните години, бе разкрита западната крепостна стена от двете страни на крепостната кула, от която се виждаха само малки части, опиращи до нея.²⁵ Разкрити бяха също един феодален замък и две църкви, които са се издигали в съседство с него.²⁶

²¹ К. Миятев. Архитектурата в средновековна България. София, 1965, с. 137.

²² Пак там, с. 181.

²³ К. Шкорпил. Цит. съч., с. 158.

²⁴ Г. И. Георгиев. Археологически данни за железодобиването в североизточна България през средните векове. — Природа, IV, 1955, кн. 5, с. 65—73.

²⁵ Резултатите от археологическите проучвания на западната крепостна стена на цитаделата още не са обнародвани.

²⁶ С. Георгиева и В. Димова. Замъкът в средновековния град Червен. — ИАИ, XXX, 1967, с. 5—26; С. Георгиева и В. Димова. Църква № 2 в средновековния град Червен. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 71—85.

Макар още в своето начало, археологическите проучвания дадоха много ценни данни за развитието и характера на този важен икономически и културен средновековен български център. Тук ще се спрем накратко само на данните, които бяха добити относно отделните етапи на изграждането на града и относно продължителността на живота тук преди неговото изграждане. Оказа се, че долната част на крепостните стени на цитаделата са от едри рустицирани квадрати от външната страна (с размери около 1 м дължина и 1/2 м ширина) и от по-дребни квадрати от вътрешната страна, с пълнеж от ломени камъни, бял хоросан, само на отделни места примесен с късчета от едро счукани тухли и баластра между двете лица. Този градеж е запазен на 5 м височина (обр. 1). Над него стената е била градена от значително по-малки квадрати също в редова зидария с пълнеж от ломени камъни, бял хоросан и баластра в средата и с мрежа от дървени греди, така както е изградена и достигналата до нас кула (обр. 3).

При направените сондажи от вътрешната страна на стената, гдето се е образувал насип, дебел 4 м, бе установено, че най-долу има културен пласт от ранновизантийската епоха, по-горе следват находки от ранното средновековие и над тях културен пласт от Втората българска държава, дебел повече от 3 м. Срещаха се и единични фрагменти от тракийска керамика от пр. н. е. и от епохата на римското владичество. Това показва, че мястото, гдето е била средновековната крепост, е било обитавано от най-дълбока древност. Първите заселници са били траките, които наред със своята местна керамика употребявали и съдове от вносна гръцка керамика, покрити с черен фирнис, няколко фрагмента от които намерихме при разкопките (обр. 5). Керамиката от епохата на римското владичество (обр. 6) и римските монети, за които споменава К. Шкорпил²⁷ и няколко от които бяха намерени и от нас, свидетелствуват, че тук животът е продължил и през следващата епоха. Културният пласт от ранновизантийската епоха (обр. 7) и намерените няколко монети от Юстиниана ни дават основания да приемем, че крепостта е била издигната през тази епоха, когато особено по времето на Юстиниан е било предприето голямо крепостно строителство на Балканския п-в срещу нахлуващите през Дунава „варвари“.²⁸ Тогава тя е била изградена с лице от едри квадрати и с пълнеж от ломени камъни (обр. 2). По този начин са били градени и други крепостни стени от тази епоха у нас. С едри квадрати е била ранновизантийската стена

Обр. 8. Фрагменти от керамика от Първата българска държава
Abb. 8. Keramikfragmente aus dem Ersten Bulgarischen Staat

²⁷ К. Шкорпил. Цит. съч., с. 31.

²⁸ Procopii De aedificiis; Г. И. Кацаров и Д. Дечев. Извори за старата история и география на Тракия и Македония, София, 1949, с. 437—447.

Обр. 9. Съдче от сграфито керамика
от Втората българска държава
Abb. 9. Gefäß der Sgraffito-Keramik
aus dem Zweiten Bulgarischen Staat

в Несебър.²⁹ Подобен начин на градеж има един добре запазен къс от ранновизантийската крепостна стена на хълма Царевец във В. Търново.³⁰ Такава е крепостната стена и на ранновизантийското укрепление на хълма Момина крепост срещу Царевец.³¹

По време на Първата българска държава тази крепост е била използвана и вероятно пристроявана, макар че останки от сигурни постройки от тази епоха засега не са открити (обр. 8). Н. Мавродинов неоснователно отнася църквата, разкрита от В. Златарски и означена от нас като църква № 1, към Първата българска държава. Като доказателство за това той привежда външното многостенно оформяне на апсидите и двете странични олтарни части — протезисът и диакониконът, които в случая са отделни помещения, свързващи се с входи с наоса и със средната част на олтара.³² При допълнителното разчистване на църквата, при което бе свален насипът ѝ от външната страна, бяха намерени материали изключително от епохата на Втората българска държава. В три от гробовете, които са издълбани във варовиковата скала около църквата, бяха открити три съдчета от тази епоха (обр. 9).³³ При това разкритата от нас църква, която се е издигала непосредствено пред входа на замъка в цитаделата на града (т. нар. от нас църква № 2), има също три апсиди — две странични тристенни и средна петостенна, — а диакониконът и протезисът са отделни помещения, свързващи се с входи с наоса и със средната част на олтара.³⁴ Поради това формата на апсидите и на страничните олтарни помещения не може да служи повече за аргумент за по-ранно датиране. Многостенни апсиди и ограничени с отделни стени протезис и диаконикон се срещат и в други църкви от времето на Втората българска държава.³⁵ Някои прилики с по-ранни църкви невинаги са аргумент за по-ранно датиране, а биха могли да свидетелствуват за по-ранни традиции. По-ранна традиция в тази църква е употребата на тухлени пояси в градежа ѝ, които са минавали по цялата ширина на зидовете и по такъв начин

²⁹ I. Venedikov, V. Velkov, L. Ogneva, J. Sangova, J. Čimboleva. Nesebre, 1969, fig. 5 и сл.

³⁰ К. Миятев. Архитектурата в средновековна България, с. 135, обр. 145.

³¹ И. Велков. Разкопките на Момина крепост до Търново. — ГИМ, VII, 1942, обр. 39.

³² Н. Мавродинов. Цит. съч., с. 107; Н. Мавродинов. Еднокорабната и кръстовидна църква по българските земи до края на XIV в., София, 1931, с. 21—23, 25.

³³ В. Димова и С. Георгиева. Църква № 1 в средновековния град Червен, — Археология, IX, 1967, кн. 1, с. 5—11.

³⁴ С. Георгиева и В. Димова. Църква № 2 в средновековния град Червен. — ИАИ, XXVI, 1963, с. 72, обр. 1.

³⁵ К. Миятев. Архитектурата в средновековна България, с. 160, обр. 174; с. 168, обр. 185; с. 187, обр. 214.

са имали не само декоративно, но и конструктивно значение. Този начин на градеж се среща по-рядко през тази епоха и е бил най-честият градеж през античността. Трябва да отбележим, че при градежа на църквата, за която става дума, са били употребени материали от по-ранна сграда. Прагът на западния вход на църквата е украсен с релефен овоиден орнамент и без съмнение е преупотребен корниз от по-ранна постройка, а в зидовете на църквата са вградени мраморни плочи и корнизни камъни с полукръгъл торус.³⁶ Вероятно на мястото на тази църква се е издигала по-ранна църква. Засега обаче нямаме данни тя да е била от епохата на Първата българска държава, защото при разкопките не се намериха там никакви материали от това време. Що се отнася до надписа, въз основа на който Червен се смята от някои автори за един от епископските центрове на Бориса, не може да се твърди със сигурност, че произлиза от Червен на което обърнахме внимание по-горе. Интересно е да отбележим обаче, че върху някои от квадратите от крепостната стена на задната им страна е врязан знак във вид на кръст (обр. 4). Знаците като каменарски знаци са били употребявани както във Византия, така и на Запад.³⁷ У нас от Първата българска държава са ни добре известни каменарски знаци, които се срещат и върху глинени съдове и други предмети.³⁸ Кръстният знак би могъл да ни подсказва, че това място през късната античност е имало някакво религиозно значение, което би могло да продължи, макар и с прекъсване, до покръстването ѝ през Първата българска държава. За да се предаде обаче тази религиозна традиция, би трябвало да се предполага, че животът тук не е прекъсвал. Засега съдбата и значението на Червен през късната античност и ранното средновековие са все още задача на бъдещите археологически проучвания.

Не е още изяснена съдбата на Червен и през византийското робство. Приведените от Шкорпил монети от Йоан Цимисхий, каквато монета бе намерена и при разкопките през последните години, показват, че животът продължил и по това време. Вероятно тогава Червен се е разраснал като по-значително селище и е имал вече предпоставките да стане един от най-значителните градски центрове през Втората българска държава. За това свидетелствува и споменаването му в анонимния летопис, датираща от ХІ в., за който споменахме по-горе. За това спомогнало удобното му стратегическо и географско положение, тъй като той се намирал на естествено укрепено от природата място, и през него минавали пътищата, които водели от тогавашната столица Велико Търново към Дунава и Черно море³⁹. Запазените крепостни стени били преустроени и пригодени към новите укрепителни изисквания и строителна техника. Така първоначалният вход на западната част на крепостната стена бил затворен, а южно от него бил направен вход, при което била употребена сантрачна система. Непосредствено до него се намирали устоите на подвижен мост, който отвеждал в крепостта. Това първоначално преустройство станало вероятно още в края на ХІІ или в началото на ХІІІ в. Тогава бил построен замъкът в първоначалния му вид и църква № 1, която по своя план и начин на градеж се отнася към този по-ранен период.⁴⁰ Последвало някакво голямо разрушаване, което може да се свърже с похода на византийския пълководец Михаил Глава срещу Ивайло в 1279 г., когато той превзел крепостите на Ловеч, Видин и Червен.⁴¹ Последвал период на затишие, при който от вътрешната страна на западната крепостна стена се образувал дебел културен насип от свличащата се от стръмния склон пръст. По-късно край крепостната стена непосредствено до кулата била построена правоъгълна сграда с апсида на южната ѝ страна и пиластри от изток и запад, които поддържали дъгите на засводения покрив на сградата. Намерените бойни каменни топци в нея показват, че тя е била свързана с охраната на крепостта. Тази сграда е била построена,

³⁶ В. Димова и С. Георгиева. Църква № 1 в средновековния град Червен, с. 7 и 11.

³⁷ С. Enlart. Manuel d'archeologie française I/1. Paris, 1919, с. 78.

³⁸ Срв. Т. Тотев. Един бронзов медальон със знаци от Преслав. — Археология, IX, 1967, кн. 2, с. 36—38 и цит. там литература.

³⁹ К. Шкорпил. Цит. съч., с. 95—98.

⁴⁰ С. Георгиева и В. Димова. Замъкът в средновековния град Червен, с. 8; К. Миятев. Архитектурата в средновековна България, с. 182.

⁴¹ Х. Лопарев. Византийският поет Мануил Фик к истории Болгарии в ХІІІ—ХІV в., с. 53.

когато е била строена и църква № 2, понеже входът на сградата се намира на нивото на площадката, от която е започвало стълбището на западния вход на църквата. Възможно е по това време да е бил разширен и замъкът на крепостта.⁴² Ние смятаме, че това строителство е станало по времето на Иван Александър, тъй като църква № 2 по своя план, начин на градеж и архитектурна украса се свързва с църквите в Несебър и особено с църквата „Михаил и Гавраил“, които датират от времето на Иван Александър.⁴³ Тази голяма близост на църквата в Червен с несебърските църкви потвърждава становището, че църквите в Несебър принадлежат към българската архитектурна школа, която е имала свои специфични стилови особености.⁴⁴ Последвало ново разрушаване на крепостните стени, при което загинали първоначалната крепостна кула и свързаната с нея сграда с апсида. Върху техните развалини била издигната четвъртитата кула с по-малки размери, която е останала почти напълно запазена. Последното преустройство на крепостта станало вероятно по времето на Иван Шишман в края на XIV в.

Накрая можем да заключим, че запазените писмени сведения за средновековния град Червен и приведените от нас данни от археологическите проучвания на неговите останки показват, че това място е било заселено почти без прекъсване през всички исторически епохи. Бъдещите проучвания ще доуточнят и разширят тези сведения.

DIE MITTELALTERLICHE STADT ČERVEN. PROBLEME UND UNTERSUCHUNGEN

SONJA GEORGIEVA

(Zusammenfassung)

Die Verfasserin weist darauf hin, daß die archäologischen Untersuchungen zur Klärung einer Reihe von Fragen des Ursprungs, der Entwicklung und des Städtebaus der bulgarischen mittelalterlichen Städte sehr aufschlußreich sind, da nur spärliche schriftliche Angaben vorliegen.

Wertvolle Ergebnisse lieferten die archäologischen Untersuchungen der mittelalterlichen Stadt Červen, über die ebenfalls nur wenige schriftliche und epigraphische Denkmäler vorhanden sind. In der Zitadelle dieser Stadt wurden das Schloß des Feudalherrn und zwei Kirchen in unmittelbarer Nähe sowie die westliche Festungsmauer freigelegt. Daraus ist festzustellen, daß diese mittelalterliche Stadt in großen Zügen während des Zweiten Bulgarischen Staates, wahrscheinlich im 13. Jahrhundert entstanden ist. Vor der Vernichtung durch die Türken erlebte sie zwei größere Zerstörungen und zwei Perioden der gründlichen Wiederaufbaus. Aus geschichtlichen und archäologischen Angaben versucht die Verfasserin die Zeit der Zerstörungen und der Wiederherstellungen der Stadt zu bestimmen. Sie stellte ferner fest, daß die mittelalterliche Festung an der Stelle einer vor unserer Zeitrechnung existierenden thrakischen Siedlung errichtet worden ist. Der Ort war auch während der Römerherrschaft und des frühbyzantinischen Zeitalters bewohnt. Zu jener Zeit entstand an diesem Ort eine starke Festung aus großen Quadern, deren Grundmauern während des Ersten und auch während des Zweiten Bulgarischen Staates zu Bauzwecken verwendet wurden. Die Wände zeigen eine für jene Zeit typische Bautechnik. Die Festung wurde nach den in jener Zeit an derartige Bauwerke gestellten Anforderungen umgestaltet.

⁴² С. Георгиева и В. Димова. Замъкът в средновековния град Червен, с. 9.

⁴³ S. Georgieva, V. Dimova. Ein neues Denkmal der mittelalterlichen bulgarischen Architektur, Bsl. XXVIII/2, 1967, с. 353—358.

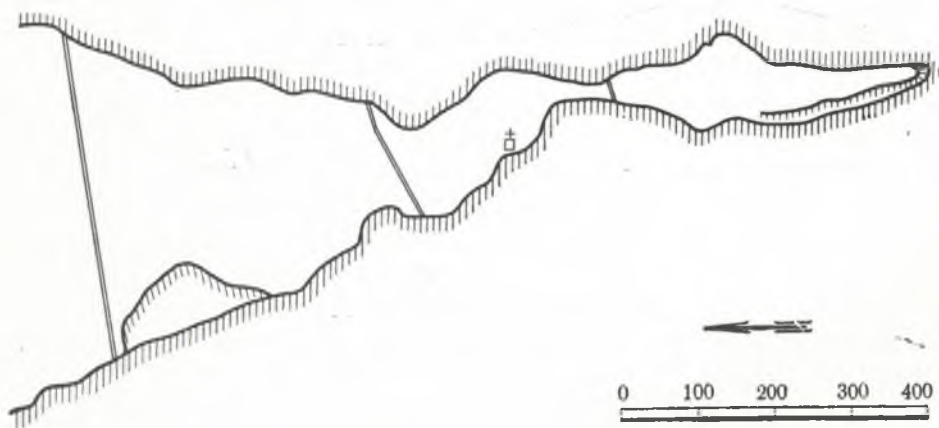
⁴⁴ Пак там, с. 358.

СРЕДНОВЕКОВНА ЦЪРКВА В КАЛИАКРА

Георги Джингов

За далечното минало на нос Калиакра съдехме доскоро само по оскъдните данни в стигналата до нас писмена традиция. Те рисуваха картината на едно дълго и сложно историческо развитие, в което са взели участие различни племена и народи, населявали или владеели това място от втората половина на I хилядолетие пр. н. е. до най-ново време. В много отношения обаче тази картина оставаше непълна, а обяснението на основни моменти в нея хипотетично. Положението се измени със започналите преди няколко години системни археологически разкопки и подводни проучвания, които, макар да се намират в своето начало, дават положителен принос. Постоянно нарастващите веществени извори в една или друга степен допълват, коригират и уточняват нашите по-ранни представи.

Един от тези важни извори е разкритата средновековна църква. Нейните руини се намират в западната половина на обширното пространство между втората и третата отбранителна линия, недалече от високия, почти отвесен морски бряг (обр. 1). До разкопките те представляваха издължена по посока изток — запад могила, с височина около 1,60 м спрямо околния терен. Средата на могилата бе изкопана така, че на отделни места се показваха незначителни части от зидове. Не беше трудно да се разбере, че на това място има останки от сграда, най-вероятно от църква. Проведените през 1966—1967 г. разкопки потвърдиха предварителните наблюдения. Тогава бяха открити останки и от други строежи, хронологически по-късни от църквата. Поради това, че те не са още напълно разкопани и проучени, тук няма да се спираме на тях. Следователно задача на настоящата работа е да разгледаме само църквата, която, както ще видим по-нататък,

Обр. 1. Нос Калиакра
Fig. 1. Le cap Kaliakra

Обр. 2. Останки от църквата. Поглед от северозапад

Fig. 2. Les restes de l'église. Vue du Nord-Ouest

се отнася към една епоха, когато крепостта на нос Калиакра играе важна роля в българската държава. Едновременно с това нека тя да бъде израз на внимание и уважение към нашия университетски учител академик проф. Д. П. Димитров, към неговото научно и педагогическо дело.

Общото състояние на църквата е руинно (обр. 2). Сравнително по-добре запазена е северната половина. Тук максималната височина на стената достига 1,65 м над пода. Много разрушен е югозападният ъгъл, където липсва значителна част от лицевата зидария на южната и западната стена. Почти напълно унищожена е малка част от апсидата и вътрешното лице на източната стена, в техния южен край. На това място естествената скала излиза почти на нивото на пода и следователно е нямало субструкции, които евентуално бихме открили в дълбочина.

Запазените останки принадлежат на еднокорабна, едноапсидна църква с притвор (обр. 3 и 4). Тя има правоъгълен, или по-точно леко ромбоиден неразчленен план с външни размери — дължина 15,80 м заедно с апсидата и ширина 8,70 м. Тъй като някои елементи на плана отчасти или напълно са разрушени, в описанието ще ги допълваме въз основа на съществуващи белези и само в краен случай на принципа на симетрията и аналогията.

Наосът е удължен неправилен ромбоид с размери 8,20—8,40/6,25—6,30 м. На неговата северна и южна стена има по една двойка пиластри, широки 0,70 м, а в основата до 0,15 м, които се издават на 0,30 до 0,35 м пред лицето на стената. Те разделят наоса на три почти еднакви части. Две полукръгли ниши в източната стена, от двете страни на апсидата, са поемали основните функции на протезис и диаконикон. От тях е запазена само северната. Тя започва на 0,20 м над пода и е широка 1,10 м, с радиус на закръгляването 0,55 м. Изглежда, че южната ниша е била разрушена, когато на това място е изкопана яма за отпадъци, в която намерихме голямо количество черупки от миди и охлюви и натрошени кости от животни. В средата на западната и на южната стена между двата пиласра има и по един отвор за врата, широка 1,25 м, с височина на прага 0,10 м.

На изток наосът завършва с полукръгла отвътре и може би многостенна отвън апсида. Нейното закръгляване започва след отстъп от 0,70 м. Оформеното и увеличено по такъв начин олтарно пространство не е архитектурно отделено от наоса. То има възстановена ширина 2,90 м дълбочина 1,75 м и радиус на апсидата 1,10 м.

Обр. 3. Останки от църквата след консервацията. Поглед от югоизток

Fig. 3. Les restes de l'église après les travaux de conservation. Vue du Sud-Est

Притворът, разположен западно от наоса, се свързва с него посредством отбелязания по-горе отвор. В план той има скъсена, леко ромбоидна форма с ширината на наоса и дължина 2,20 м. В него се влиза през врата в средата на западната му стена. Тя има същите измерения както отворът към наоса, с който е поставена в една ос. На западната и източната стена, от двете страни на вратите, има по два пиластра, широки 0,65 м, които излизат 0,15 м напред. В северния и южния край на източната стена са били оформени по една полукръгла ниша. От тях е запазена само една — от север. Тя е широка 0,80 м, с радиус на извивката 0,40 м и започва на височина 0,25 м от пода.

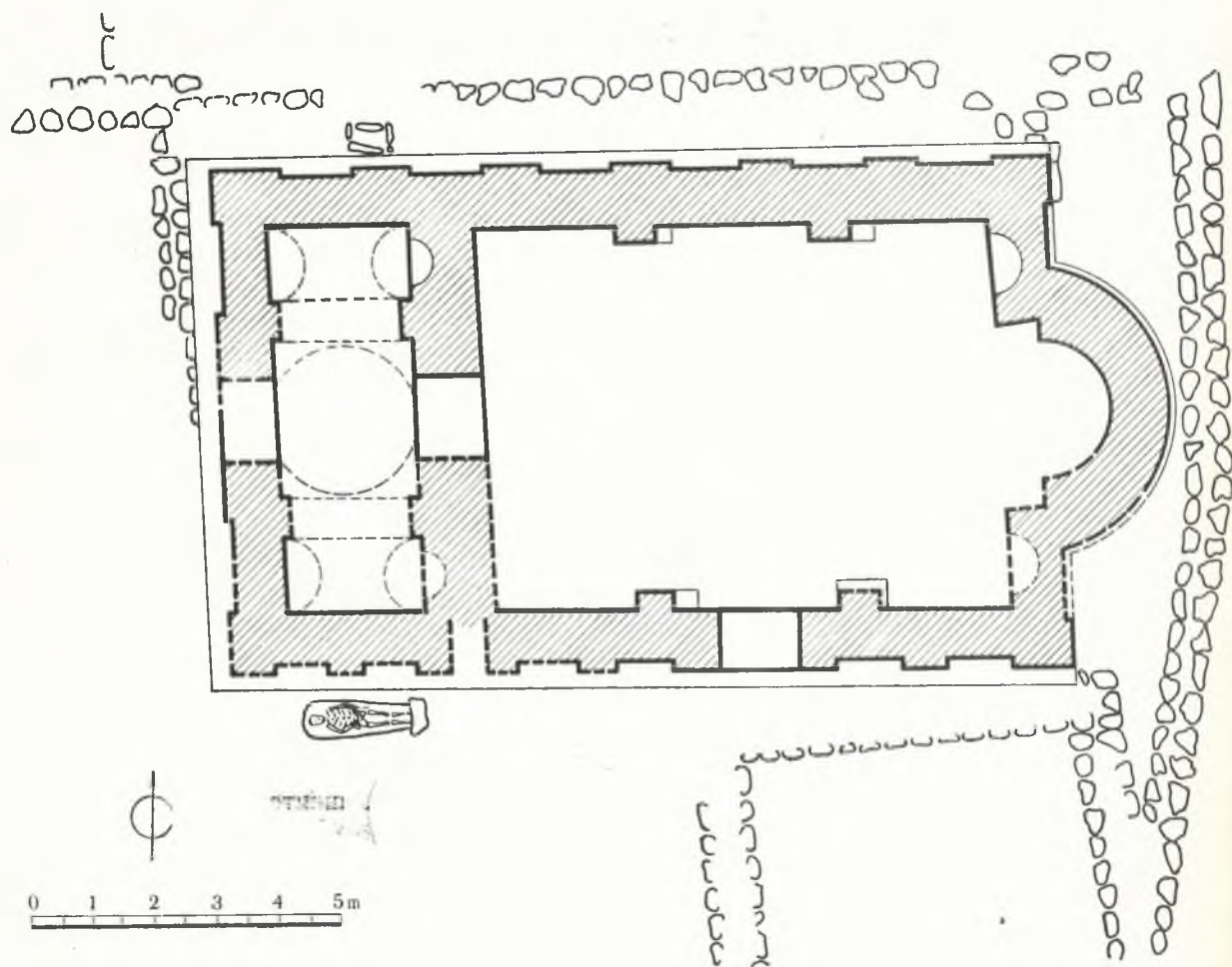
Отвън стените на църквата са еднакво третиранни. Над цокъла се редуват едностъпални ниши (отстъпът средно 0,15 м). Спрямо нивото на пода в наоса, той е по-нисък от западната страна — 0,05 м, а по-висок от северната — 0,25 м, южната — 0,20 м и източната — 0,35 м. Тези различия са били продиктувани от конфигурацията на терена. Нишите започват направо от цокъла и по своята същност са псевдоконструктивни, без каквато и да е връзка с вътрешната направа. На западната фасада те са три, като средната е малко по-тясна и съвпада с вратата на нартекса; на северната са шест почти еднакви; на южната са запазени три в източната половина, като двете крайни са еднакви, а третата е по-широка и отворена към наоса и на източната е останала само една от северната страна на олтарната апсида.

Стените, в това число и на апсидата, са дебели от 0,90 до 1 м заедно с външните пиластри (лизени). Изключение прави само стената между наоса и нартекса. Тя е по-дебела — 1,10 м в северния и 1,20 м в южния край. Отклоненията в дебелината на външните стени, а също и на междинната са по-скоро случайни и трябва да се обяснят с общото изкривяване на плана, а не с никакви конструктивни съображения.

Строежът на църквата е от камък и бял хоросан. Използуван е местен материал, предимно варовик и конгломерат. На някои места те са ерозирали и хоросанената спойка е разрушена. Цокълът и двете лица на стените са направени от дялани камъни, а блокажът между тях от ломени. Поставените по фасадите квадри са различни по размери, с добра лицева обработка за разлика от вътрешната страна, където камъните са по-дребни и по-груби. Това ни води до мисълта, че стените отвътре са били навярно измазани. Във фугите са поставени нарядко късове от тухли, за да се запълнят неправилните широчини. От това обаче не могат да се правят изводи за

използване на тухлата като градивен или декоративен материал. Както в запазените отчасти зидове, така и в насипите, които покриваха развалините на църквата, намерихме само дребни късове от различни по фактура и размер тухли. Тяхното количество, около 0,5 куб. м, е незначително в сравнение с голямата маса от обработени камъни.

За украсата на фасадите не би могло да се каже много. Запазеното от тях е толкова малко, че в него намираме само предпоставките за една семпла, но естетична и ефективна пластична украса. Както вече показахме, тя е осъществена чрез разчленяването на стенните плоскости от редуващи се едностъпални плоски ниши между пиластри, които са носели най-вероятно арки. Макар в случая да са използвани едни и същи пластични средства, външните стени се различават дори само по това, което е запазено в най-ниските им части. Западната фасада е разработена на принципа на симетрията. Тук е имало три слепи арки. Средната е отворена за входа към притвора и е била навярно по-висока. На северната фасада е приложен принципът за ритма на повторението чрез оформянето на шест почти еднакви арки. Същият принцип откриваме и на южната фасада, където е имало най-вероятно осем арки, но при тях ритъмът е нарушен от различните широчини на входа за наоса и на един друг вход, необходимостта от който ще обосновем по-долу, когато разглеждаме въпросите на реконструкцията. Симетрично е било реше-

Обр. 4. План на църквата

Fig. 4. Plan de l'église

Обр. 5. Корнизови дялове от църквата
Fig. 5. Parties de la corniche de l'église

нието и на източната фасада, макар че тя е изглеждала по-иначе с издадената напред апсида. Последната има полукръгъл цокъл, но нейната стена е била вероятно разчленена със слепи арки. По една сляпа арка е имало и от двете страни на олтарната апсида.

Към пластичните елементи от външната украса се отнасят и намерените в развалините на църквата дялове от два вида каменни корнизи — с подбрадников профил и с увиснал торус (обр. 5). Според нас първият корниз е разделял фасадите хоризонтално в два пояса. Както виждаме, долният е бил запълнен от непрекъсната сляпа аркатура, а горният може би е повтарял същата или подобна на нея аркатура в по-дребен мащаб. Вторият корниз, като по-тежък и с по-сложен профил, е бил подпокривен. Заедно с линията на керемидите, които следвали непосредствено над него, завършвали фасадните стени.

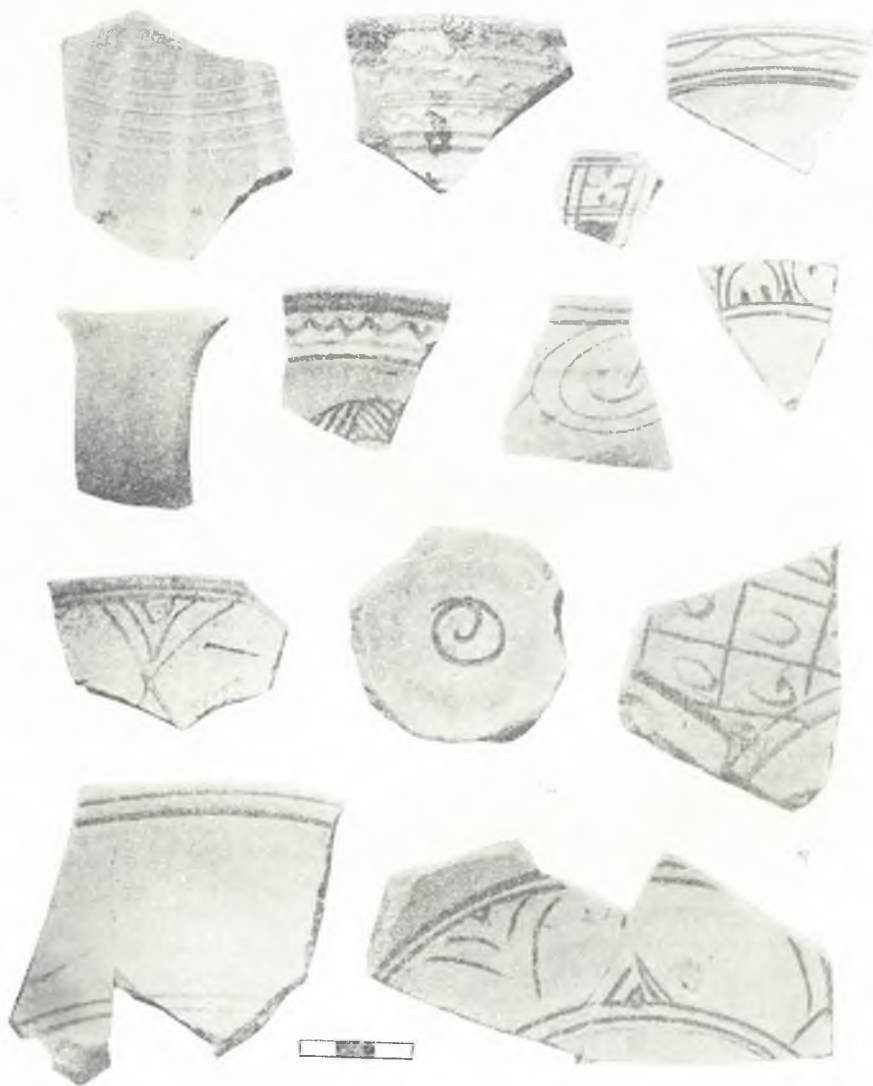
С външната украса на стените бихме могли да свържем и един фрагмент от керамична глазирана розета с форма на четирилистник. Като вид тя е позната от много други църкви, където керамични розети заедно с кръгчета, поставени в един или повече редове, следват и подчертават архитектурните разчленения.¹ Обстоятелството обаче, че е намерен само един къс от розета, съвсем не е достатъчно и убедително основание за такава украса още повече, че нямаме сигурни данни за колористично оживяване на фасадите чрез строителния материал — редуване на дялан камък и тухла или използване на тухлата в орнаментални композиции.

За местата и броя на отворите за прозорци няма никакви данни. Навярно е имало такива и на четирите страни във високите, но сега напълно разрушени части на стените.

Отгоре църквата е била покрита с керемиди. Намерените късове, обикновено жълтеникави, произхождат от два вида — широки, леко извити (*tegulae*) и тесни, силно извити (*imbrices*). Дебелината и на едните, и на другите е средно 2,5 см.

Подовата настилка е унищожена. Само в северозападния ъгъл на наоса е запазен на място малък къс с площ около 0,6 кв. м. Това са ломени камъни с хоросанена заливка, върху която

¹ Срв. Н. Мавродинов. Външната украса на старобългарските църкви. — ИАИ, VIII, 1935, с. 262 и сл., обр. 177, 179, 181 и 185.

Обр. 6. Фрагменти от керамични съдове, намерени
в развалините на църквата

Fig. 6. Fragments de vases en céramique découverts
dans les ruines de l'église

не намираме отпечатъци от друг материал. Следователно не може да се определи дали това е самият под или негова подложка.

Състоянието, в което са стигнали до нас останките на църквата, не дава възможност за сигурна реконструкция. Като изхождаме обаче от плана, от това, което е останало от стените, и от някои аналогии с по-цялостно запазени архитектурни паметници от този вид, могат да се изкажат доста приемливи предположения.

Така например явява се възможност за надлъжен, полуцилиндричен свод над наоса, подсилен от две поясни арки, стъпили върху пиластрите към страничните стени. Олтарната апсида е имала най-вероятно сферическо засводяване (четвърт сфера), което е започвало след отбелязания вече отстъп от 0,70 м в източната стена. Много по-интересно и сложно конструктивно и композиционно решение може да се допусне за притвора. Тук трябва да се вземат под внимание три особености в плана, които според нас намират своята логическа връзка и оправдание само в конструкцията. Първо — разделеният от пиластрите притвор на три части, средната от които е почти

квадратна; второ — по-голямата дебелина на стената между притвора и наоса и трето — нарушеният ритъм в сляпата аркатура на южната фасада. Въз основа на тези белези допускаме, че на четирите пиластра в притвора се опирали два полуцилиндрични пояса, над които е лежало най-вероятно сферическо засводяване върху пандантиви. Това засводяване е представлявало изрезка от сфера и покривало образуваното в средата квадратно пространство. Двете крайни части на нартекса, между поясите и страничните стени — северната и южната, са имали надлъжни полу- или четвъртцилиндрични сводове, осите на които са били успоредни с оста на църквата.

При такова решение в нартекса, пък и при всяко друго, по-голямата дебелина на междинната стена не намира оправдание. Едва ли можем да го обясним и с присъствието на нишите, щом като по-широки и по-дълбоки ниши има и в по-тънката, при това външна източна стена на наоса. Не можем да приемем този факт и като някакво случайно явление. Неговото обяснение трябва да се търси в едно предварително осмислено и реализирано, но по стечение на обстоятелствата незапазено решение. Според нас това може да се дължи на стълба, поместена в тясна, с наклонено засводяване галерия, скрита в дебелината на стената. Тя е имала външен вход от юг. Неговото оформяне, както и на южния вход за наоса, е довело до нарушението на ритъма в членението на фасадната плоскост, изразило се в различните широчини на пиластрите и слепите арки и евентуално в техния брой. Обоснованото по такъв начин предположение за стълба с външен вход поставя въпроса за мястото и предназначението на помещението, към което тя е извеждала. Надлъжният и висок полуцилиндричен свод над наоса изключва такава възможност за него в полза на притвора. И именно тук в конструктивното решение на притвора — разделянето му на три части от солидни свободни пояси — намираме отговора за плана и предназначението на това помещение, което според нас не може да бъде друго освен квадратна кула-камбанария. Товарът на нейните стени се носел от сводовите пояси, които наистина имат смисъл само като носеща конструкция.

Покривът над приземието е бил двустранен и е следвал горната повърхност на полуцилиндричния свод, а над кулата вероятно многостранен. Възможностите за тяхното оформяне, по един или по друг начин, преминава изцяло в сферата на догадките, поради което на тях няма да се спираме.

Отвън и непосредствено до южната стена на църквата, в нейната западна половина попаднахме на гроб, вкопан на 0,95 м спрямо нивото на пода в наоса в здрав терен от червеникава пръст и скала. Скелетът, ориентиран запад—изток, с дължина 1,45 м, лежеше по гръб направо върху скалата, а горните крайници скръстени под линията на ребрата. Инвентар не се намери. Отгоре скелетът бе затрупан с пръст, камъни и разбит хоросан.

Втор гроб, оформен като малка камера от четири дялани камъка, поставени върху тесните им страни, открихме на противоположната страна, до северната стена. Камерата, ориентирана по дължина запад — изток, има вътрешни размери 0,55/0,15 м и дълбочина 0,30 м. Вътре намерихме само отделни натрошени кости, засипани с пръст и камъни. Над тях бяха останали няколко плочи камъка, може би от покритие, което се е намерило на едно ниво спрямо пода, или на 0,25 м под това на цокъла.

Човешки кости бяха намерени също в наоса, покрай северната стена и югоизточно от апсидата. Вероятно произхождат от разрушени гробове.

Разкопаните насипи във и около църквата по състав бяха еднородни. Преобладаваше разбитият строителен материал, размесен с пръст. В стратиграфско отношение не се изявиха отделни културни пластове, поради което и събраните находки образуват своеобразен хронологически конгломерат.

Керамичният материал, който е най-масов, представлява фрагменти от различни по фактура, форма, техника и украса съдове от късноримската, ранновизантийската, ранно- и средновековна епоха, както и от времето на турското владичество. Съпоставени в количествени отношения обаче, най-многобройни са фрагментите от Второто българско царство (обр. 6). Между тях се намира и един къс от дъно на глазиран съд със зле запазен монограм. От него би могло да се развърже евентуално името МИХАНЛ.

Обр. 7. Находки от метал, кост и стъкло, намерени
в развалините на църквата

Fig. 7. Pièces en métal, os et verre découvertes
dans les ruines de l'église

Към керамичните изделия се отнасят още една цяла и две половинки от тежести, направени от керемидени късове; едно топче също от керемиден къс и един биконичен прешлен за вретено, върху стената на който са врязани с острие след изпичането четири хасти, излизащи лъчисто от общ връх и три кръстчета.

Значителен е броят на изкованите железни гвоздеи от различни размери. Те имат четириръбо тяло и кръгла или ъгловата главичка.

В ограничено количество са фрагментите от плоски стъкла за прозорци (обр. 7) и от стъклени съдове — устия, дъна, столчета от чашки и др. Изработени са от зеленикаво или безцветно прозрачно стъкло с газови включения. Обикновено повърхността им е корозирала.

Намерихме и различни метални предмети: медно сферично копче, бронзова въдица, късове от медни и бронзови съдове, от бронзова обковка на кръст, от медна гривна, от желязна подкова от бронзова звезда на шпора, от бронзова игла за коса с малка лъжичка на единия край, от бронзова обкова на ножница, от желязна скоба на ведро и др. (обр. 7).

Накрая остава да споменем и една половинка от костена халка, орнаментирана на едната страна с ямички, разположени в два реда (обр. 7).

Изброените дотук находки очевидно нямат определена връзка с разкопания архитектурен паметник и с неговото предназначение. С малки изключения, може би на някои гвоздеи и съдове и на обковката от кръст, почти всички материали са попаднали случайно. Те само онагледяват дългия и сложен разрушителен процес, протекъл върху територията на крепостта Калиакра и дават известна представа за бита и художествената култура на нейните обитатели. Затова тяхното по-подробно разглеждане ще направим на друго място и друга връзка.

За да определим времето, в което е изградена църквата, трябва да се насочим изключително към нейните елементи, които я характеризират като архитектурна творба. Това са планът, конструкцията, строежът, украсата на фасадите и възможностите за реконструкция. Аналозиите, които намираме в тези направления, ни водят уверено към кръга на добре известните църкви от Несебър, Търново и др. места.² Особено ярка и поразителна в много отношения е приликата с църквата Св. Параскева в Несебър.³ Едва ли бихме отишли далеч от истината, ако допуснем едната от тях за прототип на другата. Разбира се, долавят се и някои различия, като например по-големите размери и отсъствието на колористична украса, но това са особености, които имат обективна локална изява. Ето защо, без да привеждаме други аналогии и съображения, ние приемаме като най-вероятна дата за изграждането на църквата в Калиакра XIII—XIV в. Наистина находките, както вече посочихме, нямат значението и силата на датиращ материал, но даже и те в преобладаващата им част се съгласуват с това време.

В исторически аспект изграждането на църквата би могло да се постави в още по-тесни хронологически рамки, към средата или втората половина на XIV в., когато значението на крепостта Калиакра надхвърля мащабите на едно укрепено място и става столица на феодалното Добруджанско княжество.

² А. Рашенов, Месеврийски църкви, София, 1932; К. Миятев, Архитектурата в средновековна България, София, 1965, стр. 143 и сл.

³ А. Рашенов, цит. съч., стр. 26 и сл.

UNE ÉGLISE DU MOYEN ÂGE À KALIAKRA

GEORGI DŽINGOV

(Résumé)

Les ruines de l'église mise au jour en 1966—1967 se trouvent dans l'espace compris entre la seconde et la troisième ligne de défense à peu de distance de la côte très élevée presque verticale de la mer. La moitié Nord de l'édifice est relativement mieux conservée jusqu'à une hauteur de 1,65 m du sol.

Ces vestiges appartiennent à une église à nef unique et une abside à narthex. Son plan est rectangulaire, ou plus exactement légèrement romboïdal. Ses dimensions extérieures sont : 15,80 m de long, y compris l'abside, sur 8,70 m de large. La construction est en pierre (principalement du calcaire et du conglomérat), liée de mortier blanc. Le décor des façades est réalisé au moyen de niches et de piliers qui, de toute évidence soutenaient des arcs. Certaines parties de l'église découvertes sous les ruines appartenaient à la décoration extérieure de l'édifice. Ce sont des espèces de corniches en pierre.

Dans un essai de reconstitution l'auteur suppose que l'église avait une voûte longitudinale demi-cylindrique surmontant le naos et renforcée par deux rangs d'arcs reposant sur des pilastres; une voûture sphérique (quart de sphère) au-dessus de l'abside de l'autel reposant sur deux ceintures semi-cylindriques qui, à leur tour, étaient soutenues par des pendentifs; un clocher au-dessus de la partie centrale du narthex où l'on accédait par un escalier caché dans l'épaisseur du mur de séparation.

Par un certain nombre de traits caractéristiques cette église peut être datée du XIII—XIVe s.

СЪДЪРЖАНИЕ

Академик професор Димитър П. Димитров на 60 години — Теофил Иванов	5
Библиография на трудовете на академик Димитър П. Димитров (1931—1969)	11
Николай Джамбазов — Епипалеолитни находки при с. Муселиево, Плевенски окръг	21
Кънчо Кънчев — Опит за класификация на кремъчните стъргалки от енеолитни селища в Североизточна България	32
Хенриета Тодорова — Колективна находка от идол и съд от Балчик	40
Петър Детев — Каменни боздугани	47
Минчо Димитров — Глинена човешка фигурка от Чаталка, Старозагорско	54
Васил Миков — Към въпроса за медните брадви-копачи от България	60
Румен Катинчаров — Антропоморфни фигурки от селищната могила до с. Езеро, Сливенско	71
Петър Боев — Антропологично проучване на тракийски череп от Нове	79
Людмила Мънзова — Нови проучвания върху мраморната главичка от Аполония	85
Людмил Гетов — Тракийско погребение от латенската епоха при Севтополис	91
Димитър Овчаров — Две глинени зооморфни фигурки от IV—III в. пр. н. е.	97
Горанка Тончева — За египетските фаянсови съдове от Одесос	103
Тодор Герасимов — Към нумизматиката на град Кабиле	113
Стефан Иванов — Конете от тракийската надгробна могила III при с. Янково, Шуменски окръг	122
Л. Огненова-Маринова — Две бронзови статуйки — реплики на творби на Лизип	127
Димитър Николов — Новооткрити посветителни надписи от Стара Загора	135
Йордана Атанасова — Нов паметник на надгробната пластика от Рациария	141
Михаил Лазаров — Римски гробове от Созопол	153
Лилия Ботушарова — <i>ΑΡΧΙΕΡΕΥΣ ΔΙΟΠΑΩΝ</i> във Филипопол	159
Гергана Табакова-Цанова — Паметници на античната скулптура в Казанлъшкия музей	165
Ана Балканска — Глинени купи с гравирана украса и гръцки надпис от Никополис ад Иструм	172
Богдан Султов — Глинени кадилници от Бутово и Хотница	177
Маргарита Ваклинова — Жертвеник с посвещение на Зевс от Велико Търново	183
Христо Буюклиев — Паметници на Хермес от Старозагорско	189
Камен Колев — Колективна находка от монети и медалиони от Пловдив	195
Димитрина Митова-Джоновна — Глинени урни с изображение на човешко лице от Мизия	203
Кирил Жуглев — Проучване на античното селище при с. Събраново, Новозагорско	213
Теофил Иванов — Търговски връзки на Сирмиум с Тракия по време на деценията на император Лициний	225
Александра Димитрова — Златен пръстен с мъжки портрет от IV в. на н. е. от Ямбол	239
Мария Чичикова — <i>Mensa sacra</i> от <i>Nicopolis ad Nestum</i>	245
Магдалина Станчева — Една творба на местно народно изкуство от късноримската епоха	259
Ат. Милчев и Ст. Дамянов — Археологически разкопки на късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменски окръг	263
Стамен Михайлов — Коя сграда е Крумовият дворец в Плиска	279
Йорданка Чангова — Нови находки от преславска рисувана керамика	285
Христо Джамбов — Накити от средновековен български некропол край с. Три водици, Пловдивско	292
Никола Ангелов — Среднобългарски надпис от патриаршията на Царевец	300
Соня Георгиева — Средновековният град Червен. Проблеми и проучвания	306
Георги Джингов — Средновековна църква в Калиakra	314

SOMMAIRE

L'Académicien Dimitre P. Dimitrov accomplit 60 ans — Téofil Ivanov	5
Bibliographie des ouvrages du professeur D. P. Dimitrov (1931—1969)	11
Nikolaï Džambazov — Les outils ép-paléolithiques près du village Muselievo (dép. de Plevén)	29
Kunčo Kunchev — An Attempt for a Classification of Flint Scrapers from Eneolith Settlements en NE Bulgaria	37
H. Todorova-Simeonova — Sammelfund eines Idols und Gefäßes aus Balčik	45
Petar Detev — Massues de pierre	52
Minčo Dimitrov — Figurine humaine en argile de „Čatalka“ (région de Stara Zagora)	57
Vasil Mikov — Sur les haches à douilles en cuivre de Bulgarie	70
Rumen Katinčarov — Figurines anthropomorphes du tell du village Ezerovo — région de Sliven	76
Peter Boev — Étude anthropologique d'un crâne thrace de Novae	84
Ljudmila Mānzova — Neue Untersuchungen des Marmorkopfes aus Apollonia	89
Ljudmil Getov — Sépulture thrace de La Tène près de Seutopolis	95
Dimitre Ovčarov — Deux figurines zoomorphes du IV—III ^e s. av. n. è.	102
Goranka Tončeva — Sur les vases égyptiens en faïence d'Odessos	111
Todor Gerasimov — Sur la numismatique de la ville de Cabyle	120
Stefan Ivanov — Die Pferde im thrakischen Grabhügel III beim Dorf Jankovo	126
L. Ognenova-Marinova — Deux statuettes en bronze — répliques d'œuvres de Lysippe	133
Dimitre Nikolov — Inscriptions à dédicaces nouvellement découvertes à Stara Zagora	139
Jordana Atanasova — Un nouveau monument de la plastique funéraire de Ratiaria	152
Mihaïl Lazarov — Tombes romaines de Sozopol	158
Lilia Botušarova — ΑΡΧΙΕΡΕΥΣ ΔΙΟΠΛΑΝ de Philippopolis	164
G. Tabakova-Canova — Antike Skulptur denkmäler im Museum von Kazanlak	170
Ana Balkanska — Tonschalen mit gravierten Verzierungen und griechischer Inschrift aus Nicopolis ad Istrum	176
Bogdan Sultov — Des encensoirs en argile de Butovo et Hotnica	182
Margarita Vaklinova — Un autel dédié à Zeus sur la colline de Carevec à Tărnovo	187
Hristo Bujukliev — Monuments D'Hermès de la région de Stara Zagora	194
Kamen Kolev — Trésor monétaire et médaillons de Plovdiv	202
D. Mitova-Djonova — Gesichtsurnen aus Moesien	211
Kiril Juglev — Étude du site antique près du village Sabranovo région de Nova Zagora	223
Teofil Ivanov — Handelsbeziehungen Sirmiums mit Thrakien zur Zeit des Dezennalides Kaisers Licinius	236
Alexandra Dimitrova — Goldring mit dem Bildnis eines Mannes aus dem 4. Jh. u. Z. ans Jambol	243
Maria Čičikova — Mensa Sacra de Nicopolis ad Nestrum	257
Magdalina Stančeva — Une œuvre de l'art populaire local du Bas-Empire	262
At. Milčev et St. Damjanov — Fouilles et recherches archéologiques de la forteresse de l'Antiquité tardive du village Voivoda (dép. de Šumen)	276
Stamen Michailov — Quel édifice est le Palais de Krum à Pliska	283
Jordanka Čangova — Nouvelles trouvailles de la céramique peinte de Preslav	289
Hristo Džambov — Parures d'une nécropole bulgare du Moyen âge de Tri Vodici (région de Plovdiv)	297
Nikola Angelov — Mittelbulgarische Inschrift aus dem Patriarchengebäude auf dem Carevec-Hügel	304
Sonja Georgieva — Die mittelalterliche Stadt Červen. Probleme und Untersuchungen	314
Georgi Džingov — Une église du Moyen âge de Kaliakra	324

ИЗВЕСТИЯ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ
Том XXXIII

*

Издателски редактор М. Чакърова
Техн. редактор Н. Николова
Коректор А. Христова

*

Изд. индекс 4443
Дадена за набор на 24. II. 1972 г.
Подписана за печат на 30. V. 1972 г.
Формат 59/84/8 Тираж 1000
Печатни коли 41,13 Издателски коли 34,14
Цена 4,35 лв.

*

Набрана и отпечатана в Печатницата на Издателството на БАН
София, кв. Гео Милев, ул. 36
Поръчка № 185